

‘મુખ્ય ઇશાનકાનું’ સરકારી કેળવણી ખાતું.

મરતખંડનો સરઝ્ઝ ઇતિહાસ.

— — — — —

અનામના,

વિહારાસ મનદમામ પોસ-વડીઆદ

— — — — —

સરઝ્ઝ મિત્રાન

એસ બી રાહ-ડી કપડી-અમદાવાદ.

— — — — —

સીલક ટકા અમદાવાદ.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गुजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक

८-५७२

वर्गीक

पुस्तकानुं नाम

अरतपिंगल २५५७ तिराश

विषय १३४: ८४३: ८४२: १. १५

કેળવણી ખાતા સારું સરકારે મંજૂર કરેલો.

ભરતચંડનો સમ્બંધ ઇતિહાસ.

રચનાર તથા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.

નડીઆદ.

આવૃત્તિ ૨૯ મી. પ્રત ૧૦૦૦૦

સંવત ૧૯૭૫. ઇ. સ. ૧૯૧૯

સર્વ હક સ્વાધિન.

શ્રી “સત્યનારાયણ” પ્રિ. પ્રેસમાં પટેલ ભાતીલાલ
કાળીદાસે છાપ્યો. ડૉ. સીવીલ હોસ્પિટલ સામે
પાનાભાઈની વાડીમાં—અમદાવાદ.

કિંમત દસ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૫૭૨

સોલ એજન્ટ,

એસ. બી. શાહની કંપની.

બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ, એન્ડ કમીશન એજન્ટ.

દુ. નં. ૨૬૫૭, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

નાના બાળકોને માફક આવે એવો સરળ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ વડોદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી મને સુપરત થતાં મેં તેવો ઇતિહાસ તૈયાર કરી મોકલ્યો; તે ત્યાંની કમિટીને તપાસવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. કમિટીએ કરેલી સૂચનાઓ પ્રમાણે તેમાં સુધારો વધારો કરીને ફરીથી રજુ કર્યો એ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે તેને જાલે તપાસી કેટલીક સૂચનાઓ કરી, તથા તેમને યોગ્ય લાગ્યા તે ફેરફાર કરી આ પુસ્તક છપ્પવામાં આવ્યું.

તે પછી સરકારી શાળામાં ચલાવવાની માગણી કરવા ઉપરથી મે. ડિરેક્ટર સાહેબે પણ એ પુસ્તક પસંદ કરી મંજૂર કર્યું છે.

આ પુસ્તક છપ્પવામાં એલ્ફીન્સ્ટન, મોરીસ, હંટર, મોરીસન, મરે, ટેલર, સિક્લેર, દત્ત વગેરે કૃત અંગ્રેજી ઇતિહાસો, મરેઝી બપ્પર, ભરતખંડનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

કર્તા.

ઇતિહાસ શીખવવાની મુશ્કેલી.

વખતના કમ પ્રમાણે બનેલા ખરા બનાવોનું વર્ણન કરવું, એ કાંઈ ઇતિહાસ નથી, પરંતુ એ બનાવો શા સંબંધે ક્યા કારણથી બન્યા, ક્યા ક્યા સારાં માઠાં કર્મોના ફળરૂપ એ બનાવો નીપજ્યા, એ સોધી કાઢવાનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસમાં રાજકીય ધર્મ, વેપાર-રોજગાર, દેશસ્થિતિ વગેરે વિષયો સંબંધી બનેલા બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવે છે. એ ઉપરથી સારા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને દૃષ્ટાંતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન આપી શકે છે.

કમવાર બનાવો ગોખાવવા અને વિદ્યાર્થીને જુદા જુદા પ્રકારની નોટો, તારણો, દૃષ્ટાંતો ને મુકાબલા વગેરે તૈયાર કરી આપી તેઓ પોપટીઆ જ્ઞાન મેળવી પરીક્ષામાં પાસ થાય એવા કરવા, એ ઇતિહાસ શીખવવાની ખરી મતલબ નથી. એ પ્રમાણે કરવાથી બે નાનાં બાળકોને ચાલણુમાડી આપી ચલાવવાને બદલે કમરે બેસાડી લેઈ જવા જેવું થાય છે; અને પરિણામે ઐતિહાસિક શિક્ષણની મતલબ ઉઘી વળી શિક્ષકની ને શીખનારની મહેનત અફળ જાય છે.

નાનાં બાળકોને વાતો સાંભળવાનું મન વધારે હોય છે. રસિક લાગે એવી વાતો તેઓ ધ્યાન દઇને સાંભળે છે, અને ધ્યાન આપી સાંભળેલાની તેમના ડ્રામળ અંતઃકરણ ઉપર મજબુત છાપ પાડે છે, તે છાપ મરણુ પર્યંત જતી નથી. ઇતિહાસ એ ખરી બનેલી વાતોનો ભંડાર છે. એ ભંડારમાંથી શિક્ષકે નાના વિદ્યાર્થીઓને રસિક લાગે એવી રીતે એક એક વાત અનુક્રમે કહી જવી. આ પ્રમાણે થવાથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ શીખનારના મન ઉપર બોળારૂપ થવાને બદલે તેના મન ઉપર બીજા વિષયોના બોળથી થવેલા થાકને ખસેડી વિશ્રાંતિ આપે છે. ઇતિહાસનું પુસ્તક તો માત્ર મહેતાજીએ કહેલી વાતોની સાંકળની એકાદ કડી ગુંથવાઈ મઈ હોય તે મુશ્કેલી બરાબર ઉકેલી ગોઠવવાનું સાધન છે. બાળકોની સ્મરણશક્તિને સહાયબૂત બનાવે છે.

પરંતુ બાળકોનાં મન તાળાં કરવાં, એજ ઇતિહાસ શીખવવાની

મતલબ છે, એમ નથી. ઇતિહાસના સત્ય બનાવો ઉપરથી દૃષ્ટાંતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન પણ તેમાંથી આપવાનું છે. આ કામ શીખવતી વખતે બાળકને સૂચક સંવાલો પૂછવાથી પાર પડી શકાય છે.

બધી અરસિક વાતો ને બનાવો તથા બધાં કઠિણ નામો ને તારીખો એ ઇતિહાસને લૂખો બનાવી વિદ્યાર્થીને અરૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર બોળરૂપ થઇ પડે છે, માટે શિક્ષકે થોડું શીખવવું પણ તે સાદુશિક્ષક થાય એમ કરવું જોઇએ.

શીખવવામાં મહેતાજીને સહાયબૂત થાય તથા દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે, તેટલા માટે કેટલેક ઠેકાણે આ પુસ્તકમાં રાજ્યપ્રજ્ઞાની ચઢતી ઘડતીનાં કારણ, રાજ્યોની રાજ્યરીતિ સ્તુતિ કે નિંદા કરેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે બનેલા બનાવો ઉપરથી નીતિ ને ઉપદેશ પણ કાઢી બતાવ્યા છે. એ બધું શીખવતી વખતે શિક્ષકે, દૃષ્ટાંતરૂપ લાઇને આ પુસ્તકમાં નહિ આપેલા સમયની, રાજ્ય ને રાજ્યની, આપાર ને લોકોની, ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, રાજ્યનીતિ ને બનાવો ઉપરથી નીકળતા નીતિ ને ઉપદેશ બાળકો પાસે કઢાવવાં. રાજ્યો, મહાપુરૂષો, ગવર્નરો, રાજ્યનીતિ, લોકસ્થિતિ, વિદ્યાકળા, વગેરેનો મુકાબલો કરાવવો. બાળકો બરાબર સમજ્યાં છે કે નહિ તે જાણવા માટે આખા પ્રકરણનું કે સમયનું તેમની પાસે તારણ કઢાવવું. જન્મચરિત્ર લખાવવું; મતલબ કે બાળકને ઇતિહાસના સ્વર્ણ બનાવો માત્ર ગોખીને યાદ રાખવાની જરૂર નથી. પરંતુ તે તેમને એવી રીતે શીખવવા કે શાળા છોડ્યા પછી પણ ઐતિહાસિક બનાવો વાંચવાનો ને તે ઉપરથી શિક્ષા લેવાનો તેમને શોખ થાય. અમત્યનો બનાવ વાંચ્યાથી તેની તારીખ તો આપોઆપ યાદ રહે છેજ. ઇતિહાસ એ માટી સહિત સોનું છે, તેમાંની માટી ટાળી બોખું સોનું જુદું પાડતી બાળકને શીખવવું એ શિક્ષકનું કામ છે.

ઉપલા વર્ગના પુખ્ત વિદ્યાર્થીને અમુક બનાવ વિષે વિશેષ જ્ઞાન આપવાની શિક્ષકને જરૂર જણાય તો તેણે બીજાં પુસ્તકોમાંથી ત્રાંચી લાવી વાર્તારૂપે આપવું, અગર તે વાંચી જઈ વાર્તારૂપ લખી લાવવાને તેમને કહેવું. પણ એમ કરતાં શિક્ષકે યાદ રાખવું

કે એ વાર્તા બાળકોએ કાઢી પુસ્તકની નકલ કરીને તો આણી નથી? વિદ્યાર્થીએ લખી આણેલી વાર્તા વંચાવી, તેમાંથી ખામીઓ સકારણુ સમજાવી સુધારવી. વળી કાઢી કાઢી વાર એ વાત બાળકોને એકઠા કરી શિક્ષકે વાંચી બતાવવી, શિક્ષકે પોતાના ખાનગી વાંચનમાંથી શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી લાગે તેવી નોંધ કે ટીપ્પણુ કરી લેવું; એમ કરવાથી તેની પાસે જ્ઞાનનો મોટો ભંડોળ એકઠો થશે, ને તે પાઠ શીખવવામાં બહુ મદદગાર ને રસિક થઈ પડશે. શિક્ષકે બાળકોના મન ઉપર ઘણા લખા બનાવેનો બોલે નહિ ભરતાં રસિક ને ઉપયોગી થોડા બનાવો ઉપરથી શિખામણ આપી એવા બનાવો વાંચવાની હોંસ ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે તેમને તૈયાર કરવા બેઠાએ.

આ પ્રમાણે કરવાથી વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસ સંબંધી ઉંચી પ્રતિભુ જ્ઞાન મળે છે. તેમની તર્ક, કારણ, મુકાબલો ને અનુમાન કરવાની શક્તિ કસાય છે, નીતિ ને સંસારમાં ઉપયોગી જ્ઞાન મળે છે. આરાસાર સમજાઈ સદૃશ્યનું સારું ને દુષ્કૃત્યનું ભુરું ફળ મળે છે, એવું સત્ય તેમના મન ઉપરથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના ન્યાયીપણાની તેમને ખાતરી થાય છે. આ પ્રમાણે બને ત્યારેજ ઐતિહાસિક શિક્ષણ સફળ થયું સમજવું.

નાનપણમાં વ્યાસ, પુરાણી વગેરે કથા કહેનાર પાસેથી સાંભળેલા રામાયણ, મહાભારત, આદિનાં નામ, ઠામ, બનાવ વગેરે યાદ રહે છે ને શાળામાં શિક્ષકે શીખવેલો ઇતિહાસ શાળામાંજ કે શાળા છોડ્યા પછી થોડી મુદતમાં બૂલી જવાય છે, તેનું કારણ શું? અયોધ્યા, જનક, રામ, દશરથ, કૌશલ્યા, સીતા, વાળી, મંદોદરી, કુંભકર્ણ, હસ્તિનાપુર, ઇંદ્રપ્રસ્થ, બીષ્મ, કર્ણ, દ્રુપદ, દ્રોપદી, વૈરાટ વગેરે નામો ને તેમનો ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ એક વાર સાંભળ્યા પછી મરણ પર્વત બૂલાતો નથી અને શાળામાં સેંકડોવાર બોલાયલાં નામો બૂલી કેમ જવાય છે? મહાભારત ને રામાયણ વગેરે ગ્રંથો જેવા લખાયા છે, તેવા ઇતિહાસ લખાયા નથી, તેથી વ્યાસનાં કથન કરતાં શિક્ષકના શિક્ષણની અસર

ઓછી થાયછે, હજારો વર્ષ ઉપર ચર્મગએલા નામો બૂલાતાં નથી, ને થોડા સૈકાની અંદરનાં નામો મગજમાંથી કેમ બૂસાઈ જાયછે ? મને તો એનું કારણ એટલુંજ સમજાય છે કે બાબકોનાં મુખ આગળ સાલવાર લૂખા બનાવેનો ખીચડો ધરવા કરતાં મહાત્માઓના મહાન જરૂરી ને રસિક બનાવેનું પકવાન ધરવાથી તેમને તે રચિકર થાયછે, એટલે તે વિના પ્રયાસે યાદ રહી જાય છે.

ત્યારે સવાલ એ થાય છે કે વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ કેમ શીખવવો ? ઇતિહાસની શરૂઆતમાં કેમ સાચવવાની ખાસ જરૂર નથી. તે જોટલા ધોરણમાં શીખવવો હોય તેટલા વખતના કેમ પ્રમાણે ભાગ પાડવા એ રીતે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખવતાં જો તે ત્રણ ધોરણમાં શીખવાતો હોય તો હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજી રાજ્ય એવા તેના ત્રણ ભાગ પાડવા, કદી એ પાડવા હોય તો હિંદુ મુસલમાન યુગ, ને અંગ્રેજી યુગ, એવા એ ભાગ પાડવા. હિંદુ ભાગ શરૂ કરતાં હિંદુઓ આ દેશમાં ક્યાંથી આવ્યા ને આવીને તેઓ ક્યાં વસ્યા, તે વખતે આ દેશમાં ક્યાં લોકો હતા. એ વાત શીખવવા કરતાં શરૂઆતમાં હરિશ્ચંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, પાંડવ મૌરવ ઇત્યાદિની રસમય વાર્તાઓ કહેવી જેથી ઇતિહાસનું પગરણ રસભર્યું મંડાય. એ વખતે વધારે ઉંડું પુષ્ત ને વિચાર કરવા યોગ્ય ગુહ જ્ઞાન ન આપતાં માત્ર ઇતિહાસનું ખાખું તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે શીખવવું. મોટી મોટી વાતો વિગતવાર પ્રથમ શીખવવી ને થોડી જરૂરની મૂકી દેવી. એ પ્રમાણેજ યુગ શીખવવાનો હોય, તે યુગ પૂરો કર્યા પછી વચમાં પડતા મૂકેલા જરૂરી બનાવેનો શીખેલા બનાવો સાથેનો સંબંધ જોડવો; તથા તે વખતના લોકોની સ્થિતિ, વેપાર, હુન્નર, રાજનીતિ રીતિ વગેરે શીખવવું. આપણા ઇતિહાસના પ્રથમ યુગની તારીખો થોડીજ જાણવામાં આવેલી છે; પરંતુ પાછલા યુગની તારીખોમાં પણ એવો નિયમ રાખવો ન જોઈએ કે સર્વ તારીખો જાણવી જોઈએ. મોટા બનાવોની હકીકત જાણ્યા સિવાય તારીખો યાદ રાખવી એ બિલકુલ નકામું છે. આપણા ઐતિહાસિક જ્ઞાનને કેમચાર ગો-

કવવામાં તારીખો માત્ર મદદગાર થાય છે. તારીખો પંડે તે બનાવો જેટલી ઉપયોગી નથી. મરાઠાસરતનું યુદ્ધ, બૌદ્ધ, સિકંદરની સ્વારી, અશોક વગેરેની તારીખો બનાવના જ્ઞાનની સાથે યાદ કરાવવી. પરંતુ સીકંદર કોણ હતો, ક્યાંથી, શા માટે ને શી રીતે આવ્યો, ને આવીને શું કર્યું, એ જાણ્યા મિવાય “ સિકંદરે ઈ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં હિંદુપર સ્વારી કરી ” એટલું જ માત્ર જોખાવવું, એનિરૂપયોગી છે.

આ પ્રમાણે ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ એ કે ત્રણ વખત થઇને પૂરો કરાવવો. પહેલી વખતે મુખ્ય પુરુષોનાં ચરિત્ર ને સાલ, બીજી વખતે તેથી વધારે દલીલ, મોટા બનાવોનો સંમંધ ને સાલ, અને ત્રીજી વખતે ઇતિહાસમાં કયા પ્રમાણે ને ઉપર કહેલી રીતિ-એ જેટલું જ્ઞાન આપવું જોઇએ તેટલું આપવું.

બીજા યુગમાં પણ પ્રથમ મહમદ, શાહબુદ્દીન, બાબર, અકબર, ઔરંગઝેબ વગેરેનો વાતો ને સાલ કહેરી. અને પાછળથી ઇતિહાસની પૂરી મનઝમ સરે એ રીતે જ્ઞાન આપવું. વળી ત્રીજી વખતે પાઠ આપની વેળા શિક્ષકે એકલા જન્મચરિત્ર નહિ, પણ રાજ્યમંધારણ, રાજ્યનીતિરીતિ, લોકસ્થિતિ, વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રાજગાર રાજ્યની ચઢતી પડતીનાં કારણ વગેરે બાબતો ઉપર જુદા જુદા અથો ઉપરથી જ્ઞાન મેળવી પાઠ આપવા; એટલે બૌદ્ધધર્મની ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, મુસલમાની ધર્મની ચઢતી પડતીનાં કારણ, હિંદુ મુસલમાનની રાજ્યનીતિરીતિનો મુકાબલો, અકબર ને ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિનો મુકાબલો, શિવાજીની ચઢતી ને મઝેડાની પડતીનાં કારણ, અંગ્રેજ રાજ્યોદય થવાનાં કારણ, અંગ્રેજ રાજ્યપદ્ધતિથી દેશને લાલાલાલ વગેરે વિષે મુખ્ય પાઠ આપી સહાયકારી પાઠ વડે ઇતિહાસને પુષ્ટિ આપવી, એ શિક્ષકની મોટી ફરજ તે કેટલીક વખત તેમની વાતો ને બનાવ સીખવ્યા પછી તેવું તારણ કાઢી લાવવાને છોકરાને કહેવું.

આ ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકે હમેશાં ભરતખંડનો નકશો પાસે રાખવો, અને તેમાં જે જે સ્થળો આવે તે વિદ્યાર્થીને બતાવવા તથા પૂછવાં.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ઉપોદ્ધાત.

ઈતિહાસનો પાયો ભૂગોળ છે. ભૂગોળના જ્ઞાન વગર ઇતિહાસ સમજાય નહિ. જે જગાનો ઇતિહાસ વાંચતા હોઈએ તે જગાનું ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય તો તે સમજશે નહિ; માટે ભરતખંડનો ઇતિહાસ જ્ઞાપનાં પહેલાં ભરતખંડનું ભૂગોળજ્ઞાન આવશ્યક છે. ભરતખંડના હાલના નકશામાં અત્યંત, સીસોન (લંકા) ને અફઘાનિસ્તાનને લગતો કવેટાનો ભાગ હોય છે. પરંતુ એ ત્રણેનો હિંદુસ્તાનમાં સમાવેશ નથી. લંકા તો ભરતખંડના વાયવ્યમાં તામામાં પણ નથી બાકીના વાયવ્યમાં તામામાં છે. પણ તે આ દેશના ભાગ ગણાતા નથી. તેથી એ ત્રણે ભરતખંડમાં ગણાય નથી.

હ્રદ. ૧. ભરતખંડની ઉત્તરે હિમાલય ને કારાકોરમ પર્વતો. પશ્ચિમોત્તરે સિંધુની પશ્ચિમના ડુંગરો, પૂર્વોત્તરે આસામ ને કાચરના ડુંગરો અને બીજી બધી જાગુએ સમુદ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ સુમારે ૧૯૦૦ મૈલ ને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ પણ તેટલી જ છે. એનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલ ને વસ્તી ૩૧ કરોડ માણસની છે. એના દરિયાકાંડાની લંબાઈ આશરે ૩૦૦૦ મૈલ છે.

આ દેશોમાં આવવાના માર્ગ. ૨. ઉત્તરના હિમાલય ને કારાકોરમ તથા આસામના ડુંગરામાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ બહુ વિકટ છે; પણ સિંધુની પશ્ચિમના ડુંગરમાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ છે. એ માર્ગે દખ્ખરો વરસથી પરદેશી લોકો આ દેશમાં આવતા. કેમકે બીજી બધી તરફ દરિયા આવેલો છે. પણ પાછલાં ચારસો વરસની દરિયા ઉપરની સત્તા પ્રથમ પોર્તુગીઝોના ને છેવટે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. ત્યારથી આ દેશમાં પેસવાનો દરિયામાર્ગ પણ ખુલ્લો થયો, એટલે દરિયાકાંડા પરના બંદરે આ

ભારતખંડમાં પેસવાના દરવાજા થયા. પ્રાચિન કાળમાં રાજધાનીનાં તે નદીઓનાં કાંઠાપરનાં કહેરો વેપારનાં મોટાં સ્થળો હતાં, તે અર્વાચીનકાળનાં દરિયાકાંઠાના મોટાં બંદરો મોટા વેપારનાં મથકો થઇ પડ્યા છે. પૂર્વ કાંઠા પર મોટાં બંદરો થઇ શકે એવી ખાડીઓ ન હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો નથી અને મોટી આગ-ખોટા ને વહાણો રહી શકે એવી સારી ખાડીઓ પશ્ચિમકાંઠે હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો છે.

સ્વાભાવિક ભાગ. ૩. ખંભાતના અખાતથી તે મહા નદીના મુખ સુધી મોટા પહોળા વિંધ્યાચલ પર્વતની હારો ને ધાડાં જંગલો આવ્યાથી હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ને દક્ષિણ એવા બે સ્વાભાવિક ભાગ પડે છે. ઉત્તર ભાગમાં સિંધુ ને ગંગા તથા તેમને મળનારી નદીઓ વહે છે. એ બે નદીઓનાં જળપ્રદેશની વચ્ચે અરવલ્લી પર્વત આવેલો છે એ ઉત્તર ભાગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં છે ને દક્ષિણ ભાગ ઉષ્ણ કટિબંધમાં છે. એ બે ભાગોની વચ્ચે નર્મદા નદી આવેલી છે. ઉત્તર ભાગને આ દેશના લોકો આર્યાવર્ત અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ કહેતા. મુસલમાનો આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન કહેતા ને આજે આખા દેશને હિંદુસ્તાન કહે છે. સિંધુના જળપ્રદેશમાં પંજાબ, સિંધ, કચ્છ ને રજપૂતસ્થાન અને ગંગાના જળપ્રદેશમાં દિલ્લી, આગ્રા અયોધ્યા, બહાર ને બંગાળા છે માળવા ને ગુજરાત પણ ઉત્તર ભાગમાં જ ગણાય છે. ઇતિહાસકારો દક્ષિણ ભાગના પણ બે ભાગ પડે છે. ઉત્તરે તાપી ને દક્ષિણે કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો ને બીજો કન્યાકુમારી સુધીનો તામીલ ભાષા બોલનારો ભાગ. દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમ ધાટ (સહ્યાન્દ્રિ)ના ડુંગરા દક્ષિણોત્તર પડેલા છે. પશ્ચિમધાટ ને દરીયાની વચ્ચેની પટ્ટીને કોકણ કહે છે. મરેડી રાજ્યના વારામાં પશ્ચિમધાટનાં સપાટ શિખરો ઉપર પહાડી કિલ્લા બાંધેલા છે.

લોક * ૪. જુદે જુદે વખતે આ દેશમાં જુદી જુદી જાતના

* આ મત પાશ્ચાત્ય લોકના ગ્રંથોને આધારે લખેલો છે.

લોક આવીને વસેલા છે. પ્રથમ આ દેશમાં અનાય લોક રહેતા હતા. એ લોક છુટાછવાયા ડુંગરાની ગુફાઓમાં કે જંગલોમાં રહેતા. તેઓ જંગલી, કાળા ને ઠીંગણા હતા. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વાણી લાવી કે શિકાર કરીને ખાતા ને નાગા કરતા. આગળ જતાં તેઓ છુટાં છુટાં જાપરાં બાંધી રહેવા લાગ્યા, ને માટીનાં વાસણોમાં રાંધીને ખાવા લાગ્યા. તીરકામઠાં ને ભાલા વાપરવા લાગ્યા તથા જાલ ને ચામડા ઓઢવા લાગ્યા. એ લોક પ્રથમ આ દેશના સપાટ મુલકમાં રહેતા પણ પરદેશીઓએ આ દેશમાં આવી તેમને ડુંગરામાં નસાડી મૂક્યા. બંગાળાના સંતાલ, ઓરિસાના કાલ ને કંઈ, રજપૂતના ને પૂર્વ ગુજરાતના બીલ ને નાયકડા, તથા દક્ષિણના તોડા એ અનાય લોકના વંશજો છે. અનાય લોક ઉપર પ્રથમ ભરતખંડના વાયવ્ય ખૂણાને માર્ગે મધ્ય એશિયામાંથી દ્રાવિડ લોક આવ્યા. તેમણે પ્રથમના જંગલી લોકોને નસાડી જંગલો કાપી વસાયત કરી. તેમની વસ્તી જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા ને ફળદ્રુપ મુલકના ધણી થઈ પડ્યા. તેમની પછી તુરાની લોક તાતારમાંથી આસામને માર્ગે હિમાલય ઓળંગી આ દેશમાં આવ્યા. તુરાની લોક ઘોડા ઉપર બેસતા, બેખર પહેરતા ને દ્રાવિડ લોક કરતાં વધારે મજબૂત ને વિકાળ હતા. એમના વંશજો હાલમાં બંગાળાના ઈશાન ખૂણામાં બેવામાં આવેછે તેમણે દ્રાવિડ લોકોને મારી નસાડી મૂક્યા ને તેમનો મુલક પોતે પચાવી પડ્યા તેથી કેટલાક ઓઢીઆને માર્ગે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા. એ લોક દાર પાળતા, જંગલો કાપી ખેતી કરતા. કુટુંબના વડાની આજ્ઞા પાળતા, ગામ બાંધી રહેતા ને તેઓ સર્પની ને વૃક્ષની પૂજા કરતા. તેમના વંશજો હાલ દક્ષિણમાં ને લંકામાં રહે છે, અને તેઓ તામિલ, તેલેગુ, મલયાલમ ને કાનડી બોલી બોલે છે. તુરાની લોક પછી આર્ય લોક ખેતરઘાટને માર્ગે આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા. *તેમનું રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં

*આ દેશના આર્યલોકનું કહેવું એવું છે કે આર્યલોક આ દેશના અસલથીજ વતની હતા, તેઓ પરદેશથી આ દેશમાં આવ્યા નથી.

ઝોકસસ નદીનાં કાંઠાના મુકદ્દમાં હતું. એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો
ધારેછે. ત્યાં તેમની વસ્તી વધી ત્યારે તેઓ ન્યાસપાસના કુળરૂપ
દેશમાં જન્મ વસવા લાગ્યા. તેમની એક ટોળા પશ્ચિમમાં જન્મ
યુરોપમાં વસી. તેમના વંશજો યુરોપની કાલની પ્રજાઓ છે.
બીજી એક ઇરાનમાં ગઇ. તેમના વંશજો હાવના પારસીઓ છે.
ત્રીજી ટોળા પ્રથમ સિંધુ નદી ઉપર આવી વસી. કેટલાક વિદ્વાનો
એવું ધારે છે કે ઇરાનમાં જે ટોળા ગઇ તે મધ્ય એશિયામાંથી
આરોઆર નદિ, પણ સિંધુને કાંઠે આવ્યા પછી તેમને માહોમાદે
અણખનાવ થવાથી તેમાંના કેટલાક ઇરાન તરફ ગયા ને કેટલાક
આ દેશમાં રહ્યા, સિંધુ ઉપરથી આ દેશના આર્ય લોકાનું નામ
હિંદુ પડ્યું, એવું કેટલાક અનુમાન કરેછે. કેમકે હિંદુ એ શબ્દનો
ઉલ્લેખ મસ્તકાનમાં છેજ નદિ. સિંધુની આ પાર આવી એ લોકો
આગળ વધ્યા. ને ધીમે ધીમે આખા દેશમાં પ્રસર્યા. આર્ય લોકો
પ્રથમ હિમાલય ને વિંધ્યાચળની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને તે
ભાગનું નામ આર્યાવર્ત પાડ્યું. તે લોક પછી ઇરાની, ગ્રીક ને
શક લોક આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા; પણ તેઓ દેશમાં સ્થાયી
વસ્યા નહિ તેમનામાંના જોઓ આ દેશમાં વસ્યા તેમણે આર્ય
લોકનો ધર્મ ને આચારવિચાર સ્વીકાર્યાથી તેઓ આર્ય લોકો ભેગા
ભળી ગયા. પાછળથી મુસલમાનોના ડરથી નારીને ઇરાનથી પા-
રસી લોકો આ દેશને પશ્ચિમકાંઠે આવી વસ્યા. તેમના પછી કેટ-
લાક વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા. ને આ દેશમાં તેમનું રાજ્ય થયા
પછી સ્થાયી વસ્યા. એ મુસલમાનો અર્ધસ્તાન, ઇરાન, અફઘા-
નિસ્તાન ને તુર્કસ્તાનમાંથી આવેલા છે. એ સિવાયના તેમણે આ
દેશના વતનીઓને જુલમથી વટાળેલા મોલેસલામ મુસલમાનો છે
છેલ્લે યુરોપી લોકમાંના ફિરંગી (પોર્ટુગીઝ), ફ્રેચ, વલંદ (ડચ)
ના અંગ્રેજ આ દેશમાં આવ્યા.

મ. પ. પારસી લોક આવ્યા તે પહેલાં જે લોકો આ દેશમાં

રહેતા હતા, તે સર્વનો અસ્પર્શ સંબંધ થવાથી તેમનો ધર્મ, રીતભાત ને વ્યવહાર એક જાતના થઇ ગયા, ને તે સર્વે હિંદુના નામથી ઓળખાવા લાગ્યાં. પારસી પોતાનો અગ્નિ પૂજવાનો ધર્મ સાચવીને જુદા પડ્યા. પારસી પછી મુસલમાનો આવ્યા. વહોરા, મેમણ વગેરે હિંદુમાંથી થયેલા મુસલમાન છે. તેમના પછી પોર્ટુગીઝ લોક આવ્યા. તેમણે ને તે પછી અંગ્રેજ વગેરે યુરોપી પ્રજાએ ધર્મ સંબંધી બળાત્કાર ન કરતાં પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ મારફત ઉપદેશ કરાવી હિંદુના ખ્રિસ્તી કર્યા તે વિશ્વાસી કહેવાયછે. એ પ્રમાણે આ દેશમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ને ખ્રિસ્તી એ ચાર મુખ્ય ધર્મો છે.

ભાષા. ૬. આ દેશના અસત્રી રહેવાસી અનાય લોકની ભાષા આર્ય લોકની ભાષાથી જુદી છે, તે છતાં તેમનો આર્ય સાથે ઘણાં વર્ષથી સંસર્ગ થવાથી તેમની ભાષામાં આર્ય ભાષાના શબ્દો મળેલા છે. પ્રથમ આવેલા દ્રાવિડ લોકમાં ચાર ભાષા બોલાય છે. તેનાં નામ ઉપર ચોથી ક્લમમાં આપેલાં છે આર્ય લોક પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા પણ પાછળથી તેમાં વિકાર થતા દાલમાં બોલાતી ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, હિંદી વગેરે પ્રાકૃત ભાષા થઈ મુસલમાનો પોતપોતાના દેશની પિસ્તુ, ફારસી ને અરબી ભાષા આ દેશમાં લાવ્યા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હોવાથી આર્ય લોકની બોલીમાં ફારસી શબ્દો ભળ્યા. તે પછી યુરોપીઅન પ્રજાઓ આવી. તેમની પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજી બોલી આ દેશમાં આવી. અંગ્રેજી જીજન્યને લીધે દાલમાં સર્વત્ર અંગ્રેજી ભાષા શીખવાય છે.

અનુક્રમશિકા.

વિષય.	ભાગ ૧ લો. આર્યરાજ્ય.	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ લું. આર્યલોક પંજાય.	...	૧
,, ૨ જું. આર્યોનો ઉત્તરભરતખંડમાં પ્રસાર...	...	૪
,, ૩ જું. રામાયણ....	...	૬
,, ૪ થું. મહાભારત....	...	૧૫
,, ૫ મું. આર્યરાજ્યનો ફેલાવો અને ગ્રંથો....	...	૨૦
,, ૬ હું. પરદેશી લોકની સ્વારીઓ	...	૨૩
,, ૭ મું. મગધનું મૌર્ય રાજ્ય...	...	૨૬
,, ૮ મું. બૌદ્ધધર્મ	૨૮
,, ૯ મું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના	...	૩૨
,, ૧૦ મું. માગવાનું પરમાર રાજ્ય...	...	૩૫
,, ૧૧ મું. ભરતખંડનાં બીજાં આર્ય રાજ્યો...	...	૩૬
,, ૧૨ મું. દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો...	...	૩૮
,, ૧૩ મું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃસ્થાપના થઈ તે વખતે ભરતખંડની સ્થિતિ	...	૪૧

ભાગ ૨ જો. મુસલમાની પઠાણરાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું. મુસલમાનોની ભરતખંડ ઉપર સ્વારી	...	૪૫
,, ૨ જું. સુલતાન મહમદ	...	૫૦
,, ૩ જું. ઘોરી રાજ્ય	...	૫૩
,, ૪ થું. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોની સ્થિતિ	...	૫૮
,, ૫ મું. ગુલામવંશ	...	૬૨
,, ૬ હું. ખીલજીવંશ	...	૬૬
,, ૭ મું. તખ્તખાનવંશ...	...	૭૧
,, ૮ મું. સૈયદ તથા લોદીવંશ...	...	૭૫
,, ૯ મું. મોગલાઈ રાજ્ય થયું તે વખતનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો	...	૭૭
,, ૧૦ મું. મોગલાઈ રાજ્ય થયું ત્યારે ભરતખંડની સ્થિતિ	...	૮૩

ભાગ ૩ જો. મુગલરાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. બાબર.	૮૭
" ૨	જી. હુમાયુ	૯૦
" ૩	જી. સુરકળના પાદશાહ	૯૩
" ૪	યુ. અકબર	૯૬
" ૫	મું. જહાંગીર	૧૧૨
" ૬	હું. શાહજહાં	૧૧૭
" ૭	મું. ઔરંગઝેબ...	૧૨૫
" ૮	મું. મોગલાઈ રાજ્યની પડતી.	૧૩૫
" ૯	મું. મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરાવલોકન.	૧૪૩

ભાગ ૪ થો. મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. શિવાજી.	૧૪૬
" ૨	જી. શિવાજી પછીના રાજાઓ	૧૫૩
" ૩	જી. પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું...	૧૫૭
" ૪	યુ. પેશ્વાઈનો મધ્યાન્હ...	૧૬૨
" ૫	મું. પેશ્વાઈની પડતી ને અંત	૧૬૮

ભાગ ૫ બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧	હું. યરોપી પ્રજાનું વ્યાપારર્થે હિંદમાં આગમન...	૧૭૪
" ૨	જી. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ કંપની વચ્ચે યુદ્ધ	૧૮૨
" ૩	જી. બંગાળમાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના	૧૮૯
" ૪	યુ. મહિસરનું મુસલમાની રાજ્ય	૧૯૯
" ૫	મું. અંગ્રેજ રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા	૨૦૬
" ૬	હું. " ઇ.સ. ૧૭૯૮ થી ઇ.સ. ૧૮૮૩ સુધી	૨૧૪
" ૭	મું. " ઇ.સ. ૧૮૧૪ થી ઇ.સ. ૧૮૩૪ સુધી	૨૨૩
" ૮	મું. " ઇ.સ. ૧૮૩૫ થી ઇ.સ. ૧૮૪૪ સુધી	૨૩૪
" ૯	મું. શીખરાજ્ય...	૨૪૪
" ૧૦	મું. અંગ્રેજ રાજ્યની પૂર્ણકળા ને બળવો.	૨૫૩
" ૧૧	મું. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ઇ. સ. ૧૯૧૭ સુધી	૨૬૪
" ૧૨	મું. ભરતખંડના અંગ્રેજ રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને વ્યવસ્થા.	૨૮૩

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

માગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

આર્ય રાજ્ય.

આર્ય લોક. પંજાબમાં.

૧. આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૨ આર્યલોક પંજાબમાં. ૩ તે વખતે આર્ય ધર્મ. ૪. આર્ય લોકની તે સમયની સ્થિતિ. ૫. આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૬. અનાર્યો સાથે લડાઈઓ.

આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન ૧. ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન વેદ મંત્રો અને આર્ય ગ્રંથો છે. તેમાં આર્ય રાજ્યની હકીકત લખાઈઓ વગેરે યથાસ્થિત નોંધેલાં નથી, પરંતુ એ વેદમંત્રો ને ગ્રંથો ઉપરથી પ્રાચીન આર્યો વિચાર અને ધર્મજ્ઞાનમાં શી રીતે વધતા ગયા તથા તે સમયે તેમની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ઇતિહાસ બરાબર મળે છે. વળી આર્યોના ગ્રંથમાં આવેલા પરદેશીઓનાં લખાણ, તામ્રપટ, શિલાલેખ વગેરે ઉપરથી પણ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

આર્યલોક પંજાબમાં. ૨. હાલના યુરોપી વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં હતું. ત્યાંથી એક ટોળી પશ્ચિમ તરફ યુરોપમાં ગઈ અને બીજી દક્ષિણ તરફ હાલના ભારત ખંડમાં ગઈ. આર્યોની સિંધુ નદીને કાંઠે આવી વસી.

ત્યાં તેમને માંહોમાંહે કજીઓ થવાથી તેમાંના કેટલાક પશ્ચિમ તરફ ઇરાનમાં ગયા ને કેટલાક ત્યાંજ રહ્યા. ઇરાનમાં ગયા તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે, અને સિંધુને કાંઠે રહ્યા તેમના વંશજો આ દેશના આર્ય લોકો છે.

તે વખતનો આર્યધર્મ ૩. પંજળમાં રહીને તેમણે ઋગ્વેદના મંત્રો રચ્યા હોય એમ જણાય છે. એ મંત્રો ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં આર્યો કેવા સુધરેલા હતા અને તેમનો ધર્મ કેવો હતો તેનું અનુમાન થાયછે. શરૂઆતમાં માણસનું મન કુદરતમાં જે પ્રકાશિત, જન્ય, ઉપયોગી, બળવાન અને આશ્ચર્યકારક હોય તે પૂજવાને પ્રેરાયછે. તે પ્રમાણે આર્ય લોકોએ સુંદર આકાશ, ખૂંશનુમા પ્રભાત, ઉગતો સૂર્ય ને પ્રકાશિત અમિની સ્તુતિના ને પૂજના મંત્રો બનાવ્યા છે. આર્ય ગ્રંથોમાં ઋગ્વેદના મંત્રો જૂનામાં જૂના છે એ લોકોનો આધાર ખેતી ઉપર હતો, ને ખેતી । આધાર વરસાદ ઉપર હોવાથી વરસાદની સ્તુતિના ને વરસ દના દેવ ઇન્દ્રની સ્તુતિના પણ મંત્રો છે. તે વખતે મૂર્તિપૂજા નહોતી.

આર્ય લોકોની તે સમયની સ્થિતિ. ૪. ઋગ્વેદના મંત્રો ઉપરથી આર્ય લોકની તે વખતે કેવી સ્થિતિ હતી તે પણ માલમ પડેછે. તે વખતે તેઓ ખેતી કરતા ને ઢોર પાળતા. ખેતી કરવામાં ઘેઝા વાપરતા. ગાય, બળદ, ભેંસ, ઘોડા, ઘેટાં, બકરાં વગેરે જનાવરો પાળતા; ફૂવા જોદી રેંટ ફેરવીને ખેતીને પાણી પાતા, અને ઘઉં, જવ વગેરે ધાન્ય પકવતા. ઘર બાંધીને ગામમાં રહેતા. રસ્તા બનાવતા ને વહાણ બાંધતા. તેમને વણવાનું, કાંતવાનું, ગુંથવાનું, રંગવાનું, ને સુતાર લુહારનું કામ આવડતું હતું તેઓ રૂ, ચામડાં ને ઉતનાં કપડાં બનાવતા ને બનાવજ દળી, ખાંડી, રાંધીને ખાતા. સોનું રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુ તેમને માલમ હતી. તેઓ લઢાઈમાં તીરકામઠાં, તરવાર, કદાર, ભાલા ને ફરસી વાપરતા ને કવચ પહેરતા. તે વખતે ચાર વર્ષ બંધાઈ નહોતી. ધરને જુદા પુરુષ ધરને વડીલ ગણતો ને બધાં તેની આમન્યા પાળતા. એ વડીલજ પુરોહિત, ગોર કે શિક્ષાગ્રસ્ત્રનું કામ કરતો. ધર્મક્રિયા

સંઘળા પોતાની મેળે પોતાના ધરમાં કરતા. સંઘળા આર્યો સરખા હતા. તેઓ પ્રાણજ્ઞ, ક્ષત્રી ને વૈશ્યનું કામ કરતા. જે વેદનંત્રો ભણી ધર્મક્રિયા કરતા ને કરાવતા તેજ જરૂર પડે યુદ્ધમાં જતા ને ખેતી કરતા ને લગડાં વણતા. નાના બાળકો દોર ચારતાં. એ સમયે મડદાંને દાટવાનો ને બાળવાનો ખંને રિવાજ ચાલતા હતા. બાપનો વારસ છોકરો હતો, પણ છોકરો ન હોય તો છોકરીનો છોકરો વારસ થતો. એ સમયે દત્તક લેવાનો ચાલ હતો.

આર્ય સ્ત્રીઓના સ્થિતિ ૫. બાળની પેઠે બાપ પોતાની દીકરીને પરણાવતો ને ધરેણાંમાંદાથી શણગારીને તથા તેને ઉત્તમ પ્રકારની શિષ્યામણુ આપીને સાસરે વળાવતો. પરણાવવાની ક્રિયા આજના જેવીજ થતી, પણ તે સમયે છેક નાના બાળકને પરણાવતા નહિ. દીકરીની સ્ત્રીના ધર્મમાં આવવાની શરૂઆત થાય એટલી ઉંમરે તેને પરણાવતા. એ વખતે દીકરીઓને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો ચાલ હતો. તેથી ધરનાં તેઓ સાસુ સસરાની આમન્યા પાળતી, ને નણંદ, દેરાણી, જેદાણી સાથે દળી-મળીને રહેતી. તેઓ હમેશાં હસમુખી રહી તપી જતી નહિ, કે દોષને કડવાં વેણુ કહેતી નહિ. પતિવ્રત ધર્મ પાળી, પતિની સેવા કરી તેને પ્રસન્ન રાખતી. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ દેવપૂજમાં સમેલ રહેતી. ધરની, ધરના સામાનની, નોકરચાકરની ને બાળકોની સંભાળ રાખતાં, ને બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારે કેળવતી વગી તેઓ ગાયો દોડવાનું ને ફકાંતવાનું કામ પણ કરતી એ રીતે આર્યોનો ધરનાસાર સુખી ને શાંત હતો.

અનાર્યો સાથે સંઘાઘઓ ૬. આર્યો પંચનયમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કાજા રંગના ને અગવાન જગલીઓ રહેતા હતા. આર્યો તેમને અસુર, રાક્ષસ, હનુ ઇત્યાદિ નામથી બોલાવતા એ લોકોને સપાટ ફગાવે પ્રદેશ આર્ય લોકે જતી સીધાથી તેઓ પાસેના કુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં રહીને તેઓ આર્ય લોકોનો માર્ગ રોકતા, જનાવરો ચોરી જતા, આર્યોની ધર્મક્રિયાનો ભંગ કરતા, ને ધણી-

વાર તેમનાં ગામે ઉપર હુમલા કરતા, ધાડ પાડતા ને તેમની દોલત લુંટી જતા. એ પ્રમાણે આર્ય ને અનાર્યો વચ્ચે ઘણીવાર યુદ્ધ થયાં. પરંતુ છેવટે આર્યો વિજયી થયા, ને તેમના સંસ્થાના વધતા ગયાં. તેઓ જંગલો કાપીને તથા બાળીને અને અનાર્યોને ડુંગરામાં નસાડીને સપાટ મૂલકમાં વસાવત કરવા લાગ્યા. એ રીતે પંજાબમાં આર્ય રાજ્ય થયું ને અનાર્યો ડુંગરામાં ભરાયા. ત્યાં આજે પણ તેમના વંશજો છે. એ અનાર્યોમાંના કેટલાક આર્યોના ગામમાં રહી તાબેદારીનાં કામ કરવા લાગ્યા, તે દાસ-શૂદ્ર થયા. એ શૂદ્રો આર્યોનો ખર્મ સ્વીકારી તેમની ખેતી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

આર્યોનો ઉત્તર ભરતવંદમાં પ્રસાર.

૧. આર્યોના ચાર વેદ. ૨, ગ્રાહણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ, ૩. આર્યોના પ્રસાર અને રાજ્ય. ૪. આર્યવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૫, એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૬, રાજ્યપદ્ધતિ.

આર્યોના ચાર વેદ. ૧. પંજાબમાંથી વધીને આર્ય લોક ગંગા ને જમનાના કાંઠા ઉપર ને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ કાશી, અયોધ્યા ને અહાર તરફ આગળ વધ્યા. પંજાબમાં તેઓ સૂર્ય, આકાશ, વરુણ, વરસાદ, ઇંદ્ર, અગ્નિ, ઇત્યાદિ દેવોની મંત્રોવડે પ્રાર્થના કરતા. એ મંત્રોનો ગંગા, જમનાના કાંઠા ઉપર આવ્યા પછી સંગ્રહ કર્યો. તેમને ઋગ્વેદ સંહિતા કહે છે. એ વગર સામ, યજુર ને અથર્વ એ ત્રણ વેદ પણ આજ સમયે થયા. યજુર વેદના કૃષ્ણ ને શુક્લ એવા બે ભાગ છે. યજુર કરાવવામાં જમીન માપીને વેદી બનાવવી, વાસણ, પાણી ને લાકડાં તૈયાર કરવા, અને યજ્ઞના પશુનો વધ કરવો, એ કામ કરનારને અધ્વર્યુ કહેતા.

નિયમ પ્રમાણે યજ્ઞ વખતે કેટલીક ક્રિયામાં ગાયન કરવાનું હોય છે. એ કામ કરનારને ઉદ્દગાતા કહેતા, એ બંને કામને લાયક બનાવવાને વાસ્તે ખાસ કેળવણી આપવી પડતી; તેથી ઋગ્વેદ-માંથી એ બંને કામને ઉપયોગી ભાગ જુદા પાડી એ વેદ કર્યા. અધ્વર્યુના કામનો યજુર અને ઉદ્દગાતાના કામનો સામવેદ થયો. એ સમયે થર્વ ચોથા વેદ તરીકે ગણાતો નહોતો. માત્ર ત્રણજ વેદ ગણાતા. છેક પાછલા વખતમાં અથર્વની વેદમાં ગણના થઈ. એમાં રાગથી, ધાતક પશુઓથી અને દુશ્મનના શાપથી બચવાના વિધિઓ આપેલા છે; તથા દેવને પ્રસન્ન કરવાના, આયુષ્ય વધારવાના, રોગ મટાડવાના ને ધન મેળવવાના મંત્રો છે.

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ. ૨. વેદના મંત્રોના સંગ્રહને સંહિતા કહેછે. અને એ સંહિતા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરેલા ગ્રંથોને બ્રાહ્મણ કહેછે. એ રીતે ઋગ્વેદ ઉપર એ, સામવેદ ઉપર ચાર, યજુર્વેદ ઉપર એ અને અથર્વ ઉપર એક, એટલા બ્રાહ્મણ-ગ્રંથો છે. ગામમાં રહી યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા કરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે. એ સમયે કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા ને શિષ્યોને કરાવતા. એ જંગલમાં હોમ કરવાનો વિધિ બતાવવાને આરણ્યક ગ્રંથો થયા. એ ગ્રંથો પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંજ ગણાયા. ઋગ્વેદ ઉપર એ અને યજુર્વેદ ઉપર એ આરણ્યક ગ્રંથ થયા છે. બાકીના એ વેદ ઉપર આરણ્યક ગ્રંથ થયા નથી. જંગલોમાં રહી ઋષિઓ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચાર કરતા. જીવ અને ઇશ્વર શું છે, જીવનું કર્તવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય શું છે, જીવ શાથી થયો ને મુઝા પછી એનું શું થાય છે, મોક્ષશાને કહેવો અને તે કેમ મેળવવો, વગેરે બાબતો ઉપર ચિંતન કરતા એ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોને ઉપનિષદ કહે છે. એ સમયે ઉપનિષદના દશ ગ્રંથો થયા હતા. ઉપર કહેલા વેદ, સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદના ગ્રંથોને આર્યો દશરહસ માને છે. અને તે પવિત્ર અને સર્વમાન્ય ગણાય છે. મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથો પણ એજ સમયે થયા હોય એમ જણાય છે.

આર્યોના પ્રસાર અને રાજ્ય. ૩. પંજગમાંથી આર્યો આગળ વધી ગંગા ને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને ત્યાંથી દક્ષિણે વિંધ્યાચળ ને પૂર્વે અંગાળા સુધી વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપી અનાર્યોને કુગરમાંથી હાંટી કાઢ્યા. આર્યોને અનાર્યો સાથે વારંવાર લઢાઈમાં રોકાવું પડવાથી વેદાધ્યયન કરવાનું, ખેતી કરવાનું વગેરે કામ થતાં નહિ, તેથી તેમણે સૌથી વધારે બળવાન, મોભાદાર અને જથ્થાવાળાને રાજા કરાવી તેની સરદારી નીચે બીજા બળવાન ને ઉત્સાહી યોદ્ધાઓ સોંપી તેમનો વર્ગ જુદો કરાવ્યો. તે લઢાઈઓ લઢી રાજ્ય મંભાળે એવું હતું. તે ક્ષત્રી કહેવાયા. તેજ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરે ને કરાવે તે બ્રાહ્મણ, અને ખેતી ને વેપાર કરે તે વૈશ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ જાતિ થઈ અને જે અનાર્યો તામે રહી હલકાં કામ-ચાકરી કરવા લાગ્યા, તેમની ચોથી શ્રદ્ધ જાતિ થઈ. એ ચારે વર્ણ પાળવાના ધર્મોના કાયદા પણ તેજ સમયે થયેલા છે. ઉપર કહેતા અંથો ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે આર્યોનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાનાં રાજાઓનાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાં દિલ્હીની આસપાસ હસ્તિનાપુરનું, કનોજની આસપાસ પંચાળનું, ઉત્તર બહારમાં વિદેહનું, અયોધ્યામાં કોસલનું ને બનારસની આસપાસ કાશીનું રાજ્ય હતું. અયોધ્યાનું રાજ્ય સૂર્યવંશી ને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોને તામે હતું. ક્ષત્રિય રાજ્યનો વિસ્તાર પૂર્વમાં અંગાળા, ઉત્તરે હિમાલય, પશ્ચિમે સિંધુ નદી ને દક્ષિણે વિંધ્યાચળ સુધી હતો. એ ભાગને આર્યાવત કહેતા. એ રાજ્યોમાં ભવ્ય યજ્ઞક્રિયાઓ થવા લાગી. એ સમયમાં રાજાઓ વિદ્વાન હોઈને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારા હતા. તેમણે રાજ્યધાનીમાં ને બીજાં મોટાં ગામોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી, એમ બ્રાહ્મણઅંથો ઉપરથી જણાય છે.

આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૪. રાજાઓ ગામને કિલ્લા બાંધતા, રસ્તા પહોળા ને સીધા રાખતા, મધ્યે રાજ્યમહેલ બનાવતાં ને આસપાસ પ્રજાજનો ભવ્ય મકાનો બંધાવી ગામને શોભા-

વતા. પ્રજાજનોની દોલતમાં સોનું, રૂપું, જવાહીર, ગાડી, રથ, ઘોડા, ગુલામો અને શહેરની આસપાસની જમીન હતી. દરેક ગૃહસ્થ ઘરમાં પવિત્ર અગ્નિ રાખતો, અતિથિનો સત્કાર કરતો ને દેશના કાયદા પ્રમાણે ચાલી રાજને માન આપતો. બ્રાહ્મણ મારફત તે હોમ ને ધર્મક્રિયા કરાવતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના બાળક નાનપણથી ગુરુ પાસે જઈ સાથે અભ્યાસ કરતા તે ધર્મજ્ઞાન મેળવતા. એ વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ હતી. શૂદ્ર શિવાયની ત્રણે વર્ણમાં કંઈક અપવાદ સાથે માંહોમાંહે પરણતા; અને સાથે ખાવા પીવામાં બાધ ગણતા નહિ. બિન્ન બિન્ન પ્રકારના કારીગર લોકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને વંશપરપરાથી ઉતરતો આવેલો ધંધો કરતા ને ખેડુતો પોતાનાં દોર સાથે ગામની આસપાસ ઘર બાંધી રહેતા. કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરતા ને જે શિષ્યો આવે તેમને વેદમંત્રો પાઠે કરાવતા. એ સમયે ઇન્સાફ આપવાના ને ગુન્હેગારને સજા કરવાના કાયદા થયા હતા. વળી રાજા પ્રજાને ચાલવાના ધારા ધડાયા હતા. લોકોને જ્યોતિષ ને ખગોળવિદ્યાનું પણ જ્ઞાન હતું. વળી બ્રાહ્મણગ્રંથમાં વેદી બનાવવાના નિયમો આપ્યા છે, તે ઉપરથી એ સમયમાં ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વોની પણ શોધ કાઢી હતી એમ માલમ પડે છે. એ મૂળતત્ત્વો કલ્પસુત્રમાં આપેલાં છે.

એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૫ એ સમયની સ્ત્રીઓ પડદાનશીન નહોતી. તેમને માન આપવામાં આવતું ને તેઓ ધર્મક્રિયાઓમાં સાથે રહેતી. તેઓ બણેલી હોઇને ઘણીવાર ધર્મશાસ્ત્રોનાં વાદવિવાદની સભાઓમાં ભાગ લેતી. તેઓ આજની યૂરોપી સ્ત્રીઓની માફક જનસમાજમાં છૂટથી ફરી શકતી નહોતી, તોપણ મુસલમાનો આવતાં સુધી જનાનાની રીત તો આર્ય લોકમાં બીલકુલ દાખલ થઈ નહોતી; અને મરેઠા વગેરે જાતિમાં જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય થોડાજ વખત ટક્યું હતું. ત્યાં હજી પણ નથી. મ્યાનીનકાળમાં આર્ય સ્ત્રીઓને જેટલું માન મળતું, તેટલું બીજી

કાષ્ઠપશુ પ્રજામાં તે સમયે મળતું નહોતું. સીતા, તારા દ્રૌપદી, મૈત્રેયી, ગાર્ગી, અનસૂયા, અરૂંધતી ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓ ધણી વિદુષી હતી. તેઓ પતિવ્રતા ને સ્વધર્માચારીણી હોઈને પોતાના પતિને અને વડીલોને માન આપતી. તેઓ ધરની ને પશુઓની સંભાળ રાખતી ને બાળકોને યોગ્ય કળવણી આપી ઉછેરતી.

રાજ્ય પદ્ધતિ. ૬. રાજા રાજ્યનું કામકાજ કરતા ને બ્રાહ્મણો મંત્રિનું કામ કરી તેમને રાજ્ય ચલાવવામાં ને ઈન્સાફ આપવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે સલાહ આપતા. રાજ્યના મોટા મોટા ભાગ પાડી તે ઉપર સુબા નીમેશ્વા હતા. તે દરેકના તાબામાં હજાર હજાર ગામ હતાં. સુબાના હાથ નીચે સો સો ગામના વહીવટદાર અને તેના હાથ નીચે દશ દશ ગામના કામદાર નીમેશ્વા હતા. તેથી ઉતરતા એક એક ગામના ઉપરી હતા. તે સર્વે પોતાના કામકાજ મંબંધે રાખના જવાબદાર હતા. જમીનનું મહેસુલ એ રાજ્યની ઉપજનું મુખ્ય સાધન હતું. તે વગર માલતી આયાત નિકાસ ઉપર પણ દાણ લેવાનું હતું ગરીબ લોકો વેરો આપી શકતા નહિ. તેના બદલામાં મહીનામાં એક દિવસ રાજ્યવેઠ કરતા. ગામનો પટેલ ગામનો જમીનવેરો કેટલો આપવો તે આંકડો રાજા સાથે નક્કી કરી તેનો જવાબદાર થતો. વેરો ગામના લોકોમાં ફાળવવામાં આવતો. ગામના લોકની આલયલગતનો જવાબદાર પણ એ પટેલજ હતો. ગામલોકના માંહોમાંહેના ટંકા તે પંચની મારફત ચુકવતો, તેના બદલામાં તેને રાજા તરફથી પસાયતી જમીન મળતી; તેમ તે વેઠવેરાથી મુક્ત હતો. પટેલના હાથ નીચે બીજા ગામ નોકરો હતા, તેમને પણ રાજ્ય તરફથી પસાયતાં મળતાં, એ સમયે રાજ્યના સર્વજ્ઞા અમલદારોને પગારને બદલે પસાયતાની જમીન આપવાનો ધારો હતો.

પ્રકરણ ૩ જી.

સૂર્યવંશી રાજ્ય.

રામાયણ.*

૧. હરિશ્ચન્દ્ર રાજા. ૨. રામચંદ્રનો જન્મ. ૩. રામ યુ-
દ્ધકળા શીખે છે. ૪. સીતાસ્વયંવર, ૫. રામચંદ્રના રાજ્યા-
ભિષેકમાં ભાગ. ૬. રામચંદ્રનો વનવાસ. ૭. સીતાનું હરણ. ૮.
સીતાની શોધ. ૯. લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૧૦.
સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૧ સીતાનો રામ સાથે મેળાપ.
૧૨. રામરાજ્ય.

હરિશ્ચન્દ્ર રાજા. ૧. અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી રાજ્ય સ્થાપનાર
દક્ષવાકુ થયો. તેના વંશમાં ૧૦ મી પેઢીએ હરિશ્ચન્દ્ર નામે સત્યવાદી
રાજા થયો. એનું સત્યવ્રત તજવવાને વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિએ ઘણો
યત્ન કર્યો, પણ તેણે પોતાનું સત્યવ્રત તજ્યું નહિ. તેણે પોતાનું
વ્રત પાળવાને રાજ્ય ખોડ્યું, અસહ્ય સંકટ વેઠ્યું, પોતાની સ્ત્રી અને
છોકરો વેચ્યાં, તથા તેમને નીચ કામ કરતાં નજરે નેત્યાં, પણ
પોતાના ગતથી ડગ્યો નહિ. તેની પત્નિ તારામતી પોતાના પતિનું
ગત પાળવાને રાજ્યસુખ તજી તેના દુઃખમાં ખુશીની સાથે ભાગીએણ
થઈ અને ગણિકાને ઘેર વેચાઈ, તેનો પુત્ર રાહિતાશ્વ પણ એજ
રીતે રાજ્ય છોડી પોતાના પિતાની સાથે કષ્ટ વેઠતાં છેવટે વેચાયો
ને નહિ થાય એનું નીચ કામ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણે

* રામાયણ અને મહાભારતની ભાષા ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મહા
ભારત પ્રથમ ને રામાયણ પાછળથી થયેલું ધારે છે. જળી કેટલાક ધારે
છે કે એ બંને ગ્રંથના મુખ્ય પાત્ર પાંચ પાંડવ, દ્રૌપદી, રામ, સીતા
એ કાઈ થયાંજ નથી એ માત્ર કાલ્પનિક નામો છે. પરંતુ આ દેશી
આર્ય મત પ્રમાણે એ બંને ગ્રંથોની કથા ખરી બનેલી છે, ને રામાયણ
પ્રથમ ને મહાભારત પાછળથી થયું છે. એ ગમેતેમ હોય તોપણ આર્યો
એ નામો પૂજ્યભાવથી સંભારે છે. ને એમની કથા પ્રેમથી સાંભળે છે,
તેથી તથા એ બંને કથામાંથી વિદ્યાર્થીને ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન અને ઉપ-
દેશ મળે છે, તેથી એ બંને વાર્તાનો સાર અને આપ્યો છે.

જણાંએ અસહ્ય કષ્ટ વેઠ્યું, પણ સત્ય ન તજ્યું ત્યારે પરિણામે પરમેશ્વરે સહાય કરી, ને તેમને મૂળ સ્થિતિમાં આણી મૂક્યાં. એ હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદીને નામે, તેની સ્ત્રી તારામતી સતીને નામે ને તેનો પુત્ર રાહિતાશ્વ સુપુત્રને નામે આજે પણ આર્યોમાં પુન્ય છે. આ ઉપરથી આપણને શિખામણ મળે છે કે ગમે તેવા કષ્ટ પડે તોપણ તે આપણી કસોટીને માટે છે, એમ માની ધીરજ રાખી સહન કર્યાથી પરિણામે પરમેશ્વર આપણને સાફ ફળ આપે છે.

રામચંદ્રનો જન્મ. ૨. હરિશ્ચંદ્ર પછી કટલીક પેઢીએ દશરથ રાજા થયો, તેને ત્રણ રાણી હતી. તેમાંની પટરાણી કૌશલ્યાને પેટે રામાયણની કથાના નાયક રામચંદ્રનો જન્મ થયો. બીજી સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નનો ને ત્રીજી કૈકેયીને પેટે ભરતનો જન્મ થયો.

રામ લક્ષ્મણ યુદ્ધકળા શીખે છે. ૩. તે સમયે વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિ હતા આસપાસના રાક્ષસો આવી તેમના યજ્ઞનો ભંગ કરતા. એ રાક્ષસોથી યજ્ઞનું રક્ષણ થવા ઋષિએ દશરથ રાજા પાસે રામ લક્ષ્મણ માગ્યા. ઋષિને નારાજ કરવા હીક ન લાગ્યાથી તેણે રામલક્ષ્મણને મોકલ્યા; વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમપર આવી રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધકળા શીખવી અને રાક્ષસોથી પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરાવ્યું.

સીતા સ્વયંવર. ૪ એ સમયે અયોધ્યાની પૂર્વે વિદેહનું રાજ્ય હતું. ત્યાં જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને સીતા નામે ગુણવાન ને રૂપવાન પુત્રી હતી. એ સીતાને પરણાવવા આટે જનકે સ્વયંવર રચી દેશદેશના રાજાઓને નોતર્યા; જનકને મહાદેવે એક મોટું ધનુષ્ય આપેલું હતું, તે ધનુષ્ય જે તોડે તેને સીતા પરણાવવી એવી શરત હતી. સ્વયંવરમાં ધણા રાજા આવ્યા હતા. રામચંદ્ર પણ વિશ્વામિત્ર ઋષિની સાથે ત્યાં ગયા. શિવજીનું આપેલું ધનુષ્ય કોઈ રાજાથી કે લંકાના રાક્ષસ રાજા રાવણથી પણ ન તડ્યું, ત્યારે ઋષિની આજ્ઞા બેઠે રામે તે તોડ્યું, તેથી જનકે સીતાને રામ વેરે પરણાવી.

રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં ભગ. ૫, દશરથ રાજા વૃદ્ધ

થયો, ત્યારે તેણે પોતાના પાટવી પુત્ર રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો ઠરાવ કર્યો, એ વાત રામની સાવકી માતા કૈકેયીને રૂચી નહિ. એક સમયે દશરથે કૈકેયીને વચન આપ્યું હતું કે “ તું માગીશ તે આપીશ.” એ વચન પ્રમાણે કૈકેયીએ માગ્યું કે “ રામને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલો ને ભરતને રાજ્ય આપો.” આ સાંભળી દશરથ ખિન્ન થયો, પણ પોતાનું વચન કેમ તોડાય ! તેમ પોતાના વહાલા પુત્ર રામને દેશવટો દેવો, એ પણ દશરથને કારી બાળેલું લાગ્યું. વચન ભંગ થવાય નહિ ને રામને દેશવટો દેવાય નહિ, તે સારૂ તેણે કૈકેયીને બહુ સમજાવી, પણ તે એકની બે થઈ નહિ. છેવટે એ વાત રામના જાણવામાં આવી, ત્યારે પોતાના પિતાનું વચન પાળવાની ખાતર પોતાને વનમાં જવાની રજા આપવા દશરથને વિનંતિ કરી, તથા રાજ્યાભિષેક કરવા ભરતને એના મોસાળથી બોલાવ્યો. ભરત ઓરમાયો પણ તે સદ્ગુણી રામનો ભાઈ હતો. તેણે રાજ્ય લેવાની ના પાડી; અને પોતાના પિતાને તથા રામ-ચંદ્રને એ પ્રમાણે દુઃખી કર્યા તે માટે પોતાની માતાને બહુ ઠપકા દીધો. તેણે રામને ગાદીપતિ થવાને કાલાવાલા કર્યા, પણ રામે કહ્યું કે આપણા પિતાનું વચન બ્યર્થ જવું ન જોઈએ. પુત્રનો ધર્મ છે કે પિતાનું વચન પાળવું. આપણે પિતાનું વચન ભોપનાર પાપી પુત્ર થવું ન જોઈએ. એ પ્રમાણે બણો બોધ દીધો, ત્યારે રામ વનવાસથી પાછા આવે ત્યાં સુધી રામની વતી રાજ્ય ચલાવવાનું ભરતે માથે લીધું. આ ઉપરથી હાલતા રાજ્યોને અને રાજ્ય-બંધુઓને કેટલી બધી શીખામણુ લેવાની છે ! રાજ્યલોભથી પુત્રો પિતાને કેદ કરે છે, બંધુઓ દ્વેષજ્વિથી માંહેમાંહે લડી મરે છે, તેમણે રામના અને ભરતના દાખલાથી અવશ્ય ઉપદેશ લેવો જોઈએ.

રામચંદ્રનો વનવાસ. ૬. રામ વનવાસ જવાને તૈયાર થયા ત્યારે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા ને તેમનો ઓરમાન ભાઈ લક્ષ્મણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયાં. રાજ્યસુખ તથા જંગલમાં એકાંત દુઃખ ખમવાને તત્પર થવાથી સીતાનું કેવું પતિવ્રત અને ભક્તમણનો બંધુપ્રેમ જણાય છે ! દશરથની વહાવરવામાં થયેલ રીતે

રાજ્ય ચલાવી રામે પ્રજાપ્યાર એટલો સંપાદન કર્યો હતો કે સમસ્ત પ્રજા રામની સાથે વનવાસ જવાને તૈયાર થઈ. પ્રજાને પાછી વળવાને અને શોક નહિ કરવાને રામે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં પુત્રધર્મ અને રાજપ્રજાના ધર્મ સારી રીતે ખતાવ્યા છે. રામના ઉપદેશથી અને આમહથી શોકમાં ડૂબેલી પ્રજા પાછી ગઈ. રામ વનવાસ ગયાની ખબર સાંભળી દશરથે પણ પુત્રવિયોગના દુઃખમાં ફેડાઈ ગયો.

સીતાનું હરણ. ૭. રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા વનમાં ભટકતાં ભટકતાં ગોદાવરીને તીરે હાલ જ્યાં નાસીક ગામ છે, ત્યાં એક મઢી બાંધીને રહ્યાં. તે વખતે આસપાસ સધળે જંગલ હતું. અયોધ્યાથી નાસીક આવતાં સુધી રસ્તામાં જંગલ, કુંગરા ને નદી સિવાય કંઈ નહોતું. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી ત્રણે જણ ગુળરો ચલાવતાં હતાં. સીતાના સૌંદર્યથી મોહિત થએલો લંકાનો રાજા રાવણ સ્વયંવરમાંથી નાઉમેદ થઈ પાછો ગયો હતો, તેણે લાગ સાધી સીતાને એકલી જોઈ તેનું હરણ કર્યું.

સીતાની શોધ. ૮. સીતાનું હરણ થયું, ત્યારે રામ ને લક્ષ્મણ શિકારે ગયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા ત્યારે સીતાને દીઠી નહિ. તેથી બંને બાઈ સીતાની શોધ કરવાને દક્ષિણમાં ચાલ્યા. ત્યાં પુષ્કળ જંગલો હતાં ને તેમાં છુટાછવાયા જંગલી અનાર્થ લોક રહેતા હતા. આગળ ચાલતાં જંગલી લોકોનું કિર્કિધાનામે ગામ આવ્યું. ત્યાં વાલી નામે રાજા હતો. એ વાલીને તેના બાઈ સુગ્રીવ સાથે અણખનાવ હતો. સુગ્રીવે રાજ્ય મળવાની શરતે રામને મદદ કરવાનું ઝગુલ કર્યું. તેથી રામે વાલીને માર્યો ને સુગ્રીવને માદી આપી. સુગ્રીવના પ્રધાન હનુમાનને રામે નિશાની આપી સીતાની શોધ માટે મોકલ્યો. તેણે લંકામાં જઈ સીતાની લાજ કહાડીને તે સંદેશો લઈ પાછો આવ્યો.

લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૯. સીતાની લાજ મળ્યા પછી રામે સુગ્રીવ અને તેના સહાયકારીઓનું સૈન્ય જમાવ્યુંને સેતુબંધ પ્રસામેશ્વર આવી ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી તથા લંકામાં જવાને

વચમાં દરિયો છે તેના ઉપર પૂત્ર બંધાવ્યો; એ ઉપર અર્ધસધના સંક્રામાં આવ્યા. ત્યાંથી વાલીના પુત્ર અંગદને વિષ્ટિ કરવાને મોકલ્યો. તેણે રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીએ ને રાવણના ભાઈ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કાંઈનું માન્યું નહિ. વિભીષણ તો પોતાના ભાઈનો દુરામલ જોઈ રામને જર્જ મળ્યો, તોપણ રાવણ ડગ્યો નહિ, ત્યારે લઠઈ કરી. એ યુદ્ધમાં રાવણ, તેનો પુત્ર ઈંદ્રજીત ને ભાઈ કુંભકર્ણ વગેરે સર્વે મરયા. રામે સંક્રાની ગાદી વિભીષણને આપીને વનવાસની મુક્ત પૂરી થવાથી પોતે સીતાને લઈ લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યે પાછા આવ્યા.

સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૦. રામના આવ્યાથી ભરત ને પ્રજાજન આદિ પ્રસન્ન થયા. રામને રાજ્યભિષેક થયા પછી તે નગરચર્યા જોવાને નીકળતા ને લોકચાયકા સાંભળતા. એક સમયે સીતાના પતિવ્રત ઉપર શકપડતી લોકચાયકા તેમણે સાંભળી. સીતાનાં સન ઉપર રામને પૂર્ણ વિશ્વાસ છતાં લોકનિંદા થતી અટકાવવા સારૂ સીતાને ખચર આપ્યા વગર લક્ષ્મણ સાથે વનમાં મોકલી દીધી. તે વખતે સીતા સગર્ભા હતી. તે લક્ષ્મણના પાછા ગયા પછી હૈયાફાટ શોક કરતી ને વનમાં એકલો ભટકતી કેટલેક દિવસે વાલ્મીકિમુનિને આશ્રમે આવી. તેમણે સીતાને ઓળખી, પોતાની સંભાળ નાંચે આશ્રમમાં રાખી. ત્યાં સીતાને એ પુત્ર અવતર્યા. મુનિએ તેમની ખરદાસ કરીને ઉછેર્યા ને તેમને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી.

સીતાનો રામ સાથે મેળાપ. ૧૧. આગળ જતાં રામે અશ્વમેધ કર્યો. અશ્વમેધ કરનાર ઘોડાને છુટો મૂકે છે, ને તેનું રક્ષણ કરવાને સૈન્ય જાય છે, જો કોઈ એ ઘોડો બાંધે તો તેનું રક્ષક સૈન્ય, અશ્વ બાંધનારને હરાવી તાબે કરે છે, ને ઘોડાને છોડાવે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર વિજય કરી ઘોડો પાછો લાવે છે. એ અશ્વમેધ કરનાર ચક્રાર્તિ રાજા કહેવાય છે. રામનો અશ્વ હરતો હરતો વાલ્મીકિ મુનિને આશ્રમે આવ્યો; ત્યાં સીતાના બંને પુત્ર કવ ને કુશ હતા, તેમણે તે બાંધ્યો. રામ આ પુત્રોને, કે પુત્રો

રામને ઓળખતા નહોતા, તેથી યુદ્ધ થયું. આ નાના બાળકાએ ખતાવેલા પરાક્રમથી રામ બહુ ખુશ થયા. એવામાં યુદ્ધનો સમાપ્તિ સાંભળી વાલ્મિકી ઋષિ ત્યાં આવ્યા. તેમણે આ પુત્રો તમારા રાજ છે એવું રામને ઓળખાણ કરાવ્યું. ઋષિના ઉપદેશથી રામ સીતાને તથા બન્ને છોકરાને લેઈ અયોધ્યા ગયા.

રામરાજ્ય. ૧૨ સીતાને લાવ્યા પછી રામે કુખશાંતિમાં રાજ્ય ચલાવ્યું, તે દરરોજ રાત્રે વેશ પાલટી નગરચર્યા જોતા, લોકવાયકા સાંભળતા ને રૈયતનું દુઃખ ટાળતા, તથા રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખતા. તેમણે રાજ્યનીતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવીને અને ન્યાય-શાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરીને રૈયતને આળાદ ને સુખી કરી; તથા પોતાના સંતાનની પેઠે પાળીપોષી તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેથીજ સત્તાદ શાંતિવાળા સુખી ને આળાદ રાજ્યને “ રામરાજ્ય ” ની ઉપમા આજે પણ આપવામાં આવે છે. એવા રાજા ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજ્ય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? રામે રાજા છતાં તથા લાંબી મુક્ત સુધી સીતાનો વિયોગ પડ્યા છતાં છેવટ સુધી પોતાનું એકપત્નીગત પાળ્યું, તેમજ સીતાએ પણ પોતાનું પતિ-વ્રત સાચવ્યું, રામચંદ્ર પછી એના પુત્રો ગાદીએ બેઠા ને લાંબી મુક્ત સુધી એમના વંશમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહાભારત.

૧. ચંદ્રવંશી રાજ્ય, ૨. હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૩. રાજ્યના ભાગ. ૪. દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૫. પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૬. મહાભારતનું યુદ્ધ. ૭. યાદવ રાજ્ય. ૮. પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૯. મહાભારત. ભગવદ્ગીતા ને વિદુરનીતિ. ૧૦. હસ્તિનાપુરના રાજ્યનો આખર. ૧૧. મગધનું રાજ્ય.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૧ રામાયણના સમયે સૂર્યવંશી આર્યોનાં

રાજ્ય બળવાન હતાં, અને મહાભારતના સમયે આર્યાવર્તમાં ચંદ્ર-
વંશ આર્યોનાં રાજ્ય બળવાન હતાં. તેમાં દિલ્હીની પૂર્વે ગંગાને
કાંઠે હસ્તિનાપુરમાં પાંડવ કૌરવોનું, મયુરામાં કંસનું મગધમાં
જરાસંધનું, પંચાળમાં દ્રુપદનું, દ્રાવિડમાં શિશુપાળનું^૧, વૈરાટ (ધો-
ળકા)માં^૨ વૈરાટ રાજાનું અને કુંતલપુરમાં (કુતીઆણા)માં^૩
ભીમકનું રાજ્ય એ મુખ્ય હતાં. વળી પોતાના મામા કંસને મારીને
કૃષ્ણે દ્વારિકામાં પાંડવોનું રાજ્ય એ સમયે સ્થાપ્યું.

હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૨. કાશ્મિરના કરેલાં શાકુંતલ નાટ-
કમાં આવેલા દુષ્યંત રાજાનો કુંવર ભરત મહા પરાક્રમી રાજા થયો,
તેના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું.^૨ તેના વશમાં
ધૃતરાષ્ટ્ર કરીને એક આંધળો રાજા હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો.
તેને સો દીકરા હતા ધૃતરાષ્ટ્રની પૂર્વે કેટલીએક પેઢી ઉપર કુરુ
કરીને રાજા થઇ ગયો હતો; તેના નામ ઉપરથી એ સો ભાઇ
કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સૌથી મોટો દુર્યોધન હતો. એની મા ગાંધારી
(કંઠહારી) કંઠહારની રાજ્યપુત્રી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રનો ભાઇ પાંડુ મરી
ગયો હતો, તેને બે સ્ત્રી હતી. કુંતા અને માદ્રી. કુંતા એ કૃષ્ણ-
ના બાપ વસુદેવની બેન હતી, તેને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન
એ ત્રણ દીકરા હતા; અને માદ્રીને નકુલ ને સહદેવ એ બે હતા.
એ પાંચે પાંડુના નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા. પાંડુ મરણ પા-
મ્યાથી એ પાંચે કાકાના ઘરખારમાં ઉછરી મોટા થયા. એ કૌરવો
તથા પાંડવોને દ્રોણ નામે ગુરુએ રાજ્યનીતિ ને રાત્રિવિદ્યા સારી
રીતે શીખવીને હોંશીઆર બનાવ્યા.

રાજ્યના ભાગ. ૩. પાંડવો રાજ્યના ભાગીઆ હોવાથી દુર્યો-
ધન તેમના ઉપર દ્રેષ કરતો હતો. બન્ને પક્ષને સમજાવ્યાથી અંતે
રાજ્યના બે ભાગ પાડી હસ્તિનાપુર દુર્યોધનને અને વારણાવતી
(અલાહાબાદ) પાંડવોને આપ્યાં. પરંતુ દુર્યોધને દ્રેષભુલિથી પાંડવોનો

૧. શિશુપાળ એ ખરેખર ક્યાંનો રાજા અને વૈરાટને કુંતલપુર ક્યાં
છે તે વિષે મતભેદ છે.

૨. કેટલાક કૃષ્ણભદ્રેવના દીકરા ભરતના નામ ઉપરથી આ દેશનું
નામ ભરતખંડ પડ્યું કહે છે.

રાજ્યમહેશ સંગગાવી મૂકાવ્યો, તેમાંથી પાંડવો મુશ્કેલીથી જીવતા રહ્યા ને વનમાં ભટકવા લાગ્યા.

દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૪. એવામાં પંચાળદેશના રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. ત્યાં સઘળા રાજા રાણા એકઠા થયા. પાણીના કુંડમાં ચાંબલા ઉપર ઉંચે ગોળ ફરતું એક મચ્છ ભટકાવેલું હતું. તે મચ્છનું કુંડના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ નંદને ચાંબલે આંધેલા એ શીકાંમાં પગ રાખી જે પુરુષ મચ્છને વિંધે તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. પાંડવો વનમાં પ્લાહણને વેષે રહેતા હતા. તે સ્વયંવરની વાત સાંભળી ત્યાં આવ્યા. કાંઈ રાજાથી મચ્છવેધ ન થયો, ત્યારે અર્જુને ઉડીને મચ્છવેધ કર્યો તેથી દ્રુપદે પોતાની કુંવરી તેને પરણાવી. ચૂકથી માતાએ આપેલી આશિષને તામે થઈ પાંચે પાંડવોએ તેને સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી.

પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૫. કૌરવોને પાંડવપક્ષવાળાએ સમજાવ્યાથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવી અર્જુ રાજ્ય આપ્યું, તેથી પાંડવો જન્મનાને કાંઠે ઇંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્હી) વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જૂગડું રમવાને બોલાવ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્યપાટ, પત્ની ને ભાઈઓ સર્વસ્વ હાર્યા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ફરીને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપ્યું. પરંતુ દુર્યોધને તેમને બીજીવાર જૂગડામાં હરાવ્યા. આ વખતે જે હારે તે બાર વરસ વનમાં રહી તેરમે વરસ છૂપા રહે એવી શરત હતી. તેથી જૂગડાનાં માડાં ફળ ભોગવવાને સત્યવાદી પાંડવો વનમાં ગયા. દ્રૌપદી સાથે તેઓ બાર વરસ વનમાં રખડ્યા. એ સમયનો ઘણો ભાગ તેમણે બાગલાણમાં જંગલોમાં કહાડ્યો. ખાનદેશ ને નાસીકમાં તે વખતે વસતી નહોતી. માત્ર જંગલો હતાં. બાર વરસ પૂરાં થયાં ત્યારે પાંડવો તેરમે વરસે વેશ પાલટી વૈરાટનગરના રાજાને ત્યાં છૂપા રહ્યા. એ પૂર્વે અર્જુને કૃષ્ણની બેન સુભદ્રાનું હરથ કરી બગ્ન કર્યું હતું. એ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને વૈરાટ રાજાની કુંવરી ઉત્તરા વેરે પરણાવ્યો. સ્નેહ અને સગપણને લીધે દારિકાના માદવરાજા કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા. તેથી કૃષ્ણ

વૈરાટ ને દ્રુપદ એઓ પાંડવોની પક્ષે થયાથી તેઓ જળવાન થયા.

મહાભારતનું યુદ્ધ. ૬. વનમાં રહેવાનાં તેર વરસ પૂરાં થતાંજ કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડવોની વતી વિષ્ટિ કરવા ગયા. તેમણે પાંડવોને અધુરું રાજ્ય આપવા માટે તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ. તેથી કૃષ્ણ, વૈરાટરાજ, દ્રુપદરાજ ને બીજા સગા સ્નેહીની મદદ લેઈ પાંડવો યુદ્ધે ચઢ્યા. કૌરવોએ પણ પોતાના સગા વહાલાને મદદે બોલાવ્યા અને કુરુક્ષેત્ર (પાણીપતના) ના રણમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈનાં ગળાં કાપવાને તેઓ સામે થયા. ભરતખંડમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈને મારવાને રણમાં ચઢેલાનો આ પહેલો વહેલોજ દાખલો હતો; અને તેથી એજ વખતથી ભરતખંડમાં કળિયુગ બેઠો એમ કહેવાય છે.

અદાર ૧અક્ષોહિણી સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમાં એકઠું થયું ને અદાર દિવસ સુધી આ નાશકારક યુદ્ધ ચાલ્યું. પાંડવ કૌરવોનો ગુરુ દ્રોણ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ગુરુ કૃપાચાર્ય, ગાંધારીનો ભાઈ શકુનિ, પિતામહ બીષ્મ, પાંડવોનો દૂધભાઈ કર્ણ અને ધણા રાજા કૌરવોને પક્ષે આવ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં સો કૌરવ, દ્રોણ, કર્ણ, બીષ્મ ઇત્યાદિ સર્વ મરાયા. માત્ર અશ્વત્થામા ને કૃપાચાર્ય જીવતા રહ્યા. અને પાંડવોમાં પાંચ ભાઈ ને કૃષ્ણ જીવતા રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રિજાઓને રાજ્ય સોંપ્યું. જ્યેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર ગાદીએ બેઠો ને અશ્વમેધ કરી ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજા થયા.

૧, એક અક્ષોહિણીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

૨૧૮૭૦ રથમાં બેસી લઢનાર.

૨૧૮૭૦ હાથી ઉપર બેસી લઢનાર.

૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર,

૧૦૦૩૫૦ પાયદળ.

૨૧૮૭૦૦

૧૮

૩૬૩૬૬૦૦ મહા ભારતના યુદ્ધમાં બંને પક્ષનું સૈન્ય. તેમાંથી સાત અક્ષોહિણી પાંડવોનું અને અગીઆર અક્ષોહિણી કૌરવોનું સૈન્ય હતું.

શાદવ રાજ્ય ૭. મહાભારતનું યુદ્ધ પત્યા પછી કૃષ્ણ દ્વારિકામાં ગયા. ત્યાંથી સર્વે યાદવો પ્રભાસપાટણની જાત્રા કરવા ગયા, ને દારૂ પી માંહેમાંહે લઢીને કપાઈ મુઝ્યા. દારૂ પીવાના આ જૂરા પરિણામથી થએલા શોકમાં કૃષ્ણે પણ દેહ મુકી. તે પછી કેટલીક મુદ્દતે યાદવો દ્વારિકા છોડી સિંધ તરફ ગયા ને ત્યાંથી આગળ વધી અફઘાનિસ્તાનમાં વસ્યા. એ દેશમાં જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રમળ થયું ત્યારે તેમના વંશજો પંજાબમાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલેક વરસે જોશ-ભમેર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી ગુજરાતને કબજાના જાડેજા સિંધ-માંથી આવેલા યાદવ જાતના રાજપુતો છે.

પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૮. પોતાના ભાઈ બત્રીજના મોતથી પાંડવો શોકાતુર હતા. તેમાં કૃષ્ણના સ્વર્ગવાસથી ઉમેરો થયો. તેથી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના કુંવર પરિક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય સોંપી પાંચે પાંડવ ને દ્રોપદી હિમાલય પર્વત ઉપર ચઢ્યાં ને ત્યાંથી દેવગોક પામ્યાં. એ રીતે મહાભારતના મુખ્ય યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. યુધિષ્ઠિર મહા ધર્મનિષ્ઠ ને સત્યવાદી રાજા હતા. તેથી લોકો આજે પણ એને ધર્મરાજાને નામે ઓળખે છે. ને એજ કારણથી એમનો સંવત્ ચાલ્યો. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો ત્યાં સુધી એ સંવત્ ચાલુ રહ્યો. આ દેશના આર્યલોકના કહેવા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના સંવત્ને આજે ૫૦૧૯ વરસ થયાં એટલે એ રાજા ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૦ ઉપર થયો.

૯. મહાભારતમાં પાંડવ કૌરવોના યુદ્ધના વર્ણન સિવાય ખીજી રસિક અને સુખોદકારક આલકથાઓનો ખજાનો છે. તેમાં રાજા પ્રજાના ધર્મ તથા જ્ઞાનોપદેશ આપ્યા છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે અર્જુને પોતાના ભાઈઓને, ગુરુને તથા સગાસ્નેહીઓને મારવાની ના કહી. ત્યારે કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તો હદ વળી છે. એ ઉપદેશના અંચને ભગવદ્ગીતા કહેછે, વળી વિદુરે પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવા માટે દુર્યોધનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં રાજ્ય-નીતિ બતાવી છે. એને વિદુરનીતિ કહે છે. મહાભારત ઉપરથી તે સમયના લોકની સ્થિતિ, રીતિ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે માલમ પડેછે.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર ૧૦. યુધિષ્ઠિરના વંશમાં આઠમી પેઢીએ નીમી નામે રાજાના વખતમાં હસ્તિનાપુર ગંગામાં તણાઈ ગયું, તેથી એ રાજાઓએ બીજી રાજધાની કરી ત્યાં રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્ય મગધના રાજા જરાસંઘના વંશજ સહદેવે જીતી લીધું.

મગધનું રાજ્ય. ૧૧. સહદેવના વંશમાં કેટલીક પેઢી સુધી રાજ્ય ચાલ્યા પછી, તક્ષક વંશ થયો. એ લોક સિધિયન જાતના હશે એમ અનુમાન થાય છે. તેમની જ્વળ ઉપર સર્પચિહ્ન હોવાથી આર્યો તેમને તક્ષક કહેતા. તક્ષકનાજ દસ પેઢી સુધી ચાલ્યા પછી નંદવંશના રાજા થયા. છેલ્લા નંદરાજા પાસેથી તેરાજ્ય તેના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે જીતી લીધું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની હકીકત આગલ આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

આર્ય રાજ્યનો ફેલાવો ને ગ્રંથો.

૧. આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૨. સૂત્રગ્રંથો. ૩. વેદાંગ. ૪. શાસ્ત્રગ્રંથો. ૫. જાતિ. ૬. આશ્રમ.

આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૧. આર્યાવર્તમાં વસતીનો વધારો થવાથી આર્ય લોકો પૂર્વમાં બંગાળા ને ઓઢીઆમાં પેલા, ને ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાચળ ઓળંગી ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને કાવેરી નદી ઉપર તેમણે મોટાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં એ રાજ્યોની હદ દિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચી. પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતનું રાજ્ય બળવાન થયું, એ રાજ્યે અરબી સમુદ્ર તરફ મોતાના રાજ્યની હદ વધારી. એ પ્રમાણે આર્યલોકે લાલના આખા ભરતખંડમાં વસાયત કરી રાજ્ય સ્થાપ્યાં. ને ત્યાં પોતાની વિદ્યા હુમર ને સુધારા દાખલ કર્યાં.

સૂત્રગ્રંથો, ૨. આ પ્રમાણે રાજ્યનો વધારો થયો. તે સાથે આર્ય લોકના મન ઉપર પણ કાંઈક વિલક્ષણ અસર થઈ. તેઓ વધારે વ્યવહારિક અને સાહસિક થયા. ને તેમના વિચારો વધારે વિસ્તર્યા, તેમણે દરેક વિદ્યામાં દૃઢતાથી નવીન શોધ કરવા માંડી,

અને સધળી વિદ્યાના તથા ધર્મના અથો સંક્ષિપ્ત પણ ઉપયોગી બનાવ્યા. એ અથોને સૂત્રઅથો કહે છે. બ્રાહ્મણઅથોમાં વિસ્તારથી સમજાવેલું હતું. ત્યારે સૂત્રોમાં ટૂંકામાં સમજાવ્યું. તેમણે વિસ્તીર્ણ બ્રાહ્મણને બદલે ટૂંકાં કહેવત જેવાં વાક્યોનાં સૂત્ર રચ્યાં. એ સમયે નાના બાળકો ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવાને જતા, ને બાર વરસ કે તેથી વધારે મુદત ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરતા. તેઓ ગુરુના ઘરનું કામ કરતા, બિલ્લા માગીને ખાતા ને ધર્મશાસ્ત્રો પાઠ કરતા. કેમકે તે વખતે બ્રાહ્મણની વિદ્યા નીકળી નહોતી. બ્રાહ્મણ અથોનું વિસ્તારવાળું બ્રાહ્મણ સંક્ષિપ્ત હોય તો સહેલાઈથી શીખવાય અને પાઠ થાય, માટે સૂત્રો રચાયાં. દરેક શાખા માટે તે શાખાના ગુરુએ સૂત્રો રચ્યાં હતાં. એ સૂત્રો રચનારના નામ માલમ પડે છે, તેથી તે ઇશ્વરક્ત માનતાં નથી. ઋગ્વેદની પાંચ, કૃષ્ણ યજુર્વેદની સત્તાવીસ, શુક્લયજુર્વેદની પંદર, સામવેદની બાર અને અથર્વની નવ શાખા હતી.

વેદાંગ. ૩ વૈદિક યજ્ઞક્રિયા કરવાની વિસ્તીર્ણ રીતને સંક્ષિપ્ત સૂત્રોમાં કરી તેને શ્રૌતસૂત્ર કહે છે. એવાં ઋગ્વેદનાં બે, સામવેદનાં ત્રણ, કૃષ્ણયજુર્વેદનાં ચાર, ને શુક્લયજુર્વેદનું એક, એમ દશ સૂત્ર થયાં છે. એ સિવાય ધર્મસૂત્ર થયાં. એ ઉપરથી તે વખતના લોકની રીતભાત, રિવાજ ને કાયદા કેવા હતા તે જણાય છે. ધર્મસૂત્રો પણ વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં શીખવતા હતા, કે જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી તેમણે કેમ ચાલવું તે જાણવામાં આવે વળી પુત્ર તરીકે, બાતા તરીકે, પિતા તરીકે ને પતિ તરીકે મનુષ્યના શા શા ધર્મ છે, તે શીખવવાને ગૃહસૂત્ર થયાં. આ શ્રૌતસૂત્રને ગૃહસૂત્રનું એકું નામ કલ્પસૂત્ર છે. એ કલ્પસૂત્ર ઉપરાંત સ્વરશાસ્ત્ર અથવા શિક્ષા, હંદ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત ને જ્યોતિષ વિષે પણ સૂત્રો થયાં એ છને વેદાંગ કહે છે.

૭ શાસ્ત્રઅથ. ૪. પ્રાછળ કહેલા ઉપનિષદમાં બતાવેલા વિચારો ઉપર આ સમયમાં સૂક્ષ્મ વિચારો આપ્યા. ને તે ઉપર અથો રચાયા. કપિલ મુનિએ સાંખ્ય શાસ્ત્ર રચ્યું, તેમાં જીવને જીવત્વથી જુદી

શાશ્વત સુખ પામવાને જ્ઞાનમાર્ગ બતાવ્યો છે. પતંજલીએ યોગશાસ્ત્ર રચ્યું તેમાં યોગની ક્રિયાથી ઇન્દ્રિયો ને મન વશ કરી શાશ્વત સુખ પામવાને ક્રિયામાર્ગ બતાવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર ને કણ્વાદે વૈશેષિક શાસ્ત્ર રચ્યું છે એ ગ્રંથમાં પણ વિશેષે કરીને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર તર્કો કરેલાં છે. એ સિવાય પણ જુના વિચારોને ધજગી રહેનારી પાઠશાળાઓ હતી, તેમણે પૂર્વ ને ઉત્તરમીમાંસા કહેછે, પૂર્વમીમાંસા જૂની વૈદિક ક્રિયાને અનુસરનારી અને ઉત્તરમીમાંસા ઉપનિષદને અનુસરનારી હતી. ઉત્તરમીમાંસાને વેદાંત પણ કહે છે.

જાતિ. ૫. આર્યો આર્યાવર્તમાં હતા ત્યાંસુધી તેમનામાં જાતિ-બંધન નહોતું. જે ધર્મજ્ઞાન મેળવે તે બ્રાહ્મણ થતો. ક્ષત્રિકર્મ કરે તે ક્ષત્રી, ને ખેતી કરે તે વૈશ્ય થતો. પરંતુ હવે તો બ્રાહ્મણનો વંશજ હોય તે બ્રાહ્મણ એવું બંધન થયું. વેદ જાણવા હોમ કરવા ને દાન આપવું એ ત્રણે વર્ણના સાધારણ ધર્મ હતાં. પરંતુ વેદ જાણવા ને હોમ કરવાનું કામ બ્રાહ્મણનું થયું; રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવો, યુદ્ધ કરી રાજ્યનું રક્ષણ કરવું ને મલકો જીતવા એ ક્ષત્રીનું કામ થયું; અને વેપાર, ખેતી, પશુપાલન ધીરધાર ઇત્યાદિ કામ વૈશ્યનું થયું. તે છતાં સુતાર, લુહાર, સોનાર, વણકર વગેરે કારીગરો પણ હજુ જુદા પડ્યા નહોતા. તેઓ વૈશ્યમાંજ ગણાતા. શૂદ્રને ધર્મજ્ઞાન આપવાની મના હતી. તેઓ માત્ર ત્રૈવર્ણિક પ્રજાની આકરી કરતા.

ચાર આશ્રમ. ૬. દ્વિજ (ત્રણે વર્ણો) ની જીંદગીના ચાર આશ્રમ કરાવેલા હતા. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્ત. જનોઇ દાંધા પછી ગુરુને ત્યાં બાર કે વધારે વરસ રહી અભ્યાસ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય બોળ આશ્રમમાં માણસ બણી રહ્યા પછી પરણીને ધરસંસાર માંડતો. ને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળતો. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી ગૃહ વચે સંસારનો ત્યાગ કરી સ્ત્રી હયાત હોય, ને તેની ખુશી હોય તો સ્ત્રી સહ, નહિ તો એકલો વનમાં જઈ એકાંતમાં તપશ્ચિંતન અને તપાભ્યાસ કરતો. એ રીતે બાર વરસ વાનપ્રસ્થ ભોગવ્યા પછી ઉશ્વે સન્યાસતાશ્રમ ધારણ કરતો,

એ આશ્રમમાં વેદાભ્યાસ કરવો, ભિક્ષા માગી અન્ન ખાવું, ગામમાં રહેવું નહિ, કૌપિન, કમંડલું, દંડ (લાકડી) ને કામળી સિવાય બીજું કંઈ રાખવું નહિ, એવો નિયમ છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

પરદેશી લોકની સ્વારી.

૧. સેમિરામિસ. ૨. સેસોસ્ત્રિસ. ૩. હરવેશ ગુસ્તારપ
૪. સિકંદર. ૫. સેલ્યુકસ, ૬ મેલાસ્થિનિસ. ૭. બાક્ટ્રિ-
યાના મીક. ૮. શક, કે સીથિયન લોક.

સેમિરામિસ. ૧. યુધિષ્ઠિરના વંશજોના સમયમાં આસિરિઆ દેશની સેમિરામિસ નામે રાણીએ આ દેશ ઉપર સ્વારી કરી હોય એમ જણાય છે. પંજાબનો રાજા યુદ્ધમાં હાથી લાવી તેની સામે થયો તેથી સેમિરામિસનું સૈન્ય હચમચ થઈ નાસી ગયું ને રાણી પણ નિરાશ થઈ પાછી ગઈ. એ સ્વારી ઇ. સ. પૂ. ૧૮૦૦ વરસ ઉપર થઈ હતી.

સેસોસ્ત્રિસ. ૨. મિસર દેશનો સેસોસ્ત્રિસ રાજા પણ આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. તે વખતે હરતખંડમાં મગધમાં સહદેવના વંશજ રાજા યજ્ઞવાન હતા. સેસોસ્ત્રિસની સ્વારીની કંઈ પણ નિશાની આ દેશમાં રહી નથી.

હરવેશ ગુસ્તારપ. ૩. મગધના તક્ષક રાજાઓના સમયમાં હરવેશ ગુસ્તારપ નામે ઇરાનના પારસી રાજાએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરીને કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. ઇ. સ. ૫૧૮. તે આ દેશમાંથી પુષ્કળ સોનું લેઈ પાછો ગયો. એ હરવેશે મીસ દેશ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે એની સાથે હરતખંડી સિપાઈઓ હતા, તે ઉપરથી આ દેશ ઉપરની સ્વારીની વાતને ટેકા મળે છે.

સિકંદર. ૪. ઉપર કહેલા રાજાની સ્વારીઓ કરતાં વધારે ખાત્રી લાયક સ્વારી સિકંદરની હતી. એ રાજા મીસ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઇરાનનું પારસી રાજ્ય જીતીને પંજાબ ઉપર ઇ. સ.

પૂ. ૬૨૭ માં સ્વારી કરી. ઝેલમ નદી સુધી સિકંદર સામે ઢાઢ થયું નહિ. ઝેલમની પૂર્વમાં દિલ્હી સુધી પૌરસ નામે ક્ષત્રી રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો; તે પોતાની સેના લઈ સ્વદેશરક્ષણાર્થે સિકંદર સામે યુદ્ધ કરવાને ઉભો. પૌરસ ને તેની સેના બહુ બહાદુરીથી લઢી; પણ તેના બે પુત્રો લઢાઈમાં પડ્યા ને પોતે કેદ પકડાયો, તેથી સિકંદર જ્ય પામ્યો. પૌરસ બતાવેલા પરાક્રમથી સિકંદર મોહિત થયો ને મોટા દિલથી તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭. આ વખતે મગધમાં નંદ વંશનો છેલ્લો રાજા નવમો નંદ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યખટપટથી નાસીને પૌરસને આશ્રયે આવ્યો હતો; તેણે મગધ સુધીનો મુલક જીતી લેવાની સિકંદરને સલાહ આપી. સિકંદરને પણ એવી ઇચ્છા થઈ, પરંતુ તેનું સૈન્ય પોતાના મુલકથી દૂર આવ્યું હતું, તેથી તથા પૌરવના સૈન્યના પરાક્રમથી ડરી ગયું હતું. તેથી તેમણે આગળ જવાની ના પાડી, તેમજ ભરતખંડની ભીતર-માં એકજ હાર થાય તો આખું ગ્રીક સૈન્ય નાશ પામે એવું હોવાથી ચતુર સિકંદર પાછો ફર્યો. પૌરસ હાર્યો તોપણ એના પરા-ક્રમથી ભરતખંડ સિકંદરનો ભાગ થતો ખચ્યો. ખીઆસ નદી આ-ગળથી સિકંદર પાછો ફર્યો. તે સતલજ નદી ઓળંગી વહાણો બંધાવી તેમાં બેસી મુલતાન ગયો. ત્યાં પણ ભરતખંડના આર્યો સાથે તેને લડવું પડ્યું. સિકંદર જ્ય પામ્યો, પણ તે જખમી થયો. આગળ ચાલતાં તે પાતાળનગર (હૈદ્રાબાદ) આવ્યો ને તે જીત્યું. ત્યાંથી પોતે બલુચિસ્તાન ને ઈરાનને માર્ગે આખીસોન (એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાં દિલ્હાની પાસે હતું ત્યાં) ગયો એ મહાન પાઠશાહ ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર ન હોવાથી તેનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના સરદારોએ વહેંચી લીધું. તેમાં ભરતખંડનો જે ભાગ સિકંદરે જીત્યો હતો, તે ભાગ તેના સરદાર સેલ્યુક્સ નિકેટરના તાબામાં હતો.

સેલ્યુક્સ. ૫. સેલ્યુક્સ નિકેટરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં ગયા ત્યાં સુધીમાં સિકંદરને

ઉશ્કેરનાર ચંદ્રગુપ્ત મગધમાં રાજ્ય થયો હતો. તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યની મજબૂતી કરી. એટલામાં સેલ્યુકસ પોતાના રાજ્યનો ખંદોખંડત કરી આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ ચંદ્રગુપ્ત આગળ તેનું કાંઈ ન આઘ્યાધી ખંને વચ્ચે સલાહ થઈ, તેથી સેલ્યુકસે પોતાની કુવરી ચંદ્રગુપ્તને દીધી, તથા સિંધની પૂર્વનો સિંદ્ધરે જીતેલો સર્વ મુલક આપી સિંધુ નદી ખંતેના રાજ્યની હદ નક્કી કરી.

મેઘાસ્થિનિસ. ૬. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મેઘાસ્થિનિસ નામે એક એકચ્છી રાજ્યો હતો. તે ઇ. સ. પૂ. ૩૦૬ થી ઇ. સ. પૂ. ૨૯૮ સુધી મગધની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર (પાટણમાં) માં રહેતો હતો. એ ગ્રીક એકચ્છીએ તે વખતના આ દેશના આર્યોની રીતભાત, સંસારસ્થિતિ, વિદ્યાકળા, ગ્રંથ ને સદ્ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે આ દેશના આર્ય લોકનાં બહુ વખાણુ કર્યાં છે.

બાક્ટ્રિયાના ગ્રીક. ૭. બાક્ટ્રિયા (બલ્ખ) સિંદ્ધરે જીતી લીધું હતું. ત્યાં સેલ્યુકસના રાજ્યની પડતીમાં એક સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના રાજ્યોએ હસ્તખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી પગખંતો કેટલોક ભાગ જીત્યો હતો. પણ અસે વસ્તમાં એ રાજ્ય નખળું થઈ પડી ભાગ્યું.

શક કે સિથિયન લોક ૮. બલ્ખનું ગ્રીક રાજ્ય તાનર જન-તના શક લોકે કુખ્યાયું. એ શક લોક પ્રથમ મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેમણે હસ્તખંડની વાયવ્ય કાણુમાં એક જગદ રાજ્ય સ્થાપ્યું, ને સિંધ ને ગુજરાત સુધીનો મુલક જીતી લીધો. કાઠી-આવાડની લઢાયક કાઠીમજા એ શક જાતનો અવરોધ હોય એવું અનુમાન થાયછે. શક લોકોનો બળવાન રાજા કનિષ્ક નામે થયો. તેણે બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો. એ વાત આગળ આવશે કનિષ્કના તાબામાં કાશ્મિર, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, દાણુલ, કંદહાર ને ખોશાન સુધીનો મુલક હતો.

પ્રકરણ ૭ મું.

મગધનું મૌર્ય રાજ્ય.

૧. ચંદ્રગુપ્ત. ૨. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. ખિંદુસાર.
૪. અશોક. ૫. અશોકના ગુણ. ૬. મગધના રાજ્યનો અંત.

ચંદ્રગુપ્ત. ૧. મગધના નવમા નંદ રાજાના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે પંજાબમાં બળવો કરી ગ્રીક થાણાં ઉઠાડી મૂક્યાં, ને પૌરવને રાજ્યબ્રહ્મ કરી પોતે રાજા થયો. તે પછી મગધમાં બળવો થયો, તેમાં રાજ્યકુટુંબની કતલ થઈ. એ લાગ સાધી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના પ્રધાન ચાણક્યની સલાયથી રાજ્યનો કબજો લીધો ને પોતે ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫. ચંદ્રગુપ્તને તેના પ્રધાન ચાણક્યે રાજ્યનીતિ ને રાજ્યઐશ્વર્ય શીખવી પ્રવીણ બનાવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના વંશજો એની મા મુરારી નામ પરથી મૌર્યવંશી કહેવાય છે. એ સમયે નર્મદાની ઉત્તરે નાનાં નાનાં ધણાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતાં. તે સર્વ એ પ્રતાપી રાજાએ જીતી તાબે કર્યા. એ મહારાજા ૨૪ વરસ રાજ્ય કરી ઇ. સ. પૂ. ૨૯૧ માં મરણ પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨. ચંદ્રગુપ્તે મુસાફરોની સુગમતા સારૂ રસ્તા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા લોકોના જન-માલની સક્ષામતી માટે ઠામ ઠામ થાણાં બેસાડ્યાં. એ સમયે સંસ્કૃતમાંથી અપબ્રહ્મ થયેલી પાલી ભાષા બોલાતી હતી. તેમાં ચંદ્રગુપ્તે સંસ્કૃત પુસ્તકોના તરજુમા કરાવી સંસ્કૃત જ્ઞાનભંડાર પોતાની પ્રજાની આગળ ખુલ્લો મૂક્યો. વળી એના સમયમાં પશ્ચિમની પ્રજા સાથે હિંદનો વ્યાપાર વધ્યો તથા પૂર્વના મુલકમાં જવા, શિ-આમ વગેરે ઠેકાણે આર્યો વ્યાપારાર્થે જઈ વસ્યા ને ત્યાં પોતાનો ધર્મ લેતા ગયા.

ખિંદુસાર. ૩. ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર ખિંદુસાર ગાદીએ બેઠો. એ રાજા પણ એના બાપ જેવોજ પ્રતાપી હતો. ઉત્તર ભારતખંડનાં જે રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તે જીતવાં બાકી મૂક્યાં હતાં તે એણે જીત્યાં. ૨૯ વરસ રાજ્ય કરી ખિંદુસાર ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩ માં મરણ પામ્યો;

તેથી તેનો કુંવર અશોક મગધની ગાદીએ બેઠો.

અશોક. ૪. અશોકનું બીજું નામ પ્રિયદર્શી હતું. એણે ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું. એ મુદતમાં એણે બાકીનો ભરતખંડ અને અફઘાનીસ્તાનનો મુલક છતી લીધો. એ બહુ પરાક્રમી અને ધર્મિષ્ઠ મહારાજાધિરાજ હતો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણધર્મ એ રાજ્યધર્મ હતો. અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. એણે ખુશી રીતે બૌદ્ધધર્મ પાળ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ એ ધર્મને રાજ્યધનથી ઉત્તેજન આપ્યું. એણે બૌદ્ધધર્મનો નિર્ણય કરવાને સભા બોલાવી. એ સભાએ પ્રમાણ કર્યા પછી એ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોનાં જાહેરનામાં પ્રસિદ્ધ કરી જુદે જુદે સ્થળે સ્થંભો ઉપર ને શિલા ઉપર કાતરાવ્યાં; અને એ ધર્મ પવિત્ર રહે તે સાર તેની દેખરેખ રાખનારા ઠરાવ્યા. એણે ધર્મોપદેશ કરવાને દેશ પરદેશ યતિઓ મોકલ્યા. બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોનો માગધી ભાષામાં સંગ્રહ કરાવ્યો. આવા આવા ઉપાયોથી એ ધર્મ અશોકના આખા રાજ્યમાં પ્રસર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ યતિઓએ તિબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ, શિયામ, જાવા, જાપાન, કેન્દ્રોડિયા, લંકા વગેરે દૂર દેશોમાં પણ એ ધર્મ ફેલાવ્યો. ગુજરાતમાં પણ અશોકનું રાજ્ય હતું. તેની કાતરાવેલી બૌદ્ધધર્મની આજ્ઞાઓ જુનાગઢ પાસેના ગીરનાર ઉપર હજુ પણ છે.

અશોકના શુભ. ૫. અશોક શાણો ને પરાપકારી રાજા હતો. એણે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો, તથા ઉપદેશકો મોકલી ઉપદેશ કરાવી, એ ધર્મ પોતાની ને બહારની પ્રજામાં ફેલાવ્યો, એ વાત ખરી. પરંતુ ધર્મને બહાને કાઢી ઉપર જૂલમ કે પક્ષપાત કર્યો નહિ. લંકામાં એણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પોતાના કુંવરને મોકલ્યો. તેણે ઉપદેશ કરી ત્યાંના રાજાને તથા લોકોને બૌદ્ધધર્મમાં આણ્યા. મગધના રાજ્યનો સર્વથી વધારે વિસ્તાર અશોકના વખતમાં હતો. એ રાજા પ્રજાનો સુધાગર કરવાને આતુર ને તેનું પ્રાલન કરવામાં ઉત્સુક હતો. એણે રાજ્યમાં પ્રજાને ઉપયોગી ન્યાયકોર્ટો સ્થાપી. તથા દેહાતદંડની શિક્ષા બંધ પાડી. વળી રસ્તા વધાર્યા અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ધર્મનાં મોટાં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં.

એ રાજા ઇ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો.

મગધના રાજ્યનો અંત. ૭. અશોકના મુગા પછી મગધનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના ત્રણ દીકરાઓએ વહેંચી લીધું. ૨૮ વરસમાં એના વંશમાં સાત રાજા થયા. એ રાજાઓના વખતમાં અશોકના બળવાન રાજ્યની પડતી થઈ. મૌર્ય વંશના છેલ્લા રાજા પછી ઇ. સ. પૂ. ૧૯૫ માં સંગાકુળના રાજા થયા. આશરે સો વરસ એ રાજ્ય ચાલ્યા પછી ઇ. સ. પૂ. ૮૬ માં કન્વાકુળનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૩૧ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. અંતે માળવાના પરમાર રાજાઓએ એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

પ્રકરણ ૮ મું.

બૌદ્ધધર્મ.

૧ ગૌતમ બુદ્ધ. ૨ બૌદ્ધમત. ૩ બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૪ બૌદ્ધશિષ્યો. ૫ મહારાજા કનિષ્ક. ૬ મહારાજા શિલાહિત્ય. ૭ બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૮ બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૯ જૈનધર્મ.

ગૌતમ બુદ્ધ. ૧. બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ માં શુદ્ધોદન નામે રાજાને ત્યાં જન્મ્યો* હતો. એ રાજાનું રાજ્ય કાશીની ઉત્તરે સો મૈલ ઉપર હતું. અને તેની રાજ્ય ધાની કપિલવસ્તુ હતી. નાનપણમાંથી બુદ્ધની ધર્મ ઉપર આસ્થા વધારે હતી. ત્રીસ વરસનો થતાં સુધી તે પોતાના પિતાને ત્યાં રહ્યો. એટલામાં એને એક કુવર થયો. તેથી બુદ્ધ વિચાર કર્યો કે હવે વધારે વખત મંસારમાં રહ્યાથી માયાની જાળમાં વધારે સંપડાઈયું, ને તેથી ધર્મપ્રાપ્તિ થશે નહિ. એવા વિચારથી તે એક શત્રુ જાનોમાનો પોતાનો બાળક પુત્ર, જુવાન સ્ત્રી અને વૃદ્ધ માં બાપને તજીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. એ ઉપરથી બુદ્ધની જન્મરી આસ્થા, દૃઢતા ને તેનો આત્મસંવમ માલમ પડે છે. વનમાં જઈ એણે પોતાના રાજ્યવસ્ત્ર ફેંકી હાઈ સાધુના વસ્ત્ર પહેર્યાં. ૭ વરસ સુધી

* કટલાક બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૫૫૭ માં અને મરણ ઇ. સ. પૂ. ૪૮૩ માં થયાનું કહે છે.

બહાર રખડીને એણે ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું, ઈ. સ. પૂ. ૫૮૭ થી પોતાની જીવીસ વર્ષની ઉંમરે તે જાહેર ઉપદેશ કરવા લાગ્યો.

બૌદ્ધમત. ૨. બૌદ્ધમતમાં મુખ્ય વાત મંસાર સુધારણા ને નીતિ ઉપદેશ હતો. તે કહેતો હતો કે સર્વ મનુષ્ય સરખા છે, તેમાં ઉંચો નીચો કાંઈ નથી. સર્વે પોતાનાં સુકૃત્યોથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે, માટે દરેક જણે સંદુગુણી થઈ પાપતજવું, ને અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. માણસ મન, વાણી ને કર્મથી શુદ્ધ હોય તો ઉત્તમ ગતિ પામે. જેવાં કર્મ કરે તેવી ગતિ થાય. જો મનુષ્ય દરેક જાતની તૃણા તજીને માયાથી છુટે, ને દેહદમન કરી આત્મચંચલ મેળવે તો તે પુનર્જન્મથી છુટી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામે. એ સદ્ગતિ થવાના સાધન તરીકે એના ઉપદેશમાં મુખ્ય ત્રણ વાત હતી. દેહદમન, મનુષ્યપર હેત ને સર્વ જીવ સરખા ગણી હલકા જીવનું પાલન કરવું. ત્રીજા ઉપદેશનો અમલ કરવાને એણે બ્રાહ્મણધર્મ પ્રમાણે થતા અન્નમેધ, અશ્વમેધ વગેરે હોમ અટકાવ્યા. તથા લોકોને માંસાહાર તજવી વનસ્પતિના આહારી કર્યાં. એ ચાલ આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાશુઃ થયો તોપણ હજી ચાલે છે.

બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૩. એણે પ્રથમ કાશીમાં જઈ હિંમતથી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, ને ત્યાંથી તે મગધ ગયો, ત્યાં તે સમયે બિંબિસાર નામે તક્ષક રાજા હતો, તેને ઉપદેશ કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આગળ થોડે વર્ષે તે કપિલવસ્તુ ગયો તે પોતાનાં માતપિતા ને સ્ત્રી પુત્રને ઉપદેશ કરી પોતાના ધર્મમાં આણ્યાં. તેની સ્ત્રી તો તેજ વખતે સાધવી થઈ. એનો જાતિસ્વંભાવ બહો દયાળુ હોવાથી એના દરેક ઉપદેશમાં દયાનું તત્ત્વ વિશેષ હતું. ધીરે ધીરે એના ઉપદેશથી એના બહુ શિષ્યો થયા ને ધર્મનો પ્રસાર થતો ગયો. વરસના આઠ કારા માસમાં તે ગામ મર્યામ રખડીને ઉપદેશ કરતો, ને ચોમાસાના ચાર માસ એક જગ્યાએ રહેતો. એજ પ્રમાણે એના શિષ્યોને પણ તે દેશપરદેશ ઉપદેશ કરવાને મોકલતો. એણે ૪૪ વરસ સુધી દેશમાં રખડીને ઉપદેશ કર્યાંથી ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં એના મરણ સમયે બહુ

જાણ્ય બૌદ્ધ સંપ્રદાયી થયા હતા.

બૌદ્ધ શિષ્યો. ૪. બૌદ્ધ ચલાવેલો ધર્મ એના મરણ પછી પણ પ્રસરતો ગયો. એણે પોતાના ધર્મનો પાયો એવો મજબુત રચ્યો હતો કે એના મુખા પછી પણ તે દૃઢ થતો ગયો. ધર્મ ફેલાવવાની જે પદ્ધતિ એણે રચી હતી, તેજ એના શિષ્યોએ પણ ચાલુ રાખી. એના ઉપદેશનાં સૂત્રો માણસના મનને રચતા હોવાથી ધીમે ધીમે એ ધર્મમાં ઘણા રાજારાણા ભળ્યા. મહારાજા અશોકે બ્રાહ્મણધર્મને બદલે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી તેને આશ્રય આપ્યો, તે વાત પાછળ આવી ગઈ છે. અશોક પછીના મગધી રાજાઓ એજ ધર્મના ને તેને આશ્રય આપનારા હતા.

મહારાજા કનિષ્ક. ૫. અશોક જેવો એ ધર્મને આશ્રય આપનારો મહારાજા કનિષ્ક હતો. એ રાજા સિંધિઅન જાતનો હતો. એનું રાજ્ય જરતખંડના વાયવ્ય ને પશ્ચિમ ભાગમાં તથા તિબેટ. કાશુલ ને ખોઝાન સુધી હતું. એ રાજા ઈ. સ. ૪૦ માં થઈ ગયો. એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનું સંશોધન કરાવ્યું. અશોક પછીના નબળા રાજાના સમયમાં એ ધર્મ ઉપર દેખરેખ રાખનારી સભા નિર્માલ્ય થઈ હતી; તેથી એણે બીજી સભા ઠરાવી તથા રાજ્ય-ધનથી આશ્રય આપી દેશપરદેશ ઉપદેશકો મોકલ્યા. કનિષ્કના સંશોધન પ્રમાણે તિબેટ, ચીન, તાર્તરી ને જપાનમાં ને અશોકના સંશોધન પ્રમાણે લંકા બ્રહ્મદેશ, શિઆમ ને જાવા વગેરે ઠેકાણે આજે એ ધર્મ ચાલે છે, તેથી કનિષ્કનો ઉત્તર ને અશોકનો દક્ષિણ સંપ્રદાય કહેવાય છે.

મહારાજા શિલાદિત્ય. ૬. બૌદ્ધમતને આશ્રય આપનારામાં કનોજનો મહારાજા શિલાદિત્ય છેલ્લો હતો. એ રાઠોડ રાજા ઈ. સ. ૬૩૪ માં થઈ ગયો. એણે અશોકની પેઠે રાજ્યધન વડે એ ધર્મને બહુ આશ્રય આપ્યો. એ રાજા પાંચ પાંચ વર્ષે એકઠું થએલું સર્વ રાજ્યધન ધર્મદાનમાં ખર્ચતો. એણે ધનવડે યતિઓને આશ્રય આપી બૌદ્ધધર્મ ઉત્તરેલ્યો. એમ છતાં બ્રાહ્મણધર્મનો અવરોધ કર્યો નહોતો.

બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૭. બૌદ્ધધર્મની પૂર ચઢતીના વખતમાં પ્રભુ બ્રાહ્મણધર્મ નાશુદ્ધ થયો નહોતો. રાખ વળેલા અંગારામાં રહેલા અગ્નિની માફક તે ઢાંકાઈ રહ્યો હતો. એ અંગારાને પવન ધુંકનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળવાથી તેને જ્વલત થતાં વાર લાગી નહિ. અશોક પછીના માગધી રાજાઓ નળાયા થયા ને બૌદ્ધ-ધર્મને આશ્રય મળતો ઘટ્યો, એટલે બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મ માટે મથન કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ વખતને અનુસરી પોતાના મૂળના વેદધર્મમાં ફેટલોક ફેરફાર ને સુધારો કરી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. એ ઉપદેશથી ફેટલોક વર્ષે ફેટલાક રાજારાણા એ ધર્મમાં આવ્યા. એ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મીઓની પડતી ને બ્રાહ્મણધર્મની ચઢતી થતી જોઈ મહારાજા કનિષ્કે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પરંતુ તેના મુઆ પછી ફરી બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ઉદ્યોગ જરી રાખ્યો; તેથી તેમના નવા સુધારેલા ધર્મમાં રાજારાણા દાખલ થવા લાગ્યા. એ રાજાઓમાં અમિકુળના રજપૂતો મુખ્ય છે. તેમનાં મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર રાજ્યો હતાં. બ્રાહ્મણોના સતત ઉદ્યોગથી ને રાજાઓના આશ્રયથી એ રાજ્યોમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાશુદ્ધ થયો. ચીના જાત્રાળુઓએ જુદે જુદે વખતે આવીને એ સમયની બૌદ્ધ-ધર્મની સ્થિતિનું જો વર્ણન કર્યું છે તે પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા ને સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણધર્મી મંદિરો દરેક મોટાં સ્થળમાં સરખાં હતાં. પરંતુ આઠમા ને નવમા સૈકામાં તો બૌદ્ધમઠ ઉજ્જડ પડી ગયા ને બ્રાહ્મણોનાં દેવમંદિરો સર્વને દીસવા લાગ્યાં. દશમા સૈકા સુધીમાં તો આ દેશમાં બૌદ્ધધર્મનું વૃક્ષ કેવળ સૂકાઈ ગયું.

બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૮. બ્રાહ્મણધર્મના ઉદયથી બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી નાશુદ્ધ થયો. હાલમાં એ ધર્મ તિબેટ, ચીન, તાર્તરી જાપાન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, લંકા વગેરે ઠેકાણે ચાલે છે. એ ધર્મ માનનારાની મંજ્યા દુનીઆના બીજા કોઈપણ ધર્મ કરતાં વધારે છે. પરંતુ આ દેશમાં તો એ ધર્મના લેખો, ગુફાઓ ને મંદિરો સિવાય બીજું કંઈ નથી.

જૈનધર્મ. ૯. જૈનધર્મને ફેટલાક બૌદ્ધધર્મનો એકપથ કિંવા

શાખા માને છે. ને ફટકાક એને જુદાજ ધર્મ ગણે છે. જૈનધર્મ માનનારાને શ્રાવક કહે છે. એ પંથમાં જાતિભેદ નથી, તથા નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરો, વેદ ને પુરાણના દેવોથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અહિંસા એ એમના ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેઓ જાતને અનાદિ માને છે, ને જગતકર્તાનો ઇનકાર કરે છે. બૌદ્ધધર્મીની પેઠે જૈનધર્મી પણ આત્મા નિર્વાણ પામે એવું માને છે. તેઓ ઉપવાસ કરે છે ને ધર્મનિયમો પાળે છે. એ લોક નિર્વાણ પામેલા ૨૪ તીર્થંકરોને એટલે જીતોને પુજે છે. તે ઉપરથી એ ધર્મનું નામ જૈન (જીન) પડ્યું છે. ગુજરાતના મોલંકી રાજાઓના વખતમાં, તેમાં વિશેષે કુમાર-પાળના વખતમાં એ ધર્મનું જીવર વધારે હતું. એ ધર્મમાં સારા સારા વિદ્વાનો ઘણા થઈ ગયા છે. તેમાં હેમાચાર્ય ને મેરૂતંગ મુખ્ય છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પાટણ, ખંભાત ને જેમલમેરમાં ઘણો છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના.

૧. બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૨. નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ.
૩. નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૪. વિદ્યાના ગ્રંથો. ૫. વાર્તાિક ગ્રંથો.
૬. વર્ણવ્યવસ્થા. ૭. કુમારિકલક્ષ. ૮. શંકરાચાર્ય.

બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૧. આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મનું મૂળ છાટી બ્રાહ્મણધર્મ પુનઃ સ્થાપવા માટે બ્રાહ્મણોએ વિક્રમ સંવત્તની ૨૩-આતથી એક હજાર વરસ સુધી મહા મહેનત કરી. તેમણે આ-ગ્રહથી નિરંતર પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખ્યો. મૂળમાંથી ખવાઈ ગયેલું ઝાડ બીજના આશ્રય વગર પવનના ઝપાટાથી જેમ જમીન ઉપર પડી જાય છે, તેમ બૌદ્ધધર્મથી વૃક્ષ મૂળમાંથી ખવાવા માંડ્યું ને રાજ્યાશ્રય મળતો બંધ પડ્યો, ત્યારે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના સંપાદાને લીધે એ વૃક્ષ આ દેશમાંથી જડમૂળથી ઉખડી ગયું.

નવા બ્રાહ્મણધર્મનું બંધારણ. ૨. એક હજાર વરસમાં ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો થયા. તેમણે પ્રાચીન વેદધર્મમાં વખતને અનુકૂળ ફેરફાર કરીને નવા ધર્મનું બંધારણ રચ્યું એ નવો ધર્મ લોકર-ચીને અનુસરતો થયો. વેદધર્મમાં બતાવેલાં અહિંસા પરમધર્મને

બૌદ્ધધર્મવાળાઓ પોતાના ધર્મનું એક મૂળતત્વ માન્યું હતું. તેનો આદ્યક્ષેત્રોએ સ્વીકાર કરી પશ્ચાદિ હોમ-યજ્ઞની બંધી કરી. બૌદ્ધધર્મ પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવા માટે ઉપવાસ, દેહદમન અને આત્મસંયમ કરવા, એ ઘણું વિકટ હતું; તેથી બ્રાહ્મણોએ આ નવા ધર્મમાં મોક્ષનો માર્ગ સહેલો બતાવ્યો, સત્કર્મ, સદાચાર, ઈશ્વર ઉપર હૃદય વિશ્વાસ ને ઈશ્વરભક્તિ, એ મોક્ષનાં સાધન બતાવ્યાં. વળી તેમણે અજ્ઞાની લોકોને ઈશ્વર ઉપર આસ્થા બેસવાને પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ દાખલ કરી. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરનાર, ત્રિપુણ પાલન કરી મોક્ષ આપનાર ને શિવ સંહાર કરનાર, એ ત્રણ દેવ સિવાય પણ ઘણા દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ ને ત્રત, ઉપવાસ દાખલ કર્યાં. દેવની મૂર્તિને પૂજવાથી દેવ રાજી થઈ મોક્ષસુખ આપે છે, એવું શીખવ્યાથી મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ; ને મોટાં મોટાં દેવાલયો બંધાવી તેમાં તેમણે દેવોની સ્થાપના કરી.

નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૩. આ સમયે નવા દેવોનું પૂજન શરૂ થવાથી તે દેવો ઉપર આસ્થા બેસવાને તેમનાં મહાત્મ્ય બતાવનારા ઘણા ગ્રંથો થયા. તેમાં અઢાર પુરાણ ને અઢાર ઉપપુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિના ગ્રંથો મુખ્ય છે. પુરાણમાં દેવોનું મહાત્મ્ય બતાવનાર કથાઓ ને રાજ્યવંશાવળી વગેરે છે, ને ધર્મશાસ્ત્રોમાં લોકોને ચાલવા પાળવાના નિયમો બતાવ્યા છે.

વિદ્યાના ગ્રંથો. ૪. વૈદિક કાળથી આર્ય લોકોને ખગોળ ને ગણિતનું જ્ઞાન હતું. તેમાં આ સમયે વધારો થયો. ખીજગણિત ને ખગોળ સંબંધી પ્રથમ લખનાર આર્યભટ્ટ આ સમયે થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તેનાં તથા સૂર્ય ને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાનાં ખરાં કારણ એણે લખ્યાં છે. તે પછી વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનો થયા; તેમણે પણ ખગોળ ને ગણિતનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. વળી રોગ, રોગનાં કારણ, ચિકિત્સા, ઉપચાર, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે ઉપર ચરક, સુશ્રુત વગેરેએ વૈદ્યકના ગ્રંથો લખ્યાં છે. તેમજ શિલ્પશાસ્ત્ર ને ગાયનના પણ ઘણા ગ્રંથો થયા છે.

વાર્તિક ગ્રંથો. ૫. આ સમયમાં કલિદાસ, ભવભુતિ, ભારવી, ભર્તૃહરિ, બાણભટ્ટ, સોમદેવ વગેરે ઘણા કવિઓ ને વાર્તિકકાર

થયા. તેમણે નાટક, કાવ્ય ને વાર્તાના બધા ગ્રંથો લખ્યા. તેમાં શા-
કુંતલ, વિક્રમેર્વશી, કાદંબરી, કથાસરિતસાગર, મેઘદૂત, પંચતંત્ર વગેરે
મુખ્ય છે. એમાંનાં બધાંખરાં પુસ્તકો એટલાં રસિક ને સુખોપકારક
છે કે તેમના તરણુમા આજે દુનિયાની બધીખરી ભાષામાં થયા છે.

વર્ણવ્યવસ્થા. ૬. પાછલા સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને
શૂદ્ર એ ચાર જાતિ હતી. પરંતુ બૌદ્ધ સમયમાં એ વર્ણવ્યવસ્થા
અવ્યવસ્થિત થઇ, તેથી આ સમયે બ્રાહ્મણોએ વર્ણવ્યવસ્થા ફરીને
બાંધી. પ્રથમ જુદા જુદા કારીગરોની ગણના વૈશ્યમાં હતી. હવે
કારીગરી પ્રમાણે જુદી જુદી વર્ણ થઇ. વળી દેશ ને સ્થળ પરત્વે
એક જાતિમાંથી બીજી પેટા જાતિ થઇ. એ વર્ણોનું દૈનિક ખર્ચન
એવું થયું કે તેમાં બહારથી અન્ય જાતિનો કોઇ દાખલ થવા પામે
નહિ. એ વર્ણોને પાળવાના આચાર અને એ આચાર તોડનારને
કરાવવાના પ્રાયશ્ચિત બતાવનારા ગ્રંથો સમયને અનુસરીને બ્રાહ્મ-
ણોએ બનાવ્યા, એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે આજ સુધી વલિવટ ચાલે છે.

કુમારિલ ભટ્ટ. ૭. બૌદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢનારામાં અને બ્રાહ્મણ-
ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરનારાઓમાં અગ્રેસર જંગાણાની અંદર
કુમારિલભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેમણે ત્યાંના રાજાને બ્રાહ્મણ-
ધર્મમાં લાવી તેની મારફત બૌદ્ધધર્મનું બળ તોડ્યું. એ રાજાએ
ફરમાવ્યું કે જે શખ્સ બ્રાહ્મણધર્મમાં ન આવે તેને મારી ફૂટીને
લાવવો. આવા સખત ઉપાયથી ક્ષય પામેલા બૌદ્ધધર્મનો એના
રાજ્યમાંથી જમદી નાશ થયો.

શંકરાચાર્ય. ૮. કુમારિલ સ્વામીનું બાકીનું કામ શંકરાચાર્યે પૂરું
કર્યું. એમનો જન્મ મલ્લપારમાં થયો હતો. એમણે સેતબંધુ સમ-
શ્વરથી તે હિમાલય સુધી આખા દેશમાં ફરી ફરીને બ્રાહ્મણધર્મનો
ઉપદેશ કર્યો, તથા મોટા મોટા રાજારાજાને એ ધર્મમાં આણ્યા.
એ મહા પુરુષે પોતાની ડર વરસની કાચી વયે પોતે ઉઠાવેલા
અઘાક શ્રમને લીધે કેદારનાથમાં દેહ છોડી. પરંતુ એટલી ટુંકી
મુદતમાં પણ એમનું ધારેલું કામ પૂરું થયું. એ મહાન કાર્યને લીધે
સર્વ વેદધર્મ આપ્યો આજે પણ એમને પૂજ્યભાવથી સંભારે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

માઝવાતું પરમાર રાજ્યં.

૧. વિક્રમાદિત્ય. ૨. વિક્રમ સંવત. ૩. વિક્રમના ગુણ.
૪. ભોજ રાજ. ૫. માળવી રાજ્યની આખર.

વિક્રમાદિત્ય. ૧. અશોકના વંશજેનું રાજ્ય નખાણું પડ્યા પછી અમ્બિકુળની આંધ્ર નામે શાખાનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ જાતનાં રાજ્ય મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર હતાં. માળવામાં આંધ્ર જાતની પરમાર શાખાનું રાજ્ય હતું. આપણા દેશમાં ભરથરી રાજાની જે વાત આજે છે, તે માળવાનો પરમાર રાજા હતો. એની રાજ્યધાની ઉજ્જનમાં હતી. ભરથરી રાજાએ રાજપાટ તણ વૈરાજ્ય લીધો, એ વાત તેના ભાઈ વિક્રમાદિત્યને માલમ પડતાંજ તેણે ઉજ્જનમાં આવીને રાજ્યનો કબજો લીધો. ઈ. સ. પૂ. ૫૭

વિક્રમ સંવત. ૨. વિક્રમ ગાદીએ બેઠો તેના ભરતખંડની વાયવ્યકોણમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું. તે શક લોકોનાં ધાડાં ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવી લૂટફાટ કરી મુલક જીતી લેવા લાગ્યાં. તેમને અટકાવવાને ભરતખંડના રાજાઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એમાં સૌથી વધારે યત્ન કરનાર માળવાનો રાજા વિક્રમાદિત્ય હતો. એણે એ લોકોને હરાવીને ધણીવાર મારી કાઢ્યા. એ ઉપરથી એ મહારાજા શકારિ (શક લોકોનો શત્રુ) એવું ઉપનામ પામ્યો. તેથી એનું નામ રાખવાને એ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (ઈ. સ. પૂ. ૫૭ થી) લોકો એનો શક ગણવા લાગ્યા તેથી તે વખતે મુષિશ્ચિરનો શક ચાલતો હતો તે બંધ પડ્યો.

વિક્રમના ગુણ. ૩. એ મહારાજા તે સમયમાં ભરતખંડનાં નાનાં રાજાઓ જીતીને ચક્રવર્તિ થયો. એ રાજા દયાળુ ને પરાંપકારી હતો કાંઈનું પણ દુઃખ મટાડવાને તે પોતાનું તન, મન ને ધન ખર્ચતો, તેથી આપણા લોકો એને પરદુઃખલંબનને નામે આજે પણ ઓળખે છે. વળી તે રૈયતનું સુખ દુઃખ જાણવાને મહારાજા સમચંદ્રની પેઠે વેપ બદલીને રાત્રે નગરચર્ચાં જોતો. વળી તે રાજ્ય

ચલાવવામાં નિપુણ ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. એ રાજા
બ્રાહ્મણધર્મી હતો. એના દરબારમાં ૬ પંડિતરત્નો હતાં, તેમાં
શાકુંતલ નાટકનો કર્તા કલિદાસ એ મુખ્ય હતો. એ પંડિતોનાં
કરેલાં ધણાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ને નાટકો છે. વિક્રમના વખતમાં પ્રગ્ન
વિદ્વાન, આબાદ ને સુખી હતી.

ભોજરાજા. ૪. વિક્રમ પછી ઘણા કાળ સુધી ભોજરાજાની
ગાદીએ કોઇ પરાક્રમી રાજા થયો નથી. ગુજરાતમાં જે વખતે
ભીમબાણાવળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે માળવામાં ભો-
જરાજા રાજ્ય કરતો હતો. એની રાજ્યગાદી ધારાનગરીમાં હતી.
એ ભોજરાજા પણ પરાક્રમી ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો.
ભોજના વખતમાં કેળવણી આપવા માટે કન્યાશાળાઓ સ્થાપેલી
હતી. એવું કહેવાય છે કે એના વખતમાં ખેડુતો પણ સંસ્કૃત
ભાષા બોલી જાણતા.

માળવી રાજ્યની આખર. ૫. ભોજના પૌત્ર યશોવરમા નામે
રાજાને ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજે જીતીને માળવાનું પરમાર
રાજ્ય ખેડીઉં બનાવ્યું. એ સમયે યશોવરમાનો કુંવર જગદેવ ને
તેની સ્ત્રી વીરમતી સિદ્ધરાજાને આશ્રયે આવ્યાં હતાં. એ જગદેવ
બહાદુર, પરાક્રમી ને રાજ્યભક્ત હતો. સિદ્ધરાજ પછી માળવા
ફરીને સ્વતંત્ર થયું. તે દિલ્હીના ગુલામરાજાના પાદશાહ અસ્તમશે
ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં જીત્યું ત્યાં સુધી ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

૧. કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૨. બંગાળનું રાજ્ય. ૩. ગુજરાતનું
રાજ્ય. ૪. કનોજનું રાજ્ય. ૫. બંગાળનું રાજ્ય.
૬. બીજાં રાજ્યો.

કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૧. કાશ્મિરના રાજ્યનો ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦
થી ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણિ નામે ગ્રંથમાં
આપેલો છે. એ રાજ્ય ભરતખંડનાં બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં
કોઇકજ વાર આવતું. આ ઘણા કુળના રાજા થયા. તેમાં જોનાઈ

કુળનો મેધવાહન નામે રાજ્ય ચક્રવર્તિ થયો. તેણે દક્ષિણ ભરત-
ખંડ પર સ્વારી કરી આખો દેશ તાબે કર્યો હતો.

પંજાબનું રાજ્ય ૨. સિકંદરે પૌરસને પંજાબનો રાજા કરાવ્યો.
ત્યારથી તે ખુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં પંજાબ છૂટું ત્યાં
સુધી એ રાજ્ય અશ્વનંદી રાજ્યઓને તાબે હતું. એ રાજ્યના
સિક્કા ઉપર એક તરફ અશ્વ ને બીજી તરફ નંદી હોવાથી એ
રાજ્યને અશ્વનંદી કહે છે.

ગુજરાતનું રાજ્ય ૩. યાદવો ગયા પછી ધણા વખત સુધી
એ રાજ્યનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. તે પછી ગુજરાત અસૌકના
તાબામાં ગયું. ને તેના વંશજો પાસેથી શક લોકે છૂટું. એ શક
લોકના સિક્કા ઉપર સૂર્ય હોવાથી તેઓ સૂર્યપૂજક હશે, ને સિંધ
તરફથી કે સમુદ્રમર્ગે કાઠીઆવાડ છૂટીને ત્યાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું
હશે એમ ધરાય છે. કાઠીઆવાડમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા. તેમની
રાજ્યધાની સિદ્ધપુરમાં હતી. તેમના તાબામાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો
કાલ્હાપુર ને સતારા સુધીના મૂત્રક હતો. એ રાજ્યને શાહકુળનું
રાજ્ય કહે છે. કાઠી લોક એ શક જાતનો અવશેષ હોય એમ ધરાય
છે. શક રાજ્ય પછી ઇ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૩૪૪ સુધીમાં
સેન કે ગુપ્ત કુળનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમાં
હતી. તેમના વખતમાં ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મનું પ્રબળ હતું. એ શક
ને ગુપ્ત રાજ્યઓના વખતમાં વેપારનો ફેલાવો થયો, ને ઇજિપ્ત સાથે
વેપાર ચાલ્યો. ગુપ્ત પછી ચૌરા કે ચાવડા રજપૂતો જોરાવર થયા.
તેમની રાજ્યધાની પંચાસરમાં હતી. ઇ. સ. ૬૯ માં ચાલુક્ય
રાજા જુવકે જયશિખરનું રાજ્ય છૂટું, પછી તેના કુવર વનરાજે
ઇ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલવાડ બાંધી ત્યાં ગાદી કરી. ચાવડા
પછી ઇ. સ. ૬૪૨ માં ચાલુક્ય કે સોલંકી કુળનું રાજ્ય થયું.
મહાસેના સિદ્ધરાજ ને જૈનધર્મી કુમારપાળ એ સોલંકી રાજા
હતા. તેમના પછીના વાલેલા રાજાના સમયમાં દિલ્હીના પાદશાહ
અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦ માં ગુજરાત છૂટું ત્યાં સુધી ગુજ-
રાતમાં રજપૂત રાજ્ય હતું.

કનોજનું રાજ્ય. ૪. કનોજમાં રાજાનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યમાં મહારાજ શિલાદિત્ય બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપનાર થયો, એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એ રાજ્ય જયચંદ્ર પાસેથી મુસલમાનોએ શી રીતે જીત્યું, એ વાત આગળ આવશે.

ખંગાળાનું રાજ્ય. ૫. મહાભારતના યુદ્ધ પછી તે ખંગાળા છ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાનોએ જીત્યું ત્યાં સુધીમાં ત્યાં ચાર કુળના રાજા થયા. તેમાંના ત્રીજા પાળકુળનો બૌદ્ધધર્મી રાજા દેવપાળ ચક્રવર્તિ રાજા થયો, તેણે લંકા સુધીનો ભરતખંડ જીતી લીધો હતો.

બીજાં રાજ્યો. ૬. એ સિવાય દિલ્હી, કલિંજર, અજમેર ને ગ્વાલિયરનાં રજપૂત રાજ્યો પણ હયાતીમાં હતાં. એ રાજ્યો મુસલમાનોએ ક્યારે ને શી રીતે જીત્યાં, એ વાત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો.

૧. દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૨. કલ્યાણીનું આલુક્ય રાજ્ય. ૩. શાલિવાહન. ૪. વરંગુળનું રાજ્ય. ૫. ઓડીયા માંતનું રાજ્ય. ૬. ચેરા રાજ્ય. ૭. ખલ્લિાળ રાજ્ય. ૮. ચૌલ રાજ્ય. ૯. પાંડય રાજ્ય.

દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૧. આર્ય લોક ઉત્તરમાં દેલાયા પછી તેઓ ધીરે ધીરે નર્મદાની દક્ષિણના દેશમાં પણ વસવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં અનાર્થ કે અસુર લોકો રહેતા હતા. દક્ષિણ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગને દ્રાવિડ દેશ કહે છે. તે ભાગમાં વિદ્યા, હુમરાદિ આર્ય સુધારા અમસ્ત્ય ઋષિએ દાખલ કર્યા એમ કહેવાય છે. જ્યારે રા-મચંદ્રજી સીતાની શોધ માટે દક્ષિણમાં ગયા, ત્યારે ત્યાં ધણાં જંગલો હતાં ને તેમાં જંગલી લોક રહેતા હતા, તેમને આર્ય લોકોએ ત્યાં વસ્તી પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં લીધા. પાછળથી અશોકના વખતમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા, પણ ફરી શંકરાચાર્યે તેમને પાછા બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આણ્યા. દક્ષિણ દેશ જીતવાને પણ ભરતખંડના ચક્રવર્તિ

રાજ્યો આબ્યા હતા. રામચંદ્ર ને યુધિષ્ઠિર પછી ચંદ્રમુખ, અશોક, મેઘવાહન ને દેવપાળદેવે સ્વારીઓ કરી એ દેશ જીત્યો હતો.

કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૨. ચાલુક્ય કે સોમંકી રાજપૂતો સૂર્યવંશી છે. તેઓએ અયોધ્યાથી દક્ષિણમાં આવી ઇ. સ. ૨૫૦ ને સુમારે કલ્યાણીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આગળ જતાં બહુ બંજવાન થયું. ત્યાંના રાજ્યોએ દક્ષિણનાં ધણાં રાજ્યો ઉપર ઉપરીપણું મેળવ્યું. જયશિખર પાસેથી ગુજરાત જીતનારે જુવડ પણ એજ ચાલુક્યોનો રાજા હતો. બારમા સૈકાની આખરે એ રાજ્ય દેવગઢના જાદવ રાજ્યોએ જીતી લીધું. ચાલુક્ય રાજ્યો પ્રથમ શિવમાર્ગી હતા, પણ પાછળથી તેઓ જૈનધર્મી થયા હતા. બારમા સૈકાની આખરે એટલે એ રાજ્યની પડતીના વખતમાં એક બપાસા નામે બ્રાહ્મણે નવો શિવમાર્ગ કાઢ્યો, તેમાં વચલા વર્ગના ધણા લોક મળ્યા. એ પંથને લિંગાયત કહે છે, ને તે હજુ પણ દક્ષિણમાં ઘણો ચાલે છે.

શાલિવાહન. ૩. ગોદાવરીને તીરે પૈડણ નગરીમાં શાલિવાહન નામે એક જોરાવર રાજા થયો. ઇ. સ. ૭૮. એ રાજા કુંભારનો છોકરો હતો એમ કહેવાયછે. તેણે શકલોકના લૂટાર ટોળાને હરાવીને કાઢી મૂક્યાં, તથા માળવાના વિક્રમાદિત્યના વંશજ પાસેથી નર્મદા સુધીનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી લોકો એનો પણ શક ગણવા લાગ્યા એ શક નર્મદાની દક્ષિણમાં આજે પણ ચાલેછે; ને વિક્રમનો શક સંવતના નામથી નર્મદાની ઉત્તરમાં ચાલેછે. શાલિવાહન પછી એના રાજનું શું થયું તેનો ખાતરી લાયક હેવાલ કાંઈ મળતો નથી.

વરંગુજનું રાજ્ય. ૪. વરંગુજમાં આંધ્ર જાતના રાજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તેમનું રાજ્ય હાલના નિજમના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં હતું. ત્યાં ગણપતિ વંશના રાજા બહુ જોરાવર થઈ ગયા, ને તેમણે ગોદાવરીની દક્ષિણનો ઘણો ભાગ તાબે કર્યો. પણ એજ રાજ્યકુળ પાસેથી ઇ. સ. ૧૩૨૨માં વરંગુજ જીતીને મુસલમાનોએ એ રાજ્ય નબળું કર્યું. તે આગળ જતાં ગોવળકોંડાના પાઠશાહોએ મુસલમાની રાજ્યમાં જોડી દીધું.

એલીયા પ્રાંતનું રાજ્ય. ૫. એલીયા પ્રાંતમાં કેસરી કુળના રાજાઓનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૧૭૪ સુધી હતું. પછી ત્યાં ચંપાવંશના ને તેની પછી સૂર્યવંશના ગજપતિ રાજ થયા. એમનું રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૭૮ માં અકબરે છતી લીધું.

ચેરા રાજ્ય. ૬. ઉપર કહેલા સર્વ રાજ્યો કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરમાં હતાં. એ નદીની દક્ષિણમાં મલખારકાંઠા ઉપર ચેરા કુળનું રજપૂત રાજ્ય હતું. એને તામે ત્રાયણકારથી કાનડા સુધીનો સંબંધો મલખાર કાંઠો હતો. એ રાજ્ય ઈ. સ. ના દશમા સેંકડામાં આસખાસનાં રાજ્યોએ લીધું.

ખલ્લાળ રાજ્ય. ૭. ચેરા રાજ્યના નાશ પછી તરત ખલ્લાળ રજપૂતોનું રાજ્ય ગયું. તેમની રાજ્યધાની મહીસરની ઉત્તરમાં દ્વાર સમુદ્રમાં હતી. ત્યાંના રાજાઓ જૈનધર્મી હતા. પણ ઈ. સ. ૧૧૭૩ માં ત્યાંના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે રાજાને રામાનુજસ્વામીએ વૈષ્ણવ ધર્મમાં આણ્યો. એ રાજ્ય ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં મુસલમાનોએ છત્યું.

ચૌદા રાજ્ય. ૮. કાંજેવરમમાં ચૌદ જાતનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો મૂળ પુરુષ ઉત્તર ભરતખંડમાંથી આવ્યો હતો. એ રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. સુમારે ૭૫૦ વરસ ઉપર લક્ષ સંખંધથી પાંચ રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયું. ફરીને ઈ. સ. ૨૧૪ માં એ રાજ્ય છુટું પડ્યું. ને તેમણે પોતાની રાજ્યધાની તંજાવરમાં કરી. ઈ. સ. ના ચૌદમા સેંકડાથી એ રાજ્ય પડતીમાં આવ્યું, ને છેવટે શિવાજીના લાઈ બંકાજીએ તંજાવરમાં મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પાંડ્ય રાજ્ય. ૯. છેક દક્ષિણમાં મધુરામાં પાંડ્ય વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો સ્થાપનાર પાંડ્ય નામે વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ હતો. તેણે અયોધ્યાથી આવી ઈ. સ. પૂ. નવમા સેંકડામાં એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ના ચારેલમાં પાંડ્ય રાજાએ રામના આગ્રહસ પાદચાહ પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો. આગળ જતાં એ રાજ્ય નખળું પડ્યું ને ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં આકાદના નવાબે છતી લીધું. એકજ વંશમાં ૭૫૧સે વરસ સુધી ચાલેલું રાજ્ય દુનિયામાં એ એકજ છે. પાંડ્ય ને ચૌલ રાજ પ્રથમ શિવમાર્જી

હતા, તે આગળ જતાં જૈનમાર્ગી થયા, પરંતુ ફરીને પાછા તેઓ
શિવમાર્ગમાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના થઈ તે વસ્તુ
મરત્તસ્વંહની સ્થિતિ.

૧. જાતિબંધન. ૨. બ્રાહ્મણો. ૩. ક્ષત્રી. ૪. યુદ્ધસાધન.
૫. ક્ષત્રીક્રમ. ૬. વૈશ્ય ૭. હુન્નર ને કારીગરી. ૮. વેપાર
રોજગાર. ૯. તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૧૦. ક્ષત્રિણના આર્ય
રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૧. રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. ધર્મ.

જાતિબંધન. ૧. શક લોકની સ્વારીઓને લીધે તથા આ
દેશમાં તેમનાં રાજ્યો થયાથી તે લોકો જરતખંડમાં પુષ્કળ આવી
વસ્યા હતા, તેથી આ દેશમાં અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ
પ્રકારના લોક થયા. શક અને અનાર્ય લોકોને બૌદ્ધધર્મીઓએ
પોતાના ધર્મમાં લઈ આર્યોના સંસર્ગમાં આણ્યા; તેથી બીજાં સંકર-
જાતિ પણ ધણી થઈ. એ કારણથી બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધધર્મને તોડવા
સારું મથન કર્યું. ત્યારે તેમણે બધી વર્ણોની ફરીને વ્યવસ્થા કરી,
પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શુદ્ર એ ચાર જાતિ હતી. પણ આ
વખતે તેમાંથી ધંધા ને ગામ પરત્વે સંકરો જાતિ થઈ. એટલુંજ
નહિ પણ આગળ જતાં એ જાતિનું દહ. બંધન થયું. તોપણ
એ બંધનથી આર્ય ધર્મનું ઐક્ય મુસલમાનોના અસલ બુદ્ધમ
જતાં પણ તુટ્યું નહિ.

બ્રાહ્મણો, ૨. અસત્તના બ્રાહ્મણોની પેઠે એ વખતના બ્રાહ્મણો
પણ શાસ્ત્ર જણતા, જપ તપ કરતા, તત્ત્વજ્ઞાન શોધતા, ન્યાય
શીખવતા ને ધર્મોપદેશ કરતા. તેઓ સંસાર વ્યવહારની ખટપટમાં
જોડા પડતા નહિ; તોપણ રાજ્યદરબારમાં ને અન્ય વર્ણ હિપર
એ લોકની સત્તા ધણી હતી, તેમણે જ્યોતિષમાં ને ગણિતમાં
સરથી વધારે કુશળતા મેળવી હતી.

ક્ષત્રી. ૩. જેમાં પ્રાણજીએ આર્ય ધર્મનું મહાત્મ્ય સાચવ્યું, તેમ ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની મોટાઇ ખોઈ નહોતી, ભરતખંડમાં નાના નાના રાજ્યો ધણાં હતાં, તેમનો ઉપરી ચક્રવર્તિ રાજા ભો કાઇ-કંજ વાર થતો, તે છતાં તેઓ પરદેશીઓના હુમલાથી બચવાને સંપ કરી સામા થતા ને તેમને ચક્રીને પાછા કાઢતા. આર્યોના આવ્યા પછી ગ્રીક ને શક લોકે ધણું મથન કર્યું, તોપણ તેઓ આ દેશમાં રાજ્યકર્તા તરીકે સ્થાયી રહી શક્યા નહિ; એવું તે વખતમાં આર્ય રાજ્યોનું ઐક્ય હતું.

યુદ્ધસાધન. ૪. એ સમયે યુદ્ધમાં રથ, હાથી, घोडा ને પ્યાદલ કર્તા; તથા તરવાર, ઢાલ, તીરકામઠાં. બાણ, ખરજી, કટાર વગેરે હથિયારો વપરાતાં હતાં, ખંદુકા વાપરવાને તે વખતે દારૂની શોધ લાગી નહોતી, એમ ધરાય છે.

ક્ષત્રીકર્મ. ૫. રાજાઓ રૈયતને પોતાનાં છોકરાં પ્રમાણે ગણીને પાળતા, રક્ષણ કરતા, ને વ્યાજખી ઇનસાફ આપતા. મુસાફરો માટે રસ્તા, ફૂવા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવતા; ગરીબો માટે અન્ન-ક્ષેત્ર માંડતા, હુન્નર, કળા વેપાર રોજગાર તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતા. તેઓ શૂરા, પરાક્રમી, સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની હતા. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા પાછળ કહેલી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણેજ હતી.

વૈશ્ય. ૬. વૈશ્ય લોકો પણ ખેતી, વેપાર ને કારીગરીનાં કામ કરવા કરાવવામાં તથા મુધારો વધારો કરવામાં ખતીલા હતા. તેઓ નમ્ર સ્વભાવના, વિવેકી, બુદ્ધિશાળી, કાયદા પાળનારાં, સાદા, પ્રમાણિક, સાચા, શાંત, ઉત્સાહી, ને ઉદ્યોગી હતા. વળી તેઓ મધારોજગારમાં દગો ફટકા નહિ કરનારા ને બસન વગરના હતા. આપનું દેવું આપવાની દીકરો પોતાની ફરજ અને ધર્મ સમજતો, તેથી લેણા દેણાની ફર્યાદ સરકારમાં થતી નહિ. લોક ઉદ્યોગી હોવાથી તે સમયે આજના જેટલા બીખારીઓ પણ નહોતા.

હુન્નર અને કારીગરી. ૭. એ સમયે વિદ્યા હુન્નર સારાં ખીલ્યાં હતાં. બુદ્ધિ બુદ્ધિ જાતનો રેશમી ને કસખી વણાટ તથા ઉન ને સુતરાઉ વણાટ સુંદર થતો હતો. સારા સારા સોના

રૂપાના તથા હીરા ને રત્નજડિત દાગીના ને નમૂના થતા હતા. હાથીદાંત, સુખડ, સાગ, સીસમ ઉપર નકસીદાર કામ ધણું થતું, તાંબા પીતળનાં વાસણ સુંદર થતાં હતાં. શિલ્પવિદ્યામાં પણ તેઓ બહુ આગળ વધ્યા હતા; એ તેમનાં તે વખતનાં કરેલાં કામો, ગુફા, દેવાલયો ને મકાનો ઉપરથી સાબિત થાય છે.

વેપાર રોજગાર. ૮. સિકંદરની સ્વારીથી અને તે પછી મીઠ લોકોને આ દેશ સાથે સંબંધ થવાથી આપણી વિદ્યા ને માલ તે દેશોમાં જવા લાગ્યો. સિકંદરની સ્વારીની મતલબ પણ આ દેશ સાથે યુરોપનો વેપાર માર્ગ ખુલ્લો કરવાની હતી. તે મતલબ એ રીતે સરી. પરદેશમાં હજારો વેપારીઓ હજારો મૈલથી આ દેશમાં આવી વહાણોમાં માલ ભરીને લેઈ જવા લાગ્યા, તથા વસવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ, પણ આ દેશના બ્રાહ્મણધર્મ માનનારા ને બૌદ્ધધર્મીઓ મીન, જવા, જંગમ્બાર, મોખા ને બસરા સુધી જઈ વેપારઅર્થે વસ્યા હતા. પગ રસ્તે પણ આ દેશનો માલ ધણા દૂરના પરદેશોમાં જતો હતો. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતનો ભરતખંડ વિદ્યા, હુનર, વેપાર રોજગાર ને દોલતમાં ધણો ચઢીઆતો હતો.

તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૯. તે વખતની સ્ત્રીઓ ભણેલી ગણેલી ને શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારી હતી. સ્ત્રીઓમાં ઓઝલપડદાનો ધારો નહોતો, ને સતી થવાનો ચાલ નવો દાખલ થયો હતો. તે વખત બાળલગ્ન કરવાનો રિવાજ નહિ હતો. સ્ત્રી પુરુષ સદ્ગુણી ને સદાચારી હોઈ એક બીજા સાથે લગ્નામણીને ચાલી સુખી રહેતાં. જો કે સ્ત્રીઓ ધણીની કે ધણીની ગેરદાનજરીમાં બીજા વડીલની આજ્ઞામાં રહેતી, તોપણ તેમને યોગ્ય છૂટ ને માન મળતાં સાસુ વહુ એકબીજા સાથે યોગ્ય મર્યાદામાં રહી સંપત્તીને ચાલતાં, તેથી તે વખતમાં આર્યોનો ધરસંસાર સલાહ શાંતિવાળો ને સુખદાયક હતો.

દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૦. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ આર્ય લોકો ઈ. સ પૂર્વના કેટલાક સૈકડાથી સુધારા દાખલ કર્યા હતા. દક્ષિણનાં રાજાઓએ ને તેમાં મુખ્યત્વે ચૌલ રાજાઓએ ધણાં મકાનો, મંદિરો ને ગુફાઓ કરાવ્યાં હતાં. તે

સુંદર કારીગરીનાં, બધા ને શોભાયમાન હતાં. દક્ષિણના રાજ-
ઓએ પોતાની રૈયતનું કલ્યાણ કરવા તરફ થોડી કાળજી બતાવી
નથી. તેમણે નાની મોટી નદીઓમાં બંધ બાંધી નહેરો કરી તેનું
પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી યોજનાઓ કરી હતી.
વળી નાની નદીઓ સુકાઈ જતાં ખેતીમાં કામ લાગે નહિ, માટે
તેવી નદીઓનું પાણી મોટાં મોટાં તળાવો ખોદાવી તેમાં વાળી
લીધું હતું, ને તે તળાવનું પાણી ખેતીમાં કામ લાગે એવી યુક્તિ-
ઓ કરી હતી. એ રાજાઓએ એવાં ખેતીને ઉપયોગી જે કામ
કર્યાં હતાં, તેમનાં પચાસ હજાર તો મદ્રાસ ઇલાકામાં હજુ પણ
કામ આવે એવી સ્થિતિમાં છે. વળી એ રાજાઓએ રૈયતને ડેંગ-
વવાને પાકડાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. દક્ષિણ દેશને દરિયા સાથે
બણે મુંબંધ હોવાથી એ દેશ સાથે ઇંગ્લેન્ડ, અરબસ્તાન વગેરે પર-
દેશના લોક વેપાર કરવાને આવતા, તેમનું રક્ષણ કરીને તથા તેમ-
ને સહાય આપીને વેપારને પણ એ રાજાઓએ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ ગામનો
પટેલ મુખ્ય હતો. તે ગામની પોલીસનું કામ કરતો ને બંદોબસ્ત
રાખતો, તેને પગારના બદલામાં જમીન આપેલી હતી. તે ગામની
ઉપજ ઉધરાવી સરકારમાં બરતો, ગામમાં ગુન્હાનો બંદોબસ્ત
રાખતો. ને તેમનો ઇન્સાફ પંચની મારફતે કરતો. એવા સો સો
ગામના તાલુકા કરેલા હતા. તે તાલુકાનું મહેસુલ ઉધરાવવાને તથા
ઈન્સાફ કરવાને અમલદારો નીમેલા હતા. એ અમલદારો વંશપ-
રંપરાના હતા. એ રીતે ખેતીના પાકનું ને જનમાલનું રક્ષણ થ-
વાથી દક્ષિણના લોકો પણ આબાદ ને સુખી હતા.

ધર્મ. ૧૨. બ્રાહ્મણધર્મ દક્ષિણમાં પ્રથમ દાખલ થયો હતો. તે
બદલાઈને અશોકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મ આવ્યો. પણ બૌદ્ધધર્મની
પડતીના વખતમાં ફરીને બ્રાહ્મણધર્મ પ્રસર્યો. ગુર્જરાતમાંથી જૈન-
ધર્મ દક્ષિણમાં જતાં કેટલાક રાજા જૈનધર્મી થયા. સાતમા સૈકડ
સુધી જૈનધર્મનું ત્યાં પ્રબળ હતું. આગળ શંકરાચાર્ય ને રામાનુજ-
સ્વામીએ કેટલાક રાજાને ફરીને શિવમાર્ગી ને વિષ્ણુમાર્ગી કરી

બાહ્યધર્મમાં આણ્યા. બસાપના લિંગાયત નામે સિવધર્મની વાત પાછળ આવી ગઇ છે.

માગ ૨ જો.

મુસલમાની પઠાણ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ હું.

મુસલમાનોની ભરતલેંદ ઉપર સ્વારી.

૧. હજરત મહમદ. ૨. મુસલમાની ધર્મનો ઉદ્ભવ. ૩. મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૪. મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારી-ઓ. ૫. સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. સિંધમાં પુનઃ રજપુત રાજ્ય. ૭. ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૮. રાખલગીન.

હજરત મહમદ. ૧. મુસલમાની ધર્મના સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબરનો જન્મ મકામાં થયો. ઇ. સ. ૫૬૯. તેમણે પોતાની ૪૦ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૬૦૯ માં નવો ધર્મ સ્થાપીને લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તે સમયમાં આરબ લોક ધણા દેવને માનનારા ને મૂર્તિપૂજકો હતા. હજરત મહમદે ઉપદેશ કર્યો કે પરમેશ્વર એક છે, ધણા નથી. પરમેશ્વરનો પેગંબર એટલે સંદેશો લાવનાર મહમદ છે, એણે મૂર્તિ પૂજવાની મના કરી; તથા જ્યાં મુસલમાનો ભાઇ છે, ધર્મને માટે લડી મરનાર સ્વર્ગે જાય છે, ને મૂર્તિ પૂજકોને મુસલમાની ધર્મમાં લાવવાથી પુણ્ય થાયછે, એમ શીખવ્યું.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદ્ભવ. ૨. મહમદનો ઉપદેશ આરબ ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાથી તેઓ તેની સામે ઉઠ્યા. ને તેમને મારી નાખવાનો ચિત્તાર કર્યો. તેથી હજરત મહમદ નાસીને મદીને ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨. નાસવાને અરબી ભાષામાં હિજરી કહેછે, તેથી મુસલમાનો એ વર્ષથી સન ગણવા લાગ્યા, તેનું નામ હિજરી પડ્યું. મદીને નાસીને ગયા પછી હજરત પેગંબરે પોતાની દિશત

છોડી નહિ. આગ્રહથી ને ઉત્સાહથી પોતાના નવા ધર્મનો ઉપદેશ જારી રાખ્યો, તેથી તેમના સામાવળીઓ લલ્લાને ઉકાયા; પણ મહમદે પોતાના શિષ્યોમાં ધર્મનો જુસ્સો ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેથી તેમણે દુશ્મનોને મારી હાલ્યા. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા અરબસ્તાનમાં મુસલમાની ધર્મ ફેલાયો. પેગંબર જેવોજ જુસ્સો ને આગ્રહ તેમના શિષ્યોમાં આવ્યો હતો, તેથી તેઓ સધળા એક સરખા અનુત્થી પરધર્મીઓના સામા થયા છે તેમને વશ કર્યા. મહમદ પેગંબરનો કાળ ઈ. સ. ૬૩૨ માં થયો.

મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૩. પેગંબરનો કાળ થયા પછી પણ તેમના શિષ્યોનો જુસ્સો નરમ પડ્યો નહિ. તેમણે આસપાસના દેશોમાં પણ એ ધર્મ જોશવરીથી મનાવી મુસલમાન કરવાનો ઉદ્દેશ જારી રાખ્યો. મહમદ પછી તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્યો બેઠા, તે ખત્રીફ કહેવાતા. મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાને પરદેશોમાં તેમણે સૈન્ય મોકલ્યાં. અરબસ્તાનની પાસેના ઇરાન દેશ ઉપર પહેલી ધાડ આવી તે વખતે ઇરાનમાં પારસી લોકોનું રાજ્ય હતું, પણ તે પહેલાંના જેવું જળવાન નહોતું. પોતાનો ધર્મ અને રાજ્ય સાચવવાને પારસીઓ બાણ લલ્લા, પણ મુસલમાની જુસ્સાના પૂરને તેઓ રોડી શક્યા નહિ. મુસલમાનોએ પારસી રાજ્ય છતી લીધું, અને અમિરૂજ્જ પારસીઓને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. કેટલાક ખરા ધર્મચુસ્ત પારસીઓ નાસીને કુંગરોમાં મંતાઈ બેઠા, કેટલાક આતસબહેરામને લેઈ વહાણમાં બેસી ભરતખંડમાં નાસી આવ્યા. તે વખતે મુંબાઈની ઉત્તરમાં સંજાણમાં એક રજા પૂત રાજ્ય હતું, તેની સાથે કેટલીક શરતો કરીને તથા ભરતખંડના આર્ય રાજાને હજો નહિ દેવાનું કબજા કરીને તેની રૈયત ચઢીને તેઓ ત્યાં વસ્યા. ત્યાંથી થોડી મુદતમાં ગુજરાતની કલિંગમાં હમણી પાસે ઉદવાડામાં આવી તેમના આતસબહેરામની સ્થાપના કરી, ને ખેતીનો શાંત ધંધો કરવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેઓ વેપાર રાજ્યગારમાં પડી આજે સુખી થયા છે.

ઇરાન છૂટું તેવામાં અરબસ્તાનની ઉત્તરને મુલક તુર્કસ્તાન છૂ

તાને ખલીફાએ ખસરામાં ગાદી કરી. ત્યાંથી તેમણે ઉત્તરમાં એશિયામૈનર જીતી યૂરોપી તુર્કસ્તાન જીત્યું. પશ્ચિમમાં તેમણે મિસરથી મોરોક્કો સુધીનો આખો ઉત્તર આફ્રિકા જીતીને મુસલમાની ધર્મમાં આણ્યો. મોરોક્કોથી જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળંગીને તેઓ સ્પેનમાં પેકા ને ગ્રાનેડામાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં આરબ રાજ્ય સ્થાપ્યું,

ઈરાનની પૂર્વમાં પણ મુસલમાનો આગળ વધ્યા ને તાર્તરી, અફઘાનિસ્તાન ને બલુચિસ્તાનના લોકો ખસરાના ખલીફાને તાબે થયા, તથા મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો. જરતખંડના વેપાર રાજગાર ને વૈભવથી લોભાઇને આરબોએ જરતખંડમાં પણ મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન કરવાનું તકાવ્યું, પરંતુ હિંદુકુશ આગળ તેમને અટકવું પડ્યું. ખીજ દેશો મુસલમાની ઝનુનને જેવી સહેલાઇથી તાબે થયા હતા, તેવી સહેલાઇથી આર્યો તાબે થાય તેવું ન હોવાથી ત્રણસો વરસ સુધી તેઓ હિંદુકુશની આ પાર આવી શક્યા નહિ. પણ ખીજ તરફ તાર્તરીના મોટા ગોખીના રણ સુધી ધુર્યા. ત્યાં ખૌદધર્મી ચીનાઓએ તેમને ચીનની ઉત્તરમાં મોટો કોટ કરી ચીનમાં આવતા અટકાવ્યા. એ કોટ દુનિયાની હસ્તકૃત કારીગરીના ચમત્કારનો એક મોટો નમુનો છે.

મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૪. મુસલમાનો સ્થળમાર્ગે જરતખંડમાં આવી ન શક્યા, ત્યારે તેમણે દરિયામાર્ગે જરતખંડ ઉપર આવવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે પ્રથમ ઈ. સ. ૬૩૬ માં મુઆવિની પાસેના બંદરે ઉપર, ને બરુચ ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેમાં તેમનું કાંઇ ન વળવાથી તેઓ પાછા ગયા. થોડા વરસ પછી ઈ. સ. ૬૬૪ માં સિંધ ઉપર નૌકાસૈન્ય આવ્યું. પરંતુ તેમાં ન ફાવ્યાથી તેઓ પાછા વળ્યા.

સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. ઈ. સ. ૭૧૨ માં જરતખંડના બંદરમાં એક અરબી વહાણ પહોંચ્યું હતું, તેની તુકસાની જરી સેવા વાલીદ નામે ખલીફાની કારકર્દિમાં મહમદ કાસમ નામે એક સરદારને સિંધ ઉપર મોકલ્યો. તે વખતે કરાચીની પાસે દેવળગામ કરીને એક મોટું નગર હતું, ત્યાં શહીર નામે રજપૂત રાજા

રાજ્ય કરતો હતો. આખો સિંધ પ્રાંત ને ઉત્તરમાં મુલતાન સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો. દાહીર રાજ્યએ પરધર્મિઓને અટકાવવા માટે જખર યુદ્ધ કર્યું, પણ તેમાં તે મરણ્યો ને તેનું સમ્પત્તિ રજપૂત સૈન્ય કેસરીયાં કરીને મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યું. એકે એક રજપૂત મરાયો, પણ દુશ્મનને તામે થયો નહિ. રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ ચિતા ખડકી પોતાની મેળે બળીને મરણ્ય પામી. એ વખતની સ્ત્રીઓને પોતાની આખર એટલી વહાલી હતી કે દુશ્મનને હાથ નહિ જવા માટે તેઓ જીવતી બળી મરતી. જીત મેળવ્યા પછી કાસમે દેવળગામને લૂટી લીધું, તથા ત્યાંના વતનીઓની કતલ કરી. તામે થયેલી નિર્દોષ મૃત્યુને હજીવા જેવી નીચ ને નિર્દય વૃત્તિનો એ કાસમ હતો. એણે દાહીરના તાબાનાં બીજાં મોટાં મોટાં નગરો પણ જીતીને લૂટી લીધાં ને આખા રાજ્યની પાયમાલી કરી. કાસમે ૪૦ વરસ સુધી સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય ટકાવ્યું, પણ ત્યાંના લોકોની લઢાઈમાં દહતા ને બહાદુરી તથા સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા જોઈને તેનાથી આગળ વધાયું નહિ. સિંધ દેશ પણ માત્ર તેના પરાક્રમથીજ ટકી રહ્યો હતો.

સિંધમાં પુનઃ રજપૂત રાજ્ય. ૬. કાસમને મોકલનાર હાકેમ મરી ગયાથી તેની જગાએ બીજો ખલીફ થયો, તેની કાસમ ઉપર અમીતિ થઈ. તેણે કાસમને ખરતર કરીને તેની જગાએ બીજા હાકેમને મોકલ્યો. મુસલમાનોમાં આ પ્રમાણે કુસંપ પેઢેલો જોઈ રજપૂતો તેને લાલ લેવા ચૂક્યા નહિ. તેમણે એકઠા થઈ સંપ કરી કાસમ ઉપર હુમલો કરીને તેને પકડ ને મારી નાંખ્યો. તથા તેનું માથું ગંધાતા ચામડામાં સીવી બસરાના સુબાને મોકલી દીધું. એ રીતે કુસંપથી સિંધના મુસલમાની રાજ્યની આખર આવી ને સિંધ ઉપર ફરીને રજપૂત રાજ્યનો વાવરો ઉઠવા લાગ્યો.

બીજાનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૭. ખલીફાનું રાજ્ય બહુ વીરતીર્થ થવાથી તથા તેઓ નબળા થવાથી તેમના ફરના મુલ-ખાના સુબા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે સુબાસમાં એક સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય પડ્યું હતું, ત્યાંના મોટા મુલતાનનો અલામગીન

નામે ગુલામ હતો. તેણે ઈ. સ. ૯૬૨ માં ગીજનીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. પંદર વરસ રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો જમાઈ સમ્પત્તગીન સુત્રતાન થયો.

સુલતાન સમ્પત્તગીન. ૮. એ સુત્રતાન બહુ બહાદુર ને ચતુર લડયો હતો. એણે અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરનેા મુઝક તથા બલુચિસ્તાન જીતીને રાજ્યનો વધારો કર્યો. એ સુલતાનનાં માણસો ભરતખંડમાં આવી વારંવાર લટકાટ કરતા હતા, તેમને અટકાવી સમ્પત્ત કરવા સારૂ લાહોરનો રાજા જયપાળ લશ્કર લેઈ અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢ્યો. સમ્પત્તગીન પણ તેની સામે લડવા આવ્યો. બંને જણા વચ્ચે રણસંગ્રામ ચાલતો હતો તેવામાં બારે વાગ્યાંડ ને વરસાદ થયો. આ તકનો લાભ લેઈ સમ્પત્તગીને લાહોરના રાજાનો પાછા જવાનો માર્ગ રોક્યો. રજપૂત સેના આ રીતે અંતરાયાથી જયપાળે સુલતાનને પંડાથી આપ્યા, તથા અઢી લાખ રૂપિયા દંડના પાછળથી મોકલવા કહ્યું. જયપાળે લાહોર આવ્યા પછી દરબાર ભરી દંડ આપવો કે નહિ તે બાબત સલાહ પૂછી. રજપૂતોએ કહ્યું કે એક વાર વચન આપ્યું તે પાળ્યા વગર ચાલે નહિ, માટે દંડ આપવો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે ક્ષત્રી રાજાએ મ્લેચ્છોને દંડ આપવો ઉચિત નથી, જયપાળે બ્રાહ્મણોની સલાહ માનીને દંડ ન આપ્યો, તેથી એ દંડ વસુલ કરવાને સમ્પત્તગીને ચડાઈ કરી. લાહોરના રાજાએ પણ અજમેર દિલ્લી કલિંજર ને કનોજના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એ રાજાઓ પોતાના દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને પોતપોતાનાં સૈન્ય લેઈ આવ્યા. પેશાવર આગળ રજપૂત ને મુસલમાનો વચ્ચે જંગ થયો. પણ તેમાં જયપાળ હાર્યો, તેથી સુલતાન એ મુઝક લટીને પાછો ગયો. ને પેશાવરમાં ફર હજાર પહાણોનું તેણે ચાણું બેસાડ્યું એ પછી સમ્પત્તગીનને મધ્ય એશિયામાં રોકાવું પડ્યાથી તેણે ભરતખંડને આઠ કર્યો નહિ. એ ઈ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો ઠાસીપુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણ ૨ જી.

સુલતાન મહમદ.

૧. મહમદની પહેલી સ્વારી. ૨. બીજી ને ત્રીજી સ્વારી.
૩. ચોથી સ્વારી. ૪. નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૫. મહમદની
બીજી સ્વારીઓ. ૬. સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૭ મહમદ
સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ.

મહમદની ૧ લી સ્વારી, ૧ સુલતાન મહમદ બહાદુર ને
ચતુર પણ ધર્માધ ને નિર્દય હતો. એણે પરાક્રમ વડે પોતાના
બાપના રાજ્યમાં ઉમેરો કર્યો. આર વરસ પોતાના રાજ્યનો બંદો-
બસ્ત કરવામાં ગાળ્યા. પછી ઈ. સ. ૧૦૦૧ માં એણે પંજાબના
રાજા જયપાળ ઉપર સ્વારી કરીને તેને હરાવ્યો. એ રીતે
જયપાળ એ વાર હાર્યાથી શરમીન્દો થઈ પોતાના પુત્ર અનંગ-
પાળને રાજ્ય સોંપી ચિતા ખડકાવી બળા મુક્યો. એવી એ વખતના
રજપૂત રાજાઓની ઝાંગણી હતી.

બીજી અને ત્રીજી સ્વારી ૨. પંજાબની દક્ષિણે તે વખતે
ભાટી રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. એ રજપૂતો ગદવોના વંશના છે. ને
તેમનું રાજ્ય હાલ જેસલમેરમાં છે. એ લોકોનો તે સમયે વિજ-
યરાય કરીને રાજા હતો, તેણે ખડકી ન આપ્યાથી મહમદે ઈ. સ.
૧૦૦૪ માં તેના ઉપર સ્વારી કરી. વિજયરાય બહુ બહાદુરીથી
લડ્યો ને મુસલમાનોના ઘણા હુમલા પાછા વાળ્યા; પણ છેવટે
તે હાર્યો. મુલતાનના મુસલમાન સુબાએ બંડ કર્યાથી મહમદે ત્રીજી
સ્વારી કરી તેને વશ કર્યો.

ચોથી સ્વારી. ૩. આ પ્રમાણે મુસલમાનોની જીત થયાથી
તથા તેમનું રાજ્ય પડોશમાં આવ્યાથી હિંદુધર્મને ભય પેડો. ભા-
હોરનું રાજ્ય નજીકમાં હોવાથી અનંગપાળને વધારે દહેશત ભાગી.
તથી તેણે નર્મદાની ઉતરના સધળા હિંદુરાજાઓને મુસલમાનોનું
બળ તોડવાને પોતાની સહાયે બોલાવ્યા. ઉજ્જન, કલિંજર, ગ્વા-
લિયર, અજમેર, દિલ્લી ને કનોજના રાજાઓ પોતપોતાનું સૈન્ય

લઈ હિંદુધર્મની વારે ધાયા. એ સમયે ભરતખંડના લોકોમાં ધર્મ રક્ષણનો જીસ્સો એટલો પ્રસર્યો હતો કે ડુંગરોમાંના ઝંગલી લોકો પણ પોતાનાં તીરકામકાં લઈ અનંગપાળના મદદે આવ્યા હતા. એ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરવાને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઘરેલુંગાંડાં વેચીને ધન મોકલ્યું હતું. મુસલમાનો પણ તેટલાજ જીસ્સાથી ઉશ્કેરાઈ લડવા આવ્યા હતા. અટક પાસે વૈહિલગઢ આગળ રણસંગ્રામ થયો. ઇ. સ. ૧૦૦૮ રજપૂતોએ જીસ્સાબંધ હલ્લો કરી, ઘણા મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા, ને ભરતખંડવાસીઓની ચઢતી કરી; પણ એટલામાં અનંગપાળના હાથીને તીર વાળ્યાથી તે હાથી ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઉપર બેઠો. રજપૂતસૈન્યે પોતાના રાજાને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી નિરાશ થઈ નાસવા માંડ્યું. આર્યસૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું. એ ગરબડનો લાલ મળ્યા છતાં પણ મહમદે મહા મુશ્કેલીથી જ્ય મેળવ્યો.

નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૪. આ મોટી છત મેળવ્યાથી મુસલમાનો વધારે જંસપર આવ્યા ને રજપૂતો નિરાશ થયા. હવે મહમદે આર્યોના દેવળો લૂટવાને તથા તોડવાને સ્વારીઓ કરવા માંડી. અનંગપાળને દારાવી તે નગરકોટ (ખીઆ નદીને કાંઠે હિમાલયના ડુંગરમાં હાલ કાંચગઢ છે તે) નું દહેરું લુટવાને ગયો. ત્યાંથી તેને ૬ લાખ સોનાના સીકા, ખસેં મણુ સોનું, બે હજાર મણુ રૂપું તથા વીસ મણુ જવાહીર એટલું ધન મળ્યું.

મહમદની બીજી સ્વારીઓ. ૫. ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં તેણે મુસલમાન ઉપર ફરીને સ્વારી કરી તેનો અંદોળસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૦૧૧ માં જમના ને સરસ્વતી નદીની વચ્ચે સ્થાનેશ્વરનું દેવસ્થાન લૂટીને ત્યાંથી પુષ્કળ ધન તથા બે લાખ ફેદી લઈ ગયો. પછી તે કાશ્મીર ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંથી દારીને પાછો ગયો. એ દારથી નિરાશ નહિ થતાં ઘોડી મુદતમાં એક બળવાન સૈન્ય લઈ તે કનોજ ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંના તથા મોરતનો રાજા લઢયા વગર જાણે થયા. એ બંને રાજા પાસેથી ધન લઈ તેમને કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કર્યા વગર તે મથુરા ઉપર ચઢ્યો, ત્યાં વૈષ્ણવોએ

મોટા પોટા સુંદર મંદિરો બંધાવેલા હતા, ને તેમાં સોના રૂપાની મૂર્તિઓ ખેસાડેલી હતી, મૂર્તિઓનાં ધરણાં ગાંઠાં પણ પુષ્કળ હતાં, મહમદે તે સમગ્ર લૂટી લીધું. તેણે વીસ દિવસ સુધી એ શહેર લૂટાવ્યું, ધણાં મંદિરો તોડી નાંખ્યાં ને હજારો ગુલામ પકડી લીધા. મયુરાની ફેટલીક ઇમારતો એને પસંદ પડી તેથી તે સત્તામત રહેવા દીધી, તથા એવી ઇમારતો ગીજનીમાં બંધારી ગીજની શહેર શોભાવ્યું. મયુરાથી પાછા ગયા પછી મહમદે ફરીથી આવીને પંખખ ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૦૨૨ કાશ્મીર જીતવાને તે બીજવાર ચઢ્યો. એ લઠાઇમાં પણ હારીને તેને પાછા જવું પડ્યું. કનોજનો રાજા વગર લઢે મહમદને તાબે થયો, માટે કલિંજરના રાજાએ તેના પર ચઢાઇ કરી માર્યો. એ કારણથી મહમદે કલિંજર જીતવું અને તેની પાસેથી તથા ગ્વાલિયરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી.

સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૬. એણે ભરતખંડ ઉપર મુખ્ય બાર સ્વારીઓ કરી તેમાં સૌથી મોટી અને છેલ્લી ગુજરાત ઉપરની હતી. ગુજરાતના દક્ષિણકાંડા ઉપર કાઠિયાવાડમાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દેવળ છે. શિવનાં બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સોમનાથનું ધણું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ દેવળ તોડવાને મહમદ ધર્મીય મુસલમાનોનું જ્ઞરાવર લશ્કર લેઇને મુલતાનની વાટે મોટા રણમાં થઇ અણહિલવાડ આવ્યો, તે વખતે ત્યાં બીમ બાણાવળી નામે જોરાવર રાજા રાજ્ય કરતો હતો, પણ મહમદ અણધાર્યો આવી પહોંચ્યાથી તે નાસી ગયો. અણહિલવાડથી મહમદ સોમનાથ ઉપર ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૦૨૪. કાઠિયાવાડના ધણા રાજા રાણા ને જંગલી લોકો સોમનાથના રક્ષણાર્થે પ્રભાસપાટણમાં એકઠા થયા હતા. તેમણે મુસલમાનોના હુમલાને ત્રણ દિવસ સુધી પાછા વાળ્યા. એવામાં ગુર્જર રાજા બીમદેવ પોતાનું લશ્કર જમાવી સોમનાથના રક્ષણાર્થે આવી પહોંચ્યો. તેણે બહુ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. પણ તે હાર્યાથી જે લોકોએ ત્રણ દિવસ સુધી મહમદને હાંકાવ્યો હતો, તે લોકો હિમત હારી ગયા. ધણા ભરતખંડીઓ

રણમાં પડ્યા ને ફેટલાક મજવામાં બેસી નાસી ગયા. મહમદે દહે-
રામાં જઈ મૂર્તિ લાગવા માંડી, ત્યારે બાહ્યોએ ધણા કલાવાલા
કરીને મૂર્તિ નહિ લાગવાને કહ્યું, તથા તેના બદલામાં પાંચ કરોડ
રૂપિયા આપવા માંડ્યા. પણ મહમદે કહ્યું કે મૂર્તિ વેચવા કરતાં
તોડવાની કીર્તિ મને બહુ ગમે છે. એમ બોલી તેણે મૂર્તિ તોડી
નાખી; તથા ગામ ને દેવળ લૂટી લીધાં. ત્યાંથી સુમારે આઠ કરોડ
રૂપિયાની કીમત જેટલું એને ધન મળ્યું, તે લઈ અણહિલવાડ
આવ્યો. ત્યાંની હવા તેને બહુ પસંદ પડી, પણ એના સરદારોની
સલાહ મानी રણમાં થઈ સિંધને માર્ગે તે પાછો ગયો. પાછા જતાં
રણમાં પાણીની તંગીથી એના લશ્કરને ધણી આપદા વેઠવી પડી.
પાણી વગર તરફડીને ફેટલાક મરણ પામ્યા. તે પછી તેણે ધરાન
જીત્યું. ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ૩૩ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો.

મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ. ૭. મહમદની મત
લબ આર્યધર્મનાં દેવળો તોડવા, મૂર્તિઓ લાગવી, લોકોને વટાળી
મુસલમાન કરવા ને ગુલામ કરીને વેચવા, તથા મુલકો ને દેવળો
લૂટી ધન લઈ જવું એમ હતી. એ મતલબ સરી. એણે ગીજની
શહેર ભરતખંડની લૂટથી ભરી કાઢ્યું, પણ આર્યધર્મ તોડવાની
તેની મતલબ સરી નહિ. એણે ભરતખંડનો પંજાબપ્રાંત એકસો
માત્ર ખાલસા કર્યો હતો. મહમદના સ્વધર્મી ને સ્વદેશી ઇતિહાસ-
કર્તા એને ઘણો વખાણે છે. લઢાખઓ કરી મુલક લૂટી પ્રજાને
પાયમાલ કરનારને વખાણ્યો એ વાજબી નથી. એવા રાજા મોટી
ઘાડ પાડનારા કે લૂટારા કહેવાય. લોકોને મારવા, લૂટવા, ગુલામ
કરવા ને મુલક હિંજડ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપર્યાને બદલે
જે રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે તે
રાજા સ્તુતિપાત્ર છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ધોરી રાજ્ય.

૧. મહમદના રાજ્યની પડતી. ૨. શાહબુદ્દીન ધોરી.

૩. ઘોરી શાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૪. શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ. ૫. દિલ્લીમાં મુસલમાનીરાજ્ય. ૬. કનોજના રાજ્યની આખર. ૭. શાહજુદીનને ગાદી મળવી. ૮. શાહજુદીનનો નાશ. ૯. ઘોરી રાજ્યની આખર. ૧૦. કુતુબુદીન. ૧૧. અખતીઆર ખીલજી. ૧૨. નાસરુદીન

મહમદના રાજ્યની પડતી. ૧. મહમદ ગીજનીના મુઆ પછી એની ગાદીએ નખળા સુલતાનો થયા. દેવજુદિથી ને રાજ્ય લોલથી તેઓ મહિમાંહે લઈ મુઆ. તેથી એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. પંજબ પ્રાંત પણ તેના વંશને પાસેથી પાછો જતી લેવા સારૂ દિલ્લીના છત્રપતિઓએ પ્રયત્ન કર્યો, ને તેનો થોડોક ભાગ જતી પળ લીધો. તોપણ એ બધો પ્રાંત મુસલમાનોના કબજામાંથી રજૂતો લઈ શક્યા નહિ. ગીજની સિવાયના બાકીના ઘણા પ્રાંતો ત્યાંના મુસલમાન હાકેમો પચાવી પડ્યા. મહમદનો વંશજ બહેરામ સન ૧૧૧૮ માં ગાદીએ બેઠો. તેને ગીજની ને હેરાતની વચ્ચે આવેલા ઘોર પ્રાંતના સુલતાન સાથે ટટો થયથી ઘોરી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને બહેરામને હરાવી નસાડી મુક્યો. ને ગીજની જુદીને હિજડ કર્યું, તથા આગ લગાડીને સાત દિવસ સુધી બાળ્યું ને મોટી કબરો ને ઇમારતો બોદાવી નાંખી. આ ઉપરથી એને “ દુનીઆ બાળનારો ” એવું અપકીર્તિદર્શક વિશેષણ જોડાયું. ગીજનીની માડી દશા થયાના સમાચાર બહેરામે સંભળ્યા તેથી થાક ને વિપત્તિથી તે રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૧૫૨. એ બહેરામનો છોકરો ખુશરૂ લાહોર ગયો ને ત્યાંજ રાજધાની કરી તેણે સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એના મુઆ પછી એનો દીકરો ખુશરૂમલેક ઈ. સ. ૧૧૫૬ માં ગાદીએ બેઠો. એની પાસેથી ઈ. સ. ૧૧૮૬ માં ઘોરી વંશના સુલતાને પંજબ જતીને ગીજનીના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

શાહજુદીન ઘોરી. હવે ગીજનીમાં ઘોરી વંશનું રાજ્ય થયું. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન પછી તેનો લગીજે ગ્યાસુદ્દીન ઘોરી સુલતાન થયો, તેનો બાઈ મહમદ ઘોરી બહુ પરાક્રમી પણ નિર્દય

હતો. એ મહમદને શાહબુદ્દીન પણ કહે છે. ગ્યાસુદ્દીન રાજ્યનું કામ કરતો ને શાહબુદ્દીન લઠાઇનું કામ કરતો. મહમદ ગીજનીની પેઠે એણે પણ બરતખંડ ઉપર નવ સ્વારીઓ કરી. સુલતાન મહમદની મતલબ માત્ર લૂટફાટ કરવાની કે દેવળો તોડવાની હતી, પણ મહમદ ધોરીની મતલબ તો મૂલકો જીતવાની હતી. સુલતાન મહમદની સ્વારીઓને આ વખતે લગભગ બસેં વરસ થવા આવ્યાં હતાં, તે મુદતમાં કાંઈ સુલતાને બરતખંડનું નામ દીધું નહોતું; તેથી બરતખંડના રાજા મુસલમાનોના બળથી ગાફલ રહ્યા, ગીજનીમાં શું બને છે તેની તેમણે દરકાર રાખી નહિ. તેથી ત્યાંના સુલતાનોના કુસંપનો ને નબળાઈનો લાભ લઈ તેઓ સંપ કરી ચેતી શક્યા નહિ એટલુંજ નહિ, પણ મુસલમાનો પાસેથી પંજાબ જીતી લેવાને સાધારણ યત્ન કર્યા ઉપરાંત ઝાઝી મહેનત લીધી નહિ. એ બેદરકારી ને કુસંપનાં ફળ તેમને બૂંડાં મળ્યાં, ધોરી સુલતાને બરતખંડનો ઘણો ભાગ જીતીને ખાલસા કર્યો.

ધોરી શાહની ગુજરાતને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૩ એણે પહેલી સ્વારી ગુજરાત ઉપર કરી, તે વખતે ત્યાં બોળો બીમદેવ રાજા હતો. તેણે સુલતાનને હરાવીને નસાડ્યો. તે પછી શાહ અજમેર ઉપર ચઢ્યો. અજમેરમાં ચોદાણુ રાજા સોમેશ્વર હતો. તેણે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ત્યાંથી પંજાબ જીતી સિંધ સર કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો.

શાહની દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ. ૪. ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં શાહ-બુદ્દીન એક જગડું લશ્કર લઈ દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો. દિલ્હીમાં તે વખતે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરનો દીકરો પૃથુરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ પૃથુરાજને સોળ પટાવતો હતા. તે પણ બહાદુર ને પરાક્રમી હતા. રાજ્ય કવિ ચંદ્યારોટ પણ એક પટાવત હતો, અને જાતે ખારોટ જતાં એક જગરો ચોદો હતો. ધોરી શાહના આવવાના સમાચાર સાંભળી પૃથુરાજ પોતાના સગા સ્નેહીઓને સહાયે બોલાવી પોતાનું સૈન્ય જમાવ્યું. ચીતોડનો રાણો સમરસિંહ પૃથુરાજનો બનેલી હતો, તે પણ તેની મદદે આવ્યો. પાણીપતના મેદાનમાં રજ-

પૂત મુસલમાન સામસામા થયા. એ યુદ્ધમાં શાહબુદ્દીન હાર્યો ને
 ધાયક થઈને નાસી ગયો. ત્રણવાર રજપૂતોથી હાર્યા છતાં શાહ-
 બુદ્દીન નાહિમત થયો નહીં. તેણે વળી મરતખંડ ઉપર ચઢવાને
 એક જોરાવર સૈન્ય તૈયાર કર્યું, ને સને ૧૧૮૩ માં બીજીવાર દિલ્હી
 ઉપર ચઢી આવ્યો. સમરસિંહ રાણો વળી આ વખત પણ પૃથુરા-
 જની વહારે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને લશ્કર સામ-
 સામાં આવ્યાં. સમરસિંહની સત્રાહથી પૃથુરાજે શાહબુદ્દીનને કહા-
 વ્યું કે “તમને હારીને ગયાને બે વરસ તો થયાં નથી, હજી તો
 તમારા જખમો પુરા રૂઝાયા નહિ હોય, એટલામાં વળી ક્યાં મોત
 માગવા આવ્યા છો? હજી સમજી પાછા જાઓ તો અમે તમને
 નિર્વિધને જવા દઈશું.” શાહબુદ્દીને આ મંદેશાનો લાભ લઈ રજપૂ-
 તોને પ્રેતર્યા. તે જાણતો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રમાણિક
 ને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાવ્યું કે “હું તો મારા લાઇનો સ-
 રદાર છું. તેના હુકમ પ્રમાણે કરું છું પાછા જવા માટે આજે
 હું તેને પૂછાવું છું. તેનો હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ.” આ
 જવાબથી રજપૂતો સમજ્યા કે મુસલમાન સરદાર લઢવાને બીએ
 છે. પોતાના લાઇનો હુકમ મંગાવી તે જરૂર પાછો જશે રજપૂતો
 મુસલમાનોને પોતાના જવાજ પ્રમાણિક સમજી ગાફલ રહ્યા, ને
 શાહબુદ્દીનની કપટજાળમાં તેઓ ફસાયા. રજપૂતોને ગાફલ રહેલા
 જોઈ થોડી શાહે એકદમ જાપો મારી રજપૂત સૈન્યનો નાશ કર્યો.
 તેમાં રાણો સમરસિંહ અને તેનો કુંવર મરાયા પૃથુરાજના સરદારો
 પણ મરાયા, અને પડે લઢતો લઢતો કેદ પકડાયો. જ્યારે સિકંદર
 પાદશાહે પૌરસને પકડ્યો ત્યારે તેના પરાક્રમથી મોહિત થઈ તેણે
 તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સે.પ્યું હતું. પણ શાહબુદ્દીને
 તો પૃથુરાજને પકડી કતલ કરાવ્યો. સુધરેલા અને જંગલી જીત-
 નારામાં આવો તફાવત છે.

દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. પાણીપતમાં જીતીને શાહ-
 બુદ્દીન દિલ્હી ગયો. એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેઈ ત્યાં
 પોતાના કુતુબુદ્દીન નામે સરદારને સુબો કરાવ્યો. ત્યાંથી તે અજ-

મેર ગયો ને તે છત્રી ત્યાં પૃથુરાજના અતૈરસ પુત્રને ખંડીઓ રાજ બનાવી તે પાછો ગયો.

કનોજના રાજ્યની આખર. ૬. કનોજના રાજ જયચંદ્ર રાઠોડે દિલ્હીનું રાજ્ય લેવાથી પૃથુરાજ ઉપર પોતાનું વેર વાળવા શાહજુદ્દીન ધોરીને ખોલાવ્યો હતો. તેમજ જયચંદ્ર ઉપર શાહજુદ્દીન ખોજે વરસે ચઢી આવ્યો. જયચંદ્ર ખલાદુરીથી લડતાં મરાયો અને એનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્યમાં લાવ્યું. ઇ. સ. ૧૧૬૪. આ બંને રજપૂત રાજ્યો મુસલમાની રાજ્યમાં જોડાયાં. પણ ત્યાંના રજપૂતો મુસલમાનોને તાબે થયા નહિ. તેઓ હાલના રજપૂતસ્થાનના મુઝફ્ફમાં આવી વસ્યા. કનોજના રાઠોડાએ મારવાડમાં આવી કેટલીક મુઠત પછી જોધપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૯.

શાહજુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૭. કનોજથી શાહજુદ્દીન કાશી ગયો ને ત્યાંના દહેરા તોડ્યાં, મૂર્તિઓ લાંગી, ને ગામડાં લૂટ્યાં, તે પછી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં એનો ભાઈ મરણ પામ્યાથી પંડે ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૨૦૨. ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી તે ભરતખંડમાં આવ્યો નહિ.

શાહજુદ્દીનનો નાશ. ૮. પંજાબમાં ગઝ્નર જાતના પહાડી લોકે બળવો કર્યો, તે સમાવવાને શાહ હિંદમાં આવ્યો. ખંડ સમાવી પાછો જતો હતો, તેવામાં ગઝ્નર લોકે તેના તંત્રીમાં પેસી તેને મારી નાંખ્યો ઇ. સ. ૧૨૦૬. એ સમયે તેની સત્તા નીચે માળવા, મેવાડ ને ગુજરાત વગરનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ હતો.

ગોરી રાજ્યની આખર. ૯. શાહજુદ્દીન પછી એનો ભત્રીજો ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. પણ તેનાથી એનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સચવાયું નહિ. તેણે કુતુબુદ્દીનને ભરતખંડના રાજાનો ખિતાબ મોકલી દીધો, ઇ. સ. ૧૨૦૬. તે પછી ગીજનીનું રાજ્ય પણ ઇ. સ. ૧૨૧૫ સુધીમાં ગયું. ને ધોરીરાજ્યની આખર આવી.

કુતુબુદ્દીન. ૧૦. ઇ. સ. ૧૧૬૪ માં શાહજુદ્દીન પાછો ગયા-પછી ભરતખંડના ખંડો છતવાનું કામ એના સરદારોએ કર્યું. કુતુબુદ્દીન અજમેર છત્રીને ઇ. સ. ૧૧૬૫ માં ગુજરાત ઉપર ચઢ્યાં. ભોળા-

ભીમ હારીને કુંગરામાં બંદાયો, પણ કુતુબુદ્દીનને દિલ્હી જવું પડ્યાથી ભીમદેવ ગુજરાત પાછું જતી લીધું. ૫૭ી કુતુબુદ્દીને ગ્વાલિયરના કિશ્કાન લાંબી મુઠત ઘેરા બાંધાને જતી લીધી.

અખતીઆર ખાલજી, ૧૧. મહમદ ઘોરીનો ખાલજી સરદાર અખતીઆર કરીને હતા. તેણે ઈ. સ. ૧૧૬૬ માં બહાર અને અયોધ્યા માંતો જતી લીધા. તે વખતે બંગાળામાં લક્ષ્મણસેન કરીને રાજ્ય હતો, તે તુઢીઆ ગામમાં રહેતો હતો. તેના ઉપર અખતીઆરે ઈ. સ. ૧૨૦૩ માં એકદમ હુમલો કર્યો. આ અણુધાર્યા હુમલાથી રાજ્ય નાશી ગયો ને જગન્નાથપુરી જઈ ઈશ્વરભક્તિ કરવામાં પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય ગાળ્યું. એ રીતે બંગાળામાં પણ મુસલમાની રાજ્ય થયું.

નાસરુદ્દીન. ૧૨. મહમદ ઘોરીનો ત્રીજો સરદાર નાસરુદ્દીન કરીને હતો. તે ઉત્તર સિંધમાં સુબો હતો. મહમદ ઘોરીના મુઆથી એ ત્રણ સરદારો સ્વતંત્ર ગયા. પણ ગીજનીના મુલતાને કુતુબુદ્દીનનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કર્યું. તેથી દિલ્હી હિંદના મુસલમાની રાજ્યનું પાયતખ્ત થયું. ઈ. સ. ૧૨૦૬.

પ્રકરણ ૪ થું.

મરત્ત્વદમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોની સ્થિતિ.

૧. રજપૂત રાજ્ય. ૨. પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૩. જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૪. પૃથુરાજ ને ભોળા ભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૫. ઘોરી સાહુની કતોરકનું કારણ. ૬. પૃથુરાજ રાસો. ૭. ધર્મ. ૮. દશસ્થિતિ.

રજપૂત રાજ્ય. ૧. જ્યારે સાહુદીન ઘોરી બસ્તખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો, ત્યારે દિલ્હી, અજમેર, કનોજ, ગુજરાત ને મેવાડ એ પાંચ રજપૂત રાજ્યો ભરાવર હતાં. દિલ્હીમાં અનંગપાળ તુવાર, કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચાહણ, ગુજરાતમાં ભોળાભીમ ચાલુક્ય, ને મેવાડમાં સમરસિંહ રાણો.

રાજ્ય કરતા હતા. એ વગર માળવા, કાશી, જ્વાલિયર ને કલિં-
જરમાં પણ બળવાન રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો મહોમદે
હકીને નબળાં થયાં, તે પહેલાં શાહજુહીને ગુજરાત ને અજમેર
ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, પણ તે બંને ટેકાણેથી હારીને નાઠો હતો;
પરંતુ ભરતખંડમાં કમનસીમે રજપૂત રાજ્યોમાં દેશ ને કુસંપના
બીજ સેપાયાં તેથી ઘેરી શાહ હતેહ પામ્યો.

પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૨. દિલ્હીના રાજા
અનંગપાળને પુત્ર નહોતો, માત્ર એ કન્યાઓ હતી. તેમાંથી એક
અજમેરના સોમેશ્વરને અને બીજી કનોજના વિજયપાળને દીધી
હતી. સોમેશ્વરને પૃથુરાજ અને વિજયપાળને જયચંદ્ર નામે કુવર હતા.
અનંગપાળે પોતાના રાજ્યના ભાગ પાડી નબળું નહિ કરતાં પૃથુરાજને
દત્તક લઈ દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તે જયચંદ્રને ગમ્યું નહિ. તેથી
તેણે દિલ્હીના રાજ્યનો અર્ધ ભાગ મેળવવાને પૃથુરાજ સાથે ટંટાકર્યો.

જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૩. કનોજનો રાજા જયચંદ્ર ધણો બળવાન
હતો. એણે ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોમાં પોતાનું ગૌરવ વધારવાને
રાજસુયજ્ઞ આરંભ્યો. કળિયુગના આરંભમાં પાંડવોએ એ યજ્ઞ કર્યો
હતો, તે પછી બીજા કોઈએ કર્યો નહોતો. જયચંદ્રને એના સલાહ-
કારોએ યજ્ઞ કરવાની ના પાડી. પણ તે નહિ ગણ્યું કરતાં સર્વે
રાજ્યોને તેણે આમંત્રણ મોકલ્યાં. જયચંદ્રની કુવરી સંયોગતા
બહુ ખુબસુરત હતી. તેનો સ્વયંવર પણ તેજસમયે કરવાનો હતો.
સંયોગતાને વરવાના લોકમાં ને જયચંદ્રના ડરથી કનોજમાં સઘળા
રાજાઓ એકઠા થયા. માત્ર દિલ્હીનો પૃથુરાજ આવ્યો નહિ.
યજ્ઞમાં આવનાર રાજાને કાંઈ પણ કામ કરવાનું સોંપે છે, તે પ્રમાણે
પૃથુરાજને માટે દારપાળનું કામ નિર્માણ કરેલું હતું. પૃથુરાજ ન
આવ્યાથી દારપાળની જગ્યાએ એના નામનું પુતળું બનાવી ઉભું
કર્યું. સંયોગતાને સ્વયંવર મંડપમાં બોલાવી ત્યારે તેણે સઘળા રા-
જાઓને જોયા, પણ કોઈ સાથે વરવાની તેની ઈચ્છા થઈ નહિ.
તેની ઈચ્છા બહાદુર પૃથુરાજ વેરે વરવાની દોવાથી તેણે પૃથુરા-
જના પુતળાને વરમાળા આરોપી. આ સમાચાર સાંભળીને પૃથુ-

રાજ સંયોગતાનું હરણ કરી લેઈ ગયો. આથી જયચંદ્ર ને પૃથુ-
રાજ વચ્ચેના વૈરમાં ઉમેરો થયો.

પૃથુરાજને ભોળાભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૪. પૃથુરાજને
ગુજરાતના રાજ ભોળાભીમ સાથે પણ વેર થયું હતું. આશુમાં જૈતસી
પરમાર નામે રાજ હતો. તેને એક સુંદર કુંવરી હતી, તેનો વિવાહ
પૃથુરાજ વેરે કર્યો હતો. એ કુંવરીનું માથું ગુજરાતના ભોળાભીમ-
દેવે કપું. જૈતસીએ ભીમથી ડરીને પોતાની કુંવરી અજમેર મોકલી
દીધી. તેથી ભીમદેવે ક્રોધે લશ્કરને આણુ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને
હરાવી અજમેર ઉપર ચઢ્યો. ભીમદેવે અજમેરના સોમેશ્વરને હ-
રાવી મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી પૃથુરાજે પોતાના બાપનું વૈર
લેવાને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. એણે ભીમદેવને હરાવી નસાવ્યો.
એવામાં શાહજીની દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી તે પાછો ગયો.

ધોરી શાહની કૃતેહનું કારણ. ૫. મહમદ ધોરી ભરતખંડ
ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો. ત્યારે રાજ્યલોભથી કે કન્યા પરણ-
વાના કારણથી થયેલા કુસંપે રજપૂત રાજ્યો માંહોમાંહે લઢીને
નળળાં થયાં હતાં. તેમનું સૈન્ય કપાઈ ગયું હતું ને તેમની જગા
પૂરનાર ખીજા યોદ્ધા તરત પૂરા પડે એમ નહોતું. આ સમયે રજ-
પૂતોએ માંહોમાંહેનું વૈર બૂલી જઈ સંપ કરી લાહોરના અનંગ-
પાળે જેવું આર્યત્વનું અભિમાન ઉપજાવ્યું હતું. તેવું અભિમાન
ઉપજાવી એકત્ર ક્ષત્રીજાળથી લડવું જોઈતું હતું, તેમ ન કરતાં
ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોની પાયમાલી કરનાર શાહજીની છેક
નજીક આવ્યો તોપણ તેઓ એત્યા નહિ. વારાફરતી પોતાનો પણ
વારો આવશે એવું તેઓ સમજ્યા નહિ, ને પોતાના દેશના ને
ધર્મના શત્રુ સામા લહવાને ઐક્ય કરી સઘળું રજપૂતજાળ જમા-
વ્યું નહિ. પણ ઉલટા દિલ્લીની શી વલે થાય છે તે ત્રાહિતની પેઠે
જોઈ રહ્યા. એટલુંજ નહિ, પણ જ્યારે પોતાનાથી વેર ન વળાયું
ત્યારે કુસંપ ને દ્વેષજીવિથી કનોજના જયચંદ્રે ધોરી શાહને દિશ્મી-
નું રાજ્ય છતવાને આમંત્રણ કર્યું. તેથી તેણે પોતાનેજ હાથે
પોતાના પગપર ફાલડી મારી, તથા દેશદ્રોહીનું કાળું કામ પોતાને

માથે લીધું. તે કલંક ભરતખંડના ઇતિહાસમાં નિરંતર રહેશે. એ સમયે રજપૂતોમાં દ્રેષ ને કુસંપ એટલાં દૃઢ થયાં હતાં કે તેથી તેઓ સધળા પોતાનું સામાન્ય હિત વિસરી ગયા; ને તેથીજ મુસલમાનો જ્ય પામ્યા. જો એ વખતે ભરતખંડના સધળા ક્ષત્રી રાજાઓએ પોતાનું ને સ્વદેશનું સામાન્ય હિત સમજીને સ્વધર્મ ને સ્વદેશના રક્ષણ માટે સ્વદેશાભિમાનથી બૈક્ય કર્યું હોત તો જે ધોરી શાહે પ્રથમ ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી ત્યારે બીમદેવનો, અજમેર ઉપર ચઢ્યો ત્યારે સોમેશ્વરનો, ને દિલ્લી ઉપર પ્રથમ આવ્યો ત્યારે પૃથુરાજનો માર ખાઈ ને હાર ખાધી હતી, તે ધોરી શાહ રજપૂતોના એક જ બળ આગળ ટકી શકત નહિ, અને તે કાળે ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થાત નહિ.

પૃથુરાજ રાસો. ૬. એ સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન પૃથુરાજના કવિ ચંદ્યારોટે કર્યું છે, એને પૃથુરાજ રાસો કહે છે. એ રાસો પાલી કે જુની હિંદી ભાષામાં છે. તે એટલો મોટો ને સુંદર છે કે તેને પ્રાકૃત મહાભારત કહેવામાં આવે છે, અને તેના કર્તાને “ખિરદાઈ” એટલે વરદાન પામેલો એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ચંદના છંદ બહુ વખણાય છે, તે હાલના ભાટ ચારણો ગાય છે, ત્યારે સાંભળનારનાં રૂવાં પણ ઉભાં થાય એવા વીરરસથી ભરેલા છે.

ધર્મ. ૭. સુલતાન મહમદે સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે બૌદ્ધધર્મ ભરતખંડમાંથી નાબુદ થયો હતો, પરંતુ જૈનધર્મ પૂર ચઢતીમાં હતો. ગુજરાત, મારવાડ ને દક્ષિણમાં તેનું બળ વિશેષ હતું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃસ્થાપના કરનાર શંકરાચાર્ય ગુજરી ગયા હતા, ને તેમના શિષ્યો એ ધર્મની મજબુતી કરવાને મથતા હતા. આ વખતે ભરતખંડના થોડાક રાજા સિવાય સધળા બ્રાહ્મણધર્મમાં આવ્યા હતા, જાતિબંધન મજબૂત થયું હતું, ને સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

દેશસ્થિતિ. ૮. વેપારરોજમાર ને ધનહોલતમાં આ દેશ પ્રથમના જેવોજ આજ્ઞાદ હતો. પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં માલ ખરીદવાને આવતા, ને દેશીઓ દૂરના દેશમાં વેપારરોજમારે જતા.

મુસલમાનોના હુમલા આ દેશમાં થવા લાગ્યા, ત્યારથી તે મુસ-
લમાની રાજ્ય સ્થપાતાં સુધીમાં પાંચસે વરસ થયા હતા, તેટલી
લાંબી મુદતમાં માત્ર ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં હુમલા થયા. હ-
સિયુમાં તો હજુ મુસલમાની ધર્મનું નામ પણ જોઈ નહોતું ન-
હોતું. તેથી તે દેશના વેપાર રાજગારમાં તથા વિદ્યા, કુન્નર, ધન-
દોલત ને રાજ્ય બંધારણમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નહોતો. મહ-
મદે સ્વારીઓ કરી ત્યાં સુધીના હુમલા માત્ર સિંધ ને પંજાબ ઉ-
પરજ હતા. મહમદે ઉત્તર ભરતખંડના ધણા ભાગમાં દરોડા પાડી
હુડો કરી લોકોના જનમાલને નુકશાન કર્યું ને દેશની પામમાંલી
કરી. પરંતુ એવા હુમલા લાંબી મુદતે થતા ને જો કરતા તે લૂં-
ટીને આલ્યા જતા. તેથી વેપારીઓ પાછા રજપૂત રાજ્યોના આ-
શ્રય ને રક્ષણ નીચે તાજ્જ થતા. મહમદ ગીજની પછી લગભગ
બસે વરસે શાહજીની આવ્યો. આઠલી મુદતમાં તો લોકો આત્માદ
થઈ મુસલમાનોના ત્રાસ અને ફેરને ભૂલી પણ ગયા હતા.

મકરણ પ મું.

ગુલામવંશ.

૧. કુતુબુદ્દીન. ૨. અક્તમસ. ૩. રજઆબેગમ. ૪. ના-
સરુદ્દીન. ૫. બલખન. ૬. બલખનના ગુલુ. ૭. કેકુઆદ.

કુતુબુદ્દીન. ૧. શાહજીનોનો સુબો કુતુબુદ્દીન કેવી રીતે દિ-
લ્લીનો પાદશાહ થયો તે વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એણે દિલ્લીની
પાસે એક મિનારો બંધાવવા માંડ્યો તેને કુતુબમિનાર કહે છે. તે
હજુ ઉભો છે. કુતુબુદ્દીન પડલાં ગુલામ હતો. તે પોતાની ભાવકી
ને હોંશિયારી વડે દિલ્લીનો પાદશાહ થયો તેથી એના વંશને ગુ-
લામવંશ કહે છે. એણે નીતિ ને સદાયરણ્યથી ચાર વરસ રાજ્ય
ચલાવ્યું. તે ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં મરણ પામ્યાથી તેના દીકરો
આસમ પાદશાહ થયો. પણ તેનામાં હમ ન હોવાથી તેના બનેલી
અક્તમસે તેજ સાલમાં તેને મારીને ગાદી લીધી.

કુતુબમિનારો.

અહતમસ. ૨. અહતમસ પાદશાહ બહુ બહાદુર હતો. ગાદીએ બેઠા પછી થોડાજ વરસમાં ગીજનીનો પાદશાહ હિંદનું રાજ્ય પાછું મેળવવાને દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ અહતમસે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ઈ. સ. ૧૨૧૫. વળી તેણે પંજાબ ને બંગાળના સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા સુબાને હરાવીને તેમનું રાજ્ય દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. એના વખતમાં બંધિસખાં નામે બહાદુર પણ

કૂર મોગલ પાદશાહ કાબુલ જીતીને ખારીજમ (ખીવા) ના શાહ-
નઘની પાછળ પડી સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. પણ ત્યાંથી તે
આગળ નહિ વધતાં ધરાન તરફ ગયો. એ ભરતખંડના ભોજાનાં
નસીબ જાણ્યાં. કેમકે તે વખતમાં મોગલો મુસલમાન થયા નહોતા,
તો પણ તેઓ કૂર ને હુદારા હતા. જંધિસખાના કરથી મુક્ત થયા
પછી અસ્તમસે લશ્કર જમાવીને માળવા ઉપર ચઢાઇ કરી, તથા
તે રાજ્ય જીતીને ત્યાંના પરમાર રાજ્યની આખર આણી. ઈ. સ.
૧૨૩૧. એ સાલથી માળવા દિલ્લીના રાજ્યનો પ્રાંત થયો. કુતુબ-
દીને અથાવવા માંડેલો કુતુબમિનારો એણે પૂરો કરાવ્યો. એ મિ-
નારો દુનિયાના કાંઈ પણ મિનારો કરતાં ઉંચો છે. એની ઉંચાઇ
૧૬૦ હાથ છે. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં ૨૫ વરસરાજ્ય
કરી મરણ પામ્યો, ત્યારે ગુજરાત, મેવાડ ને દક્ષિણ સિંધ સિ-
વાયનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ એના તાબામાં આવ્યો હતો.

રજીઆબેગમ. ૩. અસ્તમસ પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો.
પણ તે નકારો હોવાથી અમીર ઉમરાવોએ એજ સાલમાં એને
ઉઠાડીને એની બેન રજીઆબેગમને ગાદી આપી. મુસલમાનોને તખ્તે
દિલ્લીની ગાદીએ માત્ર એજ બેગમ થઇ. એ બહુ બહાદુર, બહેલી
ઉદ્ધોગી ને દઢ મનની હતી. પણ તેના હાથસી ગુલામ ઉપર તેની
મહેરખાની થવાથી તેના પડાણ સરદારોએ તેને મારી નાંખી. ઈ.
સ. ૧૨૩૯. તેની પછી સરદારોએ અસ્તમસના બીજા છોકરા બ-
હેરામને ગાદી આપી. પણ એ વરસમાં તે મરાયાથી તેનો ભત્રિજો
મસાઉદ પાદશાહ થયો. ૧૨૪૧. એ પાદશાહની પણ સરદારોએ
એરીજ વલે કરીને તેના કાકા નાસરુદીનને ગાદી આપી. ૧૨૪૬.
બહેરામ ને મસાઉદના સમયમાં મોગલોએ પંજાબ ને બંગાળા ઉ-
પર સ્વારીઓ કરી. પણ પકાણોએ તેમને હરાવીને પાછા કાઢ્યા,
નાસરુદીન. ૪. નાસરુદીન બહુ બલો ને સહગુણી પાદશાહ હતો.
તેને એકજ બેગમ હતી, તેની હાથની રસોઈ તે જમતો. તે કુરા-
નની નકલો કરી તેના પૈસાવડે તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. તે
હુદોતો હતો કે સરામરી ખાનમાંથી ખાનગી ખર્ચ કરવાનો મને

હક નથી. એ પોતાનો બાકીનો વખત બુદ્ધની બંધામાં ને પુસ્તકો લખવામાં ગાળતો. તેના રાજ્યનો સવળો કારભાર તેનો વિશ્વાસુ વઝીર બલબન ચલાવતો. તેના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ત્યાંના સુબા શિરખાંએ પાછા વાળ્યા, તથા ગીજની જીતી લીધું. વળી સિંધ, મેવાડ, ચંદેરી ને બુદ્ધેલખંડમાં રજપૂતોએ બળવા કર્યા, તે પણ બલબને સમાવ્યા. એના સમયમાં મોગલોના રાજા હોલાકુખાંની તરફથી વઝીર આવ્યો હતો. તેને પાદશાહે બહુ માન આપ્યું. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૬૬ માં અપુત્ર મરવાથી તેનો વઝીર બલબન પાદશાહ થયો.

બલબન. ૫. બલબનખાં પણ અલ્તમશનો ગુલામ હતો. તે પોતાની હોંશિયારી ને બહાદુરીવડે વધીને પાદશાહ થયો. એ સમયે ઉમરાવો રાજ્યના ધણીરણી થઈ પડ્યા હતા. તેઓ મરજમાં આવે તેને ગાદીએથી ઉઠાડતા ને મરજમાં આવે તેને બેસાડતા. એ ઉમરાવોની સત્તા એણે પ્રથમ તોડી. તેણે બંડખોર અને ગુન્હેગાર ઉપર જીલમ કરી ત્રાસ બેસાડી રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. દિલ્હીની દક્ષિણના મેવાત પ્રાંતના લોકો વારે વારે બળવો કરતા, તેમાંના એક લાખ માણસો મારી નાંખી તેમનું મૂળ કાઢ્યું; તથા જે જંગલોમાં તેઓ ભરાઈ રહેતા તે જંગલો કપાવી નાંખી વસ્તી થવા જોગ સપાટ મુલક બનાવ્યો. બંગાળના સુબા તોઅલબેગે બળવો કર્યો, તે સમાવવાને લશ્કર મોકલ્યું, પણ તેનો સરદાર હારીને પાછો આવ્યો, તેથી તેણે પંડે જઈને તોઅલબને હરાવીને માર્યો; એટલુંજ નહિ, પણ સરદારોમાં ત્રાસ બેસાડવા સાર પેલા હારીને નાસી આવનાર સરદારને ફાંસી દીધો; ને બંગાળમાં પોતાના દીકરા બકારાખાંને તેણે સુબો કરાવ્યો; તથા પંજાબના સુબા શિરખાંના મરણથી તેની જગ્યાએ પોતાના વહાલા દીકરા મહમદને સુબો બનાવ્યો. મહમદે ધરાની મોગલો જોડે બે વાર લઢાઈ કરીને તેમને હરાવ્યા, ને તેમણે દબાવેલો મુલક પાછો લીધો. પણ બીજી વારની લઢાઈમાં મહમદ માર્યો ગયો. પાદશાહ આ સમયે ૮૦ વરસનો વૃદ્ધ થયો હતો, તેવામાં પોતાના બહાદુર ને વહાલા પુત્રના મરણના

સમાચાર મળ્યા તેના શેઠમાંજ તેણે પ્રાણ તજ્યા ઈ. સ. ૧૨૮૭.

બલ્લભનના ગુણ. ૬. એ પાદશાહ બહુ બદાદુર પણ કૂર હતો. એનો મોટો દીકરો મહમદ વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. એના વખતમાં મધ્ય એશિયામાંથી મોગલોના જૂઠમથી નાસી આવેલા પંદર પાદશાહો એને આશ્રયે રહ્યા હતા. તે પાદશાહોએ ખોએલાં રાજ્યો (બગદાદ, ખારીજમ, ઘેર) ના નામ દિહીના મહોલ્લાઓને આપ્યાં હતાં.

કૈકુઆદ. ૭. બલ્લભને મરતી વખતે મહમદના દીકરા કૈયુશરને રાજ્ય આપવા ઠરાવ કર્યો હતો, પણ ઉગતાને પૂજનાર એના અંભીરોએ બંગાળના સુબા બકારાખાંના દીકરા કૈકુઆદને ગાદી આપી. એ પાદશાહ બદ્દેલીમાં પડયાથી તેનો કારભાર નાજીમુદ્દીન નામે વજીર કરવા લાગ્યો. એ વજીરે મુસલમાન ન થએલા મોગલોને કાપી નાંખ્યા; તથા પાદશાહને તેના બાપ સાથે કળઓ કરાવ્યો. કૈકુઆદ બકારાખાંની સામે લડવાને ઉઠ્યો, પણ ચતુર બકારાખાંએ પોતાના દીકરાને પોતાના પક્ષમાં લઈ વજીરનો ઘાત કરાવ્યો. વળી પાછો કૈકુઆદ બદ્દેલીમાં પડ્યો, તેથી તેના નવા વજીર જલાલુદ્દીને તેને મરાવી નાંખ્યો ને તે પોતે પાદશાહ થયો. ઈ. સ. ૧૨૯૦.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સ્વીલજી વંશ.

૧. જલાલુદ્દીન ૨. અલ્લાઉદ્દીન. ૩. ગુજરાતનું છતાવું. ૪. રણથંભોરની છત. ૫. ચીતોડગઢની છત. ૬. દક્ષિણ ઉપર છત. ૭. મોગલોની કતલ. ૮. રજપૂતોના બગવા. ૯. પાદશાહની ઘાત. ૧૦. મુબારક. ૧૧ ખીલજવંશની આખર. ૧૨. ઉપદેશ.

જલાલુદ્દીન. ૧. જલાલુદ્દીન જતે ખીલજ પદાણ હતો, માટે એના વંશજોને ખીલજવંશના કહેછે. જોકે એ પોતાના પાદશાહને

મારીને ગાદીએ બેઠો હતો, તોપણ પાદશાહ થયા પછી એણે એના
 દુશ્મનો ઉપર દયા કરી. તે એટલો તો દયાળુ હતો કે ગુન્હેગારો
 ને પણ છોડી દેતો. પણ એવી અયોગ્ય દયાનું ફળ સાંઝ થયું
 નહિ રાજ્યમાં ખૂન, ચોરી ને લૂટ વધી પડ્યાં. અલગમનો બ-
 ત્રિજો કરાનો સૂખો હતો તેણે બંડ કર્યું. પાદશાહે તેને હરાવી
 મુઘલતાનની મુઘાગીરી ઉપર નોંધ્યો. એના વખતમાં મોગલો પંજાબ
 ઉપર ચઢી આવ્યા તેમને તેણે હરાવ્યા. પણ તેમના પર કૂરતા ન
 કરતાં સલાહ કરી, તેથી ૩૦૦૦ મોગલો તેની ચાકરીમાં રહ્યા ને
 મુસલમાન થયા. ઇ. સ. ૧૨૯૨. તેમને રહેવાને દિલ્લીમાં જગા
 આપી, તે મોગલપરાને નામે હજુ પણ જાણીતી છે જલાલુદ્દીનનો
 બત્રિજો અલ્લાઉદ્દીન પ્રયાગની પાસે કરાનો સૂખો હતો. તે બહુ
 બહાદુર અને જાતીવડો પણ જૂઝમી ને ફૂર હતો. તેણે ૮૦૦૦
 સ્વારો લઈ વિંધ્યાચળની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી દક્ષિણદેશ ઉપર
 સ્વારી કરનાર આ પહેલોજ મુસલમાન સરદાર હતો. અલ્લાઉદ્દીને
 બહેર કર્યું કે પાદશાહની નોકરી છોડી રાજ્યમંદિરના મહારાજને
 ત્યાં નોકર રહેવા જઈ છું. તેથી રજપૂતોએ એને અટકાવ્યો કે
 હેરાન કર્યો નહિ. એવી છેતરપંડી કરીને એણે મહારાષ્ટ્રની રાજ્ય-
 ધાની દેવગીરી ઉપર જાવો માર્યો ને જણાવ્યું કે આખી પાદશાહી
 ફોજ પાછળ આવે છે, તેની હરોલનો ભાગ લેઈ હું આવ્યો છું.
 રજપૂતો આથી ડર્યા અને સામા થયા નહિ, તેથી અલ્લાઉદ્દીન
 પુષ્કળ લૂંટ લઈ પાછો કરે ગયો. ઘરડો જલાલુદ્દીન પોતાના બ-
 ત્રિજાની શીકરમાં હતો, તે પાછો આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને
 તેને મળવા ગયો. એના સરદારોએ એને ચેતાવ્યો કે અલ્લાઉદ્દીનની
 પ્રજા રાજ્ય મેળવવાની છે, માટે તેને મળવા ન જવું પણ પા-
 દશાહે તે ગણધાર્યું નહિ. તે જોવો અલ્લાઉદ્દીનને બેટા જાય છે તેવોજ
 ખૂની અલ્લાઉદ્દીને તેનો ધાન કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૫. દેવગીરીથી
 આણેલી લૂંટવડે લશ્કર તથા ઉમરાવોને રાજી કરી તે પાદશાહ
 થયો. ગાદીએ બેઠો પછી રાજ્યનો દાવો કરનાર પાદશાહી કુટુંબનો
 એણે ધાત કરાવ્યો. જલાલુદ્દીન દયાળુ છતાં સ્વાર્થને લીધે એણે બે

ખૂન કર્યો હતો. કૈકયાદને મરાતી ગાદી લીધી તે પ્રથમ ખૂન. એના બીજા ખૂનની વાત આ પ્રમાણે છે. સીદી મૌલા કરીને એક ફકીર ધણું ધર્મદાન કરતો હતો. તેની પાસે પારસમણી છે એવું સાંભળ્યા ઉપરથી તે લેવાને તેને મરાવ્યો. તે પછી વાવંટોળ થયો, તેનો વડો પુત્ર મૂઓ, વરસાદ ન થયો, દુકાળ પડ્યો ને થોડી મુદતમાં પાદશાહ પણ મરાયો. આ અનર્થ ફકીરે મરાતી વખતે દીધેલા શાપથી થયો એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

અલ્લાઉદ્દીન. ૨. પકાણ પાદશાહના વારામાં મુખ્યત્વે કરીને ચાર બનાવ બનતા. ૧. જેનું બળ હોય તે સામાને મારીને પાદશાહ થાય; ૨. ખંડીઆ રજપૂત રાજાઓ ને મુસલમાન સુબાઓના બળવા; ૩. વાયવ્યકોણના ઘાટોને માર્ગે મોગલોની સ્વારીઓ. ૪. સ્વતંત્ર રજપૂતરાજ્યો જીતવાને સ્વારીઓ. એ બધા બનાવોમાં મારામારી અને કાપાકાપી ઘણી થતી, લૂંટફાટથી રૈયત હેરાન થઈ પાયમાલ થતી.

ગુજરાતનું જીતવું. ૩. અલ્લાઉદ્દીને ઈ. સ. ૧૨૯૬માં ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના વાઘેલા રાજા કરણધેન્નો પાસેથી ગુજરાત જીતવું, ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. કરણધેન્નો દેવગીરીના રાજાના આશ્રય નીચે બાગલાણમાં નાસી ગયો. સન ૧૨૯૮. મોગલ સરદાર તખલખખાં દિલ્લી સુધી ધસી આવ્યો. તેને અલ્લાઉદ્દીનના સરદાર જાફરખાંએ હરાવ્યો ને તેની પાછળ પડ્યો. પણ અલ્લાઉદ્દીને તેને મદદ નહિ મોકલતાં મોગલોને લાથે મરવા દીધા.

રણુથંભોરની જીત. ૪. ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં પાદશાહે રણુથંભોર ઉપર ઘેરા લાવ્યો. એ ગઢ ઘણો રજપૂત હોઈ રજપૂતોના તાબામાં હતો. પાદશાહે ઘેરો લાવી એ ગઢ લીધો, એવામાં જે રીતે જલાલુદ્દીનને મારી એણે રાજ્ય લીધું હતું, તે રીતે રાજ્ય મેળવવાને એના ત્રણ ભત્રિજાઓએ યત્ન કર્યો. તેમાં તેઓ કાબ્યા નહિ ને માર્યા ગયા.

ચિતોડગઢની જીત. ૫. ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં પાદશાહે ચિતોડને ઘેરા લાવ્યો. કેટલાક દગાફટકા ને બહાદુરી વડે એ ગઢ જીત્યો,

પણ ત્યાંના સિસોદીઆ રાણા તાણે થયા નહિ. થોડી મુદતમાં રાણા હમીરે ચિતોડગઢ પાછો જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૩૦૪-૫માં મોગલો પંજાબ ઉપર પાંચ વાર ચઢી આવ્યા, પણ તેમને પંજાબના સુખા ગાજીખાને હનાવ્યા. એ લઢાઇમાં પકડાયેલા મોગલોને પાદશાહે હાથીને પગે બાંધી છુંદી માર્યા.

દક્ષિણ ઉપર જીત. ૬. ગુજરાત જીત્યું ત્યારે ખંભાતથી કાઠુર નામે એક ગુજામ પકડાયો હતો, તેના ઉપર પાદશાહની પ્રીતિ થવાથી તેને લશ્કર આપી ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં દક્ષિણ જીતવાને મોકલ્યો. તેણે પ્રથમ દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર સ્વારી કરીને તેને પકડીને દિલ્લી આણ્યો. પાદશાહે રાજા થઇને તેને ખંડીઓ રાજા બનાવ્યો. ત્યાંથી કાઠુરે તૈલંગણની ઉપર સ્વારી કરીને મહા પરાક્રમે તૈલંગણની રાજ્યધાની વરંગુળ જીત્યું, ને એ રાજ્ય પણ ખંડીઉ બનાવ્યું. ઇ. સ. ૧૩૦૯. આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૩૧૨ સુધીમાં કાઠુરે ખીજ સ્વારીઓ કરીને મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મહીસૂર ને મલખાર એ સત્રગું જીતીને સેતુગંધ રામેશ્વરમાં મસીદ બંધાવી. કાઠુરે આખા દક્ષિણ દેશ ઉપર દિલ્લીના પાદશાહની આણુ ફેરવી. દિલ્લીના આગજા કોઇ પણ પાદશાહની સત્તા દક્ષિણમાં એટલે લગી જામી નહોતી.

મોગલોની કતલ. ૭. ગીજીના ઘેર, ગુજામ ને ખીજજી વંશના પઠાણ ને તુર્ક મુસલમાનો ને મોગલ એ રીતે મધ્ય એ. શિયામાંથી ત્રણ ટોળાં ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં આવ્યાં, તેથી ત્યાં મુસલમાની વસ્તી બહુ થઇ. મોગલો પ્રથમ તો પંજાબ જીતવાને આવ્યા હતા, પણ તે નહિ જીતવાથી દિલ્લીના પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યાં. ગુજામવંશના વંશમાં એ મોગલ સિપાઇઓ બળવાન થવાથી ઇ. સ. ૧૨૮૬ માં તેમની કતલ કરાવી એ મોગલોમાંના ત્રણ હજારે પ્રથમ ઇ. સ. ૧૨૯૨ માં મુસલમાન થયા. આગળ જતાં મોગલોની વસ્તી વધી પડી ને તેઓ હમો કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૩૧૧માં અલ્લાઉદ્દીને પંદર હજાર મોગલો કપાવી નંખાવ્યા.

રજપૂતોના બળવા. ૮. અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં તુર્ક, પઠાણ ને મોગલ લરકરની ખૂબ ભરતી થવાથી તે દક્ષિણ ભરતખંડ છૂતવાને સમર્થ થયો. તોપણ રજપૂતો નિરાસ થયા નહિ. ગુજરાતના રજપૂતોએ ખંડ કર્યું ને રાણા હમીરે ચીતોડ પાછું લીધું, તથા દક્ષિણમાં રામદેવના જમાઈ હરપાળે ખંડ કરીને મુસલમાન કિલ્લે-દારોને કાઢી મુક્યાં.

પાદશાહની ઘાત. ૯, દિલ્હીમાં દારૂના કેફથી પાદશાહનું મન ખગડ્યું. તેમાં તેણે પોતાના ભાઈ અન્નદેવનાં તથા બહાદુર સરદાર અન્નદેવનાં મરાવ્યા, તેથી બહુ ઠેકાણે ખંડો ઉડ્યાં. એવામાં પાદશાહના વહાલા સરદાર કાઝુરે તેને ઝેર દેધને માર્યો. ઇ. સ. ૧૩૧૫.

મુઘલરક. ૧૦. કાઝુરે અલ્લાઉદ્દીનના દીકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો ને પોતે કરવા લાગ્યો, તથા ઉમરના બે ભાઈ-એની આંખો ફેડીને ત્રીજા મુઘલરકને મારવાને મારા મોકલ્યા. એ મારાને પોતાનાં ઘરેણાંમાં આપી મુઘલરક ઉગર્યો. આ વાત ઉમરાવોના બળવામાં આવ્યાથી, તેમણે કાઝુરને માર્યો ને મુઘલરકને ગાદી આપી, પણ તે બહુ દુષ્ટ ને રંડીમાજ હતો. એણે મહારાષ્ટ્રના રાજા હરપાળની છવતાં ચામડી ઉતરાવી મરાવી નાંખ્યો. એના કારભાર ખુશદેખાં નામે મુસલમાન થયેલો દેડ કરતો હતો, એ ખુશદેખે મલખાર સુધી સ્વારી કરીને મુલક લુંટ્યો ને મુઘલરકને મારી રાજ્યનો ધણી થયો.

ખીલજીવંશની આખર. ૧૧. ખુશદેખે ખીલજી વંશના કોઈ પણ બાળકને છવતો રહેવા દીધો નહિ એ અંતઃકરણથી મુસલમાન થયો નરોતો, તેથી પાફસાહ થયા પછી મસીદામાં મૂર્તિઓ ગોઠવી ને પોતે કુશન ઉપર બેસવા લાગ્યો. એણે દિલ્હીમાં ફરીને દેશી રાજ્ય રચાવવા મહેનત કરી, પણ એ દેડ હોવાથી રજપૂતો એના પક્ષમાં આવ્યા નહિ. જાતિબંધન ને જાતિ-અભિમાને આવ્યોનું એક જ ગળ થતું અટકાવ્યું. આ બ્રહ્મ મુસલમાન સામા સંધગા મુસલમાનો ઉઠ્યા. તેવામાં પંજાબના મુઘલ ગાજીખાં તથા બળે ખુશદેખે હાથીને માર્યો, ને દિલ્હીનું રાજ્ય છત્યું. ઇ. સ.

૧૩૨૮. એ રીતે ખીલજી વંશની આખર આવી.

ઉપદેશ. ૧૨. એ વંશના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ રાજ્યક્ષોભથી પાપ કરે છે, પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો બદલો પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી. જલાલુદ્દીન, અલ્લાઉદ્દીન, કાકતુર, ખુશરૂ એ બધા ખૂન કરી સત્તાધારી થયા, પણ બહુ સંજાળ રાખ્યા છતાં તે સર્વનાં ખૂનજ થયાં હતાં. માટે પાપ કરવાનો વિચાર કરવો એ પણ પાપ છે, એમ સમજી તેથી બેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૭ મું

તથલખ વંશ

૧. ગ્યાસુદ્દીન, ૨. મહમદ. ૩. સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૪. પાદશાહનાં ગાંડાઈનાં કામ. ૫. ફીરોજશાહ, ૬. લોકોપયોગી કામ. ૭. મહમદ. ૮. સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૯. તૈમુરની સ્વારી.

ગ્યાસુદ્દીન. ૧ રાજ્ય જીત્યા પછી ગાજખાંએ (ગ્યાસુદ્દીન) બધા લોકો બેગા કરીને રાજ્યકુળના કાઈ યોગ્ય પુરુષને ગાદી આપવાને કહ્યું, પણ સર્વેએ એકે અવાજે એનેજ પાદશાહ કહ્યો. તે બહુ ડાહ્યો પાદશાહ હતો. તેણે ખેડુનોના હકમાં કેટલાક લાભકારી કરાવ કર્યાં. તે વખતે બંગાળામાં બકરાખાં સ્વતંત્રપણે કારંભાર કરતો હતો, તેને પાદશાહે બંગાળે જઈને બહાલ રાખ્યો. તથા સોનારગામ (હાકા) નો બંદોબસ્ત કરીને તે પાકો આવ્યો, એના મોટા દીકરા મહમદે દક્ષિણમાં તૈલંગજી ઉપર સ્વારી કરી હતી તે જીત કરીને પાછો આવ્યો તેની મુલાકાત લેવાને પાદશાહ સામે ગયો. બંનેની મુલાકાત માટે મહમદે લાકડાનો એક માંડવો કરાવ્યો હતો. તે એકદમ પડવાથી પાદશાહ તેની નીચે થગદાઈ મૂક્યો. એ ગ્યાસુદ્દીન દિલ્લીની નજીક તથલખાખાદ નામે એક બહી બંધારી ત્યાં રહેતો હતો. ગ્યાસુદ્દીનના મૂઆથી ઈ. સ. ૧૩૨૫

માં તેનો દીકરો મહમદ પાદશાહ થયો. એને જુમાખાં પણ કહેછે.

મહમદ. ૨. એના વારામાં મોગલો પંજબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ધન આપીને પાછા કાઢ્યા. એ પાદશાહ લઢાઈમાં શરો, વિદ્વાન, વૈદકમાં કુશળ, ઈશ્વરભક્ત ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો, પણ આવચારી ને ગાંડો હતો. પણ એના વખતમાં મહારાષ્ટ્ર ને તૈલગણ ખાલસા કર્યાથી બધા પડાણ પાદશાહો કરતાં એના રાજ્યની હદ વધારે થઈ; પણ અવિચાર, ગાંડાઈ ને કુરપણાથી રાજ્યમાં હિંદુ મુસલમાનોએ બળવા કર્યા ને તેઓ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એના જૂલમથી પ્રજા નાસી જવા લાગી અને કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરો ઘાલી હજારો માણસોને તેણે મારી નાંખ્યા. વળી એણે મનુષ્યનો શિકાર કરવાની મુક્તિ કરીને કુરતાની હદ વાળી. હરકર વડે ગોળ ચકાવો ઘેરી એ ચકાવો નાનો કરતાં કરતાં ઉવટે તેમાં જે માણસો ઘેરાય તેમનો તે શિકાર કરાવતો. માળવા ને પંજબમાં બંડ થયાં તે એણે સમાવ્યાં.

સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૩. બંગાળમાં એક ફકરહીન નામે સરદારે બળવો કરી તે રાજ્ય સ્વતંત્ર કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૩૯ કર્ણાટકના બલ્લાળ રાજ્યએ તુંગભદ્રાને કાંઠે વિજયનગરમાં એક ભેરાવર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા તૈલગણના રાજ્યએ વરંગળમાંથી મુસલમાની હરકર હાંકી કાઢીને ત્યાં રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૩૪૪ દિલ્લીમાં ગંગુ નામે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જાહરખાં નામે ગુલામ હતો, તે આગળ જતાં પાદશાહ યશો એવું લવિષ્ય કહીને તેને તે બ્રાહ્મણે છોડી દીધો. જાહરખાં છૂટો થઈને દક્ષિણમાં ગયો ને ત્યાં તેણે જુમાખાંના વખતમાં બળવો કરીને ગુલબર્ગમાં મુસલમાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૩૪૭. પોતાને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી સાફ લવિષ્ય બાખનાર બ્રાહ્મણનું નામ રાખવાને પોતાના રાજ્યનું નામ તેણે બ્રાહ્મણી રાજ્ય પાડ્યું. તથા તે બ્રાહ્મણને બોલાવીને પોતાના જમદાનખાનાનો ઉપરી નીમ્યો. ગુજરાતમાં તથા માળવામાં બીજા બળવા થયા, તે સમાવવાને પાદશાહ ગુજરાતમાં આવ્યો, ને સુરત તથા બંકાત

લુટીને બળવાખોરોને ઝાંડળ આગળ હાજરો. ત્યાંથી બળવાખોરો
સિંધમાં નાકા. પાદશાહ તેમની પછવાડે ગયો, પણ મદિદ પડી
દુકામાં મરણ પામ્યો, ઈ. સ ૧૩૫૧.

પાદશાહનાં ઝાંડાઈનાં કામ. ૪. એ પાદશાહ મોઢો ને અ-
વિચારી હતો, તેથી પ્રજાને ઘણું નુકશાન થયું. મોગલોને પૈસા
આપ્યાથી ખજાનો ખાલી થયો; તેવામાં ચીન ને ઈરાન જીતવાનો
તેને તરંગ આવ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ઉઠેલા બળવા તે સમ્યા
નહોતા, ને એક પછી એક સ્વતંત્ર રાજ્યો થઈ પ્રાંતો છૂટા પડતા
હતા, તે પણ એક લાખની ફોજ તૈયાર કરી દિમાલખને માર્ગે ચીન
ઉપર મોકલી. ચીના લોકો તેમને દુરાવી નસાડ્યા, તથા પાછળ
પડી તેમનો નાશ કર્યો. બીજી એક ફોજને ઈરાન ઉપર જવાને
તૈયાર કરી, પણ ખજાનો ખાલી થવાથી તે ફોજને ઈરાન ઉપર
નહિ મોકલતાં રજા આપી. તેણે દેશમાં પસરીને રૈયતને લુટી,
દુરાન કરી, મુલકનું સત્તાનાશ વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખાલી થયેલા
ખજાનો સરવાળે એણે રૈયત ઉપર નવી જમાબંધી કરી. દસથી
ત્રીસ ગણો કર વધારી મૂક્યો. તેથી જમીન ખેડવા વગરની પડ-
તર રહી, ને ખેડુતો દુઃખી થયા. વળી ખજાનો સરવાળે રૂપાના
બદલે પીત્તળનું નાણું ચત્રાવવાનો કરાવ કર્યો. પણ તે પરદેશીઓએ
લોહું નહિ, તેથી માત્ર એનાજ રાજ્યમાં એના જૂલમથી વ્યાપ્યું.
તે નાણું ખેડુતો પાસેથી એની પાસે આવી એનાજ ખજાનામાં
ભરાયું. ને રૈયતને વેપાર રાજગારમાં આપદા ભોગવવી પડી. વળી
દેવગીરી ગામ એના પાંદ પડ્યાથી ત્યાં રાજ્યધાની કરવાનો વિ-
ચાર કરી દિલ્હીના લોકોને ત્યાં જઈ વસવા એ ત્રણ વાર લુકમ
કર્યો. તેથી પ્રજાને મહા આપદા પડી, તથા ઘણું નુકશાન થયું.
છતાં તેનો વિચાર પાર ન પડવાથી અંતે તે ચાત પડતી મૂકવી
પડી. વળી પોતાનો દાંત પડી ગયો, તેના ઉપર તેણે પુનઃકળ પૈસા
ખરચી મસીદ બંધાવી હતી.

ફરી પાદશાહ. ૫. મહમદ પછી તેનો ભત્રિજા ફરી પાદશાહ તેની

ગાદીએ બેઠો. એણે સિંધનો બગવો સમાવ્યો, ઈ. સ. ૧૦૫૩. પણ બંગાળની ને બ્રહ્મણી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબ્જ કરી. ઈ. સ. ૧૦૫૬. આગળ જતાં ગુજરાતમાં બગવો થયો, તે સમાવ ને પાદશાહે ગુજરાત ઉપર ઈ. સ. ૧૩૭૨ માં સ્વારી કરી, પણ તે બંધાવર સંખ્યા નહિ.

લોકોપયોગી કામ. ૬. એ પાદશાહ બહુ પદોપકારી, બોબો અને દયાળુ હતો. એના હાથ નીચે તૈલંગણના એ હિંદુ વજર હતા તેમની સલાહથી એણે ખંડુનો ઉપરના કર ઓછા કર્યા. વસુદાત આકી રહે તો તે આડા રાખવાના ઠરાવ કરી ખંડુનો ઉપરનો જીવમ બંધ કર્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં રીઝાવી રીઝાવીને મરવાની, હાથ, નાક, કાન કાપવાની વગેરે કુર મજા કરના તે બંધ પાડી, તથા દેહાંત દંડ પણ જોમ અને તેમ થોડો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એણે ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવા બંધ બંધાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યા, નહેરો કરાવી, ને મુસાફરો માટે પૂત તથા ધર્મશાળા બંધાવી; વળી રસ્તા ને હમામખાંનાં બંધાવ્યાં નિશાળો તથા દવાખાનાં ચાલુ કર્યાં. એણે બંધાવેલી નહેરોમાંથી જમના નદીથી સતલજ નદી સુધી ખોદાવેલી નહેર હજી છે, ન તે અંગ્રેજ સરકાર સમી કરે છે એ બંધો પાદશાહ ૬૦ વરસની વયે ૩૭ વરસ રાજ્ય કરી. ઈ. સ. ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યા.

મહમદ. ૭. શીરોજીદન પછી તેનો પૌત્ર જય સુદીન પાદશાહ થયો. પણ પાંચ માસમાં તે મરાયાથી અણુપકર ગાદીએ બેઠો. એક વરસમાં તે પણ મરાયાથી નાસરૂદન પાદશાહ થયો. ઈ. સ. ૧૩૯૦. એણે ચાર વરસ રાજ્ય કર્યું તેના પછી ઈ. સ. ૧૩૯૪ માં તેનો બાપ મહમદ તામરવાન થયો.

સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૮. મહમદ નાનો હોવાથી તથા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હોવાથી ગુજરાત, જુવાનપુર, માળવા ને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયાં.

તૈમુરની સ્વારી. ૯. એના વખત માં તાતાર દેશનો મોગલ-

પાદશાહ તૈમુર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો. મહમદ ગુજરાતમાં નારી ગયો. તૈમુરે દિલ્લી જતી ને ત્યાં કતલ તથા હુટ ચલાવી. છેવટે લોકોના જીવ લેતાં લેતાં તેની ફોજ થાકી ને હુટવાનું કાર્મ ન રહ્યું ત્યારે તે જાગ્યો. એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી શહેર હુટયું તથા બાળ્યું ને મહા અનર્થ કર્યો. તૈમુર અખુટ હુટ લઈને પાછો ગયો. જતી વખતે પંજાબમાં પોતાની વતી ખીજરખાં

તૈમુર.

નામે સુમો મૂક્યો. તૈમુર ગયા પછી મહમદ પાછો આવ્યો, ને મરતાં સુધી રાજ્ય કર્યું. ઈ. સ. ૧૪૧૨. મહમદ પછી દોલતખાં લોદીએ પંદર માસ સુધી રાજ્ય કર્યું. પણ ઈ. સ. ૧૪૧૪ માં ખીજરખાંએ તેને કંઠેને દિલ્લીની ગદી લીધી.

પ્રકરણ ૮ મું.

સૈયદ તથા લોદી વંશ.

૧. ખીજરખાં ૨. ખીજરખાંના વંશજ. ૩. બહિલોલ લોદી. ૪ સિકંદર લોદી. ૫ હયાહીમ લોદી.

ખીજરખાં ૧. ખીજરખાં હજરત મહમદનો વંશજ હતો, એ મ કહે છે. ને તેથી તેના વંશજો સૈયદ કહેવાય છે. એણે તૈમુરની વતી સાત વરસ સુધી દિલ્લીનું રાજ્ય ભોગવ્યું ને તે સુદતમાં રૈય-

તને ન્યાય ને સુખ આપી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો.

ખીજરખાંના વંશજ. ૨. ઇ. સ. ૧૪૨૧ માં ખીજરખાં મૂઆ પછી તેની ગાદીએ અનુક્રમે મુબારક, મહમદ અને અલ્લાઉદ્દીન એવા ત્રણ પાદશાહ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્લીની પાદશાહત પડી ભાગી. તેમનો અમલ તૂટીને રાજ્યની હદ છેક દિલ્લીની પાસે આવી ગઈ. અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં તો દિલ્લી શહેર પણ તેની પાસેથી જાય એવી રાજ્યની સ્થિતિ થઈ ગયાથી પંજાબના સુબા બહિલોલ લોદીએ આવીને દિલ્લી લીધું. અલ્લાઉદ્દીને એ રાજ્ય બહિલોલને સોંપી પોતે રાજનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૦.

બહિલોલ લોદી. ૩. બહિલોલ લોદી બહુ બહાદુર ને પરાક્રમી હતો. તેણે પંજાબ તથા મુલતાનના બળવા સમાવ્યા. એવામાં જુવાનપુરનો રાજા દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી પાદશાહે તેની સાથે છત્રીસ વરસ સુધી લડાઈ કરીને તેને હરાવ્યો. ને રાજ્ય દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. ઇ. સ. ૧૪૭૮. તે પછી તે દશ વરસમાં મરણ પામ્યો. તે વખતે હિમાલય, કાશી, જુદેગંડ ને પંજાબ સુધીનો મુલક તેના તાબામાં હતો. એના પછી એનો દાકરો પાદશાહ થયો.

સિકંદર લોદી. ૪. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર અને વિદ્વાન પણ ધર્માધ ને જૂલમી હતો. તે મુસલમાનો તરફ દયાલાવ ને ન્યાયથી વતનો ને હિંદુ પ્રજા ઉપર જૂલમ કરતો. તેમનાં દેવજો ને મૂર્તિઓ તોડી તેમની ધર્મક્રિયા અટકાવતો. એના સમયમાં યુરોપના પોર્તુગીઝ લોક હિંદમાં વેપાર કરવાને પહેલ પહેલા દક્ષિણ હિંદના કાલિકટ બંદરમાં આવ્યા ઇ. સ. ૧૪૯૮. એણે એના બાપના રાજ્યમાં કેટલોક ઉમેરો કર્યો. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૫૧૬ માં મરણ પામ્યાથી તેનો વડો દાકરો ઇબ્રાહીમ પાદશાહ થયો.

ઈબ્રાહીમ લોદી. ૫. એણે ગાદીએ બેઠા પછી એના સામાવળીઆમાંથી કેટલાકને મરાવી નાંખ્યા તથા કેટલાકને કેદ કર્યા. તે ઉપરથી કેટલાક સરદારોએ બળવા કર્યા. બહાર પ્રાંતનો સુબો પાદશાહથી સ્વતંત્ર થયો, તથા પંજાબના સુબા દોલતખાંએ કામુલ

જાળ આખરની મદદ માગી. આખર એ તૈમુરથી છડો પુરુષ હતો. ને તેની રાજ્યધાની કાબુલમાં હતી. તૈમુરનો વંશજ હોવાથી હિંદની ગાદી ઉપર તેનો હક છે, એવું સમજાતી દોઝતખાંએ આખરને હિંદનું રાજ્ય જીતવાને ઉશ્કેર્યો, તેથી તે ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, ને પંજાબ જીતી પાણીપતના રણમાં ઇબ્રાહીમને હરાવીને માર્યો. ત્યાંથી દિલ્લી આવી મોગલાઈ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૯ મું.

મોગલાઈ રાજ્ય થયું તે વખતનાં બીજાં

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧. કાશ્મીર. ૨. સિંધ. ૩. મેવાડ. ૪. જોધપુર. ૫. જે-પુર. ૬. જેસલમેર. ૭. ઝુંદી ને કેઠા. ૮. બાબા રજપૂત રાજ્ય. ૯. દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૧૦. એઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૧. ગુજરાત. ૧૨. માળવા. ૧૩. અંગાળા. ૧૪. ખાનદેશ. ૧૫. બ્રાહ્મણી રાજ્ય.

પડાણ પાદશાહોએ હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય ફેલાવ્યું. તેમણે ઘણા હિંદુ રાજ્યો ખાલસા કર્યા. ને કેટલાંક તામે કર્યા. મહમદ ગાંડાના વખતમાં એ રાજ્ય સૌથી વધારે વિસ્તારવાળું હતું. તેની દક્ષિણ હદ કૃષ્ણા નદી સુધી ગઈ હતી તોપણ રજપૂત રાજ્યો બીલકુલ નાબુદ થયાં નહોતાં. કાશ્મિર દક્ષિણસિંધ, રજપૂતસ્થાન, દક્ષિણ એઢીઆ, ઈયાદિ કેઠાણે ઘણાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેઓ જોરાવર પાદશાહના સમયમાં તામે થઈ ખંડણી આપતાં, ને નખ-જાના વખતમાં સ્વતંત્રપણે અમલ કરતાં. વળી જુમાખાં ને બીજા દિલ્લીના નખજા પાદશાહના વખતમાં ઘણા મુસલમાન સુબા પણ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા થયા હતા.

કાશ્મીર. ૧. ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી તે ઈ. સ. ૧૨૬૪ સુધીમાં કાશ્મીરમાં ગોનાદ, આદિત્ય, નાગ ને ઉત્પાળ વગેરે કુળનાં રાજ્યો થયાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક બ્રાહ્મણધર્મી, કેટલાંક બૌદ્ધધર્મી

મીં, કેટલાંક અગ્નિપૂજક ને કેટલાંક નાગપૂજક હતાં. એ સમયનો પ્રતિહાસ રાજ્યતરંગિણી નામે ગ્રંથમાં છે. ને પાછલા વખતનો પ્રતિહાસ મુસલમાનોએ લખેલો છે. ઈ. સ. ૩૧૫ માં ત્યાં સેનદેવ નામે રાજા હતો. એણે મીર નામે મુસલમાનને પ્રધાન નીમ્યો. સેનદેવ પછી રાજા આલુંરાએ મીરન કાઢી મકયથી તે જોળવો કયો. એ દુઃખમાં રાજા મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીને પરણી મીર પદશાહ થયો. ત્યાર પહેલાં મુસલમાનોએ કાશ્મીર જીતવાને યદ મહેનત કરી હતી; પણ તેઓ હારીને પછા ગયા હતા. મીરે રૈયતપરના કર કમી કરી તેને સુખી કરી. કાશ્મીરનું રાજ્ય લેવાને આગળ જતાં માંડોમાંડે વઢવાડ ચાલી. પણ આગળના પૌત્ર અકબરે કાશ્મીર જીત્યું, ત્યાંસુધી એ રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યું.

સિંધ. ૨. મહમદ કાસમ પછી સુમરા જાતના રજપૂતોએ સિંધ જીતીને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય તેરમા સેંકડા સુધી ચાલ્યું. તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં શાહજુદ્દીન ધોરીના સરદાર નાસરુદ્દીને સિંધનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો ને તે ભાગ આગળ જતાં અસ્તમસે જીતીને દિલ્લીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. પરંતુ દક્ષિણસિંધમાં સુમરા રજપૂતો નમળા થવાથી સુમરાના રજપૂતો ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમને જામ કહેતા. એ રજપૂતો આગળ જતાં મુસલમાન થયા, ને તેમણે દિલ્લીના પાદશાહની તાબેદારી કબુલ કરી, પણ દિલ્લીના નમળા પાદશાહની વખતમાં તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તતા. એ પ્રાંત અકબરે દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો.

બેંગાલ. ૩. પ્રથમની રાજ્યધાની ચિતોડમાં હતી. ત્યાંના રાણા અયોધ્યાના સૂર્યવંશી પ્રતાપી રાજા રામના વંશજો છે એમ કહેવાય છે. તેઓ પ્રથમ ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લભીપુર તૂટ્યા પછી કેટલીક મુદત સુધી તેમણે ઇડરમાં રાજ્ય કર્યું. ત્યાંથી આડમા સૈકામાં આપારાવળે ચિતોડ જીતી ત્યાં રાજ્યધાની કરી. આપારાવળના વંશજો ઘેલોડી કે સિસોદિયા રજપૂતો

કહેવાયછે. પ્રથુરાજ ને શાહબુદ્દીનની લઢાઈમાં સમરસીલ રાણો ઘેલોડી સૈન્ય લઈ પ્રથુરાજની મદદે ગયો હતો. આગળ જતાં અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ જતી લીધું. પંદરમા સૈકામાં મેવાડમાં કુભારાણો બહુ પ્રખ્યાત થયો તે વખતે ગુજરાત અને નાગરામાં વ્યવસ્થા સત્રમાન પાદશાહે દત્તા. તેમણે વંશ કરીને મેવાડ ઉપર ચઢી કરી. તેમાં કુંભારાણ એ માગવાના રાજાનું લાવીને કેદ કર્યો. એ વિજયની નિશાની દાખલ પંચાવંદા તાર્તિ થેસ હજુ પાંચ ચિતોડમાં ઉભો છે. મીનાંપાઈનું નામ ગુજરાતમાં જાણીતું છે. એ મીરાંપાઈ કુંભારાણની રાણી હતી. આખા રજપૂતસ્થાનમાં મેવાડના રાણા વંશરે કુળરાન ગણાય છે, ને ઘણા વખત મુધી આખા રાજ્યસ્થાનની સંદારી મેવાડના રાણા ભોગવતા હતા. બાપર દિંદમાં આવ્યો, ત્યારે કુંભારાણોનો પૌત્ર સંગરાણો રજપૂત રાજ્યોનો આગેવાન હતો.

જેઠપુર. ૪. કનોજના રાડોડ રાજ્ય તુલ્યા પછી ત્યાંના રજપૂતો રાજ્યસ્થાનમાં આવી વસ્યા. તેઓ મડોરના રાવના આશ્રયમાં રહ્યા હતા. આગળ જતાં તેઓ બગવાન થયા. કુંભારાણના આપનો મામો જેઠો રાડોડ હતો. તેણે જેઠપુર બાંધીને ત્યાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૪૫૬. તેમજ એ જેઠાના બાપ વિકાએ વિકાનેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યગદી કરી. એ જેઠાના વંશજો આગળ જતાં દિલ્લીની પાદશાહન સાથે ટક્કર ઝીંઝી શકે એવા જેરાવર થયા જ્યારે બાપરે બાતમંડ જતો ત્યારે જેઠાના વંશમાં માલ્લ દેવ રજા હતો.

જેઠુર. ૫ જેઠુરમાં કન્યા જનના રજપૂતોનું રાજ્ય છે પહેલાં એ રાજાઓની રાજ્યવાતી એ રમાં હતી. તે અકબરના વખતે સુરો ત્યાંજ રહી. એ રાજ્ય કાંઈ ગણતી નાં નહોતું પણ અકબર પાદશાહ અંબરના કન્યા રાજની કન્યા વેરે પરણ્યો ત્યારથી એ રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

જેસલમેર. ૬. એ રાજ્યના રાજાઓ બાદી રજપૂતો છે. તેઓ કુણના વંશજ ગણાય છે. કાણુલમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારે ત્યાંથી બહાર નાસીને સિંહુની આ તરફ આવ્યા. ઇ. સ. ૭૩૧

માં સિંધુની પાસે તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાંથી લાવણપુર પાસે આવી ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં જોસનમેર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સુલતાન મહમદે બાટી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી તેને ખંડીઓ બનાવ્યો, પણ આગળ જલદીજ તે સ્વતંત્ર થયો.

બુંદી ને કોરા. ૭. એ ઠેકાણે હાડા રજપૂતો રાજ્ય કરે છે. પ્રથમ તેમની રાજ્યધાની હાડાવતીમાં હતી. ત્યાંથી તેમણે ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં બુંદી વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. એ રાજા પ્રથમ અજમેરના ખંડીઆ હતા. ને પછી ચિતોડના રાણાના ખંડીઆ થયા બાબરના વખતમાં તેઓ બહુ જાહેર નહોતા. પણ અકબરના વખતમાં તેઓ પ્રખ્યાતી પામ્યા. હુમાયુના વખતમાં રણુચંદોરનો જંગરો કિલ્લો એમને મળ્યો. હાડાનું રાજ્ય તો બુંદીમાંથી છેક અહારમાં સૈકામાં છુટું પડ્યું.

બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૮. એ સિવાય પારકર ને અમરકોટનાં રજપૂત રાજ્ય મારવાડના રણની પશ્ચિમમાં હોવાથી તેમને મુસલમાનો ઝાઝી ઈજા કરી શકતા નહોતા. શિરોહીનું પરમાર રાજ્ય ગુજરાતની હદ ઉપર હતું, તેથી તેના ઉપર ગુજરાતના પાદશાહ ઉપરીપણાનો દાવો કરતા હતા. ગ્વાલિયર ને ચંદેરીનાં રજપૂત રાજ્યો કાર્ધવાર ખંડીઆં ને કાર્ધવાર સ્વતંત્ર થતાં.

દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. વરંગુળનું રજપૂત રાજ્ય જુમાખાંએ દિલ્હીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધું હતું; પણ એજ પાદશાહના વખતમાં તે રાજ્ય પાછું ફરીને સ્વતંત્ર થયું એ રાજ્ય આગળ જતાં બાદશાહી પાદશાહે એ રાજ્ય વિજયનગરનું રાજ્ય દક્ષિણમાં સત્યા નગરાત ગણુ નું નરસિંહકુળના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજાઓ નામના તામેદાર કે ખંડીઆ નહોતા. તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણનો સવળો પ્રદેશ તેમના તાબામાં હતો. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં વિજયપુર, અહમદનગર જાવળકાંડા ને બેદરના મુસલમાન પાદશાહોએ પોતાનું એકત્ર સૈન્ય લઈ વિજયનગરના સમરાખતે કુણાના કાંઠા ઉપર તાલીકા-દાના રણમંથામમાં હરાવીને માર્યો ને, એ રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ

રાજાઓના વંશને હજુ પણ છે. તેઓ પોલીગાર કહેવાય છે. તેમાં સૌથી મુખ્ય પોલીગાર આગળ જતાં મહીસુરનો રાજા થયો. રામ-રાજાનો ભાઈ ચંદ્રગીરીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એના વંશને પા-સેથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસની જગા વેચાતી લઈ કિલ્લો બાંધ્યો. એ ચંદ્રગીરી મદ્રાસની વાયબ કાલુમાં ૭૦ મૈલ પર હતું.

ઓદીચાનાં રાજ્ય. ૧૦. ઓદીચા પ્રાંતમાં પણ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો બાબર આવ્યો ત્યાં સુધી મુસલમાનોને તાબે થયાં નહોતાં. એ રાજ્યો અકબર પાદશાહે જીતીને દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધાં.

આ રાજપૂત રાજ્યો સિવાય બાબર ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે વણા મુસલમાન સુબાઓ પણ દિલ્લીના પાદશાહથી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં ગુજરાત, માળવા, ખંભાળા, ખાનદેશ ને ખાલણીવંશના રાજ્યો એ મુખ્ય હતાં.

ગુજરાત. ૧૧. ગુજરાતનું રાજ્ય મુઝફ્ફરશાહે છેલ્લા મહમદ તખલખથી સ્વતંત્ર થઈ ઇ. સ. ૧૩૯૬ માં સ્થાપ્યું. તેના રાજ્યમાં મહમદ બેગડા બેસવર પાદશાહ થયો. એણે ચાંપાનેશ ને જૂના-ગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, ને મહેમદાવાદ વસાવ્યું. બાબર આવ્યો ત્યારે ત્યાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એણે માળવાનું રાજ્ય જીતી લીધું તથા પોર્તુગીઝ લોકો સાથે લડાઈઓ કરી. એ રાજ્ય અકબર પાદશાહે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી લીધું.

માળવા. ૧૨. માળવામાં દિલાવરખાન ધોરીએ ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમની રાજ્યધાની ધારામાં હતી. દિલાવરના દીકરા કુસંગ ધોરીએ માંકુમદ બંધાવ્યો. એ કુ-સંગના દીકરા મહમદ ધોરીના વખતમાં મહમદ ખીલજીએ એ રાજ્ય જીતી લીધું. એ મહમદ ખીલજીએ ગુજરાતના પાદશાહ સા-થે ઐક્ય કરી મેવાડ ઉપર હુમલો કર્યો, પણ ડુંભરાણાએ મહમ-દને હરાવી દેડ કર્યો, ને ૭ માસ પછી તેને ચાંપાનેશ જોડી દી-ધો. એ મહમદના વંશજ પાસેથી ગુજરાતની બહાદુરશાહે માળ-

વાનું રાજ્ય જીતીને ગુજરાત સાથે જોડી દીધું.

બંગાળા. ૧૩. બંગાળામાં ઈ. સ. ૧૩૩૯ માં ફકરદીને સ્વ-
તંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આખર આઠમાં ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર
હતું. આખરના દીકરો હુમાયુના વખતમાં ફકરદીનના વંશજો પા-
સેથી શત્રુઓએ તે જીત્યું તેના વંશજ દાઉદ પાસેથી અકબરે જી-
તીને એ રાજ્યની આખર આણી.

ખાનદેશ. ૧૪. શીરાજીદન તથાખના મુઘા મલેક પુરકીએ
શીરાજના મુઘા પત્ની ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ઈ. સ.
૧૩૮૯. તેણે આસપાસનાં હિંદુ રાજ્યો જીતી લીધાં. તે પછી તેણે
પોતાની હિંદુ પ્રજાને દુઃખ દોધું નહિ તેણે ખેતીને તથા વેપારને
ઉત્તેજન આપ્યું એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં મુઘાથી મલેક
નાસીર પાદશાહ થયાં. તેણે દગાથી આસીરગઢનું રાજ્ય જીત્યું,
તથા જુરનપુર વસાવી ત્યાં રાજ્યધની કરી એ રાજ્ય જરાતના
પાદશાહોએ જીતીને ખંડાઉં બનાવ્યું. આગળ અહમદનગરના શા-
હાણી રાજાઓએ ખાનદેશ જીતીને એ રાજ્યની આખર આણી.
તેમની પાસેથી અકબરે જીતીને તે હિંદીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

બાહાણી રાજ્ય. ૧૫. ઈ. સ. ૧૩૦૯ માં બહામાં હમનગ-
ગુએ બાહાણી નામ ધારણ કરી એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એની રાજ્ય-
ધાની ગુલબર્ગ માં હતી. એના વંશમાં એ રાજ્ય સુમારે ૧૭૫ વ-
રસ ચાલ્યું. છેલ્લા પાદશાહ નવળા થયા તેમના વખતમાં એ રા-
જ્યના મુઘા જુદા જુદા ભાગ પચાવી પડી સ્વતંત્રણે રાજ્ય કરવા
લાગ્યા એ રાજ્યમાંથી પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યો થયાં. ૧. હમાદશા-
હી. ૨. આદિલશાહી. ૩. નિઝમશાહી. ૪. કુતુબશાહી ને ૫. બ-
રીદશાહી. ઈનાદુલમુલ્કે ગવિરગઢમાં ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં આદિલ-
શાહે વિજયપુરમાં ૧૪૮૯ માં, નિઝમશાહે અહમદનગરમાં ૧૪૯૦
માં, કુતુબશાહીએ ગોવળકોડામાં ૧૫૧૨ માં, ને બરીદશાહે બેર-
માં ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં અનુક્રમે પાંચ રાજ્યો સ્થાપ્યાં. હું રાજ્ય
સ્થાપનાર બરીદશાહ છેલ્લા બાહાણી પાદશાહના વંશર હતા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મોગલ રાજ્ય થયું ત્યારે મરત્ત્વંડની સ્થિતિ.

૧. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૨. પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૪. હિંદુધર્મ. ૫. સામાન્ય ધર્મ. ૬. વેપાર રોજગાર. ૭. યુરોપ સાથે વેપાર.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૧. બાબરે ભરતખંડ અત્યે ત્યારે પઠાણ રાજ્યોને આ દેશમાં રાજ્ય કરતાં (ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬) ૩૨૦ વરસ થયાં હતાં. એ મુદતમાં ઘણા પઠાણો આ દેશમાં ધરખાર કરીને રહ્યા હતા. આ પઠાણ પાદશાહોમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખા ગણી રૈયતને સુખ આપ્યું હોય એવો પાદશાહ કોઈ ભાગ્યેજ થયો હશે. અલ્લાહદીન ખૂનીએ જે ધોર કર્મો કર્યા તે નહિ જૂલાય એવાં હતાં. તેથી ગુજરાતમાં તે આજ પણ “ અલ્લાદીઆ ખૂની ” ને નામે મશહૂર છે. જુમાખાએ તો ફૂર કર્મો કર્યામાં અલ્લાહદીનને પણ જૂલાવ્યો હતો. સિકંદર લોદીએ પણ ધર્મોધપણાથી હિંદુઓનાં દેવળો તોડીને, નદી સ્નાન કરવાની બંધી કરીને હિંદુઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હતો. એ સિવાયના પાદશાહો પણ બહુધા જૂલમી, ફૂર ને ધર્મોધ હતા. તેમણે હિંદુઓને પીડી, હુટી તથા ઘણાન જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. મેમણ, વહોરા, ધાંચી ઇત્યાદિ જાતના મુસલમાનો વિશેષ કરીને આ જૂલમી પાદશાહોના વારામાં હિંદુઓને વટાળી ને મુસલમાન કર્યા હતા તે છે.

પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ. ૨. એ પ્રમાણે મુસલમાનોએ હિંદુઓને જૂલમથી માર્યા, વટાળ્યા, ગુલામ કર્યા, તેમના દેવળો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ ભાંગી, તેમના ધર્મક્રિયાઓ અટકાવી, તેમને રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા નહિ આપતાં તેમના ઉપર જાત્રાવેરો ને માથાવેરા નાખ્યાં, તોપણ ભરતખંડમાં આર્યધર્મ નાશ પામ્યો નહિ. વળી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો આર્યપંથા-

યતનો રીવાજ દરેક ગામમાં ચાલુ રહ્યાથી તેઓ ગ્રામ્ય સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યા; પરંતુ આ પદાણુ રાજ્યપીડાના સમયમાં આર્ય વિદ્યાનો વધારો ન થતાં જે હતું તેમાંથી પણ તેઓ ગુમાવતા આપ્યા.

પદાણુ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૩. પદાણુ પાદશાહોમાં કુ-તુશુદીન, ગ્યાસુદીન, ને શીરોગુદીન એ સારા પાદશાહ થયા. તેઓ ન્યાયી, ધર્મી, બલા ને સહગુણી હતા. તેમણે લોકાપયોગી કામો કર્યા હતાં, તથા નિર્દય શિક્ષા બંધ પાડી હતી. પરંતુ તેમનાં લોકાપયોગી કામોમાંનાં ધણાંખરાં મુસલમાન પ્રજાને માટે હતાં. હિંદુ પ્રજાને એ કામોથી લાભ થોડોજ થતો. ધર્મશાળા, હમામખાનાં, નિશાબો ઇત્યાદિ મુસલમાનનાનાજ ઉપયોગમાં આવતાં. તો પણ એટલું તો ખરું કે એવા સારા પાદશાહોના વખતમાં હિંદુ પ્રજા થોડી પીડા પામતી. તેમના સુગ્રાઓ તેમના જેવીજ વૃત્તિના ન હોવાથી તેઓ હિંદુઓને હેરાન કરતા. -તેથી હિંદુ રાજારાણા એ પાદશાહોના સમયમાં પણ ભાગ્યેજ જીંપીને બેસતા. જ્યારે લાગ આવતો ત્યારે બળવો કરતા, ને ધણીવાર તો દિલ્લી સુધી ચઢી જઈ પદાણુ રાજ્ય લૂંટતા. દક્ષિણના આહલણી રાજ્યો દિલ્લીના પાદશાહો કરતાં સારા હતા. તેમનો ધણો ભાગ પ્રજાને રાજી રાખી રૈયતના જનમાલનું રક્ષણ કરતા, ને ધર્મભેદ થોડો રાખતા. તેથી તેમની હિંદુ પ્રજા સંતોષથી રહેતી.

હિંદુધર્મ. ૪. બાબરે હિંદુ ઇત્યું ત્યારે બૌદ્ધધર્મી ભરતખંડમાં નહોતા. ને જૈનધર્મનું જીવર પડી ભાગ્યું હતું. તે સમયે શંકરાચાર્ય ચલાવેલા શૈવમાર્ગનું જીવર વધારે હતું. તેથી સઘળા રાજારાણા એ પંથમાં મળ્યા. પાછળથી વિષ્ણુપંથ ફેલાયો. એ પંથ ઇ. સ. ના બારમા સૈકામાં રામાનુજસ્વામીએ દક્ષિણમાં ચલાવ્યો. તેમણે પ્રથમ મહિસૂરના વિષ્ણુવધમાન નામ આવક રાજાને વિષ્ણુવધર્મમાં આણ્યો. એ સ્વામી સમાધિસ્થ થયા ત્યારે એમના પંથના ૭૦૦ મઠ હતા. એમની ગાદીએ પાંચમા આચાર્ય રામાનંદસ્વામી થયા. તેમણે પોતાની ગાદી કાશીમાં કરી તથા ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મ ધણો ફેલાવ્યો. એ રામાનંદસ્વામીનો શિષ્ય કબીર હતો. કબી-

રનાં પદો ધણા બોંકા હજુ પણ બાવથી ગાય છે. સોળમાં સૈકામાં વિષ્ણુમાર્ગની પડતી થતી જોઈ તૈલંગણમાં જન્મેલા વક્ષભસ્વામીએ એ પંથમાં થોડો ફેરફાર કરી એજ સૈકામાં કૃષ્ણની બકિતનો પુ-ષ્ટિભાગ ચલાવ્યો. આજે વાણીઆ, ભાટીઆ, લવાણા વગેરે ધણા લોક એ પંથમાં છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મનું જોર વિશેષ છે.

સામાન્ય ધર્મ. પ. પ્રકાણુ રાજ્યોના વારામાં મુસલમાનો તર-ફથી આર્યપ્રજા વારંવાર પીડાતી જોઈને તથા એ જાંને ધર્મવાળા માંહોમાંહે ધર્મયુદ્ધ કરતા જોઈ પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થાય ને ધર્મ-યુદ્ધ અટકે તે સારૂ જોડલાક આચાર્યોએ એ જાંને ધર્મનાં થોડાં થોડાં મૂળતરવો લેઈ નવા પંથ ઉભા કર્યા. એમ કરવાથી જાંને પ્રજા વચ્ચે ધર્મટંદા થતા અટકશે એમ તેમણે ધાર્યું. તેમાં પહેલો પંદ-રમાં સૈકાને આરંભે કખીર થયો, તથા બીજો એજ સૈકાના પા-છલા ભાગમાં કખીરનો શિષ્ય નાનક થયો. એ જાંને પંથના ધણા લોક આજે પણ છે.

નાનકનો ધર્મ માનના-રા શીખ કહેવાય છે. તેમની વસ્તી પંજાબમાં ઘણી છે. શીખ આચા-ર્યનું મથક અમૃતસરમાં નાનકે ને કખીરે જે ઇચ્છાર્થી એ પંથો ઉભા કર્યા હતા, તે ઇચ્છા ધણું કરીને પાર પડી નહિ.

વેપારરોજગાર. ૬.

ધર્મની બાબતમાં ભર-તખંડની પ્રજા મતભેદથી જુદી પડી ગઈ હતી. તેમ વેપાર રોજગારમાં પણ

નાનક.

તે પહેલાંના જેવી આગળ પડતી ને ચઢીઆતી નહોતી. ચીન, જાપા, વગેરે તરફનો ને જમીન માર્ગનો વેપાર પ્રથમ કરતાં ઘણા પડી જાયો હો. એ લોકો પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમની પેઠે વ્યાપારાર્થે જતા બંધ પડ્યા હતા. પણ તે ખોટ પશ્ચિમના બંદરમાર્ગે ચાલતા વેપારમાં વધારો થવાથી પૂરાર્થ હતી. મુસલમાન પાદશાહોની નબળાઈના વખતમાં પનાયાં લશ્કર આ દેશની પ્રગતિ લૂંટતાં, તોપણ તે લૂંટનારા આ દેશમાં રહેતા હતા તેથી તેમનો ધનસંગ્રહ આ દેશમાંજ વપર તો હતો. એટલે વાસ્તવિક રીતે દેશમાં ધનની ખુટ પડતી નહિ. તેમજ પાદશાહ અને ઉમરાવો ઉંચા પ્રકારની કારીગરીનો માત્ર ખરીદ કરતા ને કરાવતા, તથા મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવતા, તેથી આ દેશના વિદ્યા હુન્નરને પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજન મળતું. મુસલમાનોના જૂઠ્ઠામથી હિંદુઓ વટનાવાની દહેશતે પરદેશ જતા અટક્યા, જાતિમંદન મજબુત થયું ને તેમનામાં ઓઝલપડાની નવી રીત દાખલ થઇ.

યુરોપ સાથે વેપાર. ૭. પ્રથમ આ દેશનો માત્ર સિરિયા અને મિસર તરફથી મીસ ને વેનિસના વેપારીઓ યુરોપમાં લઇ જઈ વેચતા, તેથી તે બહુ મોંઘો પડતો. પદરમા સૈકાની આખરે યુરોપના પોર્તુગીઝ ને સ્પાનિયર્ડ લોકો આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવવાને જળમાર્ગ ઓળંગવા લાગ્યા. બંને દેશના રાજાઓ સારા સારા વહાણ લીઓને પૈસાની ને વહાણની મદદ આપી એ માર્ગ ઓળંગવા મોકલવા લાગ્યા. સ્પેનના રાજાએ ઇટાલીના જીનેઆ બંદરના વહાણવાળી કોલંબસને એ માર્ગ શોધવા મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકામાં શોધી કાઢ્યો, એટલે સ્પાનિયર્ડ લોક તે તરફ વસાય ન કવામાં ને વેપારમાં રોકાયા. પોર્તુગીઝોએ વાસ્કોડીગામા નામે સરદારને વહાણ આપી મોકલ્યો. તે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રવક્ષિણા કરીને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં મલબાર કાંઠે કાલિકટ બંદરમાં ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં આવ્યો, ત્યાંથી માત્ર ખરીદ કરી યુરોપમાં લેઈ ગયો. એ પ્રમાણે પોર્તુગીઝ જેઓ ફિરંગીને નામે જાણીતા છે તે લોકો આ દેશ સાથે વેપાર કરતા તથા નફો મેળવતા

જોઈને આગળ જતાં વસંદા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ લોક પણ આ દેશમાં
વ્યાપારાર્થે આવ્યા, તે વાત આગળ આશે આ પ્રમાણે જેમ
જેમ ભરતખંડના માત્રની ખ્યાલિ ને ખરા વધતી ગઈ, તેમ તેમ
ભરતખંડી કારીગર પોતાની કારીગરી ઉત્તમ પ્રકારની બનાવી
ભરતખંડના હુન્નર પ્રદિષ્ટ કરતા ગયા

માગ ૩ જો.

મોગલ રાજ્ય
પ્રકરણ ૧ હું.

વાવર.

૧. બાબર. ૨. રાણા સંગની સ્વારી. ૩ સંગની હાર. ૪.
બીજા મુલક છતવા. ૫ બાબરનું મરણ. ૬. બાબરના ગુણ.

બાબર. ૧. એ તૈમુ-
રથી જૂઠો પુરુષ હતો. એ
તુર્કો જાતનો હતો, પણ તેની
મા મોગલા થી હતી. ભરત-
ખંડના ઇતિહાસમાં બાબર-
ના વંશજોનું નામ મોગલ
પડ્યાથી તથા તે નેમણે ક-
ણુ રાખ્યાં. એ ૧. ર-
જ્યને મોગલરાજ્ય કહે છે.
બાબરના બાપનું રાજ્ય તુ-
ર્કસ્તાનના ફર્ગાના (ખનાકા)
પ્રાંતમાં હતું. એનો જન્મ
ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં થયો
હતો. એ બાર વરસની

બાબર.

બાળવયે એના બાપની માદીએ ખેડો. એની રાજ્યધાની સમરકંદ-
માં હતી. ત્યાં એની બાળવયને સીવે એના પીતરાઇએ સામા
ઉઠ્યા ને ઉસ્મેગ લોકો તેમાં સામેત્ર ચયા. બાપરે ત્રણ વાર સમ-
રકંદ જીત્યું ને ત્રણ વાર ગુમાવ્યું. અંતે ઈ. સ. ૧૫૦૪ માં તે
કાબુલમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સૈયદ પાદશાહના વખતમાં દિ-
લ્લીની પાદશાહત પડી લાગી હતી તે લાદી પાદશાહ બરાબર
સુધારી શક્યા નહોતા. દિલ્લા ન આગ્રા સિવાય બીજા પ્રાંતો તે-
મના તાબામાં નહોતા. એ સમયે દિલ્લીથી ધણા પ્રાંતોના હાકોમે સ્વ-
તંત્ર થઇ ગયા હતા. જરતખંડના રાજ્યોની આવી ફાટફુટનો બાલ
લેવાને બાબર ઈ. સ. ૧૫૧૯ માં પંજાબ ઉપર આવ્યો, ને તેણે
તાબે કર્યો. સાત વરસ પછી તેણે ઇબ્રાહીમ લોદી પાસેથી દિલ્લી
ને આગ્રા પણ જીતી લીધાં. એ રીતે બાબર દિલ્લીની પાદશાહતનો
ધણી થયો. એ વખત રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી.

રાણા સંગની સ્વામી. ૨. તેજ સમયે રજપૂતસ્થાનમાં સ-
ર્વોપરી રાણા સંગ હતો. આસપાસનાં સર્વ રજપૂત રાજ્યો એની
આગ્રામાં હતાં. તેણે એકવાર ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો હતો. તથા
પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. વળી તેણે રચ્યંભોરનો મજપૂત
કિલ્લો જીતી લીધો હતો. તે દિલ્લીનું રાજ્ય જીતીને રજપૂત રાજ્યની
પુનઃ સ્થાપના કરવાની તૈયારી કરતો હતો, એવામાં બાબર આવ્યો.
સંગે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરી. બાબર મોગલ હોવાથી
તથા તેણે પઠાણ રાજ્ય જીત્યાથી પઠાણ રાજ્યના વંશજો પણ
બાબર સામે ઉઠ્યા. તેમાંના ધણાખરા સંગરાણાને મળી ગયા. ઇ-
બ્રાહીમ લોદીના ઊકરા તો સંગને આશ્રયજી હતો. મેવાતનો રાજા
હસનખાન પોતાનું લશ્કર લઇ સંગને આવી મળ્યા. જાલપુર, જો-
પુર, ડુંગરપુર, હુદી, અંબાર, ચંદરી, ચંપસન વગેરે ઠેકાણાના રજ-
પૂત રાજાઓ પણ પોતપોતાનું સૈન્ય લઈ સંગની સહાયે આવ્યા.
એ પ્રમાણે એક બંસવર લશ્કર લઈ સંગરાણા આગ્રા ઉપર ચઢ્યો.

સંગરાણા. ૩. સંગની સ્વામીની વાત સાંભળી બાબર પણ
પોતાનું લશ્કર લેઈ સામે આવ્યો. એના લશ્કરના આગલા ભા-

ગને રજપૂતોએ કાપી નાંખ્યાથી બાબર મોરચો બાંધી છાવણી નાંખી પડ્યો. પંદર દિવસ સંધિ કરવામાં રોકાયો, તેમાં બાબરે સંગને દર વરસે ખંડણી આપવાની કસૂલ કરી, પણ એ સંધિનું છેવટ નહિ આવ્યાથી બંને લશ્કરો લઢવાને તૈયાર થયાં. બાબરે દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેધને તથા અમરકારક ભાષણ કરીને પોતાના લશ્કરને હિંમત આપી. ક-તેહપુર સીકી આગળ ઈ. સ. ૧૫૨૭-માં લઢાઈ થઈ. એ વખતે મુસલમાનો નાસવાની તૈયારીમાં હતા, અને રજપૂતો જેસમેર મુસલમાનો ઉપર તુરી ાજા હતા, તેવામાં રાયસેનનો તુંવાર રાજા શિક્ષાદિત્ય જે બાબર સાથે પ્રથમ સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો ને જે રજપૂત લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે દગો કરી બાબરને મળી ગયો. હમેઝનો ભાગ પ્રુઆથી રજપૂતો ગલરાયા, ને તેમના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડ્યું. એથી મુસલમાનોએ બેરપર આવી મારો ચલાવ્યો ને રજપૂત સૈન્ય તારાજ કરી નાંખ્યું. સંગ એક હાથે ડુંઠો, એક બાજે કાણો, ને એક પગે લંગડો હતો. એના શરીર ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકાતા હતા.

બીજા મુલક છતવા ૪. સંગ જેવા બળવાન શત્રુને હત્યાથી બાબરને પોતાનું રાજ્ય મજબુત કરવામાં કાઈ આડે આવનાર રહ્યું નહિ. તેથી તેણે છતેલા રાજ્યનો પાકો બંદોબસ્ત કરી ચંદેરીના રાજા મેદનીરાય ઉપર ચઢાઈ કરી. એ રાજા બહાદુરીથી લઢ્યો ને કેસગીઆં કરી મરણુ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૮. એટલે એ રાજ્ય બાબરને હાથ આવ્યું. આ રાજા પાટવી કુંવર હુમાયુએ તેને ગોહદ (ધોળપુર)

... રાજ્ય પણ આ રાજા તેણે પદારપ્રાપ્ત કરી બંગાળના સ્વતંત્ર રાજાન વસ કર્યો.

બાબરનું મરણ. ૫. હિંદમાં આવ્યાને ચાર વરસ થયાં તેવામાં એનો વહાલો દીકરો હુમાયુ માંદો પડ્યો, ત્યારે મુઘાંએ કહ્યું કે દીકરા કરતાં પણ વધારે વહાલી વસ્તુ ખુદાને અર્પણ કરવાથી તમારો દીકરો બચશે, માટે કાહીનર અર્પણ કરો. એ સાંભળી બાબરે કહ્યું કે તે કરતાં પણ વધારે વહાલો મારો માણુ છે, એમ

કહી હુમાયુ પાછળ પ્રદક્ષિણા કરી ખુદાની બંદગી કરી કે હુમાયુને
અચાવી મને હયો. આ અંતઃકરુણી પ્રાર્થનાથી આજર માંદો પડી-
ને ૪૮ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૦. એનું મુઠકું
એની ઇચ્છા પ્રાણે કાબુતમાં લઈ જઈને દાટયું. એ ૥ મરણ
વખતે કાબુતથી બદારપ્રાંત સુધીનો મુકાબ એના તાગ માં હતો.

આખરના ગુણ. ૬ અ. અ. પોતાનું જન્મ વંશ પોતાના હાથે
તુર્કી ભાષામાં તખ્તું છે તે કેપડથી જણાવ છે કે એ આર વર-
સની વયે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી મરતાં સુધી એનું આયુષ્ય લઢા-
ધઓ લઢવામાં ગયું છે. એને પ્રાંગોપાત કાઈતાર કઠોરતા કરવી
પડી હતી, તે છતાં તેનો મૂળ રુબાવ નિર્દય નહોતો. તે પોતે
વિદ્વાન હોઈને ફારસી તથા તુર્કી ભાષામાં કાવ્ય ગનાવતો હતો.
વળી અવકાશના સમયમાં રસ્તા બંધાવવા, ઝાડો રોપાવવાં, કુવા,
તળાવ બોદાવવાં તથા પાણીના નળ બંધાવવા તરફ તે હમેશા
લક્ષ આપતો. એ લઢાઈમાં હારે તોપણ હિમ્મત છોડતો નહિ,
તે તાબે થનાર ઉપર ઘા કરતો નહિ.

પ્રકરણ ૨ જી.

હુમાયુ.

૧. મોગલાઈના ભાગ. ૨. અફઘાનોના બળવા- ૩. ગુ-
જરાનના બહાદુરશાહ ઉર ચઢાઈ. ૪. હુમાયુએ ગુજરાત
જીત્યું. ૫. બગાળા ઉપર સ્વારી. ૬. હુમાયુ ને હાર. ૭.
હુમાયુના કહી હાર ને ન. સત્તું. ૮. હુમાયુનું મરણ જતું.

મોગલાઈના ભાગ. ૧. આ રત અર દીકરા હતા હુમાયુ
કામરાન, હિંદાવ ને મીરજા મસ્કરી તેમાં કાબુત તથા હંદાર
કામરાનને, બદાર પ્રાંત હિંદાવને, અંત મેતાનપ્રાંત મીરજા મસ્કરીને
આપીને આકીનું આગ્રા અંત દક્ષીનું રાજ્ય હુમાયુ કરવા લાગ્યો
ઈ. સ. ૧૫૩૦. હુમાયુએ મોટા મનથી રાજ્યના ભાગ પાડી પોતાના
ભાઈઓને તે વહેંચી આપ્યા. પણ તેથી મોગલાઈ બળના કટકા
થયા ને તે નળનું પડ્યું. પછાણ રાજ્ય ગયાને માત્ર આરજ વરસ

થયાં હતાં તેથી હજી તે-
મનું પ્રયત્ન તૂટ્યું નહોતું.
વળી તેઓ મોગલોને અં-
તઃકરણથી ધિક્કારતા હતા,
તેથી તેને માત્ર પેતાન જ
લશ્કર ઉપર આધાર રાખ
વાનો હતો પરંતુ લશ્કરમાં
ભરતી કરવાનું ક્ષેત્ર માત્ર
કાબુલ હતું તે કામરાતને
આધ્યાત્મી બંધ થયું.

હુમાયુ.

અફઘાનોના બળવા
ર હુમાયુ ગાદીએ બેઠો કે
જીવન પુરના અફઘાનોએ બ-
ળવો કર્યો. હુમાયુએ તે સ-
માવ્યો, એવામાં શેરખાં નામે

પહાણે ચૂનારગઢનો કિલ્લો લઈ લીધો. હુમાયુએ ત્યાં જઈ ચૂનારગઢ
જીત્યો તે શેરખાંને વશ કર્યો.

ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢ્યું. ૩. ગુજરાતનો પા-
દશાહ બહાદુરશાહ હતો. તેણે તાજવાનું રાજ્ય જીતીને ખાનદેશ,
વરાહ ને અદમદનગરના રાજ્યોને તમે કર્યા હતા વળી તેણે
ફિરંગીઓ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો એણે હુમાયુના
એક બંડખોર સાળાને આશ્રય આપ્યો હતો તેને તે હુમાયુને
સ્વાધીન કરતો નહોતો. વળી તેણે પછાતા કોટી પાદશાહના પંશજ
અલ્લાઉદ્દીન લોદીને લશ્કર તથા નાણાની મદદ આપી દિલ્હીનું રાજ્ય
જીતવાને મોકલ્યો, અને પોતે લશ્કર લેઈ ચિતોડ ઉપર ચઢ્યો.
સંગના મૂઆ પછી રજપુતો નમળા પડી ગયા હતા, તેથી સંગના
પુત્રને નસાડી તેણે ચિતોડ જીતી લીધું. બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર
ચઢ્યો ત્યારે સંગની સ્ત્રી કરણાવતીએ હુમાયુને લાભપુલ્ય ગણી રક્ષા

મોકલીને પોતાના કુંવરની મદદે બોલાવ્યો. એ કરણાવતીને સ્વામી સંગ, જે કે બાપર સામે ચઢ્યો હતો તોપણ હુમાયુએ મોટા મનથી કરણાવતીની રક્ષા બાંધી, તેને પોતાની બેન પ્રમાણે ગણી તેના કુંવરની મદદે આવવા નીકળ્યો. એ વખતે હુમાયુ બંગાળામાં હતો, તે શેરખાને દરાવીને ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડતો હતો. તેવામાં અક્ષાઉદ્દીન ડાહી આગ્રા ઉપર આવવાના તથા બહાદુર ચિતોડ ઉપર ચઢવાના સમાચાર મળ્યા, તેથી તે તાજડતોજ આગ્રે આવ્યો ને અક્ષાઉદ્દીનને દરાવી ચિતોડ આવવા નીકળ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૩.

હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૪. હુમાયુ આવ્યો ત્યારે બહાદુર ચિતોડ જીતીને મહેસરમાં જાવણી નાખી પડેલો હતો. તેથી હુમાયુ માંકુગઢ જીતી મહેસર આવ્યો. ત્યાં બહાદુરની જાવણીની અત્તપાણીનો તોટો પડવાથી તે નાસીને ચાંપાનેર થઈ બેલાત ગયો, ને ત્યાંથી દોડ ગયો. હુમાયુ તેની પાછળ પડ્યો ને ચાંપાનેર જીતીને આખો ગુજરાત પ્રાંત તેણે વશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૪.

બંગાળા ઉપર ફરી સ્વારી. ૫. હુમાયુ ગુજરાતમાં હતો. તેવામાં શેરખાંએ ફરીને બળ્યો કરી બંગાળા જીત્યું. આવા સમાચાર મળવાથી મીરજનઅશ્કરીને ગુજરાતનો સુબો દરાવી હુમાયુ બંગાળા ઉપર જવા નીકળ્યો. હુમાયુ ગયા પછી બહાદુરે ફરીને ગુજરાત જીતી લીધું ઈ. સ. ૧૫૩૫.

હુમાયુના હાર. ૬. હુમાયુ એક થઈ બંગાળે ગયો ને સુનારગઢ જીતી ગોડ (ઢાક) સુધીનો મુલક તેણે તાપે કર્યો, પણ વર્ષાકાળ આવ્યાની વડાઈ બંધ પડી. એવામાં એની ફોજ એને છોડી જવા લાગી. એનો ભાઈ હિંદાલ પોતાની સુબાગીરી ઉપરથી જતો રહ્યો. તથા શેરખાંએ કનોજ સુધીનો મુલક જીત્યો. એવા સમાચાર મળ્યાથી તે આગ્રે આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મોંઘીર આગળ શત્રુની ફોજ એને દરાવ્યો. શેરખાંએ બકસર આગળ એના ઉપર જાપો માર્યો તેમાં હુમાયુનું લશ્કર નાશ પામ્યું ને તે એકલો મહા મુશ્કેલી ની બચીને આગ્રે પહોંચ્યો અને એની

રાણી શત્રુને હાથ પકડાઇ. ઈ. સ. ૧૫૩૬. પણ શેરખાંએ તેને માનભેર આગ્રે મોકલી દીધી. તે પછી એણે પાદશાહપદ ધારણ કર્યું.

હુમાયુની ઇચ્છી હાર અને નાસવું. ૭. થોડી મુદતમાં હુમાયુ, કામરાન ને દિલાલ ત્રણે ભાઇઓએ દિલ્લીમાં એકઠા થઈ એકમતથી લડાઇની તૈયારી કરી લશ્કર જમાવી ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુ શેરખાં સામે લઢવાને ચાલ્યો. કનોજ આગળ ખંનેના લશ્કર સામસામે થયાં. હુમાયુએ એ લઢાઇમાં સળંગ હાર ખાધી તેથી તે પોતે નાસી ગયો, ત્યાંથી તે દિલ્લી થઈલાહોર ગયો, પણ કામરાન તેને મદદ કરે એમ નહિ જણાયાથી તથા પંજાબ પ્રાંત કામરાને શેરખાંને આપી દીધાથી તે સિંધ જીતવાને ગયો. ત્યાં દોઢ વરસ મથ્યો પણ તે નહિ મળવાથી તે અમરકોટ ગયો. અહિં તેની રાણી હમીદાએ મહાન અકબરને જન્મ આપ્યો. ઈ. સ. ૧૫૪૨.

હુમાયુનું ઈરાન જવું. ૮. અમરકોટના સોડા રાજા રાણાપ્રસાદે એને પંદર હજાર માણસની ફોજ મદદમાં આપી. તે લેઈ હુમાયુ પહેલો સિંધ જીતવાને નીકળ્યો, પણ તે જીતી શક્યો નહિ, ને મહા મુશ્કેલીથી ચાળીસ-પચાસ આદમીની સાથે તે કંદહારને માર્ગે ઈરાન ગયો. ૧૫૪૩. તે વખતે મીરજનઅસ્કરી કંદહારમાં અધિકારી હતો. તેનો ઈરાદો હુમાયુને પકડવાનો હતો, પણ તેમ બની શક્યું નહિ, માત્ર તેની રાણી હમીદા ને આળકુંવર અકબર તેના તાબામાં આવ્યાં, તેમને એણે કેદ કર્યા.

પ્રકરણ ૩ જી.

પુનઃ પઠાણ રાજ્ય.

સૂરકુલના પાદશાહ.

૧. શેરખાં. ૨. શેરખાંની બેઘપુર ઉપર સ્વારી. ૩. શેરખાંનું મરણ. ૪. શેરખાંની રાજનીતિ. ૫. સલીમશાહ. ૬. આદીલશાહ. ૭. એમલાઈ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૮. હુમાયુના મૃત્યુ.

શેરખાં. ૧. શેરખાંને દાદો પેશાવર નજીક રહેતો હતો. ત્યાંથી તે બહિષેત્ર જોદીના વખતમાં ચાકરી ખાળવાને દિલ્લી આવ્યો, તેના દીકરાને ખંજાળના સુખાએ ૫૦૦ સ્વામીની સરદારી ને જગીર આપી. શેરખાંનું મૂળ નામ ફરીદખાં હતું ને તે સરકુળનો પઠાણ હતો. ઈબ્રાહીમ જાદના વખતમાં બહાર પ્રાંતનો સુખો સ્વતંત્ર થયો હતો, તેને ત્યાં ફરીદ નોકર રહ્યો. તે સુખાની સાથે તે એક વખત શિકારે ગયો હતો ત્યાં તેણે એક વાઘને એકજ ઝટકાથી મારી નાંખ્યો, તેથી તેણે તેને શેરખાંનો ઈલકાબ આપ્યો, ને ત્યારથી તે તેજ નામથી ઓળખાયો. એ પોતાની ચતુરાઈ, બહાદુરી ને લઢાઈમાં કુશળતા બતાવી, પઠાણખળ એકત્ર કરી મોગલોને હરાવી પોતે રાજ્યને ધણી થયો.

શેરખાંની જોધપુર ઉપર ચારી. ૨. ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં ગાદીએ બેઠા પછી એણે મળવા પ્રાંત જીત્યો ને ત્યાંથી તે ઈ. સ. ૧૫૪૧ માં જોધપુરના રાજા માલદેવ ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં ધણા દિવસ સુધી લઢાઈ ચાલી પણ તેનો જય થયો નહિ, ત્યારે તેણે રાઠોડના એક મોટા મંદારને ફાડવાની યુક્તિ કરી. તેણે તે રાઠોડ સંદારના નામથી પત્ર લખી માલદેવના હાથમાં જાય એવી રીતે મોકલ્યો. તેમાં તે સરદારે ફટવતું કહ્યું કર્યાથી તેને જોધપુરની જગીર અપગની શેરખાંએ કબજા કરી હતી. આ કાગળ માલદેવના હાથમાં આવ્યથી તેણે તે સરદારને બોલવીને વંચાવ્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે શેરખાંએ મારી નિમકલ નહી ને સ્વામી-લક્ષિતને મદદો લગડવાને આ દગો કર્યો છે, પણ હું તેને ખાતરી કરી આપીશ. એમ કહી તેણે માત્ર પોતાનાજ લશ્કરવડે શેરખાંના અનાવધ લશ્કર ઉપર એકદમ છાપો માર્યો ને તેને નસાડ્યો. આખું રાઠોડ સૈન્ય એ નંદા શેરખના લશ્કર ઉપર ઘુટી પડ્યું, તેથી તે દારીને પાડેા ગયો.

શેરખાંનું મરણ ૩. ખીજે વર્ષે તેણે રાયસેનના કિલ્લા ઉપર ઘેરો બાંધ્યો, ઘેરાયલા લશ્કરે બહાદુરી બતાવ્યાથી તેને અભય વચન આપી કિલ્લો સર કર્યો, ને કિલ્લેદારને દગો કરી કાપી નાં-

ખ્યા. ત્યાંથી તે કલિંજર ઉપર ચઢ્યા. ત્યાં એનું દારૂખાનું સળ-
ગી ઉઠવાથી ત્યાં તે દાઝ્યો ને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૫.

શેરખાંની રાજ્યનીતિ. ૪. ઝ. પાદશાહ બહુ ડાહ્યો ને પ-
રાકમી હતો. એણે બીજા પડાણ પાદશાહની પેઠે એની હાંદુ પ્ર-
જ્ઞને દુઃખ નહિ દેતાં ને શાંત ને આગ્રાદ કરી. બંગાળાથી સિંધુ
નદી સુધી એક મોટો રસ્તો કાઢ્યો હતો, ને તેની ઉપર ઝાડો
રોપાવ્યાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળા, કૂવા બંધાવી અન્નક્ષેત્ર
મંડાવ્યાં હતાં. લોકને લાઘે વિશ્વાસઘાત કરીને રાયસેનના કિલ્લે-
દારોને માર્યા, એજ માત્ર એણે મોટું પાપ કર્યું હતું, ને તેનું ફળ
પરમેશ્વરે તેને બીજા વરસે આપ્યું.

સલીમશાહ. ૫. શેરખાંના મોટા દીકરા આદીલમાં રાજ્ય
કરવાનો દમ ન હોવાની સરદારોએ શેરખાંના નાના દીકરા સ-
લીમશાહને ગાદી આપી. એ પાદશાહ શરો ને હોંશિયાર હતો.
એણે દિલ્લીમાં એક રાજ્યમહેલ બંધાવ્યો. એણે એના બાપનું મે-
ળવેલું રાજ્ય સાચવીને આગ્રાદ કર્યું, તથા શેરખાંનાં લોકાપયે ગી
કામે પૂરાં કરી તેમાં વધારો કર્યો. એ પાદશાહ નવ વરસ રાજ્ય
કરી ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં મરણ પામ્યો.

આદીલશાહ. ૬. સલીમશાહના બાપકુંવરને મારીને શેર-
ખને મોટો દીકરો પાદશાહ થતાં પણ તે જાને નબળો હતો.
તેણે ધોનાળપણથી ખનના ખાલી કર્યાં, તથા મોટા મોટા સ-
રદારોનાં જાગીરા લઈ નલાયક મણુવાને આપવા મડી, તેથી
દેશમાં બંડા ઉડ્યાં. એના સાગા ઇબ્રહિમસૂરે બળવો કરી દિલ્લી
ને આગ્રા જીતી લીધાં. આદીલશાહ બંગાળામાં નાસી ગયો. ત્યાં
ઈબ્રાહિમે તેના ઉપર સ્વારી કરી; પણ આદીલશાહના વજર હે-
મુએ તેને હરાવ્યો. પંજાબમાં શેરખનો ભત્રિજા અહમદખાં સુબો
હતો. તેણે બળવો કરી દિલ્લી ને આગ્રા લઈ લીધાં, ને સિકંદર
એ નામથી તે પાદશાહ થયો.

મિર્જાસાદ રાજ્યની યુગ સ્થાપના. ૭. ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં
કુમાયુ ઇશનમાં તાક્તી ગયો હતો, ત્યાં તે માત્ર ત્રણ વરસ રહ્યો.

ત્યાંના પાદશાહ તમરપે ચીઢ હજાર સ્વાર હુમાયુને મદદમાં આપ્યા તે વડે મીરજાખસ્કરી પાસેથી કંદહાર જીતી લીધું ખીન્ને લાઈ કામરાન કાબુલમાં હતો, તેણે હુમાયુની રાણી તથા કુંવર અકબરને કંદમાં રાખ્યાં હતાં. તેના ઉપર હુમાયુએ સ્વારી કરી હરાબ્યો, ને તેની આંખો ફેડી ત્યાંથી પંદર હજાર માણસની ફાજ લઈ હુમાયુ પંજાબમાં પેઠા ને તે પ્રાંત તેણે કબજે કર્યો. ત્યાંથી આગળ વધી સિકંદર પાસેથી દિલ્લી તથા આગ્રા પણ જીતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૫૫૫ પરંતુ થોડીજ મુદ્દામાં તે દાદરા ઉપરથી પડીને મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૫૬.

હુમાયુના ગુણ. ૮. હુમાયુ સ્વભાવે દયાળુ, માયાળુ, નમ્ર, સાદો, મોટા મનનો ને બહાદુર હતો. તોપણ લશ્કરી સરદાર તરીકે કુશળ ન હોવાથી, શેરખાં જેવા કુશળ સરદારથી તે દાર પામ્યો.

પકરણ ૪ થું.

મોગલાઈ રાજ્ય.

અકબર.

૧. હેમુની સ્વારી. ૨. હેમુના ગુણ. ૩. અકબર બહે-સમથી કુટો થાય છે. ૪. શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૫. મે-જલ સરદારોને વશ કરવા. ૬. અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે, ૭. ચિતૌડ ઉપર ચઢાઈ ૮. રાણા પ્રતાપસિંગ. ૯. ગુજરાતનું જીતાવું. ૧૦. જોડી આની જીત. ૧૧. બંગાળા. ૧૨. મીરજા હુડીમનો બગવો. ૧૩. કાશ્મિર. ૧૪. યુસફજી લોકેમો બગવો. ૧૫. સિંધ. ૧૬. દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૧૭. અ-હમદનગરનું રાજ્ય. ૧૮ અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૯. આનંદેશ ખાનસા કર્યો. ૨૦. સલીમનો બ-ગવો. ૨૧. પાદશાહનું મરણ. ૨૨. અકબરના ગુણ. ૨૩. અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૫ પ્રજાશિમ સંપાદન કરવો. ૨૬. બાબાબંદી. ૨૭. રાજ્ય વ-હીવટ. ૨૮. અકબરના વિદ્વાનો. ૨૯. અકબરની મહત્તા.

હેમુની સ્વારી. ૧. હુમાયુ મરણ પામ્યો તે વખતે અકબર પંજાબમાં હતો. એવામાં આદીલીના વજીર હેમુએ મોગલો પાસેથી દિલ્હી ને આગ્રા પાછા જીતી લેવાને સ્વારી કરી. આગ્રા જીતીને દિલ્હીના કિલ્લેદાર તારતીએમ પાસેથી દિલ્હી પણ તેણે જીત્યું. આ સમાચાર સાંભળી અકબર પોતાનું સૈન્ય લઈ તેની સામે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. હેમુની આંખમાં એક તીર વાગ્યું, તોપણ તે બહુ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ અંતે તે હાથો ને કેદ પકડાયો. એ વખતે પાદશાહને મુખ્ય મદદગાર તેનો વજીર બહેરામખાન હતો. પાદશાહ નાના હોવાથી તેના રક્ષકનું ને રાજ્યના બંદોબસ્તનું કામ તે કરતો. બહેરામખાને પરધર્મી હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાનું પાદશાહને કહ્યું, ત્યારે અકબર મોટા મનથી પણ દબતાઈ બોલ્યો કે તામે થએલા ધાયલશત્રુ ઉપર હું ઘા કરવાના નથી, એથી બહેરામને માફ લાગ્યું ન એણેજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. નાની વય છતાં અકબર કેવા દયાળુ ને મોટા મનના હતો !

હેમુના ગુણ. ૨. હેમુ જાતના વાણીઓ હતા, છતાં તે બહાદુર, શુદ્ધિવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો ને સાણો હતો. તે લગભગ પદ્મી ઉપરથી પોતાના સારા ગુણો વડે પાદશાહની વજીરાત પામ્યા, એટલુંજ નહિ, પણ પઠાણ જેવા અભિમાની ને તોફાની લોકોને વશ કરી તેનો સેનાપતિ થયો, અને પોતાના સ્વામીની વતી દિલ્હી ને આગ્રા જીતીને મોગલોના બહાદુર સરદારો સામે યર્ષ શક્યો. પઠાણ પાદશાહોના સમયમાં હિંદુમાંથી માત્ર હેમુજ એટલી ઉંચી પાયરીએ ચઢ્યો હતો. એના મરણથી આદીલનો મુખ્ય આધાર ગયો, ને તે પોતે પણ બંગાળાનું એક બંડ સમાવતાં મરણ પામ્યો.

અકબર બહેરામથી છૂટો થાય છે. ૩. બહેરામ બહાદુરને નિમકહલાલ પણ નિદેય અને અવિવેકી હતો. એણે બાબરનો સોગતી ને હુમાયુને ઉપયોગી થઈ પડેલા દિલ્હીનો સુખો તારતીએમ હતો તેને મરાવ્યો. તેમજ બીજા એક અમીરને પણ નાના સરખા અપરાધ માટે મરાવ્યો, તથા પાદશાહના મુંદ્રને દેશપાર કર્યો. આવી વર્તણૂકથી અકબરને માફ લાગ્યું, બહેરામના કડથુ સ્વભા-

વથી બીજા મોગલ સરદારો પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી અકબરે બહેરામથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છ્યું. તેણે આગ્રેથી દિલ્લી જઈ ઢહેરો પીટાબો કે આજથી હું પાદશાહ છું. રાજ્યમાં મારા સિવાય કોઈનો હુકમ માનવો નહિ. આ સાંભળી બહેરામને માહું લાગ્યું તેથી તેણે પાંચગણાં જઈ જાગવો કર્યો; પણ પાદશાહે તને હરાવ્યાથી તે શરણે આવ્યો. અકબર તેણે કરેલા ઉપકાર સંભારીને તેનો ગુન્હો માફ કર્યો. ને તેને કહ્યું કે તમે તો હરપારમાં મોટા અધિકાર ઉપર રહો અથવા કોઈપણ ઠેકાણે સુયાનું કામ કરો કે મકકે જાઓ. બહેરામે મકકે જવાનું પ્રસંદ કર્યું. ને ત્યાં જવાને તે ગુજરાત બધી ચાલ્યો. તેણે પહેલાં કોઈ અધ્યાનનો ધાત કરાવ્યો હશે, તેના છોકરાએ આવીને તેને માર્ગમાંજ મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૦.

શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૪. બહેરામથી છુટ્યા પછી આગા રાજ્યનું જોખમ અકબરને માથે આવી પડ્યું. તે વખતે તે માત્ર ૧૮ વરસની કાચી વયનો હતો; પણ તે એટલો બુદ્ધિમાન, દાર્ઘ્ય દ્રષ્ટિવાળો, ચપળ, બદ્માદુર ને દદલ હતો કે તે વડે તેણે પોતાનું રાજ્ય સાચવ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાનું નામ અમર કરી ગયો. ભરતખંડના સધળા પાદશાહો કરતાં તે ઉત્તમ નીવડ્યો અને દુનિયામાં પણ એના જેવા પાદશાહો થોડાજ થયા છે. મોગલો પરદેશી ને પરદર્શી હતા, તેથી ભરતખંડની પ્રજા તેમને ચાહતી નહોતી. વળી આગલા પકાણુ પાદશાહોની જાતના સિપાઈ, સરદાર ને લોક એકધર્મી છતાં હિંદુ કરતાં મોગલોને વધારે ધિક્કારતા; કેમકે મોગલો તેમનું રાજ્ય પચાવી પડનારા હતા. મોગલો પણ અકબર આગક હેવાથી તથા બહેરામનો ભય ગયાથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છતા હતા. આ પ્રમાણે અકબરને હિંદુ, પકાણુ ને મોગલ સધળા તરફથી ભય હતું, ને તે સધળાનો ખંદોબસ્ત કરવાનું હતો. બધી સમયસૂચકતા વાપરી અકબર તે સધળામાંથી સલામત પાર ઉતર્યો, ને તેણે મોગલોઈ રાજ્ય મજબુત કર્યું. પકાણુ ને તુર્ક પાદશાહોના વખતમાં અધ્યાનિસ્તાન, ઇરાન ને તુર્કસ્તાનમાં-

થી ઘણા લોક આવી લશ્કરની બરતી કરતા, તેમ આ દેશમાં પણ એ લોકની વસ્તી ઘણી હોવાથી તેઓ પણ લશ્કરમાં નોકર રહેતા; પણ અકબરને તો કોઈ તરફથી મદદની આશા નહોતી. તેના વખતમાં કાબુલ, મીરજહાન (કામરામનો દીકરા)ના તાબામાં હતું. અકબર નાનો હોવાથી તે તેની વીરુ હતો તથા રાજ્ય પમાવી પડવાની તેની ઇચ્છા હતી. વળી ખીજ પણ કેટલાક મોઘલ સરદારો સ્વતંત્ર થવાને ચલાતા હોવાથી તેમની મદદની પણ આશા નહોતી. પરંતુ આ સર્વ સંકટને પૂરા પડે તેવો અકબર હતો.

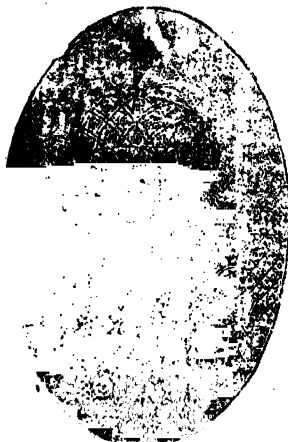
મોઘલ સરદારોને વશ કરવા. ૫. અકબરે મોઘલ સરદારોનો ખંદોબસ્ત કરવાનું પ્રથમ પ્રયત્ન. તેના ખાનજમાન નામે સરદારે પ્રથમ બળવો કર્યો તથા માળવાના ખંદોબસ્ત માટે મોકલેલો અબદુલ્લાખાન ગુજરાતના પાદશાહને મળી ગયો. ખાનજમાને અયોધ્યા ને પ્રયાગ જતી દ્વીપાં તેથી અકબરે પડે થોડાજ લશ્કરવડે એકદમ ઓચિંતા જઈને જાપો મારી ખાનજમાનને હરાવ્યો, ને માર્યો. બહારપ્રાંતની ઉત્તરના સમઘપ્રાંતના હાકેમ સુલતાન મિરજનના ઓકરાઓએ બળવો કર્યો, પદશાહે તે બળવો સમાધાની એ ઓકરા ગુજરાતના પાદશાહને આશ્રયે ગયા. અકબરના ભાઈ મીરજહાનમે આવી પંજાબ જતુ. પણ અકબરે તેને હરાવીને પાછો કાબુલ મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૫૬૬. એ રીતે એણે ૭ વરસની અંદર પોતાના રાજ્યના સર્વજા મોઘલ બળવા સમાધાની કરી, તથા બંડખોરો ઉપર દયા બતાવી, ને મોઘલ સરદારોના મનમાં લયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે. ૬. અકબરની ધારણા એવી હતી કે હિંદુ પ્રજાને મુસલમાન પ્રજાની સમાન પાળીને તથા સર્વજની પ્રજા તરફ સમાન દષ્ટિ રાખીને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવો. જેથી પછાણ પાદશાહોના વારામાં જેમ હિંદુપ્રજા વારંવાર સામી થતી તેમ સામી થામ નહિ; તથા તેમની સાથે સગપણની મહિથી બંધાવાય તો તેઓ પોતાને જરૂર પડે તો પૂર્ણ પ્રેમથી મદદ કરે, આ ધારણા પાર પાડવાને તેણે પ્રથમ તો હિંદુઓ

ઉપરના જગ્યા તથા જગ્યા-
આવેરા કાઢી નાંખ્યા. મનુ-
ષ્ય પોતાને પસંદ પડે તે ધ-
ર્મ પાળે તેમાં રાજ્ય તરફથી
અડચણ નાંખવી કે જૂલમ
કરવો નહિ, એવું જાહેર ક-
યું. એણે રાજ્ય ધનથી મુ-
સલમાની ધર્મને ઉત્તેજન
આપ્યું નહિ ને દિંદુ ધર્મ-
ને અડચણ કરી નહિ; તેથી
એની મુસલમાન પ્રજા એને
નાસ્તિક કહેતી તો પાણુ તેથી
એની દિંદુ પ્રજા મંતોખાઈ, દિં.

જાધ્યા.

માનસિંગ.

દુઆને વશ કરવાને એણે
ગીઝ યુક્તિ આ પ્રમાણે ક-
રી. પ્રથમ એણે જયપુરના
રાજા બહારમલ ઉપર સ્વારી
કરીને તેને હરાવ્યો ને તેની
કુંવરી વેરે પોતે પરણ્યો. તે-
મજા જોધપુરના રાજા માલ-
દેવની કુંવરી* વેરે પણ તે પ-
રણ્યો. પોતાના છોકરાને પ-
ણુ રજપૂત કન્યા પરણાવી
હતી. એ પ્રમાણે રાજ્યસ્થાન
માં મોટા રાજ્યો સાથે સગાઈ
કરીને તેમને પોતાના પક્ષમાં
લીધાં, એટલુંજ નહિ, પણ

એ કુંવરીનું નામ જોધબા હતું ને તેનો શિક્ષક સહીમ હતો.

ત્યાંના રાજાઓને પોતાના રાજ્યમાં સુખાઓની તથા સરદારોની જગા આપી. જ્યપુરના રાજા બહારમલ પછી થએલા ભગવાનદાસને પંજાબની સુખાગીરી ઉપર નીચો. તથા એ ભગવાનદાસના દીકરા માનસિંગને પોતાના લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા આપી. એ સિવાય બીજાં રજપૂત રાજ્યો પણ તાએ કરીને તથા સગપણ કરીને ત્યાંના રાજાઓને લાયકી પ્રમાણે સરદારો બનાવ્યા.

ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ. ૭. ચિતોડના રાણા માત્ર અકબર સાથે સગપણ કરવામાં ન બળ્યા. મુસલમાનોને દીકરી દેવી એ હલકું કામ ગણી તેમણે પોતાની કન્યા ન દીધી, એટલુંજ નહિ, પણ તેમના પટાવતોએ પણ ન દીધી. ચિતોડના સિસોદીઆ હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રજાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અકબરના એ મહાન કાર્યમાં ન બળ્યા, અને જે બળ્યા હતા તેમને હલકા ગણી અપમાન આપવા લાગ્યા; તેથી અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે વખતે ચિતોડમાં મંગનો પુત્ર ઉદયસિંગ રાજ્ય કરતો હતો. તે અકબર આ-બ્યાની વાત સાંભળીને ડુંગરમાં નાસી ગયો, પણ તેના સરદારો ને લશ્કર નાહા નહિ. તેમણે અંત લગી ચિતોડનો બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રજપૂતોની દૃઢતા આગળ હથો કરીને ચિતોડગઢ લેવાય તેમ ન હોવાથી સુરંગ ફોડવાનો અકબરે ઠરાવ કર્યો. ઉદેસિંગ નાસી ગયો હતો તેથી તેનો મુખ્ય પટાવત સલુંબરા ચિતોડી લશ્કરનો આગેવાન હતો. તે મરાયાથી તેની જગાએ તેનો નાનો ભાઈ પ્રતાપસિંગ થયો. તે સેળ વરસનો હતો. તે, તેની સ્ત્રી અને માતા બહાદુરીથી લઢતાં લઢતાં રણમાં પડ્યાં એ પ્રમાણે રાણાનાં સર્ગા મરાયાથી લશ્કરની સરદારી જયમલે લીધી. એ જયમલ બેદનુરનો મેડતીઆ જાતનો રોકોડ પટાવત હતો. તેણે બહાદુરીથી અકબરના હુમલા પાછા વાળ્યા. સુરંગ ફુટવાથી કિલ્લો તુટ્યો હતો, તે જગા રાત્રે જયમલ સમી કરાવતો હતો, તેવામાં અકબરે જોળી મારીને તેને મારી નાંખ્યો, તેથી ચિતોડ જીતાયું. સઘળા રજપૂતો કેસરીઆં કરી રણમાં પડ્યા ને સ્ત્રીઓ મહેલમાં આગ લગાડી બળી મૂઝ; પ્રતાપે ને જયમલે પોતાના

રાખના નાડા પછી પણ જે પરાક્રમ કર્યું તે જોઇ અકબર તાબુન થયો. તેથી દિલ્હીના પોતાના મહેલના દરવાજા આગળ એ બાજુએ એ દાખીલખર એ બંને પરાક્રમી ચોદાની યાદગીરી રાખવાને એ બાવલાં કરી બેસાડ્યાં. ચિતોડ હતું પણ સિસોદીઆ હતો નહિ. એ પછી ચાર વરસમાં ઉદેસિંગ સરી ગયો, તે અરવલીની ખીણમાં પોતાના નામથી ઉદેપુર નામે ગામ વસાવી રહેતો હતો. ત્યાંજ રાજ્ય ચાલી કરી સિસોદીઆ રાણા રહેતા લાગ્યા.

રાણો પ્રતાપસિંગ. ૮. ઉદેસિંગ પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંગ

રાણો થયો, તે ઉદેસિંગ જેવો ખીકણ નહોતો. એના વડોવા કુંભા ને સંગ જેવો પરાક્રમી હતો તે અકબરને નમ્યો નહિ. તેને નમાવવા માટે અકબરે પોતાના દીકરા સલીમને તથા જેપુરવાળા માનસિંગને મોકલ્યા. પાછલી લડાઇઓમાં સિસોદીઆ ને તેમના મદદગાર પ્રતાપસિંગનાં સैन्य કપાઈ ચલાયી પ્રતાપસિંગ માત્ર બાવીશ હજારનું લશ્કર જમાવી શક્યો. તેટલા વડે તેણે કાલદીમાટ રોક્યો. સાંથી તેઓ મોગલોના બેરાવર લશ્કર ઉપર ઘુટી માર્યા, તેમાં રજપૂતો ત્રણા કપાઈ ગયા ને પ્રતાપસિંગ મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬. મુઘલમાનો તેને પકડવા ચાલ્યા

રાણો પ્રતાપસિંગ

પજા. પકડાઇ જવાના નિરંતર ભય વચ્ચે માત્ર પોતાના શ્રોડાજ આગ્રહી સરદારો સાથે તે ઘણાં ઘણાં કુટુંબો વેઠી આ હુંગરેથી આ હુંગરે એમ ભટક્યો. અંતે આગ્રહ, ધીરજ, ઉલ્લેખ, દૃઢતા ને બહાદુરીથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. તે સમયે અકબરનું લક્ષ બીજાં રાજ્યો છૂટવા તરફ લાગ્યાથી તથા પ્રતાપ જેવા વીર પુરુષને હવે વધારે હેરાન કરવો નહિ, એવા મોટા મનથી પ્રતાપસિંગ મરતાં સુધી નિરાંતે રાજ્ય કરી શક્યો. તથા રજપૂતોની આખર જાળ તી શક્યો. ઈ. સ. ૧૫૬૭.

ગુજરાતનું છૂટાવું. ૯. એ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યો વશ કરીને તથા અગવળની સ્નેહગાંઠ બાંધી તેમની સહાય મેળવીને તેણે નર્મદાની ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર થઇ ગયેલાં મુસલમાની રાજ્યો છૂટવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. પ્રથમ તેણે પંજાબથી બહાર સુધીના નાના હાકિમોને જોર કર્યા. એટલે માળવા, ગુજરાત, ઝોઢીઆ, બંગાળા, હાસ્મિર ને સિંધ એટલાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તેને છૂટવાનાં હતાં. પ્રથમ તેણે ઈ. સ. ૧૫૭૨ માં માળવા છૂટ્યું. તે વખતે ગુજરાતનો પાદશાહ નબજો હતો, તથા ઘણા બંડખોરો ત્યાં એકઠા થયેલા હતા. પાદશાહ ત્રીજા મુજ્જર પાસેથી ઐતિમાદખાન નામે ઉમરાવે રાજ્યસત્તા લેઈ લીધી હતી. પણ તે બંડખોરોનું સમાધાન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે એ પ્રાંત છૂટી લેવાને અકબરને તેડું મોકલ્યું. અકબરે આવીને ગુજરાત છૂટ્યું, ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૭૩. અકબરના ગયા પછી વળી બળવો થયો. તેથી ચોમાસામાં લાંબી લાંબી મજલો કરી પાદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રેથી ગુજરાતમાં આવ્યો. ને થોડું લશ્કર છતાં હિંમતથી ને ચતુરાઈથી બળવાખોરોને તેણે જોર કર્યા; તથા સમાધાની કરીને તે પાછો ગયો. આગળ જતાં પાદશાહ મુજ્જરે બળવો કર્યો પણ તે પકડાયો. ને આગ્રે લઇ જતાં રસ્તામાંજ આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૮૩.

ઝોઢીઆની છૂટ. ૧૦. તે સમયે ઝોઢીઆ પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા, તેમની પાસેથી અકબરના

સેનાપતિ ટોડરમલે ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં આખો પ્રાંત જીતીને દિ-
લીની પાદશાહતમાં મેળવ્યો.

બંગાળા. ૧૧. બંગાળામાં શેરખાના વંશજ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય
કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં દાઉદ નામે રાજા હતો તેના
ઉપર સ્વારી કરીને અકબરે બહારપ્રાંત સુધીનો મુલક જીત્યો. ઇ.
સ. ૧૫૭૬ માં અકબરના સરદાર ટોડરમલ તથા માનસિંગે બં-
ગાળા ઉપર ચઢાઈ કરી દાઉદને માર્યો ને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.
તે પછી ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૮૦, ૧૫૯૨ ને ૧૬૦૦ માં બંડ થયાં
ને રાજા માનસિંગે તથા ટોડરમલે સમાવ્યાં, ને બંડખોરના આ-
ગેવાનોને જાગીર આપી શાંત પાડ્યા.

મીરજ હુકીમનો બળવો. ૧૨. અકબરના સરદારે બંગા-
ળામાં રોકાયા હતા, તેવામાં ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં તેના ભાઈ કાબુલ-
વાળા મીરજહુકીમે પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના સુબાને કાઢી
મૂક્યો, તેથી અકબરે પંડે પંજાબમાં આવીને હુકીમને નસાડ્યો.
અકબરે આગળ વધીને કાબુલ પણ જીતી લીધું. હુકીમે શરણે
આવ્યાથી તેને કાબુલનો સુબો બનાવી અકબર પંજાબમાં પાછો
આવ્યો. ત્યાં આવનાં સીંધની આ પાર તેણે અટક નામે કિલ્લો
બંધાવ્યો, તે હજુ પણ છે. પંજાબમાં રાજા ભગવાનદાસને સુબો
કરાવી પોતે રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

કાશ્મીર. ૧૩. ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં મીરજહુકીમ મરી ગયાથી
પાદશાહ અટકને કિલ્લે આવ્યો. ત્યાંથી તેણે રાજા ભગવાનદાસને
લશ્કર આપી કાશ્મીર જીતવાને મોકલ્યો. તે વખતે કાશ્મીરમાં
પાછળ કહેલા મીરના વંશજે રાજ્ય કરતા હતા તેમની પાસે
અકબરનું ઉપરીપણું કબુલ કરાવી ભગવાનદાસ પાછો આવ્યો.
ખીજે વરસે પાદશાહે ખીજ વાર લશ્કર મોકલ્યું ત્યારે કાશ્મીરનો
રાજા શરણે આવ્યો. અકબરે તેને બહારપ્રાંતમાં જાગીર આપીને
એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૮૬.

યુસફજી લોકનો બળવો. ૧૪. હિંદની વાયવ્ય ખાલમાં બા-
યજી નામે અફઘાને રાજાનયે નામે એક નવો પંથ કહાડ્યો. તે

લોકોનો જલાલ નામે એક સરદાર ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં કાબુલ તરફ લટકાટ કરતો હતો. તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અકબરે રાજા ખીરખલ તથા પોતાના દૂધભાઈ જૈનખાને લશ્કર આપીને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૫૮૬. એ સરદારોનું પ્રથમ કાંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે અકબરે ખીજું સૈન્ય તેમની મદદે મોકલ્યું. પણ અફઘાનોએ તેમને આશિંતા ઘાટમાં ઘેરી લીધા. રાજા ખીરખલ મરાયો ને અકબરના સત્તળા સૈન્યનો નાશ થયો. જૈનખાં એકલો નાસીને અટક આવ્યો. એ સમાચારથી અને તેમાં પોતાના મિત્ર ખીરખલના મોતથી અકબર ખડું ખિન્ન થયો. તેણે જૈનખાંનું મોં પણ ન ગોળ્યું. અકબરે તરતજ રાજા માનસિંગ તથા ટોડરમલને બોલાવીને લશ્કર આપી જલાલના ઉપર મોકલ્યા. તેમણે ટટલીક વારે જલાલને હરાવીને તેનો પરાજય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૬. પરંતુ તે ઇ. સ. ૧૬૦૦માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી ટંટો કરતો બંધ પડ્યો નહિ. એ યુસફજી અથવા રાશનયે લોક પૂરેપૂરા કાંઈને તામે ન થર્તા આજ સુધી સ્વતંત્ર છે.

સિંધ. ૧૫. સિંધમાં તે વખતે મુસલમાન થઈ ગએલો સુમાના જાતનો જામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના ઉપર અકબરે બે વાર લશ્કરને મોકલીને એ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૫૬૨માં ખાલસા કર્યો. તથા ત્યાંના રાજાને જાગીર આપી. અકબર માદીએ બેઠો એવામાં કંઠહાર ઇરાની લોકોએ જીતી લીધું હતું. એ લોકને આગળ જતાં માંહોમાંહે કજીએ થવાથી એ પ્રાંત પણ અકબરને મળ્યો. ૧૫૬૪.

હક્કિયુનાં રાજ્યો. ૧૬. એ પ્રમાણે નર્મદાની ઉત્તરનો સબગો મુલક તામે કર્યા પછી અકબરે હક્કિયુનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ ભક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે હક્કિયુમાં ખાલસીવંશનું રાજ્ય તુટીને તેના પાંચ ભાગ પડી ગયા હતા. વરંગુળનું હિંદુરાજ્ય ખાલસી રાજ્યમાં જોડાઈ ગયું હતું. વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય રામરાજાને હરાવીને વિજયપુરવાળાએ જીત્યું હતું. વિજયનગરના તાખાના નાના નાના ખંડીઆ રાજા ખંડી

આપીને બચી ગયા હતા. ગાવિલગઢનું રાજ્ય અહમદનગરના સુલતાનોએ જીત્યું હતું. અકબરે દક્ષિણ જીતવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યાં ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોવળકોડા, વિજયપુર ને મેદર એ પાંચ રાજ્યો હતાં.

અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૭. ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અહમદ-નગરનો હાકિમ શુરહાન

મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીના દાવા માટે ચાર પક્ષ બંધાયા. તેમાંના બળવાન પક્ષે અકબરને દક્ષિણમાં તેડાવ્યાથી તેણે પોતાનો દોકરો મુરાદ જે ગુજરાતનો સુબો હતો, તેને અહમદનગર જવાને હુકમ કર્યો. તે જતા પહેલાં ત્યાં બહાદુર નામે એક ડોકરો ગાદી ઉપર બેઠો, ને તેની ફાઇ ચાંદ બીબી રાજ્યને સંધળી

ચાંદ બીબી

કારભાર કરવા લાગી. એ બાદ વિજયપુરના રાજા અલીઆદિલ-શાહની વિધવા હતી ને તે બહુ બહાદુર હતી. તેણીએ દક્ષિણનાં બીજાં મુસલમાની રાજ્યોમાં સંપ કરી વિજયપુરના સુલતાન પાસેથી મદદ મેળવી. મુરાદે આવીને અહમદનગરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં તેનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ. તેના સંધળા હુમલા ચાંદબીબીએ બહાનુસીથી પાછા વાળ્યા. અહમદનગરના હાકિમે વરાડપ્રાંત જીતી લીધો હતો, તે અકબરને આપવાની થરતે મુરાદે સલાહ કરી; પણ તે પ્રાંતની સરહદ બાબત તકરાર ઉઠતાં ફરીને લઢાઈ સળગી. ગોલ્લવરીને કઠિ બંને લશ્કરની વચ્ચે લઢાઈ થઈ, તેમાં મુરાદ જય પામ્યો. એવામાં અહમદનગરમાં ફાટપુટ થઈને ચાંદબીબીને કાંઈએ

મારી નાખી. એ ચાંદખીખી જોવી ખીજ કાઠ મુસલમાન સ્ત્રી
બહાદુર થઇ નથી. તે ખૂમસુરત હતી ને જુવાનીમાં વિધવા થઇ
હતી, છતાં પોતાનું શીબળ સાચવી રહી. વળી તેણે સમયસૂચકતા
વાપરી બહાદુરીથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. ચાંદખીખી મૃત્યા
પછી અકબરના દાકરા દાનીઆલે અહમદનગર છૂટી લીધું. એવામાં
અકબર પણ દક્ષિણમાં આવ્યો.

અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૮. અહમદ-
નગર મોગલોએ લીધું. પણ તે રાજ્ય તેમનાથી છતાંયું નહિ. બાકી
રહેલા રાજ્યનો કેટલોક ભાગ મલીકબર નામે સરદારે કબજે કરીને
મિર્જા નિજમશાહને પાદશાહ ઠરાવી ઔરંગાબાદમાં બાદીએ બે-
સાઓ. એ રાજ્યની આખર શી રીતે આવી તે વાત આગળ આવશે.

ખાનદેશ ખાલસા કર્યો. ૧૯. અહમદનગર છૂટ્યા પછી
અકબરના એક સરદારે આસીરગઢ છૂટીને ખાનદેશના રાજ્યની
આખર આણી; તેવામાં અકબરના દાકરા સત્રીએ ખંડ કર્યાના
સમાચાર સાંભળી ખાનદેશ ને વરાડની સુબાગીરી પોતાના દાકરા
દાનીઆલને આપી તે ઉત્તરમાં જ્યા નીકળ્યો.

સલીમનો બળવો. ૨૦. પાદશાહના વડા દાકરા સત્રીમને
અપીણ તથા દારૂનું વ્યસન લાગેલું હતું. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો
તેવામાં તેણે પ્રયાગ, બકાર ને અયોધ્યા એ પ્રાંતો કબજે કર્યા;
તથા ખમનામાંથી ત્રીશલાખ રૂપિયા ઉપાબા. એ સાંભળી પાદ-
શાહ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૧. તેણે સલીમને
આગ્રે બેલાવી શિખામણુ દીધી તથા મંગાળા ને ઓઢીઆ પ્રાંતો
તેને આપવાના ઠરાવ્યા; પરંતુ સલીમના મનમાંથી કપટગયું નહિ.
તેણે અબુલફઝ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવતો હતો તેને બુદ્ધ-
ખંડમાં મરાધી નાંખ્યો. એ અબુલફઝ પાદશાહનો વજીર હતો,
વળી તે વિદ્વાન હોવાથી અકબર તેને આહતો હતો; તેથી તેના
મોતથી પાદશાહે બે દિવસ સુધી તો અલખાધું નહિ. તેણે
અબુલફઝને મારનાર ઉપર સૈન્ય મોકલીને તેના નાશ કરાવ્યો;
પણ એ મારનારને ઉશ્કેરનાર સલીમ હતો, એવું આખર પર્વત
અકબરના જાણ્યામાં ન આવ્યું. આગળ જતાં પાદશાહે સત્રીમ

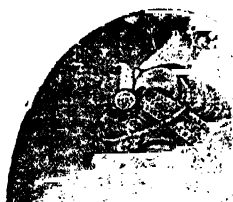
ઉપર વિશેષ પ્રીતિ બતાવીને તેને રાજ્યચિન્હ ધારણ કરી પ્રયાગમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાની છૂટી આપી; પણ ત્યાં અતિશય દારૂના વ્યસનમાં તેના વડા દીકરા ખુશરૂ સાથે કબૂત્રો કર્યો, તેથી ખુશરૂની મા (માનસિંગની બહેન) ઝેર ખાધને મરણ પામી, એથી સલીમ વધારે હોલોદિલ થયો.

પાઠશાહનું મરણ. ૨૧. એવામાં અકબરની મા મરણ પામી. એના બે દીકરા મુરાદ ને દાનીઆલ દારૂના વ્યસનથી મરણ પામ્યા ને અબુલફઝલનો કારી બા હતોજ. એ સંજોગથી અકબરની પ્રકૃતિ બગડી. તેણે પોતાનો અંતકાળ સમીપ આવેલો જોઈ સલીમને બોલાવ્યો, ને પોતાના સરદારોને બેળા કર્યા. સલીમને શાખામણ દીધી કે આ સરદારો, સગાંવહાલાં ને આશ્રિતોની સંભાળ રાખજે. સરદારોને તેણે કહ્યું કે આજ સુધી જેવા મારી સાથે એકનિષ્ઠાથી ચાલ્યા છો, તેવીજ રીતે મારા દીકરા સાથે પણ ચાલજો. એમ કહી પોતાની તલવાર સલીમની કમરે બંધાવી. તે

પછી એક મુદ્દાને બોલાવી તેની સાથે નિમાજ પઢીને એક ખરા મુસલમાન માફક તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ ૧૬૦૫. તે વખતે તેના રાજ્યને ૫૦ મું વરસ ચાલતું હતું, ને તેની વય ૬૪ વરસની હતી.

અકબરના ગુણ.

૨૨. અકબર શરીરે મજબૂત, સ્વરૂપે રૂપાળો ને સ્વભાવે શૂરો, ઉદ્યોગી અને

માયાળુ હતો. તેની છાતી પહોળી ને હાથ લાંબા હતા. તે પોતાનું મન સ્વચ્છ રાખવાને માટે બાર મહિનામાં ત્રણ માસ માંસભક્ષણ નહિ કરતાં માત્ર અન્નનો મિતાહાર કરતો. તે થોડું એટલે ચાર પાંચ કલાક ઉઘતો. એણે વખતના લાગ પાડી નિયમસર કામ કરવાની યોજના કરી હતી. તેથી એનો ધણો વખત લઢાઈઓમાં જવા છતાં એને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો તથા વિદ્વાતાનો વાદવિવાદ સાંભળવાનો વખત મળતો. તેને વાદ અને હાથીના શિકારનો શોખ હતો. વળી તે શરીર કસરત માટે ઘોડા ઉપર લાંબી લાંબી મંજલો કરતો, ને કોઈવાર તો દિવસમાં વીસ કોશ સુધી પગે ચાલીને જતો. તે ન્યાયા ને દિલનો દયાળુ હતો. જરૂર વગર તે લઢાઈ કરતો નહિ. ને લઢાઈમાં પકડાયલા ઉપર નિર્દયતા વાપરતો નહિ. તે સંસ્કૃત, ફારસી ને હીંદી ભાષા-શિષ્યો હતો. એ વિદ્યા, કાવ્ય ને ઇતેહાસના ગ્રંથો વાંચતો. તે કોઈપણ વિદ્યાને કે વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતો; તથા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો, ને તેમની આબાદી વધારવા તરફ લક્ષ આપતો.

અકબરનો નવો પંથ. ૨૩. અકબરને ધર્મની શોધ કરવાનો બહુ શોખ હતો. તેને મુસલમાની ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેથી તેણે મુસલમાની ધર્મની કેટલીક રૂઢીઓ-દાદી વધારવી, મથુકા બાંધવા વગેરે બંધ કરી. પરાયા ધર્મની ઉપર સરકારની જખરજસ્તી હતી તે અટકાવી. સર્વ કોઈ પોતાને સારો લાગે તે ધર્મ પાળવાને સ્વતંત્ર છે એવો એનો અભિપ્રાય હતો. અકબરે હિંદુઓની પણ કેટલીક રૂઢીઓ અટકાવીને કેટલીક નવી ચલાવી. હોમમાં પશુવધ કરવાની, ખુશી વગર સતી થવાની, ને બાળલગ્ન કરવાની બંધી કરી; તથા પુનર્જન્મ કરવાની છૂટ આપી. બધા ધર્મોનું સંશોધન કરવાને એણે વેદ, મહાભારત, રામાયણ વગેરે ગ્રંથોના ફારસીમાં અણુલક્ષ્ણના ભાઈ ફૈઝ પાસે તરજુમા કરાવ્યા. અણુલક્ષ્ણ પાસે બાઇબલનો તરજુમો કરાવ્યો. ગોવેથી એક પાદરીને બોલાવી તેને ગ્રીકમાં કેટલાક ગ્રંથોના ફારસીમાં તરજુમો કરવાનું કામ સોંપ્યું. એણે શાસ્ત્રી, કાજી, ગોરજી, પાદરી ને મોખેદોને બોલા-

વીને ધર્મ સંવાદ કરાવ્યા. આ ઉપરથી એના મત કબીરપંથી જેવો હતો; એટલે પેગંબર કાઠ થયો નથી એવું તે માનતો. માણસ સુદ્ધિગળથી ઇશ્વરેચ્છા સમજી શકે છે. જગતનો કર્તા એક છે, તેને બળવો ને જેને જડ પદાર્થની જરૂર હોય તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે દરમ પદાર્થો જોઈ ઇશ્વરને બહે સંભારે. એના દરખારીઓ પણ એનાજ જેવા અભિપ્રાયના હતા, તેથી અકબરનો એ નવા પંથ ચાલ્યો. સલીમ પણ એજ વિચારનો હતો. પરંતુ અકબરના મૃત્યા પછી તે પંથ નાશ પામ્યો, ને સલીમના વિચાર પણ બદલાઈ ગયા.

હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૪. અકબરે જાતિનો તફાવત નહિ રાખતાં લાયકી પ્રમાણે હોદ્દા આપ્યા, તેથી એના રાજ્યમાં હિંદુઓને પણ મુસલમાનોની માફક નાના મોટા હોદ્દા મળ્યા. એના પ્રધાન મંડળમાં, સરદારોમાં, સુબાઓમાં ને વિદ્વાન મંડળમાં હિંદુઓ પણ ધણા હતા. તેણે ધર્મભેદ કહાડી નાંખવાને હિંદુઓ ઉપરનો જીજ્ઞાસા ને જત્રાવેશો અંધ કર્યો.

પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૫. અકબરે પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવાને તેને પુત્ર સમાન પાળતો. તેના ઉપરના કરના યોગ્ય ઓછા કરીને અધિકારીઓ જૂલમ ન કરે તેની સંભાળ રાખતો. બરાબર ન્યાય મળે તેની દેખરેખ રાખતો. તેણે કોડાં, નોક, કાન વગેરે અવયવો કાપવાની સજા અંધ કરી. દેહાંતદંડ પણ પોતાની પરવાનગી વગર કરવાની કાઠને છુટ નહોતી. લઢાઈમાં પકડાયેલા કેદીઓને ગુલામ કરવાની કે વેચવાની મના કરી. વળા કાઠ પણ અરજદારની અરજ સાંભળી તે ઉપર તરત ધ્યાન આપતો. એની પ્રજા એના ઉપર પ્રેમ રાખતી ને ગુન્હો કરતાં ડરતી. એના યત્ન પણ એનાથી ડરતા.

જમાખંદી. ૨૬. વેરો ઉધરાવનાર વધારે લે નહિ કે રૈયતને માથે વધારે બોજો પડે નહિ, માટે તેણે ટોડરમલ પાસે જમાખંદીની નવી રીત કરાવી. તેણે બધી જમીન ફરીને મપાવીને તેની ત્રણ પ્રત બાંધી. ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ. એ પ્રત જમીનમાં નીપજના પાક ઉપરથી બાંધી હતી. પાકનો ત્રીજો ભાગ સરકારમાં લેવાનો

કરાવ્યો. એ સિવાય ખીજા અમલદારોના સહજા લાગા ખંધ કર્યા. સરકારમાં દાણ ન આપતાં રોકડ આપે તો તે પણ લેવા માટે આંકડો નક્કી કર્યો. આંકડો નક્કી થવાથી ઉપરાસતદારનો જુલમ અટક્યો.

વાળ્યવહીવટ. ૨૭. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને એણે અહીં અહીં લાખ રૂપિયાની ઉપજના તાલુકા કરાવી તેના ઉપર નવાખ નીમ્યા. એવા કેટલાક નવાખોનો ઉપરી સુખો હતો. એના આખા રાજ્યમાં એવા અઢાર સુખા હતા. એ સુખાઓને પણ પાદશાહની મંજુરી સિવાય ખૂન કરવાની સત્તા નહોતી. ચાર વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખવાને મૂકી સીરબંધી રાખી હતી. એ સીરબંધીનો ઉપરી ફોજદાર હતો. ન્યાય કરવાને કાજ રાખેલા હતા. ને ગામનો બંદોબસ્ત રાખવાને કોટવાળ હતા. ફોજમાં દસ સ્વારોથી દસ હજાર સ્વારોના સરદારો હતા. તેમાંથી ૫૦૦૦ કરતાં વધારે સ્વારોની સરદારી શાહજાદા કે રજપૂત રાજાઓ પાસે હતી. એવા મોટા સરદારો ત્રીસ હતા. એથી ઉતરતા દરજ્જાના સરદારો ઘણા હતા. નોકરીના બદલામાં જમીન આપવાનો રિવાજ કહાડી નાખી એણે સર્વેના પગાર આંધી આપ્યા.

આ બધી વ્યવસ્થા “આઈને અકબરી” નામે અકબરના ઇતિહાસમાં અબુલફઝ લેલખીએ.

અકબરના વિદ્વાનો.

૨૮. એના વખતમાં અબુલફઝ જલ ને ફૈઝ નામે બે વિદ્વાન લાઇઓ શાણા સલાહકાર હતા. તેમાં અબુલફઝ જલ એનો મિત્રને પ્રધાન હતો. ટોડરમલ પણ એનો મિત્ર, પ્રધાન ને સલાહકાર હતો. એ વગર માલ સિંગ, બિરબલ, આનખાતાન ને અજીઝકાકા વગેરે વિદ્વાન

ને શરૂ સરદારો હતા. વળી એના વખતમાં તાનસેન નામે ગવૈયો ગાયનમાં, ને ગંગ નામે કવિ કાવ્યમાં કુશળ હતા.

અકબરની મહત્તા. ૨૯. અકબરને સર્વ વાતે સુખ હતું. રાજ્ય, પ્રજા, વૈભવ, સરદાર, સલાહકાર એ સર્વ તરફથી સુખી છતાં, એના પુત્રોથી એને મહા દુઃખ થયું. એના એ પુત્રો દારૂના વ્યસનમાં મરણ પામ્યા, ને એને મોટે દીકરે બળવો કર્યો, તથા એના વહાલા મિત્ર અબુલફઝલને ઈ. સ. ૧૬૦૩ માં મરાવ્યો. એજ છોકરાની માઠી ટેવથી ખિન્ન થઈને પોતે મરણ પામ્યો. એટલું છતાં એણે પોતાના પુત્ર ઉપરનો પિતૃપ્રેમ તજ્યો નહિ. સલીમ નકારો નીવડ્યાથી સલીમના દીકરા ખુશરૂને અકબરની પાછળ ગાદી આપવાનો વિચાર ખુશરૂના મામા માનસિંગ તથા ખીજાઓએ કર્યો, પરંતુ અકબરે તો સલીમનેજ શિખામણ દેઈ પોતાની સમક્ષ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો તથા એને મળીને ચાલવાને સરદારોને આજ્ઞા કરી. એવો એ મોટા મનનો હતો. અકબર એ હિંદમાં સર્વોત્તમ મુસલમાન પાદશાહ થઈ ગયો. ક્ષત્રી રાજાઓમાં જેવા રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અશોક ને વિક્રમ થયા, તેવો મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર થયો; પણ હિંદને કમનસીબે એની પછી એવો ખીજો કોઈ પણ પાદશાહ થયો નહિ, તેથી એણે ચલાવેલી રાજધનીતિ બહુખરી એની સાથેજ નાશ પામી.

પ્રકરણ ૫ મું.

જહાંગીર.

૧. જહાંગીરની વર્તણૂક. ૨. ખુશરૂનો બળવો. ૩. ગુર-જહાં સાથે લગ્ન. ૪. અહમદનગર ઉપર ચઢાઈ. ૫. ઉદ્દપુર ઉપર ચઢાઈ. ૬. બલીકબર ઉપર પુનઃ સ્વારી. ૭. શાહ-જહાં ઉપર પાંચાહની અપ્રીતિ. ૮. મહોબતખાનનો બળવો. ૯. જહાંગીરના મૃત્યુ.

જહાંગીરની વર્તણૂક ૧. પાછળ કહ્યા પ્રમાણે સલીમજહાં-

ગીર નામ ધારણ કરી લખપર
બેઠો. રાજ્યની શરૂઆતમાં તે
ન્યાયથી તથા સારી રીતે વ-
ર્ત્યો. તેણે ફરિયાદીની અડચણ
ટાળવા માટે પોતાના મહેલની
દીવાલે એક સાંકળ લટકાવી
હતી; તે સાંકળ હલાવ્યાથી
ઘરમાં ઘંટ વાગીને પાદશાહને
જાહેર થતું. તેણે અકબરના
સમયના કામદારો કાયમ રા-
ખ્યા. અકબરના ચલાવેલા

જહાંગીર.

સુધારા જરી રાખ્યા તથા

ધર્મની ખાતરમાં ગ્રંથ ઉપર બળાત્કાર ન કર્યો. એ પંડે દારૂ
પીનો હતો, પણ લોકોને દારૂ પીવાની તેણે મનાઈ કરી હતી.

ખુશરૂનો બળવો. ૨. જહાંગીર ગાદીએ બેઠો એવામાં તેનો
પાટવી પુત્ર ખુશરૂ કેદમાં હતો, તે ચાર માસ અંદર છૂટ્યો. તેણે
પંજાબમાં જઈ અંક કર્યું. જહાંગીરે તેને પકડી કેદ કર્યો તથા
તેના લશ્કરને રીખાવીને મારી નાંખ્યું.

નૂરજહાં સાથે લગ્ન. ૩. અકબરના સમયમાં કાષ્ઠ ધીરાની
વખાનો માર્યો પોતાનાં એ છોકરાં લેઈ
ભરતખંડમાં આવ્યો, અકબરે તેને આ-
શ્રય આપ્યો. એ ધીરાનીને એક નૂરજહાં
નામે દીકરી અને અશોકખાં નામે દી-
કરો હતો. નૂરજહાં બહુ ખુશસુરત
હોવાથી સલીમને તેની સાથે લગ્ન કર-
વાનું મન થયું, પણ એ વાત અકબરને
નહિ ગમ્યાથી તેણે નૂરજહાંને કાષ્ઠ
શેરઅફઘાન સાથે પરણાવી તથા તે

નૂરજહાં.

સરદારને બંગાળામાં જગા આપી, નૂરજહાંને તેની સાથે મોકલાવી દીધી. પણ અકબર મરણ પામ્યા પછી નૂરજહાંને મેળવવાને જહાંગીરે શેરઅફઘાનને મરાવી નાખ્યો ને પોતે નૂરજહાંને પરણ્યો. એ બાધ જેવી ખુબસુરત હતી તેવીજ સલાહ આપવામાં શાશ્ત્રી, ધણીને વશ કરવામાં ચતુર, સંકટ સમયે સાવધાન ને સ્વાર્થ સાધવામાં હેંશિયાર હતી. જહાંગીરની કેટલીક કૂટેવો એણે છોડાવીને તેને સુધાર્યો. રાજ્યકારભારમાં પણ જહાંગીરને તે સારી સલાહ આપતી. જહાંગીરે નૂરજહાંના બાધ અસોદખાંને સરદારની જગા આપી ઉમરાવ બનાવ્યો. તે અસોદખાં પણ બહાદુર ચતુર ને હેંશિયાર હતો.

અહમદનગર ઉપર સ્વારી. ૪. અકબરે અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું નહોતું. ત્યાંનો રાજા મિર્જા નિજમશાહ હતો, ને તેને મલીકબર નામે એક હુસી વજીર હતો. મલીકબરે અહમદ નગરના રાજ્યનો ધણો ભાગ જીતીને ઔરંગઝેબમાં રાજ્યધાની કરી હતી. તેણે દક્ષિણમાં જમાળંધીની રીત બાંધી હતી. એ રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધેલી રીતને મળતી હતી એણે જહાંગીરના સરદાર ખાનખાનાનનો પરાજય કરી અહમદનગર જીતી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૧૦ તેથી જહાંગીરે પોતાના દીકરા પરવીજ તથા ખાન-જહાન લોદી અને રાજા માનસિંગ એ ત્રણેને મલીકબર ઉપર મોકલી ગુજરાતના સુબા અબ્દુલ્લાખાનને પણ તેમની મદદે જવાનો હુકમ કર્યો. પણ અબ્દુલ્લા પહેલો જામ પહોંચ્યો; તેને મલીકબરે હરાવીને નસાડાયાથી ઉપર કહેલા ત્રણે મોગલ સરદારો જુરાનપુરમાં ઝાવણી નાખીને રચા. ઇ. સ. ૧૬૧૨

ઉદેપુર ઉપર આક્રમ. ૫. ઉદેપુરનો રાજા પ્રતાપસિંગ ઇ. સ. ૧૫૬૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પાટવી પુત્ર અમરસિંગ ગાદીએ બેઠો. અકબરે મોટા મનથી પોતાના મરણ પર્વે અમરસિંગનું રાજ્ય ક્ષતિમાં આવ્યું દીધું. પણ જહાંગીરે ઉદેપુરને વશ કરવાનું ધાર્યું. તેણે પ્રથમ શાહજહાં પરવીજને મોકલ્યો; પણ તે રાજા સાથે સંધિ કરીને પાછો ગયો. બીજાવાર મહેબબખાન નામે

સરદારને મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૭. તેણે એકવાર રાણા ઉપર જય મેળવ્યો. ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાને પણ રાણા ઉપર ચડાઈ કરી એક વાર જય મેળવ્યો. પણ એ કથાથી અમરસિંગ નભ્યો નહિ. તેણે પાદશાહ સાથે સગાઈ કરવાની તો નાજ પાડી, પણ તાબેદારી સુદ્ધાં કબુલ કરી નહિ. આ ઉપરથી પાદશાહે પોતાના વહાલા પણ બહાદુર બેટા ખુરમને એક જગત્ લશ્કર આપી હિંદુ-પુર મોકલ્યો. તેમણે અમરસિંગને નમાવ્યો, ત્યારે તે શરણે આવ્યો. ખુરમે તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું ને તેના પાટવી કુંવરને પોતાની સાથે પાદશાહની હજુરમાં લેઈ જઈ પોશાક અપાવ્યો. તથા લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા અપાવી. ખુરમના આ પરાક્રમથી પાદશાહે ખુશી થઈ તેને શાહનો ઇલકાબ આપ્યો ને તેજ ઉપરથી તેનું નામ શાહજહાં પડ્યું. ઈ. સ. ૧૬૧૪.

મલીકંબર ઉપર સ્વારી. ૬. એવામાં માનસિંગ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો, તથા મલિકંબરને પાદશાહી લશ્કર જેર કરી શક્યું નહિ. તેથી પાદશાહે શાહજહાંને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તથા પોતે પણ માળવામાં જાવણી નાખી પડ્યો. શાહજહાંએ દક્ષિણમાં જઈ વિજયપુરના રાજાને મલીકંબરના પક્ષમાંથી ફેડીને પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેથી મલીકંબર તેને તાબે થયો. ઈ. સ. ૧૬૧૭. ને અદમદનગર વગેરે લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. શાહજહાં આ જય મેળવી માંડુમાં જહાંગીરને જઈ મળ્યો. ત્યાંથી બંને ગુજરાતમાં ગયા. ત્યાંથી પાદશાહ શાહજહાંને ગુજરાતનો સુબો બનાવી અધિપતિ ગયો. કેમકે એ દેશ જીત્યા પછી દિલ્હીના પાદશાહોએ જવા આવવાની જગા ત્યાં ઠરાવી હતી. આગળ જલદીજ મલીકંબરે ખેડખેડો મુલક પાછો જીતી લીધાથી પાદશાહે શાહજહાંને ફરીને દક્ષિણમાં મોકલ્યો તેણે બીજીવાર મલીકંબરને હરાવીને નમાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૨૧.

શાહજહાં ઉપર પાદશાહની અમીતિ. ૭. જહાંગીરને આર દીકરા હતા. ખુશરૂ, પરવીજ, શાહજહાં ને શહરિયાર તેમાંથી ખુશરૂ ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં મરણ પામ્યો. શાહજહાં બહાદુર હોવાથી પાદશાહની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ હતી. વળી તરૂંજહાંના ભાઈ

અસોદ્રખાંની દીકરી સાથે તે પરણેલો હોવાથી તેની મરજી શાહ-જહાંને રાજ્ય અપાવવા તરફ હતી; પણ નૂરજહાંના શેરઅફઘાનથી થયેલી દીકરી શહરિયાર વેરે દીધેલી હોવાથી નૂરજહાંનું વલણ શહરિયાર તરફ હતું; તેથી જહાંગીરની પ્રીતિ શાહજહાં ઉપરથી કમી થાય એવો ઉઘોગ નૂરજહાંએ આરંભ્યો. તેવામાં ઈ. સ. ૧૬૨૧ માં ઈરાની લોકે કંદહાર જીતી લીધું. શાહજહાંની સત્તા દક્ષિણમાં જામેલી હોવાથી તે તોડવાને કંદહાર પાછું લેવા સાફ શાહજહાંને મોકલવાને નૂરજહાંએ જહાંગીરને સમજાવ્યો. તેથી પાદશાહે કંદહાર ઉપર ચઢવાને શાહજહાંને હુકમ કર્યાથી તે માંડુ સુધી આવ્યો. પણ ત્યાં તેને પાદશાહની મતલબ સમજવાથી તેણે પાદશાહને લખ્યું કે લશ્કર તૈયાર ન હોવાથી હું જઈ શકતો નથી. ત્યારે નૂરજહાંએ શાહજહાંનું લશ્કર મંગાવી શહરિયારને મોકલવાને કહ્યું. પણ શાહજહાંએ લશ્કર નહિ મોકલતાં બળવો કર્યો ને જહાંગીર તથા શાહજહાંની કેળે મેવાતના જંગલોમાં મળી. શાહજહાં હડીને યુરાનપુર આવ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહે પરવીજ, ખાનખાનાન ને મહોબતખાનને મોકલ્યા. તેથી શાહજહાં નાશીને બંગાળે ગયો ને બંગાળા ને બહારપ્રતિ તેણે જીતી લીધા. પરવીજ ને મહોબતખાન તેની પછવાડે પડવાથી તે ફરીને દક્ષિણમાં આવ્યો ને મલીકંબરને મળી ગયો. છેવટે ઈ. સ. ૧૬૨૫ માં તે પાદશાહને શરણે ગયો.

મહોબતખાનનો બળવો* ૮. હવે પરવીજને અને મહોબતખાનને બહુ પ્રીતિ થવાથી તેનું જોર તોડવાને ઇરાદે નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર આજ મૂકી તેનો જવાબ દેવાને હજૂરમાં બોલાવ્યો. મહોબતખાન બંગાળામાં ગયો ત્યારે ત્યાંથી કાંઈ સરકારી રકમ તેણે ઉચાપ્ત કરી હતી, એવું તેના ઉપર આજ હતું; પણ તે નૂરજહાંનું કાવતરું છે એમ સમજવાથી મહોબતખાને પોતાના

* મહોબતખાનનો બાપ સુજર ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહને લાઈ હતો, પણ મહોબતખાન મુસલમાન થઈ ગયો હતો.

પાંચ હજાર રજપૂતો લઈ પાદશાહ પંજાબમાં હતો, ત્યાંજઈ તેને
કેદ કર્યો, ને પાદશાહના નામથી પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.
પરંતુ જલદીજ નુરજહાંની હોંશિયારીથી પાદશાહ છૂટો થયો, એટલે
મંદોઅતખાન શરણે ગાળ્યો. પાદશાહે તેને દક્ષિણમાં શાહજહાં
ઉપર મોકલ્યો, ત્યાં તેઓ ખંતે જણ મળી ગયા. એવામાં પરવીજ
તથા મલીકખર મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૬. મલીકખર લઢાકમાં
શૂરો ને રાજ્યખટપટમાં પુરો હતો. તેના મૂઆથી અહમદનગરનું
રાજ્ય નબળું થઈ ગયું. પાદશાહ પણ દમના રોગે કાશ્મિરથી
બાહોર આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૭.

જહાંગીરના ગુણ. ૯. જહાંગીર સ્વભાવે બલો ને ઉદાર
પણ દારીઓ, સ્વછંદી ને વિષયી હતો. નુરજહાંને મેળવવા માટે
એણે શેરઅફઘાનનો ઘાત કરાવ્યો, એ પાપી કર્મ કર્યું. એ વાત
એણે પોતાને હાથે પોતાની નિત્યનોંધમાં લખી છે. એના સમયમાં
છગ્લાકના જેમ્સ પાદશાહ તરફથી સર ટામસરો નામે અંગ્રેજ
વખાલ ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં વેપારના કરાર કરવા આવ્યો હતો,
તેણે એ પાદશાહના દરબારની હકીકત લખી છે; તે ઉપરથી જ-
ણાય છે કે એના દરબારીઓ લાંચીયા ને સિપાઈઓ કાંઈક સૂ-
સ્ત હતા, તથા અકબરના વખતના જેટલી એના વખતમાં રા-
જ્યની આબાદી ને ખંદોઅસ્ત નહોતાં.

પ્રકરણ ૬ ડું.

શાહજહાં.

૧. શાહજહાં ગાદિએ બેસે છે. ૨ ખાનજહાન લોદીનો
બળવો. ૩. અહમદનગરનું રાજ્ય છૂટું ૪. અલીમદાન-
ખાન. ૫. હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૬. પોતુંગીએની
કતલ. ૭. જમાબંદીની રીત. ૮. શાહજહાંના શાહબંદા.
ઐરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય. ૧૦ શાહબંદાઓના બળવા.

૧૧. ઝૈરંગજયે પાદશાહ થાય છે. ૧૨. પાદશાહને દુઃખ.
૧૩. શાહજહાંના ગુણ. ૧૪. શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ.

શાહજહાં ગાદીએ બેસે છે. ૧. ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં જહાંગીર

મરણ પામ્યો. ત્યારે

શાહજહાં દક્ષિણમાં

હતો. તેના સસરા

અસોદખાંએ શાહ-

જહાંના મોટા બાઈ

પુશ્પના દીકરા દાવ-

રને પાદશાહ ઠરાવી

શાહજહાંને તેડું મો-

કર્યું, ને દુરજહાંને

કેદ કરી. શાહજ-

હાંએ આગ્રે આવીને

રાજ્ય સ્વાધીન લી-

ધું. દાવર ઈરાનમાં

નાસી મયો, ને શ-

હરિયાર તથા દાનીઆલના દીકરાઓએ પંજાબમાં બળવો કર્યો.

તેમને પાદશાહે મરાવી નાખ્યા. તેણે પોતાને રાજ્ય મળવામાં

મદદ કરનાર અસોદખાં તથા મહોબનખાંને જાગીરો આપી, તથા

દુરજહાંને પચીસ લાખનું સ્વાધીઆણું ગાંધી આપ્યું.

શાહજહાં.

ખાંજહાંનો બળવો. ૨. શાહજહાં દક્ષિણમાંથી આવ્યો.

ત્યારે ખાંજહાં લે.દીને ત્યનો સુખો ઠરાવ્યો હતો. તેણે અહમદ-

નગર તથા વિજપુરના રાજાઓને પક્ષમાં લઈ ખંડ કર્યું. પાદશાહે

તે ખંડ સમાવ્યું. ખાંજહાં ઉત્તર બજી નાહો. ત્યાં છુદેલખંડના

સ્ખંપૂત રાજાએ તેને મારી નાંખ્યો.

અહમદનગરનું રાજ્ય છુટ્યું. ૩. મલીકનગરના મરણ પછી

તેના પુત્ર કૃતેખાંએ મિર્જુજા નિજમને મારીને એક ખાળકને મા-
દીએ બેસાડ્યો, તેને ખાનજહાંને આશ્રય આપ્યાથી મહોબતખાંએ
તેને હરાવ્યો, તેથી તે તાબે થયો. એણે બેસાડેલા રાજાને ગ્વા-
નિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. આગળ શાહજી ભોંસલેએ ખીજા ખા-
ળકને ગાદી આપી અહમદનગરનો કેદલોક મુલક કબજે કર્યો;
તેથી શાહજહાં દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજયપુર તથા ગોવર્ણકાંડાના
રાજાને જીતીને ખંડીયા બનાવ્યા, તેથી શાહજી ભોંસલે પણ પાદ-
શાહને ધરણે આવ્યો. હવે અહમદનગરને સહાય કરનાર કોઈ ન
રહ્યાથી પાદશાહે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૩૭. શાહજી
વિજયપુરના રાજાની આકરીમાં રહ્યો.

અલીમર્દાનખાન. ૪. જહાંગીરના સમયમાં કંઠહાર ઇરાની
લોકોએ જીત્યું હતું. ત્યાં તેમનો સુબો અલીમર્દાનખાન હતો. તેમ-
નાથી કંઠાણીને શાહજહાંને આશ્રયે આવ્યો, તેથી કંઠહાર દિલ્હીની
પાદશાહતમાં ફરીને આવ્યું. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને મોટી
સરદારી આપી. તે શિદ્ધપવિદ્યામાં કુશળ હતો. પાદશાહને ભવ્ય
મકાનો બંધાવવાનો શોખ હતો, તેથી તે કામમાં બહુ ઉપયોગી
થયો. મકાનો સિવાય તેણે દિલ્હીને પાણી પૂરું પાડવા માટે જમ-
નામાંથી એક નહેર બંધાવી હતી તે હજુ પ્રસિદ્ધ છે.

દિલ્હી બહાર સ્વારીઓ. ૫. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને
લશ્કર આપી બહુ જીતવા મોકલ્યો. તે એ પ્રાંત લૂંટીને ટાંકને
લીધે પાછો આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૪. ખીજે વરસે ઉદેપુરના કુંવર
જગતસિંહને ૧૪૦૦૦ સ્વાર આપીને મોકલ્યો; ને પંડે પણ કાબુલ
આવી શાહજહાં મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાનને તેની સહાયે મોકલ્યા.
રજપૂતોએ બહાદુરીથી એ પ્રાંત જીત્યો ને પાદશાહે તે ખાલસા
કર્યો. ખીજે વરસે ઉરમેગ લોકે બગવો કર્યો તે સમાવવાને શાહ-
જહાં ઔરંગઝેમ આવ્યો. તે બહુમાં ઘેરાઈ ગયો ને મુશ્કે
લીથી કાબુલ આવી શક્યો. સન ૧૬૪૮ માં ઇરાનીઓએ કંઠહાર
જીતી લીધું; તે પાછું લેવાને સન ૧૬૫૩ સુધીમાં પાદશાહે પોતાના
શાહજહાંઓને મોકલી યત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયાથી તેઓ

પાછા ફર્યા. એ પછી ઘાઘ મોગલ પાદશાહે કંદહાર જીતવાનો ફરીને ચત્ન કર્યો નહિ.

પોર્તુગીઝોની કતલ. ૬. શાહજહાં પોર્તુગીઝોને ધિક્કારતો હતો. જહાંગીરના વખતમાં જ્યારે પોતે બળવો કરી બંગાળામાં આવ્યો ત્યારે એણે તેમની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ. પોર્તુગીઝોને હુગલી નદી ઉપર થાણું બેસાડવાની અકબરે પરવાનગી આપી હતી. તે જગા તોપો ગોઠવી મજબૂત કરે છે, એવી શાહજહાંને ખબર મળવાથી તેણે તે જીતી લીધી તથા જે ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાન થયા નહિ તેમને મારી નાંખી તેમની સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી.

જમાબંદીની રીત. ૭. શાહજહાંનો વજીર સાયદુલાખાન બહુ ચતુર ને પ્રમાણિક હતો. તેની સહાયતાથી જમાબંદીની જે રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધી હતી, તેજ ધોરણે એણે એના દક્ષિણના રાજ્યમાં જમાબંદીની રીત ચલાવી.

શાહજહાંના શાહબદા. ૮. પાદશાહને ચાર પુત્રો હતા. દારા, ઔરંગઝેબ, શુબ ને મુરાદ. તેમાં દારા બહાદુર, ઉદાર, સ્વતંત્ર વિચારનો, પણ ભોળો ને અવિચારી હતો, ઔરંગઝેબ બહાદુર, અકબરબાજ ને ચતુર, પણ કપટી, લોભી ને ધંધાધ હતો. શુબ દારૂડીઓ ને વિષયી હતો. મુરાદ બહાદુર પણ અકબરહીન ને વિશ્વાસુ હતો. સૌથી મોટો દારા પાદશાહ પાસે હતો, ને ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં, શુબ બંગાળામાં ને મુરાદ ગુજરાતમાં સુબાગીરીપર હતા.

ઔરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય. ૯. ઔરંગઝેબે ગોવળકાંડાના વજીર મીર જુમલાને ફાંડીને પોતાના પક્ષમાં લીધાથી તેણે દર વરસે એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબજા કરી સલાહ કરી. એજ રીતે વિજયપુરના રાજાને પણ હરાવીને તાબેદાર બનાવ્યો. આ સમયે બેદરનું રાજ્ય ઘણી નબળી હાલતમાં હતું, તેથી તેના ઉપર સ્વારી કરીને તે રાજ્ય ઔરંગઝેબે ખાલસા કર્યું ૪. સ ૧૬૫૫. બાહ્ય રાજ્યના પાંચ ભાગ થયા હતા. તેમાંથી હવે માત્ર એજ રાજ્ય દિલ્લીના પાદશાહની તાબેદારીમાં હયાતી ભોગવતાં રહ્યાં.

શાહજહાંએના બળવા. ૧૦. ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં
માંદો પડ્યાથી એનો વડો પુત્ર દારા રાજ્યનો કારભાર કરવા લાગ્યો,
પણ તે એના ખીજા ભાઈએને નહિ ગમ્યાથી તેઓ પોતપોતાને
પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. શુજા રાજ્ય લેવાને અંગાળી લશ્કર
લઈ કાશી સુધી ગયાઓ, તેની સામા દારાએ પોતાના દીકરા
સુલેમાનને જયપુરના રાજા જયસિંહ સાથે મોકલ્યો. તેમણે શુજાને
હરાવી પાછો કઢ્યો. દારાએ મુરાદ તથા ઔરંગઝેમ સામા વંધ-
પુરના રાજા જશવંતસિંગને મોકલ્યો. આખી તરફ ઔરંગઝેમે

મુરાદને લખ્યું કે હું રાજ્યપાટ
છેલ્લો નથી ને મારે તો મને
જઈ ખુદાની ભક્તિ કરવી છે.
પણ આપણા પિતા પછી કદર
ધર્મી દારા પાદશાહ થાય તે
મને પાંદ નથી, ને શુજા દાર-
ડીઓ હોવાથી રાજયોગ્ય નથી.
તું ખરો મુસતમાન હોઈને
રાજ્યને યોગ્ય છે, માટે મારા
વિચાર તને સહાય કરવાનો છે.
તારી મરજી હોય તો આપણે બંને

જશવંતસિંગ-જેઘપુર.

એકત્ર થઈને દારાને હરાવીએ.

ધર્મના કામમાં દારા અકબરની માફક સ્વતંત્ર વિચારનો હોવાથી
એને કાદર કહેતા હતા. ભોળો મુરાદ ઔરંગઝેમની કપટબોલમાં
ફસાયો. બંનેએ ઐક્ય કરીને દારાને હરાવવાનું ઠરાવ્યું. ને પોત-
પોતાનાં લશ્કર લેઈ તેઓ ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યા. મુરાદ માળ-
વામાં પ્રથમ આવ્યો. તેને રોકવાને જશવંતસિંગ પડેલાજ હતો,
તેણે મુરાદ એકલાને હરાવવાને બદલે ઔરંગઝેમને આવવા દેઈ
બંનેનું એકત્ર બળ થવા દેવાનો વખત આપ્યો, એ મોટી ભૂલ

કરી. બંનેને જુદા જુદા હરાવવાનો લાગુ ગુમાવ્યો તે ફરીને મળ્યાજ નહિ. ઉજ્જન આગળ રજપૂતોએ બંને લશ્કર ઉપર બહાદુરીથી ને દઢતાથી હુમલો કર્યો. પણ તેમાં તેઓ કપાઈ ગયા, ને ઘોડાક શાહજાદાનું લશ્કર બેઠીને જોધપુર પહોંચ્યા. ઇ. સ. ૧૬૫૭. આ જ્ય મેળવી બંને લાઇઓ આગ્રા તરફ ચાલ્યા. અહીં દારાનો દોકરો સુલેમાન શુગ્લને હરાવીને હજુ પાછો આવ્યો નહોતો, તેથી દારાના સલાહકરોએ તેના આવના સુધા રાહ જવાને કહ્યું; પણ અવિચારી ને ઉતાવળીઆ દારાને તે વાત ગમી નહિ. તે લશ્કર જમાવી આગ્રાની બહાર ઔરંગઝેબને અટકાવવા આવ્યો. બંને તરફનાં લશ્કરો આગ્રાના મેદાનમાં સામસામાં થયાં. બંને બાજુનાં સૈન્યો ને સરદારોએ બહાદુરી બતાવી. દારાના રજપૂત લશ્કરે રાજલક્ષિત બતાવવામાં મણા રાખ્યા નહિ. પણ એટલામાં દારાના હાથીને બાજુ વાગ્યાથી તે ઘોડા ઉપર બેઠો. પોતાના સરદારને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી તે મરાયાની ખુમ ચાલી, ને લશ્કર ગભરાટમાં પડ્યું. સરદારનેજ માટે લડનારા લશ્કરે તેને ન દેખવાથી નાસવા માંડ્યું. જે રીતે અનંગપાળ પૂર જીતના સમયમાં હાર્યો, તેજ રીતે દારાનું પણ થયું, ને ઔરંગઝેબ જય પામ્યો.

ઔરંગઝેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૧. ઔરંગઝેબ જય પામ્યા પછી મુરાદ પાસે જઈ તેને રાજ્ય મળવા બાબત મુખારકબાદી આપી; પછી બંને લાઇઓ આગ્રામાં પેઠા. ત્યાંથી બંને જણા દારાની પછવાડે દહી તરફ જવાને નાકળ્યા. રસ્તામાં એક દિવસે મુરાદને ખુબ દાર પાછ તેણે જાહેર કરું કે તે તો દારૂડીઆ છે, માટે મુસલમાની મહજબ પ્રમાણે તે રાજ્યવાગ્ય નથા; એમ કહી તેને કેદ કરી દિલ્લા મોકલી દાધા, તથા પોતાના પિતાને કેદ કરી તે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૬૫૮.

મોગલાઇ પાદશાહોને દુઃખ. ૧૨. મોગલાઇનું રાજ્ય થયું.

ત્યારે શંક્યાંતના પાદશાહ બહાદુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં ડાહ્યા
છતાં તેમને પોતાના પુત્રો તરફથી પંડા ભોગવવી પડી. પંડાણ
પાદશાહોના વારામાં સરદારોના બળવા, ભોગલ લોકની સ્વારીઓ
અને રજપૂત રાજ્યો સાથે યુદ્ધ થવાથી એ પાદશાહો કાયર થઈ
દુઃખી થતા. ભોગલોએ અકબરની રાજ્યનીતિથી રજપૂતોને વશ કરી
તેમની પ્રતિ મેળવી હતી. બહારના હુમલા થવાના બંધ પડ્યા
હતા, ને તેમના સરદારો ઉપર દાબ હોવાથી તેઓ ક્વચિતજ સામા
યતા; પણ તેમને તેમના શાહજહાં તરફથી પીડા હતી. અકબર સામે
સલીમ, સલીમ સામે શાહજહાં ને શાહજહાં સામા તેના ત્રણ પુત્રો
થયા. તેમાં ઔરંગઝેબે તેને કેદ કર્યો; ત્યાં તે લગભગ ૧૦ વરસ
છા ૭૭ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં મરણ પામ્યો.

શાહજહાંના ગુણ. ૧૩. શાહજહાંએ ગાદીએ બેઠા પછી
એના ભાઈ ભાત્રાજના નાશ કરાવ્યો, એ એણે મોટું પાપીકર્મ
કયું. એ વાત ખરી, તથાપિ તે પછી એવું પાપી કામ એણે કોઈવાર
કયું નથી. તેના ખાતેસ્વભાવ પાપી નહોતો. એ સ્વખાંવ બલી ને
દયાળુ, પણ બાળો હતો. શાહજહાંની મા રજપૂતાણી હતી; એને
મકાના બંધાવવાના બહુ શેખ હતો. તે બમદાવાદમાં મુખા હતો.
ત્યારે ત્યાં તેણે પોતાને માટ બંધાવલી મહેલ હતું પણ શાહજહાં-
ખાગને નામે મશહુર છે. એ શેખ એણે પાદશાહ થયા પછી
પૂરા કર્યો. કામદારા પસંદ કરવામાં શાહજહાં ઘણા ચતુર હતો.
તેણે રાજ્યના બંદેબસ્ત એવા કર્યો કે આખા ભોગલાં રાજ્યમાં
શાંત રહી. એના સમયમાં દક્ષિણમાં, કંદહારમાં તથા બદખ્શમાં થયેલી
લડાઈઓ એના રાજ્યને હદ બહાર હતી. એના ત્રણ વર્ષના રાજ્યમાં
ખાનજહાન તથા શાહજહાંએના બળવા સિવાય કોઈ વખતે લડાઈ
થઈ નહિ, તથા તેણે પોતાના પ્રજાને પુત્રસમાન પાળ્યાથી,
અને ધર્મ સંબંધી જૂઝમ નહિ થવા દાખ્યાથી એની પ્રજા અકબરના
સમય કરતાં પણ વધારે આળાદ, શુખી ને સંતોષી હતી.

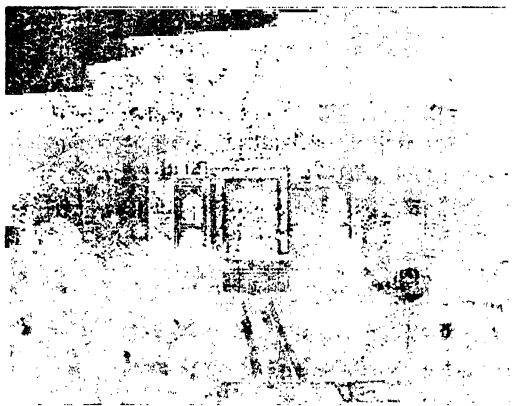
શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ. ૧૪. રાજ્યમાં શાંતિ ને આ-

મુમતાજ મહાલ બેગમ.

બાદી હોવાથી એણે લોઢાપયોગી કામોમાં ને શોભાયમાન મકાનોમાં રાજ્યધનનો ઉપયોગ કર્યો. એણે દિલ્લીમાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં સુંદર આરસની સોનેરી ઘુમટવાળી હવેલી બંધાવી ઓડો રાપાવ્યાં હતાં; વળી શહેરને પાણી પૂરું પાડવાને જમના નદીથી એક નહેર કરાવી હતી, તે વાત ઉપર આવી છે. તેણે બંધાવેલી સુંદર મસીદ હજુ પણ છે. એની બેગમ મુમતાજ મહાલ (અસોફખાની દીકરીએ) મરતી વખતે શાહજહાં પાસે વચન માગી લીધું, કે તેણે બીજી બેગમ કરવી નહિ, ને મારી ઘોર ઉપર સુંદર મસીદ બંધાવવી, જ્યાં આપણું નામ અમર થાય. પાશાહે તે વચન પાળ્યાં. તેણે બીજી બેગમ ન કરી અને એ બેગમની ઘોર ઉપર આગ્રામાં આરસનો એક ભવ્ય સુંદર કારીગરનાં મહેલ બંધાવ્યો. તે બંધાવતાં ૩૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તેને તાજમહાલ કહેછે. તેની બરાબર ઠાંઠ મહેલ દુનિયામાં નથી. તેની પાછળ સવા ત્રણ કોશ

રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. વળી એણે ૬૫૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચીને
હીરા, માણેક ને રત્નાદિથી જડિત પુંજડીનું મથુરાસન (મોરના

તાજમહેલ.

આકારનું આસન) પોતાને ખેસવા માટે બનાવ્યું હતું. એટલું
ખર્ચ કર્યા હતાં, એ પદ્મશ્રી થયો ત્યારે સોનું, હીરા વગેરે ઝવેરાત
સિવાય ૨૪ કોટી રૂપિયા ખર્ચનામ સિલકે હતા.

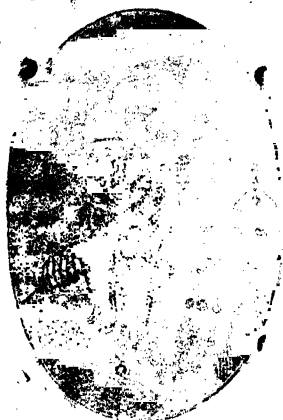
પ્રકરણ ૭ મું.

ઔરંગઝેર.

૧. બાઈબલિજ યોગે નામ. ૨. ઉત્તર હિંદનો ખંદાખસ્ત.
૩. ધર્મપ્રપાન ૪. હિંદુઓના ખાવા. ૫. મરેઠી રાજ્યની
સ્થાપના. ૬. રજપૂતો સાથે લડાઈ. ૭. તે સમયે દક્ષિણનાં
રાજ્ય. ૮. વિજયપુર ને ગોવતકોંડા જીતી લેછ. ૯. સંભા-
ળો નામ. ૧૦. મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૧. આ-

હમગીરના રાજ્યકોશદયમાં ખામી. ૧૨. આલમગીરનું
મરણ. ૧૩. આલમગીરના ગુલદોષ.

લાઠલિખિતઓનો નાશ. ૧. પિતાને કેદ કરી આલમગીર
ન્યામ કારણ કરીને ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૬૫૮. તે
પછીનાં આર વરસ પોતાના લાઠલિખિતઓનો નાશ કરવામાં ગયાં.
દારા દિલ્લી બણી નાઠો, તેથી પછવાડે ઔરંગઝેબ પડ્યો. દારા
ગુજરાતમાં ગયો, ને ત્યાંથી લશ્કર જમાવી અજમેર આવ્યો. ઔર-
ંગઝેબે ત્યાં આવી તેને હનુવ્યાથી તે સિંધમાં ગયો; ત્યાંના એક
તાલુકદારે પકડીને પાદશાહ પાસે મોકલી દીધો. ઔરંગઝેબે તેનો
ધાત કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૯. શુળ અલ્હાબાદ આગળ લશ્કર
જમાવી પડેલો હતો. ત્યાં શાહજહાં સુલેમાન તથા જશવંતસિંગ
તેને જઈ મળ્યા, પણ આ-
વસુ શુળ એ સમયનો લાભ
લઈ શક્યો નહિ; તેથી જશ-
વંતસિંગ જોધપુર જતો રહ્યો,
ને શાહજહાં પાદશાહને જમ
મળ્યો; તેથી શુળ હારીને
આરાકાનમાં નાઠો. ને ત્યાં
માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૬૦.
મુરાદને પાદશાહે કેદખાના-
માં જ મરાવી નંખાવ્યો. ઇ.
સ. ૧૬૬૧. અંતે દારા તથા
મુરાદના પુત્રો ગ્વાલિયરના કિ-
લામાં કેદ હતા, તેમને પણ
તેણે મરાવી નંખાવ્યા.

ઔરંગઝેબ.

ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત. ૨. લાઠલિખિતઓનો નાશ કરાવ્યા
પછી એણે ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત કરવામાં લક્ષ લગાડ્યું. પ્રથમ
તેણે બિકાનેરના રાજાને વશ કર્યો, ને પછી મીરજુમલાને આસામ

છતવાને મોકલ્યો. પણ ત્યાંના રાજ્યએ ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યાથી તે પાછો આવતો હતો. ત્યાં રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૨.

ધર્મપક્ષપાત. ૩. અકબરે પોતાની સર્વ પ્રજાને સમાન મણીને હિંદુ પ્રજાનું મન વશ કરી લેવાની જે રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી, તે શાહજહાં સુધી ચાલી. એ વખતે હિંદુઓએ ઈમાનદારીથી પાદશાહોની નોકરી ખજાની; પણ આલમગીરે એ રીત તોડી. તેણે મુસલમાનોના કટલાક વેરા માફ કર્યા, ને હિંદુઓના ન કર્યા. હિંદુઓને સરકારી નોકરી આપવી બંધ કરી તથા જાગીરો બરાતી તે બંધ પાડી. પદાણુ પાદશાહો હિંદુઓ પાસેથી જે જજીઆવેરા લેતા હતા, તે જે અકબરે બંધ કર્યો હતો. તે વેરા ઔરંગઝેબે નાંખ્યો. એ વખતે દિલ્હીના લોક ટાળે મળી એ વેરા નહિ નાંખવાની અરજ કરવાને પાદશાહ પાસે ગયા. ત્યારે પાદશાહે ગુસ્સે થઈ એ લોકો ઉપર પોતાના હાથીઓ છોડી મૂક્યા. તેમાં હજારો માણસો છુંદાર્ધ, ચગદાર્ધ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે ધર્મમાં પક્ષ-પાત કર્યાથી એની હિંદુ પ્રજા નારાજ થઈ; ને તેમણે મુસલમાનોથી છૂટા પડવાનું ધાર્યું. ઔરંગઝેબ યુદ્ધકળામાં કુશળ હોવાથી એના સમયમાં મોગલાર્ધ રાજ્ય સર્વ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામ્યું હતું, તે પણ એના મૂઆ પછી એનું રાજ્ય જલદીજ પડી લાગ્યું. તે માત્ર એના ધર્મપક્ષપાતથી હતું. એથી મુસલમાનો એનાં વખાણ કરવા લાગ્યા ને અકબર જેવા ઉત્તમ પાદશાહ કરતાં પણ એને વધારે સાંભાલી આપવા લાગ્યા. પણ તેથી હિંદુઓ નારાજ થયા ને હિંદુમુસલમાન વચ્ચે હાડવેર બંધાયાં તે મટ્યાંજ નહિ.

હિંદુઓના બળવા. ૪ ધર્મ પક્ષપાતથી એના રજપૂત સરદારો એ નથી છૂટા પડ્યા પંજાબમાં નાનકપંથીઓના ગુરુ ગોવિંદસિંહે શીખ લોકોને હથિયાર બંધવી ત્રહાયો કર્યા. જે કે ઔરંગઝેબે તેમને વશ કર્યા તોપણ એના વંશજોના વખતમાં તેઓ બહુ બળવાન થયા. દિલ્હી પાસેના નારનોલ ગામમાં સુતરામીજાતના વેરાગીઓએ બળવો કર્યો. ને તેમણે પાદશાહી લશ્કરને બે ત્રણ વાર હરાવ્યું. એ બળવો આલમગીરે મહા મુશ્કેલીએ સમાવ્યો.

દક્ષિણમાં શિવાજીની સરદારી નીચે મરેઠા લોક મોગલાઈ સામા ઉઠ્યા. આત્મમગીરે ચપળતાથી, હાંશિયારીથી ને યુદ્ધકૌશલ્યથી જો કે હિંદુઓને દાખમાં રાખ્યા, તોપણ એના રાજ્યની સધળી મુદત એ લઢાઈઓ લઢવામાંજ ગઈ.

મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના. ૫. દક્ષિણમાં શિવાજીએ ઢાકણ-પટ્ટી ને ઘાટ ઉપરનો ફેટલોક મૂલક જીત્યો, તથા વિજયપુરના પાદ-શાહના લશ્કરનો પરાજય કરી તમા અફઝલખાં નામે સરદારને માર્યો. વળી પાદશાહના મામા સાદિસ્તખાનને પણ ધાયત્ત કરી નસા-ડ્યો, ને સુરત લૂટ્યું. એજ સા-લમાં શિવાજીનો આપ શાહાજી મરણ પામ્યાથી તેણે રાયગઢમાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શિવાજીને બળવાન થતો જોઈ ઔરંગઝેમે તેનું જીતે નોડવાને પોતાના સરદાર દીલીરખાન, જ-શંતસિંગ શાહજનદા મોઆજમ, આજમ વગેરેને લશ્કર આપી વારાફરતી મોકલ્યા. પણ શિવાજી તે સર્વને પૂરે પડ્યો. તેણે હિંદુ-ઓમાં ધર્માત્મતાનું જીવંત કર્યું:

અફઝલખાં.

તથા મોગલોને ચક્રવાતી યુદ્ધકળા મરેઠાને શીખવી એ યુદ્ધકળાથી શિવાજી મૂખ પટ્ટી પણ મરેઠા આત્મમગીરે જે રાજવાન પાદ-શાહને પૂરા પટ્ટી શક્યા. એણે મોગલો સાથે મેદાનમાં ઉભા રહી ને કવચિતજ લડાઈ કરી જે. મોગલો ધણ ને પોતાનું લશ્કર કમી હોવાથી તેમના ઉપર જાણે મારવાનું તેણે ફક્ત ધાયું મોગલો સામા આવે તો ફુગરમાં બરાઇ જઈ ગામમાં લૂટવાં ને તેમને હેરાન કરી પાછા ઠહાડવાની યુક્તિ કરી. એ યુક્તિથી શીવાજી ફતેહ પામ્યો, તથા તે મરણ પામ્યો ત્યારે એનું રાજ્ય મોગલાઈ સામું ટકર લેવા જેટલું બળવાન થયું.

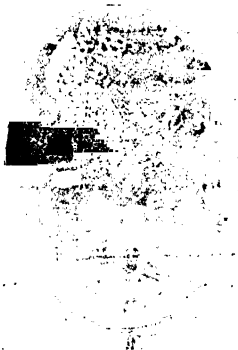
રજપૂતો સાથે લડાઈ ૬. જજીઆવેરો નાખ્યાથી, જનનાઓ
અંધ પાડયાથી, હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી ખાતલ કર્યાથી તથા
ધર્મપક્ષપાત કરવાથી રજપૂતો આલમગીર ઉપર નારાજ તો હતાજ.
એવામાં બેધપુરનો રાજા જશવંતસિંગ કાણુલમાં સુખે હતો, તે
ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તેથી તેનાં બેરાં છોકરાં દિલ્લી આવ્યા. ત્યાં
પાદશાહે તેમને કેદ કર્યા. જશવંતસિંગના બધા છોકરા પ્રથમ મ-
રણ પામ્યાથી આ સમયે એક ધાવણો પુત્ર માત્ર હયાત હતો એ

દુર્ગોદાસ.

છોકરાને રજપૂતોના સરદાર
દુર્ગોદાસે યુક્તિથી બહાર મોક-
લી આણુમાં રખાવ્યો ને તેની
જગાએ એક બીજા છોકરાને
ઓઢવ્યો. આલમગીરે તે છો-
કરાને માગ્યો ત્યારે તેને પણ
નહિ આપતાં રજપૂતો સામા-
યયા, ને લઢતાં લઢતાં જેટલા
બચ્યા નેમણે જાંને પોતાના
બાળ રાજાને ઉછેરવા માંડ્યો.
રજપૂત સાચો સર્વ જમતા

નદીમાં ફેદી પડીને મરણ પામી.
એ સમયે ઉદેપુરની ગાદીએ રા-
ણો રાજસિંગ હતો. તેણે જજી-
આવેરો નહિ લેવાને પાદશાહને
શિખામણ પત્ર લખ્યો; પણ
આલમગીરે તે ઉપર લક્ષ આ-
પ્યું નહિ. એવામાં બેધપુરનું
રાજ્ય પાદશાહે ખાલસા કર-
વાનું ધાર્યું. રાઠોડ સરદારો
એથી ગુસ્સે બરાચા ને રાજ-
સિંગ રાણો તેમની વહારે ચ-

રાજસિંગ.

હયો; તેથી પાડશાહે જખરે લશ્કર જમાવી અજમેર આવી રાજ્ય-
સ્થાન ઉજડ કરવાનું ધાર્યું. રાજસિંગ સપાટ મુલક છોડી ડુંગરામાં
જરાયા, ને રાઠોડા ખૂબ જુસ્સાથી લઢી પાદશાહને થકવવા લાગ્યા.
તેમના સરદાર દુર્ગાદાસ હતા. તેણે યુક્તિયા શાહગઢા અકબરને
ફોકયા ને તેના ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે તેન પાતાના પક્ષમાં લીધા.
એ સમયે આલમગાર બહુ સંકડામણુમાં ફસાયા. ન જ એની
જગાએ કાંઈ થોડા ધારજવાળા ન હમ અકબરના પાદશાહ હોત તો
તેના નાશ થયા હોત; પણ તે ધારજ રાખ્યા નાહ ગલરાતા શે-
રખાંએ માલવદેશને ફસાવવાનું જ યુક્ત કરા હતા, તવા જાતની
યુક્ત કરીને છુટા ગયા. અકબરનું લશ્કર પાદશાહને મળી ગયું ને
તેમના સરદાર તેજરખાને માર્યા ગયા. અકબર નાસીને દુર્ગાદાસ
પાસે આવ્યા. આ સમયે દુર્ગાદાસને ફોકયાને ઘણી લાલચ આપવા
માંડી તથા રોકડ લાય માકલા; પણ દુર્ગાદાસ અચળ રહી ઓ-
રંગજેએ મોકલતા લાય અકબરને વાપરવા માટે આપી તથા તેને
સલામત રાખવા સારૂ દક્ષિણમાં મરઠાના રાજના આશ્રયમાં મૂક્યા
આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૧. એ વખતે શિવાજીના દહ પડ્યા હતા. ને
તેના પુત્ર સંભાજી ગાદીએ હતા; તોપણ પાદશાહના શત્રુને મરઠા
સલામત રાખી શકશે એવા રજપૂતોના મનમાં મરઠાના જળ વિષે
વિશ્વાસ બેઠો હતો; પણ અકબર સંભાજીના કટાણીને ધરાવે ગયા
ને ત્યાં થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યા. અકબરનું બડ સમાવાને
રજપૂતોને વશ કરવામાં પાદશાહે બહુ જૂલમ કર્યો. તેમના મુલક
લૂંટીને ઉજડ કર્યા. રાયતના કતલ કરાવા, તેમના આઆને પકડી
લઈ જવા માંડા, તથા હિંદુદેવળો તોડાને મસાદા બનાવના. આ ફૂર
ક્રમોના બહલા રજપૂતાએ પણ વાળવા માંડ્યા. તેમણે મસાદા હુટા,
મુઘલાનાં બંબાબરૂ કરા કરાના બાળા નાખ્યા. આ પ્રમાણે
થતા કાંઈ પણ ચાકડુ નહિ. ૭૪૮ દાહણુમાં મરઠા રાજ્ય વધાર
બળવાન થવાવા તથા બડગાર શાહગઢા તેમને આશ્રય જવાયો
પાદશાહને પચતા પડી, તવા જશવતસિંગના કુવર અંજતાસિંગ
માટે ધાય ત્યારે જલધપુરનું રાજ્ય તેને પાછું આપવાની શરતે

રજપૂતો સાથે સંધી કરી. પાદશાહ પોતાનું સર્વે સૈન્ય લઈ દક્ષિણ ઉપર ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૩ આલમગીરે ૪૬ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેની અહીં મુદત એણે ઉત્તરમાં રહી લઢાકાઓ કરી, ને દક્ષિણ દેશ વશ કરવાને સરદારો મોકલ્યા; પણ તેમનાથી તે કામ ન થયું ત્યારે પંડે દક્ષિણમાં આવ્યો તે મરતાં સુધી ત્યાંજ રોકાયો.

તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૭. આલમગીર દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણી રાજ્યનાં વિજનપુર ને ગોવળકોંડા એ બેજ રાજ્યો હયાતીમાં હતાં. મરેઠી નવું રાજ્ય બળવાન થયું હતું. એ સિવાય દક્ષિણમાં નાના નાના જગીરદારો તથા વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યના વારસોનાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. લોદી પાદશાહીની પડતીના સમયમાં પોર્તુગીઝોએ ગોવામાં નાનું સરખું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને વલંદા લોકોએ વેપાર અર્થે સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, મુંબઈ, પાંદીચેરી, દારીકલ, માહીમ ને મદ્રાસમાં વખારો કરી હતી. મદ્રાસમાં તેમણે શાહજહાંના સમયમાં કિલ્લો પણ બાંધ્યો હતો, પણ તે વખતે તેઓ રાજ્ય મેળવવાની લાલચમાં પડ્યા નહોતા; માત્ર વેપાર ઉપરજ તેમનું લક્ષ હતું, તેથી પાદશાહનું ધ્યાન તેમના તરફ ખંચાયું નહિ. તે તો સુમારે દશ લાખ સૈન્ય લાવી દક્ષિણનાં બે મુસલમાની રાજ્યો તથા મરેઠી રાજ્ય જીતવા આવ્યો હતો.

વિજનપુર ને ગોવળકોંડા જીતી લે છે. ૮. પાદશાહે દક્ષિણમાં આવીને શાહજહાં મોકાજીમને મરેઠા ઉપર ને આજીમને વિજનપુર ઉપર મોકલ્યા. મરેઠા રાજા સંભાજીએ મોકાજીમના લશ્કરના નાશ કર્યો. તેથી પાદશાહે તેને લશ્કર આપી ગોવળકોંડા ઉપર મોકલ્યો; ને આજીમે વિજનપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેની મદદે ખેતે ગયો. ત્યાં વિજનપુરના લશ્કરને અન્ન પાણીનો તોટો પાડી એ રાજ્ય જીતીને ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૮૬. મોકાજીમે ગોવળકોંડા ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના સેનાપતિને ફેંક્યો ને હૈદરાબાદ હુદી લીધું, તેથી ગોવળકોંડાના પાદશાહે પુષ્કળ ધન આપી સલાહ કરી. પણ ખીજે વરસે એ રાજ્ય ઉપર તેણે અણચિંતી સ્વારી કરીને

એ રાજ્યની પણ આખર આણી. ઇ. સ. ૧૬૮૭. બીજે વરસે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરીને તંજાવર સુધીનો મુલક તાબે કર્યો.

સંભાળનો નાશ. ૯. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો જત્યા પછી પાદશાહે પોતાનું સર્વ સૈન્ય મરેઠાને તાબે કરવામાં રોક્યું. તે વખતે સંભાળ આગસુ ને વિષયી થઇ જઇમાં પડ્યો હતો. તેનો સલાહકાર કલુષા નામે કનોજીઓ બ્રાહ્મણ હતો. શિવાજી જેવી ચંચળતા ને હાંશિયારી ન રાખ્યાથી પાદશાહના સરદાર તુકારમ-ખાનને હાથે તે પકડાયો ને માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૦. સંભાળ મરાયાથી મરેઠા નરમ પડશે એમ ધારી મોગલોએ ત્વરાથી મરેઠી કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને રાજ્યધાની રાયગઢ જતી લીધું. તેમાં સંભાળનો બાળક દીકરો શિવાજી કેદ પકડાયો; તેથી સંભાળનો બાઇ રાજારામ શિવાજીને નામે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મરણ પામતાં તેના દીકરાને નામે રાજારામની સ્ત્રી તારાબાઇએ હાંશિયારીથી રાજ્યનું તથા લઢાઇનું કામ ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે વીસ વરસ સુધી પાદશાહે મરેઠાને વશ કરવાને લઢાઇ જારી રાખી, પણ તે સફળ થઇ નહિ. મરેઠાઓમાં શિવાજીએ આણેલું આર્ય-ત્વનું અભિમાન ઔરંગઝેબથી તુટ્યું નહિ, તેમજ તેમને મોગલો સામે લઢવાની જે પદ્ધતિઓ શિવાજીએ શિખરી હતી, તે પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલી તેમણે આલમગીરને કાયર કર્યો. તેનો ખજાનો મરેઠા હુટ્ટી લેવા લાગ્યા, ને પાદશાહી જાવણી ઉપર જપો મારવા લાગ્યા; તેથી મોગલો લશ્કર કંટાળી ગયું. તેમનો પગાર ચઢવા લાગ્યો, ને તેઓ એશઆરામમાં પડ્યા, તેથી અંતે પાદશાહે થાકીને મરેઠા સાથે સંધી કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. પણ મરેઠાની માગણી પાદશાહથી કશુંલ થઇ નહિ તેથી તે નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા ને તે કેદ પકડાતો મુશ્કેલીથી બચીને અહમદનગર પહોંચ્યો.

આલમગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૧. એણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી તે વખતે ત્યાં ત્રણ સત્તા હતી. વિજયપુર, ગોવ-

ળકોડા ને મરેઠા. તેમાં વિળપુર ને ગોવળકોડા જીતવામાં પોતાનું
બળ ગુમાવ્યાને બદલે તેમને મેળવી લેઈ એણે પ્રથમ મરેઠીબળ
તોડ્યું હોત તો પાછળથી આફીનાં બે મુસલમાની રાજ્ય જીતવાં
એને બારે ન પડત; એટલુંજ નહિ, પણ એના પછી એના વંશજો
મરેઠા આગળ નરમ પડી ગયા, ને મરેઠાને લીધેજ મોગલાઈ
તુટી; તે વખત પણ કદાચ ન આવત. પણ બે મુસલમાની રાજ્યો
પ્રથમ જીતવાની એની ઇચ્છાએ અને મરેઠીબળની ખરી તુલના
એના મનમાં ન હોવાથી એણે બૂલ કરી.

આલમગીરનું મરણ. ૧૨. એણે મોગલાઈ રાજ્ય વધાર્યું
ખરું, પણ હિંદુઓ તે ટકવા દેશે નહિ, તથા પોતાના છોકરા
માંહોમાંહે લઢી રાજ્યની પાયમાલી કરશે, તેની ફિકરમાં તે પડ્યો.
એવામાં અંતકાળ પાસે આવ્યો હોય એમ તેને જણાયું. તે વખતે
તેને પોતાનાં કરેલાં પાતકો દષ્ટિએ પડ્યાં. પોતાના બાપને દુઃખ
દીધું હતું, તથા બાઈભત્રિજનોનો નાશ કરાવ્યો હતો, તે સર્વ
સાંભરી આવ્યું. મારું શું થશે, ખુદા મને શી શિક્ષા કરશે ને
મારાં પાપકર્મોનો શો જવાબ દેઇશ, એવા પસ્તાવામાં ૮૬ વર-
સની ઉંમરે ૪૬ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો. ઇ. ૧૭૦૭.

આલમગીરના ગુણદોષ. ૧૩. ઔરંગઝેબ શરો, બુદ્ધિવાન,
દઢ મનનો, ઉદ્યોગી, હિંમતવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો તથા યુદ્ધમાં કુશળ
હતો; પણ તે કપટી, અણુવિશ્વાસુ, સાંકડા મનનો, પક્ષપાતી,
નિર્દય, પાપી ને ધર્મોપદેશી હતો. ગમે તેવા સંકટમાં તે ધીરજ મૂકતો
નહિ, ને પોતાના કાંઈપણ સરદારનો વિશ્વાસ કરતો નહિ. તેને
તેના પુત્ર ઉપર પણ ભરોસો નહોતો. દરેકના ઉપર દેખરેખ
રાખવાને એણે બાતમીદારોની જાળ ગુંથેલી હતી; તેથી તેના
સરદારોની પણ તેના ઉપર પ્રીતિ રહેતી નહિ. તે પોતાની મતલબ
સાધવાને કપટ રચના કે પાપ કરતાં બગારે ડરતો નહિ. તે દેખાવમાં
સાદો, શરીરે પાતળો, પણ મજબૂત બાંધાનો હતો. આખા રાજ્યનાં
દરેક કામ ઉપર તે જાતે નજર રાખી હુકમ આપતો. ઘડપણમાં
પણ તે ચરમા વગર અરજીઓ વાંચી પોતાના હાથે શેરો કરતો.

રાજ્યધન પોતાના ખાનગી કામમાં વાપરતો નહોતો. પોતાના ખર્ચ માટે તે ટોપીઓ બનાવતો ને તખ્ત ઉપર ન હોય તે વખતે સાદો પોશાક પહેરતો તથા તે ગાયન ને નાચને ધિક્કારતો હતો.

મકરણ ૮ મું.

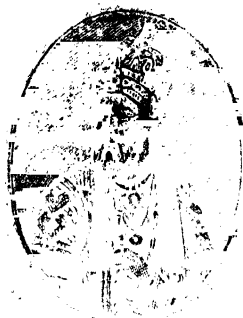
મોગલાઈ રાજવની પદ્ધતી.

આલમગાર પછીના પાદશાહ.

૧. બહાદુરશાહ. ૨. રજપૂતો સાથે સધિ. ૩. રીખ લોકોનો બદાબસ્ત. ૪. બહાદુરશાહના ગુણ. ૫. બહાદુરશાહ. ૬. ફરાખરા. ૭. મરઠા સાથે સધિ. ૮. અંગ્રેજોને બગાળામાં જમીનદારો મળ્યા. ૯. મહમદશાહ. ૧૦. સૈયદના નાશ. ૧૧. પાદશાહીના ભાગોનું કુટા પડતું. ૧૨. મરઠાના ચઢતી. ૧૩. નાદીરશાહના સ્વારી. ૧૪. રોહિલાખંડ. ૧૫. અહમદુરાનીનો સ્વારી. ૧૬. અહમદશાહ. ૧૭. આલમગારખાન. ૧૮. અહમદઅબદદ્દીનીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૯. અહમદ અબદદ્દીના ચાચા સ્વારી. ૨૦ પાદશાહીનો અંત.

બહાદુરશાહ. ૧. આલમગારના મરણ સમયે એના ત્રણ

દીકરા મોઆજમ, આજમ ને કામઅખસ હયાત હતા. મોઆજમ કાજુલમાન કામઅખસ તિમ્નપુરમાં સુમેદાર હતો. આજમ પાદશાહના સાથે હતો. તે પોતાના પાદશાહ કંહનગવવા લાગ્યા ને આગ્રે જવા નાકબ્બા. ઉત્તરમાં જતો વખતે તેણે સભાજીના દીકરા શિવાજી જે કદમા હતો તે દક્ષિણમાં જેઠ મરેઠી રાજ્યનો ધણી થાય ત્યારે પોતાને મદદ કરે,

બહાદુરશાહ.

કરે, એ શરતથી તેને છોડી મૂક્યો. મરેડી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજી ઔરંગઝેબની કદમાંથી નાસી ગયો માટે મોઝલો તેને ચોર કહેતા, અને આ શિવાજી નાસી ગયો નહિ માટે એને શાહુ કહેતા. એ નામ આગળ જતાં ગાદીએ બેઠા પછી પણ કાયમ રહ્યું. મોઆજીમે કાબુલમાં લશ્કર જમાવી આજીમ ઉપર ચઢાઈ કરીને આગ્રા આગળ તેને હરાવી માર્યો. તે પછી તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી હૈદરાબાદ આગળ કામળખશને માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૮. પરંતુ ગાદીએ બેઠા પછી એણે પોતાના ભત્રિજા તથા બંડખાર ભાઈઓના મગતીઆ સરદારો વગેરે સર્વને માફી આપી. મોઆજીમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો, ને જીલ્દીદારખાને તેણે પોતાનો વજર ઠરાવ્યો.

રજપૂતો સાથે સંધિ. ૨. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં પંજાબમાં નાનકપંથી શીખ લોકોએ બળવો કર્યો, તેમને સળ કરવા તે ઉત્તરમાં ગયો. એ વખતે રજપૂતોએ જજીઆવેરા આપવાની ના કહી બંડ કર્યું. પાદશાહે તેમના ઉપરનો જજીઆવેરા માફ કર્યો તથા અકબરના સમયની રાજનીતિ ચલાવવાનું કબુલ કરી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

શીખલોકોનો બંદાબસ્ત. ૩. શીખ લોકોમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં ગોવિંદસિંહે જે જીરસો આપ્યો હતો, તે તેના મરણ પછી ઠાંઈ નાબુદ થયો નહિ. બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો ત્યારે શીખ લોકોનો ગુરુ બંધુ હતો. તેણે પોતાના લોકોને ઉશ્કેરી મુસલમાનોની મસીદો બાગી, મુલાઓને માર્યા તથા જમના ને સતલજ વચ્ચેના મુસલમાનોનો સંહાર કર્યો, તેમજ લાહોરથી દિલ્હી સુધીના મુલક હુંટીને પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. શીખ લોકોને સળ કરવા સારું રજપૂતો સાથે સંધિ કરીને, પાદશાહ પંજાબમાં આવ્યો. તેણે એ લોકોને હરાવીને ઘેરી લીધા. તેથી બંધુ નાસીને ડુંગરામાં જઈ ભરાયો. પરંતુ એવામાં પાદશાહ લાહોરમાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૧૨.

પાદશાહના મૃત્યુ. ૪. શીખ લોકોના બળવા સિવાય એના રાજ્યમાં શાંતિ રહી હતી. એણે એના ભત્રિજાઓને નહિ મા-

સ્તાં જાગીરો આપી હતી. એ પાદશાહ જેમ આલમગીર જેવો ચપલ નહોતો. તેમ તેવો તે પાપી પણ નહોતો.

જહાંગીરશાહ. ૫. બહાદુરશાહના વજીર જુલ્હીકારખાંની મદદથી ખીજા શાહજહાંએને મારી જહાંગીરશાહ પાદશાહ થયો, પણ તે રાંડીબાજ ને દુરાચરણી થવાથી તેના બત્રિજા ફરોખશીરે બળવો કર્યો, ને તેને તથા જુલ્હીકારખાંને મારી નાંખ્યાં.

ફરોખશીર ૬. ફરોખશીરના મુખ્ય સહાયક બહાર ને અલ્લા-આદના સુબેદાર સૈયદ હુસેન ને સૈફ અબ્દુલ્લા નામે એ બાઇઓ હતા; તેમાંના અબ્દુલ્લા વજીર થયો ને હુસેન સેનાપતિ થયો. હુસેને જંધપુરના રાજા અજીતસિંહ સાથે સલાહ કરી તેની દીકરી સાથે પાદશાહનું વ્રત કરાવ્યું. ત્યાંથી હુસેન પં તખ્તમાં ગયો ને શીખ સરદાર બંધુને તથા સાથીઓને પકડીને રીયાવી રીયાવી માર્યાં. આ પ્રમાણે રીયાઝ મરવાનું કબુલ કર્યું, પણ તેમણે પોતાનો ધર્મ ન તજ્યો. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત કરી હુસેન દક્ષિણમાં ગયો.

મરેઠા સાથે સંધિ. ૭. હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંના સુબેદાર ચીનડીલીયખાં અથવા અસોફજન જેને નિજામ ઉલમુલ્ક કહે છે તે હતો. તેની પાસેથી ત્યાંની સુબાગીરીનો અખત્યાર હુસેને લેઈ મરેઠા સાથે સંધિ કરી. એમાં એનું કર્યું કે મરેઠાએ આજ સુધીમાં જીતેલા મુલક તેમણે રાખવો ને દક્ષિણની ત્રણ તથા સરદેશવાખી એટલે કે ઉપજના દશાંશ તેઓએ લેવો, ને તેના બદલમાં તેમણે પાદશાહને દર સાત પંદર લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી, ને પંદરહજાર સ્વારાથી ચાકરી કરવી. એ વખતે મરેઠાની ગાદીએ શાહુ રાજા

નિજામ ઉલમુલ્ક.

હતો; તે તેનો મુખ્ય પ્રધાન યાત્રાજી વિશ્વનાથ મદા ચતુર પુરુષ હતો. ઉપરના કરાર પાદશાહ પાસે કબુલ કરાવવા માટે હુસેન દશ હજાર મરેકા સાથે બાલાજી વિશ્વનાથને લેઈ ઉત્તરમાં આવ્યો. પણ પાદશાહે એ કરાર કબુલ નહિ કર્યાથી તેણે પાદશાહને મરાવી નાંખ્યો. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

અંગ્રેજોને બંગાળમાં જમીનદારી મળવી. ૮. ફરોખશીખ-રના વખતમાં બંગાળના સુબા મીરજીદર સામા ફરિયાદ કરવાને અંગ્રેજ કંપનીના માણસો આવ્યા. તેવામાં પાદશાહ માંદો હતો તે તેના હકીમો તેને આરામ કરી શક્યા નહોતા, તેથી આવેલા અંગ્રેજોમાં ડાક્ટર હેમીલ્ટન હતો, તેણે દવા કરી પાદશાહને આરામ કર્યો; તેથી પાદશાહે તેને ધનામ માગવા કહ્યું, ત્યારે તેણે બંગાળના ૩ તાલુકાની જમીનદારી તથા કંપનીના માલના હાસલની માફીની સનંદ માગી, તે પાદશાહે આપી. ઈ. સ. ૧૭૧૫.

મહમદશાહ. ૯. ફરોખશીરના મૃત્યુ પછી સૈયદલાઘઓએ પાદશાહી કુળના એક નાના બાળકને ગાદી આપી તે ત્રણ માસમાં મરણ પામ્યો; તેથી તેમણે બહાદુરશાહના એક પૌત્ર મહમદશાહને ગાદી આપી. ઈ. સ. ૧૭૧૯.

સૈયદનો નાશ ૧૦. મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી એની માની મસલતથી સૈયદનો નાશ કરી તેમનાથી છૂટા થવાનું ઇચ્છ્યું. એ સૈયદના સામાવળીઆમાં દક્ષિણનો સુબો અમોદ્દજ ને અયોધ્યાનો સુબો સાદતખાં મુખ્ય હતા. અમોદ્દજએ દક્ષિણમાં બળવો કર્યો; તેને સજા કરવાને પાદશાહને લઈ હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો. પણ રસ્તામાંજ પાદશાહે હુસેનને મરાવી નાંખ્યો. તેનું વેર લેવાને સૈયદ અમદુદ્દલા લશ્કર લેઈ પાદશાહ સામે આવ્યો, તેને પાદશાહે હરાવી માર્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૦. પાદશાહે અમોદ્દજને વજર નાંખ્યો, પણ તેને પાદશાહનો સ્વભાવ નહિ ગમ્યાથી તે દક્ષિણની સુબાગીરી ઉપર ગયો. તે સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૭૨૪.

પાદશાહીના પ્રામોનું હુકમ પડવું. ૧૧. અયોધ્યાનો સુબેદાર સાદતખાં પાદશાહનો વજર થયો, પરંતુ તે પણ ઈ. સ. ૧૭૩૨

થી સ્વતંત્રપણે અયોધ્યાની સુઆગીરી કરવા લાગ્યો; અંગાળાના સુબેદાર મુર્શિદકુલીખાને લોકેથી મુર્શિદાબાદમાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૭૨૫ થી સ્વતંત્ર થયો. કર્ણાટકનો નવાબ પણ દિલ્લીથી છૂટો થઈ નિજામ અસોફજીને તાબે આગ્યો. અજમેરની આસપાસનો મુલક જોધપુરનો રાજા અહતસિંહ પચાવી પડ્યો.

મરેઠાની ચઢતી. ૧૨. બાલાજી વિશ્વનાથ ઇ. સ. ૧૭૨૮માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો બાલરાવ પેશ્વા થયો. તે બહુ બહાદુર ને રાજ્યનીતિજ્ઞ પુરુષ હતો. પિલાજી ગાયકવાડ, રાણાજી સિંધીયા, ઉદ્ધવજી પરમાર ને મલાવરાવ હોલ્કર, એના મુખ્ય સરદારો હતા. જોધપુરના રાજા અહતસિંહનો કુવર અમેસિંગ ગુજરાતનો ને જોધપુરનો રાજા જેસિંગ માળવાનો સુબેદાર હતો. ગાયકવાડ ગુજરાત, હોલ્કર માળવા, ને સિંધીયા બુદ્ધેલખંડ હતવાને યત્ન કરવા લાગ્યા, તેમાંથી ગુજરાતનો થોડો ભાગ, માળવા અને બુદ્ધેલખંડ એટલું મરેઠાઓને મળ્યું.

નાદીરશાહની સ્વારી. ૧૩. ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ઈરાનની

ગાદીએ નાદીરશાહ નામે પાદશાહ થયો. તેણે એક બેરાવર સૈન્ય લેઈ કાબુલ ને કંદહાર છતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૩૭. કાબુલમાં હિંદની પાદશાહતની નયણી હાલત એના સાંભળવામાં આવી, તેથી તેણે બીજે વરમે હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી. કરનાલ આગળ હિંદી ને ઈરાની લશ્કરનો મુઠાવલો થયો; તેમાં મોગલ સૈન્ય હાર્યું ને પાદશાહ, નિજામ ને સા-

નાદીરશાહ

દત્તખાં નાદીરને શરણે આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૩૬. નાદીરે દિલ્લી આવી લોકોને દુઃખ નહિ દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ ખીજે દિવસે નાદીર મરાયાની જુમ આઘ્યાથી શહેરના લોક ધરાનીઓ ઉપર તુટી પડ્યા ને તેમને મારી નાંખ્યા. તેથી નાદીરે શહેરમાં કતલ ચલાવવા આજ્ઞા કરી, ને થોડા વખતમાં ૩૦ હજાર માણસોનો ધાણુ કહાડયો. નાદીરે પૈસા મેળવવાને આ સ્વારી કરી હતી, તેથી તેણે ખજાનામાંથી રોકડ, ઝવેરાત વગેરે લીધું. ખીજા અમીર ઉમરાવ ને રૈયતને લૂંટી તથા સુબેદારો પાસેથી ખંડણી મેળવી સુમારે ૨૦ થી ૩૦ કરોડ સુધીનું રોકડ તથા મયૂરાસન ને કાલીનૂર લીધે લેઈ પાછો તે ઈરાન ગયો; તથા સિંઘ, મુઝતાન, કાઝુઝ ને કંદહારના મુઝક તેણે પોતાના રાજ્યમાં મેળવ્યા; પણ ઈરાન ગયા પછી નાદીરશાહ માર્યો ગયો, તેથી તેના એક સરદાર અહમદ દુરાનીએ કંદહાર ને કાઝુઝ કબજે કરી ત્યાં દુરાની રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રાહીલાખંડ. ૧૪. મહમદશાહના વખતમાં યુસફજીખાનના રાહીલા નામે પઠાણ લોક અયોધ્યા ને હિમાલયની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને લૂંટફાટ ચલાવી ઝરેલીમાં ગાદી કરી સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. પાદશાહે તેમના ઉપર સ્વારી કરી તાબે કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૫.

અહમદ દુરાનીની સ્વારી. ૧૫. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ દુરાનીએ પંજાબ ઉપર ચડાઈ કરી ને સરહિંદ જીતી લીધું; તેથી શાહજહાં અહમદ તેની સામે આવ્યો ને તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો. મોગલોએ આ છેડો જ જય મેળવ્યો, તે પછી થોડીજ મુદતમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો. શાહજહાંના મયુગસન ઉપર ખેસનાર ને તાજમાં કાલીનૂર પહેરનાર છેડો મોગલ પાદશાહ એજ હતો. એજ સાતમાં મરેડાનો રાજા શાહુ તથા અમોદજી પણ મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૮.

અહમદશાહ. ૧૬. મહમદશાહ પછી તેના શાહજહાં અહમદશાહે ગાદીએ ખેસીને સાદતખાંના દીકરા સફરજંગને વજીરાત આપી. તે રાહીલાને વશ નહિ કરી શક્યાથી મહારાવ હોલ્કર

તથા જ્યાપા સિંધીઆને ચોથાઇ વસુલ કરવાની રજા આપી ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે રાહીલાને વશ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૨. એવામાં અહમદ દુરાની બીજાવાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો, પાદશાહે તેને પંજાબ પ્રાંત આપી પાછો કાઢ્યો. એ વાત સફદરજંગને નહિ ગમ્યાથી તે અયોધ્યા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત લઈ છુટો થયો; તેથી નિજામ અસોફજાનો પાટવીપુત્ર ગ્યાસુદ્દીન વજર થયો. તેને પાદશાહ સાથે અણુપનાવ થવાથી તેણે પાદશાહને મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૪. ને પાદશાહના કાઢાને આલમગીર બીજાં એતુ નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર બીજો. ૧૭. હવે પાદશાહના હાથમાં સત્તા રહી નહિ. જે બળવાન હોય તે વજર થઈ પાદશાહને કમળે રાખે કે ગમે તેને પાદશાહ બનાવે. મોગલાઈ નબળી થઈ. સુખા સ્વતંત્ર થયા ને પાદશાહી ખંડણી અટકા. મરેઠા બળવાન થયા ને આખા હિંદમાં લૂંટફાટ કરીને પોતાની સત્તા બેસાડવા લાગ્યા. બીજો આલમગીર માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. સઘળી સત્તા ગ્યાસુદ્દીનના હાથમાં હતી. તે સ્વભાવે ચપલ, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હતો. તેણે દુરાની પાસેથી પંજાબ પ્રાંત છતી લીધો.

અહમદ અબદુલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૮. પંજાબની છતતું વેર વાળવાને અબદુલ્લીએ હિંદ ઉપર ચઢી આવી હુંટ ચઢાવી ધન મેળવ્યું. અયોધ્યાના નવાબ સુબહદ્રવલા પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા ભરતપુરના જાટ રાજા ઉપર સ્વારી કરીને મથુરાના હજારો જત્રાળુઓને વિના વાંકે માર્યા. આ પ્રમાણે ફેરફારીને નજીબુદ્દલા નામ એક રાહીલા સરદારને પાદશાહનો સેનાપતિ ઠરાવી તે પાછો ગયો.

અબદુલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૧૯. અબદુલ્લી ગયા પછી ગ્યાસુદ્દીને રઘુનાથરાવ પેશ્વાની મદદથી દિલ્લી લીધી ને નજીબુદ્દલાને નસાડ્યો. પેશ્વા ત્યાંથી પંજાબ ગયો ને તે પ્રાંત છતી ત્યાં એક મરેઠા સરદારને સુબો ઠરાવી પોતે દક્ષિણમાં ગયો. આ સમાચાર સાંભળી પેશ્વાને સજા કરવાને અબદુલ્લીએ ચોથી સ્વારી કરી. એવામાં ગ્યાસુદ્દીને બીજાં આલમગીરને મારી નાંખ્યો ને એક બીજા

છોકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૮. પશુ તેને કાઢીએ માન્ય કર્યો નહિ. વડો શાહજહાં શાહઆલમ નાશી ગયો; તે આગળ જતાં પાદશાહ થયો. દક્ષિણમાં મરેઠાએ નિજમને હરાવી તાબે કર્યો હતો; હવે તેમનો કાઢ શત્રુ રહ્યો નહોતો, તેથી તેમણે અબદલીને હરાવી મોગલાઈ ઉધી વાળવાની જખરી તૈયારી કરીને પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં અબદલી સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં તેમનો નાશ થયો.

પાદશાહીના અંત.

૨૦. અબદલીએ પાછા જતાં શાહઆલમને ગાદી આપી હતી. એ શાહઆલમ નામનો પાદશાહ થયો. એ સમયે અયોધ્યા ને પ્રયાગ સુબહદવલા પચાવી પડ્યો. રાહીકાનો સરદાર નજબુદ્દવલા પશુ સ્વતંત્ર થયો. દક્ષિણમાં નિજમ ને કર્ણાટકનો તથા બંગાળાનો નવાબ સ્વતંત્ર થયા. મહીસરમાં હૈદરઅલીએ સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય એજ અરસામાં સ્થાપ્યું. ગુજરાત, માળવા,

શાહઆલમ.

બુદ્ધભંડ, ઓઢીઆ ને મહારાષ્ટ્ર પેશ્વાને તાબે હતાં. સિંધમાં બુદ્ધ બુદ્ધ અમીરો સત્તાધારી હતા, ને તેઓ અબદલીના ખંડીઆ હતાં. કાબુલ, કંદહાર, પંજાબ ને મુલતાન અબદલીના તાબામાં હતાં. એટલે દિલ્હી ને આગ્રા એ એજ પ્રાંતો પાદશાહના તાબામાં હતા. ને તે પશુ માત્ર નામના હતા; કેમકે એ પ્રાંતો મરેઠા વારંવાર હુમ્મી લેતા. ઉપરે ગુલામકાદરે ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં પાદશાહને બાંધજો કરી કેદ કર્યો; તેને સિંધીઆએ છોડાવી પોતાને કબજે લીધો. સિંધીઆ પાસેથી બંગાળ સરદાર લેક સાહેબે તેને

છાડાવ્યો. શાહઆલમ ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં મૂઆથી તેનો શાહ-
જાદો અકબર નામનોજ પાદશાહ થયો. અંગ્રેજ સરકાર એને જે
આપતા તે ખાધને જેસી રહેતો. તેની પાસે કાંઈ રાજ્ય નહોતું.
ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં તે મરણ પામ્યાથી તેની જગ્યાએ મહમદ
અહાદુરશાહ થયો; તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધાથી
તેને પકડી રંગુનમાં કેદ કર્યો; ત્યાં તે ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ
પામ્યો. એ સર્વથી છેલ્લો પાદશાહ ગયો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરાવલોકન.

૧. સારા મોગલ પાદશાહો. ૨. પાદશાહીનાં પડતીનાં
કારણ. ૩. મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૪. વેપારનો વધારો.
૫. હિંદનો ધણી કેણ થાય ?

સારા મોગલ પાદશાહો. ૧. મોગલોના ૧૭ પાદશાહ થયા.
તેમાં પાદશાહ નામને યોગ્ય એવા તો ૧૪ પાદશાહ થયા. છેલ્લા
ત્રણ પાદશાહ તો માત્ર નામનાજ હતા. એ પાદશાહોમાં મદાન
અકબર સર્વત્તમ હતો. એણે હિંદુઓ ઉપરથી જત્રાવેરો, માથા-
વેરો વગેરે વેરા કાઢી નાંખ્યા. હિંદુ રાજાઓ સાથે કમગંધ
કરી તથા તેમને મોટા હોદ્દાની નોકરીઓ આપી તેમનાં મન
મેળવ્યા. એ રીતથી હિંદુઓ પાદશાહના મદદગાર થયા. શાહ-
જાહાં સુધી એ રીત ચાલા. શાહજાહ પણુ બલો ને અકબરને
પગલે ચાલનારો હતો. ઔરંગઝેબના પુત્ર અહાદુરશાહે પણુ રજ-
પૂતોનાં મન મેળવા લેઈ પાદશાહી તારવાને યુક્ત કરી, પણુ તે
જલદીથી મરણ પામ્યા. તેથી તે પાર પડી નીલ.

પાદશાહીનાં પડતીનાં કારણ. ૨. અકબરે સર્વને સરખા
ગણી ધર્મભેદ કાઢી મોગલાઈ મજબુત કરવાને જે રીત ચલાવી
હતી, તે ઔરંગઝેબે તોડી. તેણે હિંદુઓ ઉપર જજાવેરો

નાંખ્યો, જુલમ કર્યો, ને તેમને નોકરીમાંથી બાતલ કર્યાં. આ પ્રમાણે
ધર્મભેદ પ્રસિદ્ધ કરવાથી હિંદુઓ તેમના ઉપર ક્રોધે બરામા; પરંતુ
તે યુદ્ધકૌશલ્યમાં કુશળ હોવાથી સમયમુચ્ચક્તા, ને ચપળતા વાપરી
પોતાનું રાજ્ય સાચવીને વધારી શક્યો, પણ એણે કુસંપનાં જે
બીજા રાષ્ટ્રમાં તેનાં કડવાં ફળ એના વંશજોને આપ્યાં પ યાં.
એના વંશજો નબળા નીકળ્યાથી તેમના સંરક્ષણ માંહેમાંહે લઠી
મરવા લાગ્યા, ને તેમાંનો જે નિરાવર હોય તે વજીર થઈ પાદ-
શાહને રમકડા માફક નચાવવા લાગ્યો; તથા પોતાની મરજીમાં
આવે તેને પાદશાહ બનાવેને ઉઠાડે, એવા વજીર પાદશાહ બનાવનાર
કહેવાતા. પાદશાહ બનાવનાર વજીરોમાં જીલ્દારખાં, બે સૈયદ
લાઇઓ, ને આસુદ્દીન ગણાય છે. પાદશાહો નબળા ને વજીરો
કુસંપી ને આપમતલખીઆ જોઈ દુરના સુખાઓ પણ પાદશાહતથી
છૂટા પડી સ્વતંત્ર થઈ ગયા. પાદશાહત આવી સ્થિતિમાં આવી
છતાં બહાદુરશાહ સિયામ ક્રોધ પણ પાદશાહે હિંદુઓને મેળવી
લેવાની મહેનત કરી નહિ, ખરૂં કહીએ તો તેમનામાં દર્ધદ્રષ્ટિ ને
રાજ્યકૌશલ્ય હતુંજ નહિ. પાદશાહતની પડતીના વખતે રજપૂતોની
પડતી થઈ હતી, પણ મરેઠા પોતાનું બળ નિરતર વધાર્યા જતા
હતા, તેથી તેમણે અંતે મોગલાઈ વશનું થડ કાપ્યું.

મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૩. મોગલ પાદશાહો બંને કે
આગલા પઠાણ પાદશાહો કરતાં સારા હતા, તોપણ તેમણે રૈયતને
માટે સારાં કામો થોડાંજ કર્યા છે. લોકકલ્યાણનાં અને પ્રજાની
આબાદીનાં કામ કરવામાં તેઓ પઠાણ પાદશાહો કરતાં ભાગ્યેજ
સારા હતા. અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની, ન્યાય
આપવાની ને આબાદી રાખવાની મહેનત કરી હતી. પણ એ બે
પાદ કરતાં બાકીનાએ રાજ્યવૈભવ ને મોજશોખ ભોગવવામાં તથા
મુલકો જીતી મોટાઈ વધારવામાં પોતાનો કાળ ગુમાવ્યો હતો.
અકબરે વિદ્વાને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત કરી. તે વખતે રાજ્યમાં
દરબારી બાષા ફારસી હતી. તેમાં તેણે સંસ્કૃત પ્રથોના તરજુમા
કરાવ્યા, વળી આદને અકબરી અને અકબરનામું નામે ઇતિહાસના

મથો એના વજર અબુલકાસમે લખ્યા હતા. જહાંગીરે પોતાની હકીકત પોતેજ લખી છે, પણ એ સિવાય કાંઈ વિશેષ કાંઈએ કર્યું નથી. તેમણે હિંદુ પ્રજામાં વિદ્યાબ્યાસ વધારવા તરફ કાંઈ લક્ષ ન આપ્યું તેથી હિંદી વિદ્યા ઘટી, બંધ પછી ને અંતે નાશ પામવાની સ્થિતિમાં આવી; તેથી તેમનામાં વહેમ વધ્યા ને કેટલાક નહારા રિવાજો દાખલ થઈ તેઓ અવમ સ્થિતિમાં આવતા ગયા.

વેપારનો વધારો. ૪. મોગલાઈ વારામાં પહેલાં કરતાં યુરોપ સાથે વેપારનો ધણો વધારો થયો. એ વધારો આ દેશના વેપારીઓએ પરદેશમાં જઈને કર્યો નહોતો, પણ પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં આવવાથી થયો હતો. સિકંદર લોદીના સમયમાં પોર્તુગીઝો આ દેશમાં આવી યુરોપ સાથેનો વેપાર ચલાવવા લાગ્યા. તેમને નફો મળતો જોઈ યુરોપના ખીજ દેશોના લોક પણ આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવવા લલચાયા, ને અકબર તથા જહાંગીર પાદશાહના સમયમાં તેઓ આ દેશમાં આવવા લાગ્યા; તેથી આ દેશના માલનો પુષ્કળ હિઠાવ થવા માંડ્યો. કારીગરો કમાવા લાગ્યા ને તેથી તેઓ નવા નવા રૂપર ઉત્પન્ન કરી આ દેશની કારીગરી ખીલવવા લાગ્યા.

હિંદનો ધણી કોણ થાય ? ૫. મોગલ પાદશાહો નબળા થયા, સરદારો કુમંધી થયા ને સુઆઓ સ્વનંત્ર થયા; પણ તેઓ મોગલાઈનું ધણીપણું ગખવાને ઈચ્છતા હતા. મોગલોની નબળાઈ જોઈ તથા તેમનો પોતાના તરફ ધર્મભેદ ને જૂલમ જોઈ હિંદુઓ મોગલાઈ તોડીને હિંદના ધણી થવા ઈચ્છવા લાગ્યા. પણ હિંદુઓ તરફથી લડનાર માત્ર મરેઠાજ હતા. તેમણે સંપ કરી હિંદુ-ખળ એકન કર્યું નહિ. રજપુતોને લુટીને પાયમાલ કર્યાથી તેઓ તેમની સહાયે આવે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, તેથી હિંદ તરફથી મરેઠા એકલા મોગલાઈ સામા થયા. એ રીતે હિંદુ મુસલમાન માંહેમાંહે લડીને નબળા થયા અને અંતે એની લડાઈમાં ત્રીજાને ફાંચ્યું, સને ૧૭૬૧ ની હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મોટી લડાઈમાં મરેઠીખળ તટ્ટકું; પણ મોગલાઈનો તો અંતજ આવ્યો. એ લડા-

ઈઓ વખતે એક ત્રીજી પ્રજા તટસ્થપણે ગેતી હતી. તે પ્રજાને
તે વખતે પૂર્વમાં સુર્યોદય થયો હતો. યુરોપથી વેપાર કરવાને જે
પ્રજા આ દેશમાં આવી હતી તેમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ મુખ્ય હતી. તે
પણ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને ઉત્સાહી હોવાથી પોતપોતાની
સત્તા જમાવવાને માંહોમાંહે લઢી મરી. તેમાં આખરે અંગ્રેજ લોકો
ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં ફતેહ પામ્યા. ફ્રેંચને હરાવી અંગ્રેજોએ હિંદનું
ધણીપણું મેળવવાને યત્ન કર્યો. માંહોમાંહે લઢીને નબળા થયેલા
હિંદના જુદા જુદા મુસલમાન હાકિમેને તેમણે પ્રથમ હરાવ્યા,
પછી મરેઠાને અને છેવટે શીખને હરાવી તેઓ હિંદના ધણી થયા.

માગ ચોથો.

મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

શિવાજી.

૧. મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૨. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની
રાજ્ય. ૩. મરેઠી સરદારો. ૪. શાહાજી. ૫. શિવાજીનો
જન્મ. ૬. શિવાજીનો ઉદય. ૭. શિવાજી રાજા થાય છે.
૮. આર્યધર્મ તારણ ચુકિત. ૯. શિવાજી કેદ પકડાય છે.
૧૦. શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૧. શિવાજીની રાજ્યવ્ય-
વસ્થા. ૧૨. શિવાજીનો અંત. ૧૩. રાજ્યની મજબૂતી.

મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુરાજ્ય. ૧. ઇ. સ. ની શરૂઆત સુધી મ-
હારાષ્ટ્રમાં જાણવાનું રાજ્ય નહોતું. આગળ જતાં તેનો કેટલોક
ભાગ શાહાકુળના રાજાઓના તાબામાં આવ્યો. તે પછી એ દે-
શમાં ચાલુક્યોનું રાજ્ય થયું. ચાલુક્યો પછી દેવગીરી કે દોલતા.
બાદમાં જાદવોનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય અણાઉદોન ખૂનીએ
તોડ્યું, ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત દિલ્લીની પાદશાહતમાં આવ્યો.

મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૨. મહમદ ગાંધાના વખ-
તમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હુસેન ગંગુએ ખાલ્હીરાજ્ય સ્થાપ્યું.
ત્યારે મહાસદ્દ દેશ તેના તાબામાં આવ્યો. એના વંશજોની નબળી
સ્થિતિમાં એ રાજ્યના સરદાર સ્વતંત્ર થયા. તે વખતે મહારાષ્ટ્ર
દેશ અહમદનગર ને વિજયપુરના રાજાના તાબામાં વહેંચાઈ ગયે.

મરેઠા સરદારો. ૩. એ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર મુસલમાની રાજ્યમાં
વહેંચાયો, તોપણ જુના રાજ્યકુળના વંશજો ને નાના નાના જગીર-
દારો રહ્યા હતા. તેઓ જગીર ખાઈ, એ મુસલમાની રાજ્યોમાં
નોકરી કરતા. એ વગર મુસલમાની લશ્કરમાં પણ ઘણા મરેઠા
નોકર હતા. મુલ્કી કારખાતે ત્યાંના ખાલ્હો કરતા હતા. આ પ્ર-
માણે અહમદનગરના મલીકંબરના લશ્કરમાં જાદવરાય કરીને એક
જાદવકુળનો દશ હજાર સ્વારનો સરદાર હતો. તેની સહાયતાથી
ભાંસજી કુળનો માલોજી કરીને એક મરેઠા હતો, તે પાંચ હજાર
સ્વારનો સરદાર થયો. એમ કહેવાય છે કે ઉદેપુરના રાણા અન્ને-
સિંગના જે કુંવર દક્ષિણમાં જતા રહ્યા હતા. તેના વંશનો એ
માલોજી હતો એ કુંવરથી માલોજી દશમો પુરુષ હતો.

શાહાજી. ૪. માલોજીને શાહાજી નામે દીકરો હતો. તેનો વિ-
વાહ જાદવરાયની દીકરી જીજ્ઞાષા વેરે થયો હતો; તેથી શાહાજી
અહમદનગરના રાજ્યમાં આગળ પડતો થયો. મલીકંબર મૂળ પછી
તેનો દીકરો કૃતેહખાન શાહજહાંને તાબે થયો. ત્યારે શાહાજીએ
એક ખીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો ને અહમદનગરનો કેટલોક
મુલક પાછો મેળવ્યો, તેથી શાહાજી પાંડે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે
વિજયપુરનું રાજ્ય ખંડીઉં બનાવ્યું ને અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા
કર્યું. તેથી શાહાજી વિજયપુરની નોકરીમાં રહ્યો. એ શાહાજીને બે
જગીર મળેલી હતી. એક સતારા પાસે ને બીજી તંજાવરમાં.

* અલ્લાઉદ્દીન સામા યનાર ઉદેપુરના રાણા લીમસિંહના દીકરો
અલેસિંહનો કુંવર સજનસી દક્ષિણમાં ગયો. એ સજનસીથી દશમી
પેઢીએ માલોજી થયો. સજનસી, દુલીપજી, સિવાજી, ભોરાજી, દેવરાજ,
જયસેન, મોહજી, ખેલુજી, જનકોજી, માલોજી.

શિવાજીનો જન્મ. પ. શાહજીને જીજ્ઞાસુરૂપી શિવાજી નામે પુત્ર થયો. ઈ. સ. ૧૬૨૭. એને કુળવણી આપવાને શાહજીએ કાંડેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો; તેણે તેને સાક્ષર નહિ કરતાં રાજ્યનીતિ ને યુદ્ધકળા સારી રીતે શાખવી. શિવાજીની મા પશુ એક રજપુતાણાને જ જો એવો એને ઉપદેશ આપતી. શિવાજીના ગુરુ રામદાસસ્વામી હતા.

શિવાજીનો ઉદય. ૧. શિવાજી મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એણે પોતાનું પનાક્રમ બતાવવા માંડ્યું. એણે આસપાસના ઘાટી લોકો પોતાના લશ્કરમાં એકઠા કર્યા. એ લોક પેતીનું કામ કરતા ને શિવાજી બોલાવે ત્યારે આવવાને તેના હુકમમાં રહી આસપાસના મુલકો લૂંટી લેતા. એ લૂંટમાંથી શિવાજી તેમને ભાગ આપતો.

શિવાજી.

તેથી તેમને પગાર આપવાની મરજ પડતી નહિ. એટલુંજ નહિ

પશુ શિવાજી બોલાવે ત્યારે લુંટની લાલચે તેઓ ખુશીથી હાજર થતા. આ પ્રમાણે મરેડી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષે પ્રથમ લુંટનો ધંધો આરંભ્યો. આગળ જલદીજ એણે વિજયપુરના તાબાના કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને ત્યાં પોતાનો લુંટનો ખજાનો ભરવા માંડ્યો. આ વખતે શાહજી વિજયપુરના રાજ્યમાં નોકર હતો, તેથી તેના ઉપર વિજયપુરવાળાએ કબ્જા કર્યું. ત્યારે શિવાજીએ મોગલાઈ મુલક ઉપર લુંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે એક વખત મોગલોનો તો બીજી વખત વિજયપુરનો મુલક લુંટવા લાગ્યો. અંતે શિવાજી વિજયપુરનો મુલક લુંટતો બંધ ન પડ્યો, ત્યારે ત્યાંના હાકમે શાહજીને કેદમાં નાંખ્યો; તેથી શિવાજી શાહજીને શરણે આવ્યો. ને તેની સહાયતાથી પોતાના પિતાને છોડાવી, પ્રથમ પ્રમાણે તેનો હિલોમ જાગી રાખ્યો; ત્યારે વિજયપુરના હાકમે અફજલખાં નામે એક મોટા સરદારને લશ્કર આપી શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. આ સરદાર સાથે રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી જ્ય મેળવાય તેમ નહિ હોવાથી તેણે છળ કરી જ્ય મેળવાતી યુક્તિ કરી. પ્રથમ તેણે સલાહનું કહેણ મોકલી પ્રતાપગઢનાં કિલ્લા આગળ તેની મુલાકાત લેવાનું કરાવ્યું. એ મુલાકાત વખતે દગાથી તેને મારીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૫૯. અફજલખાં મરાયાથી વિજયપુરને વધારે હમ પેઠા ને શિવાજી વધારે જોરપર આવ્યો તેણે લશ્કરનો વધારે જમાવ કરી મોગલાઈ મુલકમાં લુંટ ચલાવી. એ સમયે દિલ્હીની ગાદીએ ઔરંગઝેબ હતો તે પોતાના ભાઈઓનો નાશ કરવામાં રોકાયેલો હોવાથી તેણે શિવાજીને છેડ્યો નહિ, પણ તેમાંથી પરવાર્યા પછી તરતજ સાહિસ્તખાંને જોરાવર સૈન્ય આપી શિવાજીનો નાશ કરવા મોકલ્યો. શિવાજી મોગલો સામા નહિ થતાં કુંગરામાં ભરાયો. મોગલોએ પુના જીતીને ત્યાં મુકામ કર્યો. શિવાજીએ ઓચિંતાં આવીને રાત્રે તેમના ઉપર છાપો માર્યો. તેથી મોગલો ગભરાયા ને સાહિસ્તખાં નાસતાં નાસતાં ખાયજ થયો. ઈ. સ. ૧૬૬૨. એ પ્રમાણે વિજયપુરને બાદશાહી લશ્કર ઉપર જ્ય મળ્યાથી તેનું લશ્કર વધારે તેજ પર આવ્યું.

શિવાજી રાજા થાય છે. ૭. એ વખતે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સુરત એ મોટું બંદર હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ અને શાહુકારો ત્યાં રહેતા હતા. તેઓ દુનિયાના ઘણાખરા જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. ત્યાં ચોરાશી બંદરના વાવટા હોતા હતા, ને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજનું મુંબઈ તે, તે વખતનું સુરત હતું. એ સુરત લુંટવાની શિવાજીએ હિંમત કરી ને એક દિવસ સુરત ઉપર ચઢ્યો ને તે લુંટીને ખૂબ ધન તથા માલ લઈ ગયો. એવામાં એનો બાપ શાહુજી મરણ પામ્યાથી શિવાજીએ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવી, રાયગઢમાં રાજ્યધાની કરીને પોતાના નામના શિક્ષા પડાવ્યા. ઈ. સ. ૧૬૬૪.

આર્યધર્મ તારણ યુક્તિ. ૮. કોંડદેવ બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી, મહાભારત ને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી, તથા તેની મા અને મુરતી શિખામણથી, શિવાજીમાં આર્યત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. નાનપણથીજ તેને આર્યધર્મ તારવાની અને મુસલમાની ધર્મનો નાશ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ હતી. જે અભિમાન અને ઉત્કંઠા એનામાં આવ્યાં હતાં, તે એણે પોતાના લશ્કરમાં ને લોકોમાં આપ્યાં; તેથી તેના લોકો પણ તેની સાથે શુભ ગ્રેરણાથી દોરાયાથી એણે આખા મહારાષ્ટ્રમાં જંગતિ પ્રદિષ્ટ કરી, તેણે પોતાનું કાર્ય સ્થાપવાને જ્યાં જળ ચાલે એવું નહોતું ત્યાં પ્રારંભમાં જળ ને કળ વાપર્યા. નાનપણથી મહાન કાર્ય કરનારને કોઈ કોઈ વાર એવા જળભેદ કર્મો કરવાની ફરજ પડે છે; તોપણ તેથી એ કાર્ય સ્તુત્ય તો નાજ ગણાય.

શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૯. શિવાજી જળવાન થવાથી મોગલ પ્રાદેશાલને તથા વિજયપુરવાળાને તેનો ડર લાગ્યો. અને તેનો નાશ કરવાનું ઈચ્છવા લાગ્યા. શાહુજી વિજયપુરની મોકરીમાં હોવાથી શિવાજીને તેના તરફનો ભ્રમ હતો, તે શમ્યે એટલે તે છૂટથી મહાસત્તવા લાગ્યો. તેને મોગલોઈ ને વિજયપુરનાં ગામ લુંટ્યાં, જ્યાં ને તામે કર્યા. તેમના કિલ્લા લીધા ને ખીજા કિલ્લાકે બંધાવ્યા.

એ પ્રમાણે તેને મળ્યુત થતો જોઇ પાદશાહે પ્રથમ જોધપુરના રાજા જશવંતસિંગને તેના ઉપર મોકલ્યો; પણ એ રજપૂત રાજા બંદરખાનેથી શિવાજીની ચઢતી ને મુસલમાનોની પડતી ઇચ્છતો હતો, તેથી તે શિવાજીને મળી ગયો. આ સાંભળી ઔરંગઝેમે તેને ત્યાંથી ખસેડી પ્રથમ પંજાબમાં ને પછી કાશુલમાં સુખો બનાવ્યો. ને શિવાજી ઉપર જેપુરના રાજા જયસિંગને મોકલ્યો. શિવાજી સમય વરતી જયસિંગની સલાહથી પાદશાહને શરણે ગયો. ઔરંગઝેમે તેને દિલ્લી બોલાવ્યાથી જયસિંગની બાહેધરીથી તે તથા તેનો કુંવર સંભાજી દિલ્લી ગયા, પણ એ બાપ દીકરાને પાદશાહે કપટથી કેદ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૬.

શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૦. જયસિંગની બાહેધરીથી શિવાજી આવ્યો હતો, છતાં તેને કેદ કર્યો એ વાત તેને ગમી નહિ. તેથી તેનો છુટકારો ચલાવતો હતો, શિવાજી પણ ઔરંગઝેમના માથાનો કપટી હતો. તેણે પોતાનો છુટકારો થવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો ને તેમાં જયસિંગે સહાય કરી. શિવાજી માંદો થયો હોય એવો દાંગ કરી સાધુ-સંતાને મોટા મોટા ટોપલામાં મિઠાઈ વહેંચવા લાગ્યો. પ્રથમ તો પાદશાહે મીઠાઈના ટોપલાની પણ બરાબર સંભાળ રખાવી હતી, પરંતુ કેટલીક મુદતે એ દેખરેખ નરમ પડી એટલે શિવાજી અને તેનો પુત્ર બંને મીઠાઈના ટોપલામાં ખેસી નાસી ગયા. એ રીતે કપટથી છૂટીને શિવાજી અને તેનો પુત્ર રાયગઢ આવ્યા. ત્યાં આવી તેણે વધારે જોસથી મુલકો લૂંટવા તથા જીતવાનું કામ ચલાવ્યું. પાદશાહી સરદારોને યુક્તિથી તથા કપટથી વશ કરીને તેણે પોતાનું કામ કાઢી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં એણે બીજી વાર સુરત લૂંટીને ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોતાની તુળા સોનાથી કરાવી તેનું દાન કર્યું.

શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. શિવાજી જેવો લઢાઈમાં શૂરો, કામ કાઢી લેવામાં ત્યતુર ને મુલકો જીતવામાં ચપલ હતો, તેવોજ તે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં હોંશિયાર ને કાળજીવા-

જા હતો. પોતાની રૈયત દુઃખી ન થાય તેથી તે કાળજી રાખતો. મુલકો લુંટીને, જીતીને અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાનું કામ કાઢીને શિવાજી જેટલો પ્રખ્યાત થયો છે, તેટલો કે તેથી વધારે પ્રખ્યાત તે મુલકો સાચવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં ચતુરાર્થ બતાવ્યાથી થયો છે. તે કામ કાઢી લેવામાં કપટ ને કૂરતા કરતો, પણ કામ સાધ્યા પછી દયા બતાવતો; એટલે એનો જાતિ સ્વભાવ કૂર કે નિર્દય નહોતો, અને તેથીજ તે મુલકો જીત્યા પછી તેનો ખરાબર મંદોબસ્ત રાખતો. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને, ઈન્સાફ આપવાને, ગુન્હો અટકાવવાને, જમા વસુલ કરવાને અને તે બધા ઉપર દેખરેખ રાખવાને અધિકારીઓ નીમ્યા હતા; તેજ પ્રમાણે પોતાની હજુરમાં એણે આઠ મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા હતા. દીવાની, ફૌજદારી, લશ્કરી, પગાર આપનાર, દફતરી વગેરે ખાતાનો ઉપરી એક એક પ્રધાન હતો, અને તે બધાનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન કે પેશ્વા હતો.

શિવાજીનો અંત. ૧૨. રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે દક્ષિણમાં તંજાવર ગયો; ત્યાંની પોતાના આપની જાગીરની અરબી ઉપજ લેવાનો કરાવ કરી ત્યાં પોતાના ભાઈ વ્યંકાજીને કારભારી નીમ્યો. ઈ. સ. ૧૬૭૬. તંજાવરથી પાછા આવી તેણે કિલ્લા બંધાવ્યા. લશ્કરનો બંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યની મજબુતી કરી. એ ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યની મજબુતી. ૧૩. શિવાજીએ એક નાના જાગીરદારમાંથી વધીને ઔરંગઝેબ જેવા જોરાવર પાદશાહના સમયમાં મસ્તી વખતે એક બળવાન મરેડી રાજ્ય પોતાના પુત્રો માટે વારસામાં મૂક્યું; પણ તેના પુત્રો તેના જેવા નીકળ્યા નહીં; તેથી એ રાજ્યનો પાદશાહે ઝડપૂતથી નાશ કર્યો હતો. પણ શિવાજીએ મરેડી રાજ્યની ઈમારતનો પાયો એવો મજબુત ચણ્યો હતો કે તે ઝડપી રહી. તેણે મરેડા લોકોમાં જે શૌર્ય, સાહસ, યુદ્ધકળા, આયાબિમાન ને મેચ્છતિસ્કાર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તે યુગોથી એના સરદારોએ પોતાના નમળા રાજના સમયમાં પણ મરેડી રાજ્યની

પડતી થતી અટકાવી. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એ રાજ્યની પડતી થતી અટકાવવામાં સહાયમૂલ થઈ.

મકરણ ૨ જી.

શિવાજી પછીના રાજાઓ.

૧. સંભાજી. ૨. રાજારામ. ૩. તારાબાઈ. ૪. મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૫. શાહુરાજ. ૬. રામરાજ. ૭. મરેઠી રાજ્યની આખર.

સંભાજી ૧. શિવાજીને બે પુત્ર હતા—સંભાજી ને રાજારામ. તેમાંનો વડો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ બેઠો. તે શિવાજી જેવો બહાદુર પણ મૂંઝે હતો. કડુષા નામે બ્રાહ્મણની સોળતમાં પડી તેણે રાજ્યની ખરાબી કરી. સન ૧૬૮૩ માં ઔરંગઝેબ દક્ષિણે જીતવાને આવ્યો. ને પાંચ વરસમાં તેણે વિજયપુર ને ગોવળકોંડાના રાજ્ય જીત્યાં ત્યાં સુધી સંભાજી સુસ્ત થઈ બેસી રહ્યો. મુસલમાનોની માંહોમાંહેની લઢાઈનો લાભ એણે લીધો નહિ. વળી વિજયપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો ખાલસા થયાથી તે બંને રાજ્યના સિંપાઈઓ મરેઠાને આવી મળ્યા, તોપણ સંભાજીએ એના બાપ જેવી ચપગતા ને હોંશિયારી રાખી તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. એ અમૂલ્ય સમય એણે મોજમજમાં ગુમાવ્યો. એવામાં પાદશાહના સરદાર તુકારામખાન સંગમેશ્વરમાં એને પકડી લીધો. પાદશાહે તેને મુસલમાન થવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારી શાહખાદી પરણાવે તો થાઉં, એમ કહી તેણે પેગંબરને ગાળો દીધી, તેથી પાદશાહે તેને મરાઠી નાંખ્યો. સંભાજી પકડાયા પછી તેની સ્ત્રી તથા છોકરા પણ પકડાયા, તેમને ઔરંગઝેબે કેદમાં રાખ્યા. ઇ. સ. ૧૬૮૬.

રાજારામ. ૨. મરેઠાનો રાજા પકડાયાથી પાદશાહ ખુશ થયો. તે સમજ્યો કે હવે મરેઠી રાજ્યનો નાશ નજીક આવ્યો; પણ તે

એની બૂલ હતી. રાજ પકડાયાથી મરેડા નાઉમેદ થયા નહિ. શિવાજીએ આણેલું આર્યત્વનું અભિમાન અને જુરસો હજુ નરમ પડ્યાં નહોતાં. સઘળા મરેડી સરદારોએ એક મતથી સંભાળનાં દીકરા શિવાજીની વતી કારભાર કરવાને સંભાળના ભાઈ રાજરામને ઠરાવ્યો; ને ઔરંગઝેબ સામા શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઈ ચલાવી. પાદશાહ સામે આવે તો નાસી જવું ને બીજે ડેકાણે જઈ તેના લશ્કર ઉપર છાપો મારવો, ને તેનો ખળનો લંટી તેને નાણાંની તાણ પાડવી. પાદશાહ મરેડી કિલ્લા જીતે તો મરેડા મોગલાઈ મુલકમાં જઈ લંટ કરે. આ પ્રમાણે મરેડા મોગલોને હેરાન કરવા લાગ્યા, મોગલ સિપાઈઓ પણ પહેલા જેવા ચંચળ નહોતા. તેમના સરદારો મોજલા ને આળસુ થઈ ગયા હતા. વળી મોગલ સરદારો લાંચીઆ પણ હતા, તેથી વખત આવે મરેડા તેમને લાંચ આપીને છુટી પણ જતા, એ લાંચ પણ 'તેરા પુણ્ય તેરે દારે' જેવી હતી. મોગલાઈમાં લંટ કરી તેજ પૈસા મરેડા લાંચમાં આપતા. એક તરફ મોગલો મરેડી મુલક જીતતા, તો બીજી તરફથી જઈ તેમનો જીતેલો મુલક મરેડા પાછો લેતા. મરેડાએ રાજરામને કણ્ઠિકટના જીજગઢમાં રાખ્યો હતો; તેથી મોગલોએ જીજને ઘેરો ઘાલ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૪. ઘેરો ઘાલનાર કામખંદ ને જુલ્હીકારખાં હતા. તેમને અણખનાવ થયાથી મરેડાએ હેરાન કર્યા, તેથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી વાંદીવાસ ગયા. એ ઉપરથી પાદશાહે શાહજહા કામખંદને બોલાવી લીધો ને જુલ્હીકારને જીજ જીતવા હુકમ કરીધો. તેણે જીજગઢ જીત્યો પણ લાંચ લઈ રાજરામને નાસી જવા દીધો, ઇ. સ. ૧૬૯૮. રાજરામ જીજથી સતારે આવી રા. જધાની કરી ને ગોદાવરી સુધીના મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉઘરાવી. એવામાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦.

તારાખાઈ. ૩. પોતાના પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી રાજરામની સ્ત્રી તારાખાઈ રાજ્યકારભાર કરવા લાગી. એ બાઈએ પણ બહાદુરી ને ચપલતાથી લઢાઈનું કામ આગળ ચલાવી મોગલોને કાયર કરવા માંડ્યા. પાદશાહને પોતાનું ફેટલુંક લશ્કર ઉત-

રમાં મોકલવું પડ્યું, તેથી તેનું
દક્ષિણમાં લશ્કર કમી થયું.
પગાર ચઢી ગયાથી લશ્કરના
લોકશુભ મારવા લાગ્યા આથી
અંતે "ઔરંગઝેબે" થાકીને સ-
લાહનું કહેણ ચલાવ્યું. તેથી
મરેઠા ઉન્મત્ત થયા ને મોટી
મોટી માગણી કરવા લાગ્યા;
તે પાદશાહથી કબુલ ન થઈ
અને તે નિરાશ થઈ પાછો
ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા,
તેથી તે કેદ પકડાતો મુસ્કેલીથી
જયી અહમદનગર પહોંચ્યો. ને
થોડી મુદતમાં ત્યાંજ મરણ
પામ્યો. તે પછી આજીમે સંભાળના દીકરા શિવાજી (શાહુ)
ને છોડી મૂક્યો.

તારાબાઈ.

મરેઠી રાજ્યના બે ભાગ. ૪. શાહુએ દક્ષિણમાં આવી મ-
રેઠી રાજ્યનો દાવો કર્યો. પરંતુ તારાબાઈએ વાંધો લીધો કે એ
સંભાળનો ખરો દીકરો નથી—કોઈ ધુતારો છે; પણ બણા મરેઠી
સરદારો શાહુને આવી મળવાથી તેનું જોર વધ્યું; તેથી તારા-
બાઈ કોલ્હાપુરમાં જઈ રહી. એ પ્રમાણે શિવાજીના રાજ્યના બે
ભાગ થયા. મોટા દીકરાના વંશજ સતારામાં ને નાનાના વંશજ
કોલ્હાપુરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

શાહુરાજ. ૫. શાહુને ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ગાદી મળી. તેણે
બાલાજીને પોતાના પેશ્વાની જગા આપી. શાહુ મોગલ દરબારમાં
ઉછરેલો હોવાથી તેને મોજમજા ભોગવવાનો શોખ હતો; તેથી
એણે રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. સવળો કારભાર પેશ્વાને સોં-
પાથી તેઓ રાજ્યમાં કરતા કારવના થયા. બાલાજી ઇ. સ. ૧૬૨૦

માં ગુજરી ગયાથી શાહુએ તેના મોટા દીકરા બાહુરાવને પેશ્વાઈ આપી. બાહુરાવ પણ એના આપ જોવા બહાદુર હતો. તે પોતાના રાજાનો મત લેઈ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે પણ પોતાનું ધાર્યું તેના મનમાં હિતારી, તે પ્રમાણે કરતો. તે રાજાને નામે કારબાર કરતો. તેથી શખણા મરેઠી સરદારો તે માન્ય કરી તેની આજ્ઞામાં રહેતા. તે ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં મરણ પામવાથી તેનો વડો પુત્ર બાહુરાવ પેશ્વા થયો. બાહુરાવે પેશ્વાઈ ન મળે માટે કેટલાક મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ બાહુરાવે ચતુરાઈથી તેમનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહિ. શાહુરાજ ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

રામરાજા. ૬. શાહુને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના નામનું એક વશીઅતનામું બાહુરાવ પેશ્વાએ રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રાખી રાજાની વતી રાજ્યનો કુલ કારબાર પેશ્વાએ કરવો. એ રીતે બાહુરાવે રાજાની મંજૂરીથી પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની કરવાનો યત્ન કર્યો. મરેઠી રાજ્યમાં એ પક્ષ હતા. મરેઠા ને બાહુરાવ. પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થાય તો રાજ્યમાં બાહુરાવનું ચલણ થાય, તેથી મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ અતે એ વશીઅતનામું મંજૂર રહ્યું ને પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થઈ. પેશ્વાએ રાજરામના દીકરા શિવાજીના પુત્ર રામરાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રામરાજાએ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાનો યત્ન કર્યો. પણ તે નિષ્ફળ થયો. તેથી સતારાની આસપાસના કેટલાક મુલક રાખી બાકીના રાજ્ય ઉપર પેશ્વાને કારબાર કરવા દીધા. નવા પેશ્વાને પાલડી બંધાવવાનું કામ માત્ર રાજા પાસે રહ્યું. રામરાજા ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં મરણ પામ્યો.

મરેઠા રાજ્યની આખર. ૭. રામરાજાને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેણે ભોંસલ કુળના એક શાહુ નામે છોકરાને હતક લીધો, ને બીજા શાહુ નામે રાજા થયો. તેણે ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં પેશ્વાથી સ્વતંત્ર થવાનું મહનત કરી. પણ પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે દીકરાને કેદ કર્યા. એ શાહુ કેદમાંજ મરણ પામ્યો. પણ જ્યારે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરદારો લીધું ત્યારે

અંગ્રેજ સરકારે સતારાની ગાદીએ શાહુના દીકરા બાળાસાહેબ ઉપર પ્રતાપસિંગને ખેસાડ્યો. ને પંદર લાખની ઉપજનો મૂલક તેને આપ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં તેના ઉપર ફોતુરનું તહોમત આવ્યાથી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના બાઈ આપાસાહેબને ખેસાડ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મુઆયી તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું. એ રીતે શિવાજીના સ્થાપેલા મરેઠી રાજ્યની આખર આવી. એ રાજ્ય ૧૮૫ વર્સ ચાલ્યું. એ રાજ્યની કાલ્હાપુરની શાખા અઘાપિ હયાત છે.

પ્રકરણ ૩ નું.

પેશવાનું સ્વતંત્ર થવું.

૧. બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૨. બાજીરાવ. ૩. મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૪. બાજીરાવના ગુણ. ૫. બાલાજી. ૬. પેશ્વા રાજ્યની સ્વતંત્ર થાય છે.

બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૧. શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી જે આઠ પ્રધાન નીમ્યા હતા, તેમાં પેશ્વા સર્વનો ઉપરી હતો. શાહુ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વા માત્ર નોકરી કરતા. રાજ્ય મરજીમાં આવે તેને પેશ્વાની જગા ઉપર નીમી શકતો. પણ શાહુ રાજ્ય મોજશોખમાં પડ્યો ને રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. રાજ્યકારભાર સર્વ પેશ્વાને સોંપ્યો તેથી તેનું બળ વધ્યું. પહેલો પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ બહુ બુદ્ધિવાન ને પહેચિલો હતો. તે પ્રથમ તલાટીનું કામ કરતો; ત્યાંથી વધતાં વધતાં તે પોતાની હોશીઆરી વડે પેશ્વા થયો. ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા મજબૂત કરવાને પોતાની જાતના બહુ બ્રાહ્મણોને નોકર રાખ્યા. મરેઠા કંઈ બહુલા નહોતા. તેથી મુઠ્ઠા તથા હિસાબકિતાબ ને લખાણ વગેરેનું કામ કરવાને બ્રાહ્મણ વગર તેમને ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની મજબૂતી થયા પછી બાલાજીએ મરેઠી રાજ્ય વધારવા

તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દિક્ષીનાં પાદશાહ નખળા હતા તે તેમના સરદારોમાં ફાટકુટ ચાલેલી હતી, તેથી સૈયદલુસેને બાલાજીની મદદ માંગી ત્યારે બાલાજી દશ હજાર મરેડા લેઈને તેમની મદદ ગયો. એ મદદના બદલામાં દક્ષિણની ચોથ ને સરદેશમુખી લેવાનો કરાર કરાવી લીધો. પાદશાહી નખળી થવાથી મરેડા બીજા પ્રાંતોમાં પણ ચોથ ઉધરાવવા લાગ્યા. એ રીતે મરેડી રાજ્યની ચક્તી કરી બાલાજી ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં ગુજરી ગયો. બાલાજીના વખતમાં મરેડી લશ્કરનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાલાડે હતો. તેને એક બહાદુર સરદાર દામાજીરાવ ગાયકવાડ કરીને હતો, તેની બહાદુરીથી રાજ ચંદ દાલાડાએ તેને સારી નોકરી આપવાને શાહુને બહામણ કરી. શાહુ તેને સમશેર બહાદુરનો ઇલાકાત અને સેનાપતિથી ઉતરતા દરજ્જાની સેનાખાસખેલની જગા આપી.

બાજીરાવ. ૨. બાલાજીને બે દીકરા હતા. બાજીરાવ ને ચીમનાજી, તેમના મોટા દીકરા બાજીરાવને શાહુએ પેશ્વા બનાવ્યો. સેનાપતિની જગા ખંડેરાવના દીકરા વ્યંબકરાવ અને સેના ખાસખેલની જગા દામાજીના લત્રિગ પિલાજીને આપી. બહાદુર અને શરા બાપનો પુત્ર બાજીરાવ પણ બહાદુર ને ગુરો હતો. શિવાજીની ધારણા ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી આર્ય રાજ્ય સ્થાપવાની હતી, તે ધારણા પર લાવવાને બાજીરાવે મહેનત કરી. આ સમયે મોગલાઈની નમતી બેઠી હતી. તેમના પાદશાહ બુદ્ધિહીન ને નખળા હતા. અને તેમના સરદારોમાં ફાટકુટ હતી. આવી સ્થિતિનો લાભ લેવાને બાજીરાવે વિચાર કર્યો. મરેડી દરબારમાં મોગલાઈ તોડવાને બે અભિપ્રાય હતા. એક પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મોગલાઈ સુખાનાં રાજ્ય જીતી લેઈ પાદશાહીનો નાશ કરવો. બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે થડ કાપી એટલે ડાળાં પાંખડાં એની મેળે ખરી પડશે. પાદશાહી જીતી કે સુખાનાં રાજ્ય જીતવાં મુશ્કેલ નહિ પડે. બાજીરાવ આ બીજા પક્ષના અભિપ્રાયનો હતો. તે ભરી દરબારમાં બોલ્યો કે “ મહારાજ

ભરતખંડમાંથી પરદેશીઓને હાંકી કાઢી આર્યરાજ્ય સ્થાપી અમર નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તરભરતખંડમાં સ્વારી કરી પાદશાહી તોડ્યાથી મહારાજનો ભગવો ઝુડો અટક સુધી ઉડશે. મહારાજ સાહેબ, ક્ષય પ્રાપ્તતા ઝાડને થડમાંથી કાપ્યું એટલે એનાં ડાળ ને પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે.” બાહુરાવનાં આ શરૂઆતી વચનોથી રાજા પણ આવેશમાં આવ્યો ને બોલ્યો. કે “ સાખાશ, બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા ધન્ય છે તને ! તું મારા વાવટાને હિમગીરીથી પણ પાર ઉડાવશે.” એમ બોલી તેણે પેશ્વાનો વિચાર મંજૂર કર્યો.

મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૩. રાજાએ મંજૂરી આપ્યાથી બાહુરાવે મરેઠી લશ્કર તૈયાર કરી મરેઠી રાજ્ય શી રીતે વધારવું તેની વ્યવસ્થા કરી. પ્રથમ મરેઠી લશ્કર ગુજરાતમાં ને માળવામાં પેહું. ગુજરાતમાં પાદશાહી સુબેદાર જોધપુરનો અબેસિંગ અને માળવામાં જેપુરનો જેસિંગ હતો, તેમની પાસેથી ધીરે ધીરે તે પ્રાંતો જીતી લીધા. માળવા ઈ. સ. ૧૭૫૪ માં ને ગુજરાત ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં પૂર્ણ તામે થયાં. બાહુરાવનો સામાવાળીઓ નિજમ ઉસ્માન હતો, તેનાથી બાહુરાવનો અટકાવ ન થયો; ત્યારે તેણે મરેઠી રાજ્યની બે શાખા, સતારા ને કાલ્હાપુરને લઢાવી મારી. પણ બાહુરાવે ચપળતાથી કાલ્હાપુરના સૈન્યને હરાવી શાંત પાડ્યું. એટલે નિજમે બાહુરાવની સામા મરેઠા ઉસ્કેયા, મરેઠી ટોળાને આગેવાન સેનાપતિ ત્ર્યંબકરાવ દાલાડે હતો; પણ એ સમાચાર મળતાં જ નિજમની મદદ આવી પહોંચતાં અગાઉ બાહુરાવ લશ્કર લેઈ ગુજરાતમાં આવ્યો ને ડભોઇ આગળ દાલાડેને તેણે માર્યો. જતાપછા શત્રુ ઉપર વેર લેવાને બદલે તેમને શાંત પાડવાને બાહુરાવે ત્ર્યંબકરાવના ફીકરાને સેનાપતિ નીમી, તે બાળક હોવાથી ગાયકવાડ પિલાજીને તેના રક્ષક ઠરાવ્યો. હવે બાહુરાવ મોટું સૈન્ય લેઈ ઉત્તરમાં આવ્યો. તેથી પાદશાહે ડરીને નિજમની મદદ માગી. નિજમ ભોપાળ આગળ બાહુરાવની સામે થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૬. એ લડાઈમાં નિજમ હાર્યાથી તેણે માળવા, નર્મદા ને

અંબલ વચ્ચેના મુઠકને ૫૦ લાખ રૂપીઆ એટલું પાદશાહ પાસે અપાવવાનું કબુલ કર્યું. નિકામ એ કરાર કબુલ કરાવવાને પાદશાહ પાસે ગયો, પણ એવામાં નાદીરશાહ આબ્યાથી દિલ્લીમાં અનર્થ થયો, તેથી એ કરાર બાજરાવના મરણ પર્વેત મંજૂર થયો નહિ. ભોપાળથી બાજરાવ દક્ષિણમાં આવ્યો, એવામાં એના બાઈ ચીમનાજી આપાએ યુદ્ધ કરી પોર્તુગીઝો પાસેથી સાઠી, વસાઈ વગેરે જીતીને આખા કાકણમાં મરેઠી સત્તા ખેસાડી. પેશવાના સરદાર રાધોજી ભોંસલેએ કટક સુધી લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે મરેઠા સર્વત્ર લૂંટ ચલાવીને ચોથ ને સરદેશમુખી ઉધરાવવા લાગ્યા; એ વામાં બાજરાવનો કાળ થયો, ઇ. સ. ૧૭૪૦.

બાજરાવના ગુણ. ૪. બાજરાવ લણેલો ને સમર્થ બુદ્ધિવાન હતો. વળી તે શરો, ચતુર ને સ્વદેશાભિમાની હતો, તે નિષ્પક્ષપાત હોઇને ગુણુવાનની બુજ કરી તેને લાયકી પ્રમાણે તેને દરજ્જે ચઢાવતો. એ પ્રમાણે એના હાથ નીચેના ધણા માણસો હલકે દરજ્જેથી ઉચી પાયરીએ ચઢ્યા હતા. મહાવરાવ હોલ્કર ને રાણોજી સિંધીઆ તેમાં મુખ્ય છે. એ બંને પોતાની લાયકી વડે બાજરાવના સરદારો થયા, ને આ-

બાજરાવ.

ગંગ જતા રાજ્યસ્થાપક થયા. મહાવરાવના વંશજો ઈંદોરમાં, રાણોજીના વંશજો ગુલાબપરમાં હજી રાજ્ય કરે છે. એ સિવાય પણ જે જે લાયક માણસો હતા, તે સર્વેને બાજરાવે જાગીરો આપી ચોખ્ખ દરજ્જે ચઢાવ્યા. તેના મરણ સમયે વરાડમાં રાધોજી

ભોંસલે, ગ્વાલિયરમાં રાણોજીનો પુત્ર જ્યાપા સિંધીઆ, ઇંદોરમાં મલાવરાવ હોદ્દર, ધારમાં આનંદરાવ પવાર, વડોદરામાં પિલાજીનો

પુત્ર દામાજીભાઈકવાડ, અક્ષકોટમાં કૃતેસિંહ ભોંસલે, રાજ્ય કરતા સરદારો હતા. એ સરદારો પોતાની જાગીરના બદલાનાં પોતાનાં સૈન્ય લઈ પેશ્વાના સલાયે આવતા બાજરાવ સ્વભાવે સાદો ને વહેમ રહિત હતા. એણે પોતાના પરાક્રમને હોંશીઆરી વડે મરેડીરાજ્યની સીમાને કીર્તિ વધારી, એણે રાજ્ય મેળવ્યું,

મહારરાવ હોદ્દર. પણ રાજ્યનો ધરોધર બંદોબસ્ત રાખીને શિવાજીની પેઠે રૈયતને ઇન્સાફ મળે એવી ચંભાળ રાખી નહિ. એ એની કીર્તિને ઝાંખ લગાડનાર ખોડ હતી. મરેડામાં શિવાજી ને બાલજીમાં બાજરાવ જેવા મરેડી રાજ્યમાં બીજા પુરુષો થયા નથી.

બાલાજી. પ. બાજરાવના મરણ સમયે તેને બે દીકરા હતા. બાલાજી ને રઘુનાથરાવ કે રાધોઆ. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા થયો એને પેશ્વાઈ નહિ મળવા માટે રાધોજીએ અને બીજા મરેડા સરદારોએ મહેનત કરી, પણ તે બાલાજીની ચતુરાઈથી વ્યર્થ ગયું. પરંતુ તેથી રાધોજી ને બાલાજી વચ્ચે અણબનાવ થયો. દક્ષિણમાં સરખાતી કરીને બોપાળ મુકામે બાજરાવ સાથે નિજામે ને પાંચે દીકરી ને કરાર મંજૂર કરાવવાને પેશ્વાને ઉત્તર દિગ્વિજયમાં આગેવાની. પાદશાહ તે કરાર મંજૂર રાખ્યા તેવામાં ઈ. સ. ૧૭૪૨માં રાધોજી બોંસલેએ બંબાળા ઉપર સ્વારી કરી, તેથી ત્યાંના સુબેદાર અલિવર્દીખાને પાદશાહની મદદ માગી; તે ઉપરથી તેણે બાલાજીને તેની કુમદ મોકલ્યો. તે વખતે રાધોજીથી બચવા માટે અંમેજેએ કરીને કલકત્તાની આસપાસ પાર્શ્વ

ખોદાવી હતી તે હજી મરેડી ખાઇ કહેવાય છે. પેશ્વાએ બંગાળે
જ્યાં રાધોજીને નસાડી મૂક્યો તે પછી પોતે સતારે ગયો. ઇ. સ.
૧૭૪૭. સન ૧૭૪૮ માં શાહુરાજ ગુજરાત પછી ફરીને મરેડા ખા-
ઈણીની સત્તાની સામા થયા, વિરૂદ્ધ પક્ષનો આગેવાન રાધોજી હતો;
તેનું સમાધન કરવાને ખાલાજીએ રાધોજીને બંગાળા તથા બહાર-
પ્રાંતની ચોથ લેવાની રજા આપીને મેળવી લીધી. રાધોજીએ તેથી
રાજી થઈ કટક પ્રાંત જીતી લીધો તથા બંગાળાના નવાબ પાસેથી
ચોથને બદલે દરવરમે બાર લાખ રૂપિયા લેવાના કરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પેશ્વા રાજાથી સ્વતંત્ર થાય છે. ૬. ખાલાજીએ યુક્તિથી પો-
તાનો પ્રતિપક્ષ તોડીને સ્વપક્ષ મજબુત કર્યો, તથા કરવાનું કારણ
મથું એટલે તેણે પોતાની ગાદી પુનામાં કરી, ને સતારાના રા-
જથી સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પ્રકરણ ૪ થું.

પેશ્વાઈનો મધ્યાહ્ન.

૧. નિજામ સાથે લડાઈ. પેશ્વાઈનો વધારો. ૩. પા-
ણીપતનું યુદ્ધ. ૪. માધવરાવ. ૫. મરેડી સરદારો. ૬. અહ-
લ્યાભાઈ. ૭. મરેડાની પુનઃપુર્ણ કરા. ૮. માધવરાવનાગુણ.

નિજામ સાથે લડાઈ. ૧. સન ૧૭૫૨ માં નિજામની ગાદીએ
સત્તાતજંગ હતો ને તેની પાસે છુમી નામે ફ્રેન્ચ સરદાર તથા
તેનું ૫૦૦ માણસનું કઠાવતી ગોદ લઈને હતું; તેની મદદ લઈ
નિજામે પેશ્વાપર ચઢાઈ કરી, પણ એટલામાં રાધોજીએ નિજા-
મના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાથી તે સંધિ કરી પાછો ગયો.

પેશ્વાઈનો વધારો. ૨. સને ૧૭૫૮ માં પેશ્વાએ પોતે કર્ણા-
ટક ઉપર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના નવાબ પાસેથી તથા મહોમ્મદના હિંદુ
રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી; વળી એજ સાલમાં દામાજી ચાંચક-
વાડે અમદાવાદ જીતીને ગુજરાતનો પૂર્ણ કબજો લીધો. એવામાં
પાદશાહના વજીર ગાજીદીને પેશ્વાની સાહાય આગાથી રાધોજી એક
વજવાન મરેડી સૈન્ય લેઈ ઉતર દિલ્હીમાં ગયો. તેણે દિલ્હી બંધ

અહમદ દુરાનીએ મૂકેલા સેનાપતિ નજીબુદ્દવલાને નસાડ્યો, ત્યાંથી પંજાબ જઈ તે પ્રાંત દુરાનીના સુબાને નસાડીને છૂટી લીધો, સથા ત્યાં પોતાનો સુબો મૂક્યો. ઈ. સ. ૧૭૫૮. એ પ્રમાણે પંજીસ વર-સમાં બાજરાવનું ભવિષ્ય ખરૂં પાડી, મરેઠાએ અટક સુધી પોતાનો ઝુંડો રાખ્યો. દક્ષિણમાં પેશ્વાનો મુખ્ય શત્રુ નિજમ હતો. તેના ઉપર ચીમનાજી આપાના પુત્ર સદાશિવ બાહિને જોરાવર સૈન્ય આપી મોકલ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં ઉદ્ગીર આગળ નિજમને હરાવ્યો, તથા તેની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા મુલકલઇને નખ્ખો કરી નાંખ્યો. એ રીતે હિંદમાં અંગ્રેજ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે વખતે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

પાણીપતનું યુદ્ધ. ૩. અહમદ દુરાનીનો પંજાબ પ્રાંત પેશ્વાએ લીધો હતો, તેથી પેશ્વાને સજા કરવાને બળવાન પઠાણ બંધકર લઇ તે ભરતખંડમાં આવ્યો. આ તરફ આખા ભરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી. તેણે સઘળા નાના મોટા રાજા ને નવાબને હરાવી તાબેદાર બનાવ્યા હતા. હવે તેઓ ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયારી કરતા હતા; તેથી મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં બળવાને તૈયાર થયા ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવવાને તત્પર થયા. મરેઠા ને અબદલીની આ લઢાઈ તે હિંદુ મુસલમાનની લઢાઈ હતી. હિંદની પાદશાહત કાને હાથ જશે એ નકી કરવાની આ લઢાઈ હતી. તેથી ખંને પક્ષે એક મહા યુદ્ધ કરવાને જામરી તૈયારી કરી. પેશ્વા પાસે ૧૫૦૦૦ કવાયતી લશ્કર હતું; તે તેનો સરદાર ઈબ્રાહિમખાં ગારદી હતો. એ વગર ૨૦૦ તોપો, ૫૫ હજાર સ્વાર; ને બે લાખ લૂંટારા તથા મોકરો હતા. અહમદશાહ પાસે ૪૬૮૦૦ સ્વાર, ૩૮૦૦૦ પામદળ ને ૭૦ તોપો હતી, તથા નજીબુદ્દલા ને અયોધ્યાના નવાબ તેની મદદમાં હતા. ને હોસ્કર, સિંધીઆ ગાયકવાડ, વગેરે પેશ્વાના સર-સરો સિવાય રજપૂત રાજાઓ ને ખટોનો રાજા સુરજમલ પેશ્વાની પક્ષમાં હતા. મરેઠી સૈન્ય પહેલાંના જેવું લૂંટારા સેલ્કાથી ખમેલું નહોતું. તે કવાયતી કસાયેલું ને નિજમને ઉદ્ગીર આગળ હરાવી છતમાં ઉન્મત્ત થયેલું હતું. એ સૈન્યનો સેનાપતિ સદાશિવ બાહિ

હતો. તે ઉદગીરના યુદ્ધમાં જય પામ્યાથી ઉન્મત્ત થયો હતો. તે અભિમાની, અવિચારી ને સ્વેચ્છાચારી હતો. સદાશિવરાવે દિલ્હી જઈ રાજમહેલ લૂંટ્યો તથા પેશવાના દીકરા વિશ્વાસરાવને પાદ-શાહની ગાદીએ બેસાડવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ એ વિચાર એના સલાહકાર તથા મદદગારને ગમ્યો નહિ. એમ ઉતાવળ કરી હિંદની આખી મુસલમાન શામને ગુસ્સે કરવામાં ડહાપણ નથી એવી સલાહ મળવાથી ભાઉ તેમ કરતો અટક્યો. હવે લઢાઈ કેમ ચલાવવી તે બાબત વિચાર ચાલ્યો. સૂરજમલ, રજપૂતો ને કેટલાક મરેઠા સરદારોનો વિચાર એવો હતો કે, શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઈ કરવી અખદ્દહી સામા રણયુદ્ધ ન કરતાં આસપાસના મુલક ઉજ્જ કરવો ને તેને ધાસ દાણાનો તોટો પાડવો. એટલે તે આપોઆપ કાયર થઈ પાછો જશે. અખદ્દહી ચતુર લઢાઈયો છે ને તેનું લશ્કર કમાયલું ને બળવાન છે તેના સામા આપણું સૈન્ય ટકી શકશે નહિ, એવી વાજખી સલાહ ઉદગીરની લઢાઈના જયથી છોકલા ભાઉને ગમી નહિ તેણે તો રણક્ષેત્રમાં અખદ્દહીને હરાવી જય મેળવી અમર કીર્તિ કરવાનું ઈચ્છ્યું. આ વખતે રાધેબા જેવો અનુભવી ને ડરેલ સરદાર મરેઠાને માથે ન હોવાથી ભાઉના અવિચાર ને ઉદ્વેગપાણીનું ફળ તેમને મળ્યું. હિંદુ સૈન્યમાં મતભેદ પડ્યાથી સૂરજમલ તથા રજપૂતો ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા ગયા. એક તો મરેઠા લંટારા હતા ને તેમના તરફથી તેમને બહુ સોસવું પડ્યું હતું, તેથી તેમના ઉપર તેમને ભાવ થોડોજ હતો. તેમાં ભાઉ જેવો અવિચારી ઉપરી હોવાથી જે સ્વદેશાભિમાનના આવે-શથી તેઓ મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા, તે અભિમાન જતું રહ્યું ને તેઓ મરેઠાથી દૂર જઈ તટસ્થ બિલા પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં જ્યાં પહેલાં માંડવ ને કૌરવ શાહજીદીન ને પૃથુરાજ, ઇબ્રાહીમ ને બાબા તથા હેમુ ને અકબર લડ્યા હતા, ત્યાંજ હિંદુ મુસલ-માનનાં સૈન્ય સામુસામાં થયાં. સન ૧૭૬૧ ની સાલમાં આ મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં મરેઠાનો સરદાર ભાઉ તથા પેશવાનો દીકરો વિશ્વાસરાવ મરાયા, ઇબ્રાહીમખાં ને તેનું કવાયતી લશ્કર તથા ખીજા લણા મરેઠી સરદારો ને આણસો મરાયાં ફક્ત એ બાબ મરેઠા રણમાં પડ્યા ને અખદ્દહી વિજયશાળી થયો; પણ તે વિજય

મેળવી પાછો વળ્યે, તે ફરી હિંદમાં આવ્યોજ નહિ. મરેઠી સૈન્યનો એ પ્રભાણે નાશ થવાથી આખા મહારાષ્ટ્રમાં ઘેર ઘેર રહારોળ થઈ રહી. પેશ્વા પણ આ હારથી બહુ ખિન્ન થયો. હિંદમાં હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાની તેનો આશા લંગ થઈ, તેના મોટા મોટા સરદારો, ભાઈ ને દીકરો મરણ પામ્યા. તેનું અનુભવી સૈન્ય નાશ પામ્યું. હવે શું થશે ! એવી હાયવરાળમાં તે પણ તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એ પેશ્વા બહાદુર, પહોંચેલો, પણ આજસુ ને રંડીયાજ હતો.

સન ૧૭૪૮ ની સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવા લાયક થઈ; કેમકે તે સાલમાં દિલ્હીનો પાદશાહ મહમદશાહ સતારાનો રાજ શાહુ, ને નિજમુલમુલક મરણ પામ્યા ને અહમદશાહ અબદલીએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી. વળી તે સાલમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે સલાહ થવાથી મદ્રાસ અંગ્રેજને પાછું મળ્યું. એજ રીતે ઇ. સ. ૧૭૬૧ ની સાલ પણ હિંદના ઇતિહાસમાં જાણવાજોગ થઈ. એ સાલમાં હિંદના ધણીપણા માટે પાણીપતમાં મરેઠા મુસલમાન લઢી મુઆ, તેમાં મરેઠા હાર્યા; તથા અંગ્રેજને ફ્રેંચો લઢી મુઆ, તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા; ને નિજમની ગાદીએ સલામત-જંગને મારી નિજમઅલી બેઠો. તથા મહિસુરમાં હૈદર પાદશાહ થયો.

માધવરાવ. ૪. બાલા-જીના મરણ સમયે તેના એ દીકરા હયાત હતા, માધવરાવ ને નારાયણરાવ તેમાંથી મોટો દીકરો માધવરાવ પેશ્વા થયો. એ વખતે એની ઉંમર ૧૭ વર્સની તેથી તેનો કાકો રાધોઆ રા-

માધવરાવ પેશ્વા.

જ્યનો સખજો કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ જુવાન પેશ્વા પોતાના કાકાના આશ્રમ રહેવાને ચલાતો નહતો. તેથી રાજ્યમાં કુસંપ પેઢો. પાણી માં મરેડી સૈન્યનો નાશ થવાથી હિંદમાં તેમનું વજન ઘટ્યું હતું તેવામાં તેમનામાં કુસંપ પેઢેલાં જાણ નિજામે એ તકનો લાભ લેઈ પુના ઉપર ચઢાઈ કરી તે લટ્યું. તેથી મરાઠાઓએ માંહોમાંહેનો કુસંપ કાઢી નાંખી નિજામને હરાવી વેર લીધું. એ યુદ્ધમાં જુવાન પેશ્વાએ બહુ બહાદુરી દેખાડી. એવામાં મહિસરના હૈદરઅલીએ મરેડી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી; પણ માધવરાવે તેને પણ હરાવી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪.

મરેડી સરદારો. પ. માધવરાવ નાનો હોવાથી મરેડા સરદારોએ બાહ્ય સત્તા તોડવાને ફરી યત્ન કર્યો. તેમનો આગેવાન રાધોજીની ગાદીએ થયેલો જનોજી ભોંસલે હતો; પણ માધવરાવે તેને હરાવીને તાબે કર્યાથી વિરુદ્ધ પદાનું બળ તૂટ્યું. રાધોજીએ તેની સ્ત્રી આનંદીબાઈની શિખામણથી માધવરાવ પાસે અર્ધ રાજ્ય માગ્યું; પણ પેશ્વાએ તેને હરાવીને ફેદ કર્યો; રાજોજીનો પુત્ર જનકોજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાયાથી મલાઈ સિંધીઆને પેશ્વાએ ગાદી આપી. મલાવરાવ હોલકર ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર તેની પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો; તેથી તેનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. તે પણ તરતજ મરણ પામ્યાથી રાજ્યની હકદાર તેની મા અલ્લ્યાબાઈ હતી, તેણે પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકાજીને દત્તક લીધો. એ તુકાજી લલાઈનું કામ કરતો ને અલ્લ્યાબાઈ રાજ્યકારભાર ચલાવતી. આ વખતે ગાયકવાડ તો માત્ર ગુજરાતના રાજ્યની જ વ્યવસ્થા કરવામાં ધ્યાન આપતા તેમણે મરેડાના બહારના કે માંહોમાંહેના વિગ્રહમાં લાગ લીધો નહિ. તેમણે ગુજરાતની ઉપજ પેશ્વાને પહોંચાડી ને તેમનું ઉપરીપણું બહાલ રાખ્યું હતું. એ રીતે માધવરાવે ચપળતા, ચતુરાઈ ને યુદ્ધકૌશલ બતાવી મરેડી સરદારો જાણે રાખી તેમના ઉપર હાથ બેસાડ્યો.

અહલ્યાબાઈ. ૬. અહલ્યાબાઈ બાળવિધવા છતાં બહુ પવિત્ર

ને ધાર્મિક હતી. તેણે ઠામ ઠામ બંધાવેલાં ધર્મક્ષેત્રો હજી સુધી તેની પવિત્રતા દર્શાવે છે. એ બાઈ જણેલી, સદ્ગુણી, દયાળુ ને હિંમતવાન હતી. તેણે દૈયતને ન્યાય આપી, સંરક્ષણ કરી સુખી કરી તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેની રાજ્યધાની ઇંદોર એક નાના ગામડામાંથી વધીને આબાદ શહેર થયું. વળી તેણે પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન પાળ્યાથી તેના મરણ પછી તે દેવી તરીકે આજ પર્યંત

અહલ્યાબાઈ.

પૂજાય છે. એણે પસંદ કરેલો સેનાપતિ તુકાજી પણ લઢાઈમાં અનુભવી ને બહાદુર હતો.

મરેઠાની પુનઃ પૂર્ણ કથા ૭. મરેઠાઓનો માંહોમાંહેનો ત્રિ-અડ પતાવ્યા પછી માધવરાવે ઉત્તર ભરતખંડમાં મરેઠાની ગએલી આબરૂ પાછી મેળવવા માટે યત્ન કર્યો. તેણે પોતાના સરદાર ત્રિસાજીકૃષ્ણને મરેઠા સૈન્ય આપી ઉત્તરમાં મોકલ્યો. તથા સિંધીઆ ને હોલ્કરને તેની સહાયે જવા હુકમ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૬, તેમણે રજપૂત, જાટ વગેરે પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા રોહિલાને મુલક લૂંટીને ઉજ્જડ કર્યો. વળી દિલ્લી તથા આગ્રા જીતીને શાહઆલમ પાદશાહ અંગ્રેજોને આશ્રયે હતો તેને પોતાના આશ્રયમાં લીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૧. એ પ્રમાણે મરેઠાએ ઉત્તર હિંદમાં જ્યાં મેળવી પોતાની મયેલી આબરૂ પાછી મેળવી. એવામાં દક્ષિણમાં દેહરે ફરીને મરેઠા સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું; પણ માધવરાવે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને તાબે કર્યો ને પોતાને ફાવતી શરતો કરી સંધિ કરી. તેજ સાલમાં માધવરાવ ભર જુવાનીમાં

પડેલી પેશ્વાઇને ફરીથી સજીવન કરી મરણુ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૨.

માધવરાવના શુષ્ક. ૮. માધવરાવ પણ બાહુરાવની માફક માણસ પસંદ કરવામાં ચતુર હતો. તે પોતાના સરદારોને તાબે રાખ્યો ને નહિ રહેનારને શાસન કરતો. એણે કેટલાક પ્રકારની વેઠ કરાવવાની યંત્ર કરીને તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરી, ન્યાય આપી જી-લમ અટકાવ્યો; તેથી મરેઠી પ્રજા એનાં વખાણુ કરવા લાગી. વળી તે યુદ્ધમાં કુશળ, ચતુર ને શરો હોવાથી મરેઠી રાજ્યને તારી શક્યો; અને જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ્ય વધારે મજબુત કરી શિવાજી જેવો નામજન્યો થાત. પણ મરેઠી રાજ્યને કમનસીબે તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું, ને એ રાજ્યની ખરાબી થઇ. માધવરાવનો દાખ જવાથી મરેઠામાં લોભ ને દ્વેષ પ્રદિષ્ઠ થઈ કુસંપ પેઠા તેથી તેમની પડતી થઇ. માધવરાવના સમયમાં રામ-શાસ્ત્રી કરીને ન્યાયાધીશ, ત્યંબકમામા ને હરિપત સરદાર તથા સખારામભાઈ ને નાનાફડનવિસ કારભારીઓ પ્રખ્યાત હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પેશ્વાઈની પદ્ધતી ને અંત.

૧. નારાયણરાવ. ૨. રાધોબા. ૩. માધવરાવ નારાયણ ૪. સુરતની સંધિ. ૫. પુરંધરની સંધિ. ૬. મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૭. લલાઇની પુનઃરાજ પાત. ૮ રાધોબા. ૯. મહાદજી સિંધીબા. ૧૦. ખરેહાની લલાઈ. ૧૧. નાનાફડ નવિસ. ૧૨. સવાઈ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૩. બાહુ રાવ બીજો. ૧૪. નાનાફડનવિસનું મરણુ. ૧૫. વસાઈની સંધિ. ૧૬. મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૭. મરેઠી ત્રીજો વિમુક્ત.

નારાયણરાવ. ૧. મોટા માધવરાવ પેશ્વાને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. માધવરાવના વખ-તમાં રાધોબામાં પ્રદિષ્ઠ એવેતો રાજ્યલોભ પેશ્વાની આસાફીથી દબાઈ રહ્યો હતો, તે તેના મૂળ પછી આપી આનંદીબાઈએ જામૃત

કર્ચો. એ બાદની શિખવણથી રાધોબાએ પોતાના ભત્રિજાનો ધાત કરાવ્યો ને ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૭૭૪.

રાધોબા. ૨. નારાયણરાવના ખૂનમાં રાધોબાનો હાથ હોવાથી રામસાસ્ત્રી વગેરે કારભારી ને સરદારો એની વિરૂદ્ધ થયા. એ સમયનો સાલ લેઈ હૈદરાબાદનો નિજામ અલ્લી પેશ્વા રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો; પણ રાધોબાએ તેની સાથા જઈ હરાવ્યો.

માધવરાવ નારાયણ. ૩. રાધોબા નિજામઅલ્લા સાથે રોકાયો હતો. એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને એક પુત્ર અવતર્યો. તેનું નામ માધવરાવ આપીને તેમે ગાદીએ બેસાડી રાજ્ય ચલાવનાર એક મંડળી કરાવી. તેનો આગ્રેવાન નાનાફકનવિશ હતો. ઇ. સ. ૧૭૭૪. રાધોબાના પક્ષમાં ટ્રાઇપણ ન થયું. આખી મરાઠી પ્રજા તેના ઉપર ટ્રાપે ભરાઈ, તેથી તે નાસીને સુરત ગયો.

સુરતની સંધિ. ૪. રાધોબાએ રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગી; અને તેમને સમીટી ને વસાઈ આપવાનું તથા લઠાઈના ખર્ચ બદલ ભરૂચ ને તેની આસપાસનો મુલક આપવાનું કબુલ કર્યું. પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજના તાબામાં મુંબઈ સિવાય બીજાં ને મુલક ન હોવાથી તે મેળવવાની તેમની ઇચ્છા હતી, તેથી મુંબઈ સરકારે રાધોબાની શરતો કબુલ કરી, તેને ગાદી આપવાનું કરાવીને મંજૂર કરી. ઇ. સ. ૧૭૭૫.

પુરંધરની સંધિ. ૫. આ વખતે અંગ્રેજ કંપનીના અંધારણુમાં ફેરફાર થયો હતો. પ્રથમ મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તાના ગવર્નરો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, પણ નવા હરાવથી મુંબઈ ને મદ્રાસ કલકત્તાના ગવર્નર જનરલના તાબામાં આવ્યા હતા. મુંબઈ સરકારે કલકત્તાના ગવર્નર જનરલને પૂછ્યા સિવાય સુરતની સંધિ કરી હતી, તેમણે તે નામંજૂર કરીને પેશ્વાના કારભારી મેડળ સાથે પુરંધર મુઝમે ફરીને સંધિ કરી, ને રાધોબાને પક્ષ છોડી દીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૬. એ સંધિમાં માત્ર સાદી અંગ્રેજને મળવાનો હરાવ હતો, પણ કલકત્તા સરકાર ઇંગ્લાંડની કંપનીના ડિરેક્ટરોની સલાહના તાબામાં હતી, તેથી એ સલાહને પુરંધરની સંધિ

ના કબુલ કરી સુરતની સંધિ મંજૂર રાખી.

મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૬. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેન્ચ વચ્ચે યુરોપમાં લઢાઈ ઉઠવાનો સંભવ હોવાથી ફ્રેન્ચ સરકારે નાનાફ્રાન્ક-વિશને પક્ષમાં લીધો. નાનાએ ફ્રેન્ચ નાયકો રાખી લશ્કરને ઠવા-યત શિખવવા માંડી. એ ઉપરથી મુંબાઈ સરકારે યુદ્ધની તૈયારી કરી. કંપનીના ડિરેક્ટરોનો હુકમ સુરતની સંધિ મંજૂર રાખ્યાનો આવ્યાથી તેમણે રાધોબાને ગાદીએ બેસાડવાને એક લશ્કર મોકલ્યું. મુંબાઈ સરકારની મદદ માટે કલકત્તેથી નીકળેલા લશ્કરની રાહ નહિ જોતાં મરેઠાની સાથે ૧ હું યુદ્ધ આરંભ્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૮. પણ નવા વરસની શરૂઆતમાં મરેઠી લશ્કર તેમના ઉપર તુટી પડ્યાથી તેમને પાછું લડવું પડ્યું, તેથી વડગામ મુકામે સંધિ કરી તેમાં એવું ઠર્યું કે અંગ્રેજોએ લીધેલા મુલક પાછો આપવો. ભરૂચ સિંધીઆને આપવું, ળંગાજેથી આવતું લશ્કર પાછું વાળવું ને એ શરતો અમલમાં લાવવાને બે અધિકારીઓ બાહુધરીમાં આપવા. સન ૧૭૭૮.

લઢાઈની પુનઃ શરૂઆત. ૭. એવામાં મરેઠા, નિબનમ ને હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢવાને એક્ય કર્યું. અંગ્રેજોને પણ વડગામની સંધિ પાંદ પડી નહિ, એ સંધિ કરનાર અધિકારીઓને સંધિ કરવાના અધિકાર નહોતો એમ કહી તે નામંજૂર કરી તેમને ખરતરફ ક્યાં અને ળંગાજેથી જનરલ ગાર્ડ લશ્કર લેઈ આવતો હતો, તેને મરેઠી રાજ્ય ઉપર જવાનો હુકમ કર્યો, તેથી ફરીને લઢાઈ શરૂ થઈ. ગાર્ડે સન ૧૭૮૦ માં અમદાવાદ લીધું. પણ કેટલીકવાર બંને પક્ષની હાર જીત થયા પછી ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં સાલબાઈ મુકામે સંધિ થઈ. તેમાં એવું ઠર્યું કે રાધોબાએ દર વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઈ કાપરગામમાં રહેવું; સાબ્ટા અંગ્રેજોએ લેઈ બીજા જીતેલા મરેઠી મુલક ઉપરથી દાવો છોડવો. ને ભરૂચ સિંધીઆને આપવું. પેશ્વાએ પોર્તુગીઝ સિવાય કોઈ યુરોપીઅન મળને નોકર રાખવી નહિ.

રાધોબા. ૮. રાધોબા શરો પણ રાજ્યલોભી ને અમીતથી ચાલ.

નારો હતો. તેણે મરેઠામાં કલહ ઉત્પન્ન કરી રાજ્ય નગ્નું કર્યું. તેથી મરેઠા સરદારોને ક્યજો રાખનાર કોઈ ન રહ્યું, ને તેઓ સ્વ-તંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. રાધોળા ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં મરણ પામ્યો.

મહાદજી સિંધીઆ. ૯. સાલગાઈની અંધિ સિંધીઆના મધ્ય-

સ્થપણાથી થઈ હતી, તેથી તેની મોટાઈ વધી હોલકર તેની સરસાઈ કરવા લાગ્યાથી એ બંને વચ્ચે અજમેર પાસે યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલકર હાર્યો; તેથી હોલકરને બદલે સિંધીઆએ રાજપૂતસ્થાનમાંથી ખંડ-ણી લીધી, તથા ગોહડ (ધોળપુર) ના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું. વળી ડી. બોઈ નામે ફ્રેંચ સરદારને

મહાદજી સિંધીઆ.

નોકર રાખી પોતાના લશ્કરને કવાયતી બનાવ્યું. તેણે બુદ્ધિવંત લૂંટી લીધો. એવામાં રેહિલા સરદાર ગુલામકાદરે શાહઆલમ પાદશાહને અંધ કર્યાથી તે તેની મદદે ચઢ્યો. તેણે દિલ્લી જીતીને પાદશાહને છેડાવી પોતાના આશ્રમાં લીધો. એ પ્રમાણે ઉત્તર-હિંદમાં મહાદજી કરતો કારવતો થયો. દક્ષિણમાં પેશ્વાએ ને નિઝામે હૈદરના પુત્ર ટીપુને હરાવી તેની પાસેથી ૪૫ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૮૭. મહાદજી સિંધીઆ ચતુર, શરો ને બ્રાહ્મણોની રૂતાને ધિક્કારનારો હતો. તે ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં મરણ પામ્યાથી બ્રાહ્મણોનો બચ શાંત થયો. મહાદજી પછી તેનો બત્રિજ દોલતરાવ સિંધીઆ થયો. એ પછી બીજો વરસે અહ-ભાખાઈ મરણ પામી.

ખરડાની લઢાઈ. ૧૦. ઉદગીસ્તી લઢાઈમાં કબુલ કરેલી ખંડણી નિળમે આપી નહોતી, તે વસુલ કરવાને માટે પેશ્વાએ નિળમ ઉપર ચઢાઈ કરી. મહાદજી મૂઆર્થી મરેઠી રાજ્યમાં કરતો કારવતો નાનાફડનવિશ હતો. તેના બેલાબ્યાથી આ સ્વારી કરવાને દોલતરાવ સિંધાયા, તુકોજી હોદ્કર, ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વગેરે સરદારો ચઢી આવ્યા. ખરડા આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં નિળમ હાર્યો ને તેણે ત્રણ કરોડ રૂપિયા ને કેટલોક મુલક આપી સંધિ કરી. મરેઠાનો આ હેલોજ નય હતો. તેમજ સખળા મરેઠી સરદારો આ હેલોજ વખતે પશ્ચાના વાવટા નીચે એક દિલથી લઢવાને આવ્યા હતા. સખારામ, રામશાસ્ત્રી, હરિપત, ગ્યંબકમામા, ઇત્યાદિ ચતુર ને શરવીર માણસો મરણ પામ્યા હતા, તેમની જગ્યાએ તેવા બીજા પુરુષો થયા નહિ, તેથી તથા મરેઠા સરદારો આપઅખત્યાર થઇ પોતપોતાની ચડતી કરવાને માંદોમાંદો લઢી નબળા પડવાથી મરેઠી રાજ્યની પડતી થઈ.

નાનાફડનવીશ. ૧૧. મરેઠી રાજ્યની પડતી જલદી થતી અટકાવનાર ચતુર પુરુષ માત્ર નાના ફડનવિશ હતો. રાજ્યનીતિજ મરેઠામાં એ હેલો પુરુષ હતો. મરેઠી રાજ્યનું ઐક્ય ને સ્વતંત્રતા સાચવવાને એ પુરુષ મહં નત કરતો હતો. મહાદજી તેમાં આડે આવતો હતો, પણ તેના મરણ પછી પોતાના મરણ પર્યંત તેણે મરેઠી રાજ્યની પડતી થતી અટકાવી.

સવાઈ માધવરાવનો અખત્યાર. ૧૨. પેશ્વા સવાઈ માધવરાવ કે નાનો માધવરાવ ૨૧ વરસનો થયો, પણ નાના

નાના ફડનવિશ.

ફાલગુણ સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો નહિ તેથી, તથા રાધાબાના દીકરા બાજરાવ ને ચીમનાજીને અહમદનગરમાં કેદ કર્યા હતા તેમને છોડાવી પોતાની પાસે રાખવાની તેની મરજી હતી નાનો તેમ કરવા દેતો નહિ હતો, તેથી કંટાળીને માધવરાવે અમાસીમાંથી પડતું મૂકી આપણાત કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૫.

બાજરાવ બીજો. ૧૩. હવે પેશ્વાઇનો હકદાર માત્ર બાજરાવ હતો. કેમકે માધવરાવને કાંઈ સંતાન નહોતું. બાજરાવ આવ્યો, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હોઈ તેનામાં પેશ્વાઈ ગુમાવવાનાં સવળાં અપરક્ષણ હતાં; અને તેથીજ માધવરાવને તેનો ગ્રેપ વાગશે એ દહેશતથી નાનો એ બંનેને મળવા દેતો નહોતો. નાનાએ બાજરાવને પેશ્વાઈ નહિ આપવાને મહેનત કરી, પણ અંતે દોલતરાવ સિંધીઆ તથા પોતે મળીને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. સન ૧૭૬૬.

નાના ફાલગુણીશનું મરણ. ૧૪. પેશ્વાએ નાનાથી ને સિંધીઆથી છૂટવાને કાવતરાં કરી એ બંનેને લઢાવ્યા. દોલતરાવે પુના જીતીને નાનાને અહમદનગરમાં કેદ કર્યો. તેની જગાએ દોલતરાવનો સસરો કારભારી થયો. તેનાથી કંટાળીને બાજરાવે નાનાને ફરીને કારભાર સોંપ્યો. પણ તે ઇ. સ. ૧૮૦૦માં મરણ પામ્યો. એ મૃત્યુ ત્યાં સુધી મરેઠી સરદારો ઉપર જે કાંઈ પણ અંકુશ હતો, તે તેના મુઆથી ગયો.

વસાઈની સંધિ. ૧૫. નાનાના મરણ પછી દોલતરાવ સિંધીઆ ને જયવંતરાવ હોલકર લઢી મૂક્યા. પેશ્વા સિંધીઆના પક્ષમાં હોવાથી હોલકરે પુના જીત્યું. ને બાજરાવના ભત્રિજાને પેશ્વા બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૨. બાજરાવ નાસીને વસાઈ આવ્યો, ને તેણે મુઆઈના અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું હતું કે અંગ્રેજો બાજરાવને માદીએ બેસાડે તેના બદલામાં તેણે પુનામાં અંગ્રેજો સરકાર પાસે તેના ખર્ચ બદલ રૂ. ૨૬ લાખનો મુલક આપવો, સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો, અંગ્રેજના શત્રુને તોડકર રાખવા નહિ, ને નિશ્વમ તથા ગાયકવાડના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા.

મરેઠી બીજું યુદ્ધ. ૧૬. વસાઈની સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ

સહાય કરી બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ એ રીતે પેશ્વા પરતંત્ર થયો, તે તેના સરદાર સિંધીઆ, ભોંસલે ને હોલ્કરને ગમ્યું નહિ. માંહોમાંહેના મરેડી વિગ્રહમાં પડવાના અંગ્રેજોના હક્કો તેમણે ઈનકાર કર્યો, ને તેઓ અંગ્રેજો સામા લઢવાને ઉઠ્યા, તેથી બીજીવાર વિગ્રહ થયો. તેમાં મરેડા હાર્યા ને અંગ્રેજ વિજયો થયા.*

મરેડા સાથે ત્રીજો વિગ્રહ. ૧૭. બાજીરાવે વસાઈની સંધિ કાંઈ ખુશીથી કરી નહોતી; તેણે અંગ્રેજના તાબામાંથી નીકળી જવાને મુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવા માંડી, તેથી તેની સાથે વિગ્રહ થયો. મરેડા સાથે એ છેલ્લો વિગ્રહ થયો. x તેમાં ઈ. સ. ૧૮૧૮માં બાજીરાવ હાર્યો, ને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લેઈ લીધું, ને તે આઠ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લેઈ બીથુરમાં જઈ રહ્યો. એ રીતે અઠાર વર્ષમાં બાજીરાવે નાનાફડનવિશનું ભાંખેલું ભવિષ્ય ખરું કરી આપ્યું. તે ઈ. સ. ૧૮૫૩માં મરણ પામ્યો. તેનો દત્તપુત્ર ઘોંડુપંત કે નાનાસાહેબ તેના બાપને મળતું આઠ લાખનું વર્ષાસન બંધ થવાથી સન ૧૮૫૭ ના બળવામાં આગેવાન થયો ને હારીને નાસી ગયો.

માગ ૫ મો.

બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧લું.

યુરોપી પ્રજાનું વ્યાપારાર્થે હિંદમાં આગમન.

૧. હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૨. હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીઝ આગ્યા. ૩. પોર્તુગીઝનું રાજ્ય. ૪. પોર્તુગીઝોની પડતી. ૫. વલંદાસોક વેપાર કરવા આવે છે. ૬. વલંદાની ચઢતી. ૭. વલંદાની પડતી. ૮. હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૯. વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ.

* આ યુદ્ધની વિગત આગળ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આવશે.

x આ વિગ્રહની વિગત આગળ ૭ મા પ્રકરણમાં આવશે.

૧૦. અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખારો. ૧૧ ફ્રેંચ લો-
કોની વેપારી કંપની ૧૨. બીજી યુરોપી વેપારી કંપનીઓ.
૧૩ કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ ?

હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૧. પંદરમા સૈકા-
ની આખર સુધી ભરતખંડમાંથી ચોખ્ખા, ૩, ગળી, સુંક, તેળના,
નાળીએર, ખમખસ, ખાંડ, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ વગેરે માલ
અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને મિસરના વેપારીઓ લેઈ જતા. તેમની
પાસેથી ગ્રીસ ને ઈટાલીના વેપારીઓ ખરીદ કરી યુરોપના બીજા
દેશોમાં વેચતા. તેઓ મોં માગ્યા દામ લેતા તેથી એ માલ ત્યાં
બહુ મોંઘો પડતો. એ સમયે યુરોપના બીજા દેશોને ભરતખંડમાં
વેપાર કરવા માફ આવવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ તે કાળે સ્પેનની
નહેર ખોદાએલી નહોતી, તથા એ માર્ગે લૂટારાનો ને માલ બગ-
ડાનો ભય તથા ખર્ચ વધારે લાગવાનો સંભવ હોવાથી તેઓ
આ દેશમાં આવવાને જળમાર્ગ જોળવા લાગ્યા. દરિઆઈ મુસા-
ફરી કરવામાં પોર્તુગાલ ને સ્પેનની પ્રજા આ સૈકામાં આગળ
પડતી હતી. વળી એ બંને દેશના રાજા પણ ભરતખંડમાં આવ-
વાનો જળમાર્ગ શોધવાને ઇતેન્નર હતા. પોર્તુગાલનો રાજા સર-
કારી વહાણો આપીને મોટા મોટા નાવિકાને એ માર્ગ શોધવાને
મોકલતો હતો. એ સમયે આફ્રિકાનો ઉત્તર ભાગ માત્ર યુરોપી
પ્રજાના જાણમાં હતો. પોર્તુગીજ નાવિકા આફ્રિકાનો પશ્ચિમ
કિનારો શોધતા આગળ ચાલ્યા. સ્પેનના રાજાને ઇટાલીના જીનો-
આ બંદરના વહાણવટી યાત્રાએ આટલાંટિક ઓળંગીને ભરતખં-
ડમાં આવવાનો ટુંકો માર્ગ શોધી આપવાનું કહ્યાથી તેણે તેને
વહાણો આપીને મોકલ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકા ખંડ
શોધી કહાડ્યો. આ નવા મુલકની શોધ લાગ્યાથી સ્પેનના લોકો
ખ્યાન તે તરફ વળ્યું. પોર્તુગાલ ને સ્પેનના રાજાઓને દાખલો
લેઈ ઇંગ્લાંડના રાજાએ અમેરિકાની ઉત્તરમાં થઈને ભરતખંડમાં
આવવાનો માર્ગ શોધવા રાખર્ટ, હટ્સન, બ્રાહ્મીન, ડેવીસ વગે-
રેને મોકલ્યા, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા. તે પછી યુરોપ ને

એશિયાની ઉત્તરમાં થઇ બેહરીંગની સામુદ્રધુની પસાર કરી પાસિ-
ફિકમાં જઇ ભરતખંડનો માર્ગ ખોળવાને સરહુ નામે અંગ્રેજને
મોકલ્યો, પણ તે ઉત્તર મહાસાગરના બરફવાળા દરિયામાં દુઃખી
થઇ મરણ પામ્યો. હોલંડના વલંદ લોકોને પણ ભરતખંડનો વેપાર
કરી કમાવાનો લોભ થવાથી યુરોપ ને એશિયાની ઉત્તરમાં થઇ
ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ
તેમાં તે ફેલ પામ્યા નહિ.

હિંદમાં પ્રથમ પોર્તુગીઝ આવ્યા. ૨. ભરતખંડમાં આ-
વવાનો ટુંકો જળ માર્ગ શોધવામાં માત્ર પોર્તુગીઝ ફોલેડ પામ્યા.
તેમનો વાસ્કોડીગામા નામે યરો નાવિક આફ્રિકાની દક્ષિણે ડેપ
આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને ભરતખંડની દક્ષિણના કાલીકોટ
બંદરમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮. કાલીકોટમાં આરણ ને મૂર લોક
વેપાર કરતા હતા; તેમને આ યુરોપી વેપારીઓ ગમ્યા નહિ. તેથી
તેમણે પોર્તુગીઝને સાથે કબ્જો કર્યો, પણ ગામા તેથી ડર્યો
નાહ. તેણે છ માસ સુધી ત્યાં રહી ત્યાંના રાજા ડામોરિનને મે-
ળવી લીધો. ને તેની મદદથી હિંદી માલ લેઇને ખોતાને દેશ ગયો.
ઇ. સ. ૧૪૯૯. એ વેપારમાં ધણો નફો થવાથી પોર્તુગીઝના
રાજાએ એજ ગામાને વીશ વહાણ આપીને ફરીથી મોકલ્યો. ઇ.
સ. ૧૫૦૨, તે કાચીન ને કાનાનોસ્તા રાજાની મદદથી કાચીનથી
માલ ભરી લેઇ બીજા વરસે સ્વદેશ ગયો.

પોર્તુગીઝનું રાજ્ય. ૩. હવે પોર્તુગીઝના રાજાને વેપારની
સાથે રાજ્યલોક પણ થયો. હિંદમાં ને તેની આસપાસના ખેટામાં
ખોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની તેને ઇચ્છા થઇ, તેથી તેણે આલ્બુકર્ક
નામે સરદારને મર્વનર ઠરાવીને હિંદમાં મોકલ્યો, ઇ. સ ૧૫૬.
આલ્બુકર્ક એ કામને યોગ્ય પુરુષ હતો. તેની પહેલાં આવી
ગએલા પોર્તુગીઝ નાવિક ચોર ને લૂંટારાનું કામ કરતા, તેથી
મલબારમાંના હિંદુ રાજાઓનો વિશ્વાસ તેમણે ગુમાવ્યો હતો; તે-
થી આલ્બુકર્કને તેમની તરફથી પ્રથમ અડચણ નહી; તોપણ તેણે
બહાદુરીથી, લડાઇ ને હોશિયારીથી હિંદના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર પો-

તુર્કીજની સત્તા ખેસાડી. તેણે પ્રથમ ગોવા જીતીને ત્યાં રાજ્યધાની કરી, ઈ. સ. ૧૫૧૦. ને તે પછી દીવ ને દમણ જીતાં. આગળ મલાકા જીતીને શિયામ ને મસાલાના ખેડાં જાડે વેપાર શરૂ કર્યો; તથા ઇરાની અખાતમાનો હોર્મજ ખેટ જીતી તાખે કર્યો. એ સર-દાર ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે સોળમાં સૈકાની આખર સુધી યુરોપી પ્રજામાં પોર્તુગીજ લોકોને હિંદમાં વેપાર કરનારા હતા. હિંદી મહાસાગરમાં સો વરસ સુધી એજ પ્રજા બળવાન વેપારી હતી.

પોર્તુગીજોની પડતી. ૪. પોર્તુગીજોને ભરતખંડમાં રાજ્ય સ્થાપવાને યોગ્ય નહોતા. તેઓ ધર્મધ હોવાથી હિંદના મૂર્તિપુજકોને ધિકારતા ને શત્રુ ગણતા; તેથી તેમણે જીતાયલી પ્રજાને મેળવી લેવાનો યત્ન કર્યાને બદલે તેમના ઉપર ક્રૂરતા કરી તથા હિંદી રાજ્યો સાથે કથળ્યા કર્યા, તેથી હિંદી રાજા ને પ્રજા તેમને દુશ્મન ગણ્ય ગણ્યાં. પોર્તુગીજ ગર્વનરોમાં માત્ર આફ્રિકાએ જ પોતાની પ્રજાને રાજી કરી, તેથી તેની પ્રજા તેને પૂજ્યજ્ઞાવથી માન આપી મંજારતી. સોળમાં સૈકાની આખરે પોર્તુગીજોની માફક ખીજી યુરોપી પ્રજા પણ આફ્રિકા ફરીને ભરતખંડમાં વેપાર કરવાને આવવા લાગી. તેમાં ડચ (વલંદા), ફ્રેંચ, અંગ્રેજ એ મુખ્ય હતી. એ લોકોને હિંદી મહાસાગરમાં આવતા અટકાવવાને પોર્તુગીજોએ યત્ન કર્યો; પણ તેમાં તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ. એ સમયે નૌકાયુદ્ધમાં પોર્તુગીજો કરતાં વલંદા, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ સદીઆતા થયા હતા. તેમણે ધીરે ધીરે પોર્તુગીજોનાં ચાણાં જીતી લીધાં તથા તેમનો વેપાર તોડી પાડી પોતાને હાથ કરી લીધો. હાલમાં પોર્તુગીજોના રાજાને તાખે હિંદમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ ગ્રામ છે.

વલંદા લોક વેપાર કરવા આવે છે. ૫. પોર્તુગીજ લોક હિંદી માલ કુળ, આન્ટવર્પ ને આમસ્ટરડામમાં વેચતા, ને એ ત્રણ શહેરોના વેપારીઓ યુરોપમાં વેચતા, ફિરંગી સૈકાની કમાઈ બોધ વલંદાએ એક કંપની કરી. અને હિંદમાં માલ લેવાને સનિ-શિયત્ત હોટમાનને મોકલ્યો. તે આફ્રિકા ફરીને ઈ. સ. ૧૫૬૬

માં સુમાત્રાના ખંતામ ખંદરે આવ્યો. આ સમયે ફિરંગીનું દરિયાઇ બળ કમી થયું ને વલંદા લોકની ધણી કંપનીઓ હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કરવાને ઉભી થઈ; પણ તે સર્વ ઈ. સ. ૧૬૧૨ માં જાડાઈ ગઇ, તે 'ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની' ના નામથી ઓળખાઇ. એ કંપનીના માણસોએ ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં પોર્તુગલના તાબાનું આબોયના ખંદર જીતી લીધું. તે પછી તેમણે પોર્તુગીઝ લોકોના કાર્મોસા, મલાકા, લંકામાના ગાફરાબાદ નામે કિલ્લો, મક્કાસર ને મલબાર કાંઠાના સંસ્થાનો જીતી લઇ હિંદી મહાસાગરમાંની પોર્તુગીઝ સત્તાનો અંત આણ્યો.

વલંદાની ચતુર્થી. ૬. ડચ લોકોના વેપાર હિંદ કરતાં મશાલાના બેટોમાં વધારે હતો. તેમણે નવાં નવાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં તથા નવા કુલક ખાળી કાઢ્યા. ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં તેમણે ગુવામાં ખાતેવીઆ શહેર વસાવ્યું. તે તેમના પૂર્વ તરફના સંસ્થાનોની રાજ્યધાની થઇ. તે પછી તેમણે એક મોટો બેટ ખાળી કઢાડ્યો. તેનું નામ ન્યુહાલાંડ પાડ્યું, તેન આજે આસ્ટ્રેલિયા કહે છે. વળી ઉત્તર અમેરિકામાં તેમણે ન્યુઆમસ્ટરડામ નામે શહેર વસાવ્યું તે આજે ન્યુયૉર્ક કહેવાય છે. એ વગર સુમાત્રા, ગુવા, સીલીઆસ વગેરે મશાલાના બેટોમાં તેમણે પાતાનાં થાણાં બેસાડી સત્તા જમાવી. ઓસ્ટ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આવ ગુડ હોપ પાસે તેમણે એક ડચ સંસ્થાન વસાવ્યું, તે હબ્રુ છે. *ભરતખંડમાં તેઓ વેપાર કરતા હતા. દક્ષિણમાં પંજાબ નદીને કાંઠે સાદ્રસમાં તેઓ ૧૬૪૭ માં વેપાર કરવાને આવ્યા, ને તે પછી મદ્રાસ કાંઠે પાલકોલ્લુમાં કાઠી કરી, વળી ગંગાનામાં હુગલી નદીને કાંઠે ચિન્સુરામાં ને ગુજરાતમાં સુરતમાં તેમની વખાણ હતી.

વલંદાની પાંચમી. ૭. ડચ લોક પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, તે વખતે અંગ્રેજ પણ આવ્યા હતા. વેપારની

* ટ્રાન્સવાલ ને અપર જ નદીના કાઠા ઉપરના સંસ્થાન. ત્યાંના ડચ લોકોને ખાતે લોકો કહે છે. ને તે જતાયાથી હાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં રહી સ્વરાજ્ય બોગવે છે.

ચંડસાચડસીમાં એ બે પ્રજાને લડાઇઓ ચાલી, આખોયનામાં અંગ્રેજોનું થાણું હતું. ત્યાંના અંગ્રેજોની ડચ લોકે કતલ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૩. તેથી અંગ્રેજો મશાલાના બેટામાં, વેપાર કરવાનું છોડી ઇન્ડિયન કંપનીમાં આવ્યા, ને માત્ર ત્યાંજ વેપાર કરવા લાગ્યા. તે પછી હિંદી મહાસાગરના ધણીપણા માટે એ બંને પ્રજા ધણી વરસ સુધી લડતી હતી. એ લડાઇઓ ૧૬૮૬ સુધી ચાલી. એ સાલમાં ઓરિજનો વિલિયમ બંને દેશનો પાદશાહ થયો, ત્યારે બંને વચ્ચે સમાધાની થઇ. આગળ જતાં બંને દેશ જુદા પડ્યાથી વળી લડાઇઓ ચાલુ થઇ. તેમાં અંગ્રેજોએ વલંદાની સત્તા બિઝકુલ તોડી નાંખી. હિંદમાં વલંદાનું મુખ્ય સંસ્થાન ચિન્સુરામાં હતું, તે ૧૭૫૮માં અંગ્રેજોએ જીત્યું. આગળ જતાં ફ્રાન્સમાં મદાન પાદશાહ નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ દેશ જીત્યો, ત્યારે હોલાંડના સંસ્થાનો ફ્રેંચોના તાબામાં આવ્યાં, પણ અંગ્રેજોએ તે સર્વ જીતી લીધાં, પરંતુ ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડ વચ્ચે ૧૮૧૬ માં સંધિ થઇ ત્યારે જવાબેટ હોલાંડને પાછો મળ્યો. સન ૧૮૨૪ માં સુમાત્રા વલંદાને આખી મલાક્કા અંગ્રેજોએ લીધું. આજે વલંદાનું એક સંસ્થાન હિંદમાં નથી.

હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૮. કેપ આવ ગુડ હોપને રસ્તે અંગ્રેજો ભરતખંડમાં વેપારાર્થે આવવાને ઉશ્કેરાયા; તે પહેલાં કેટલાક મુસાફર આ દેશમાં આવી ગયા હતા. અકબર પાદશાહના વખતમાં ટામસ સ્ટીવન્સ નામે અંગ્રેજ ૧૫૭૬ માં પહેલ વહેલો હિંદમાં આવ્યો હતો. તે પછી ચોથે વરસે શ્રીય, ન્યુઝરી ને લીડસ નામે ત્રણ અંગ્રેજો આવ્યા. પણ પોર્ટુગીઝોએ તેમને કેહમાં નાખ્યાં. તેમાંથી છુટીને ન્યુઝરીએ ગોવામાં દુકાન માંડી. લીડસ અકબરશાહ પાસે નોકર રહ્યો ને શ્રીય બંગાળા, પેશુ, લંકા વગેરે કેઠાણે મુસાફરી કરતો ઇંગ્લાંડ પાછો ગયો.

વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ. ૯. હિંદમાં અકબરશાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે ઇંગ્લાંડમાં ઇલિઝાબેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી; તેના વખતમાં લંડનના કેટલાક વેપારીઓએ સલા બોલાવી ભરતખંડ સાથે વેપાર કરવાને એક કંપની ઉભી કરી; તેનું નામ

“ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” પાડયું. ઇ. સ. ૧૫૬૯ ને હેલ્થે દિવસે ઇલિઝબેથ રાણીએ એ કંપનીને સનંદ આપી. તે પછી ૧૬૩૫, ૧૬૫૦, ૧૬૫૪ ને ૧૬૬૮ માં જુદી જુદી કંપનોએ ઉભી થઈ. તેમને માહોમાહે ધણી ચડસાચડસી ચાલતી હતી, તેથી એ સર્વ કંપનીઓ ૧૭૦૬ માં જોડાઈ ગઈ. ને “ યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” ને નામે વેપાર કરવા લાગી.

અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખાણે. ૧૦. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહાણો પ્રથમ સુમત્રાના આચીન બંદરમાં આવ્યાં. વળી તેમણે ત્યાંના ખંતામ બંદરમાં ફાડી બાલી, ત્યાં તેમના દુસ્મન વલંદા નડતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૨૪ માં અંગ્રેયનામાં વલંદાએ અંગ્રેજોની કતલ કરાવ્યાથી તેઓ એ તરફના બેટામાં વેપાર કરવો બંધ કરી જરતબંડમાં આવ્યા. હિંદને પશ્ચિમ કાંઠે પોર્ટુગીઝો તેમને કનડતા, તોપણ ૧૬૧૧ માં તેમના મીડલટન નામે કસાને ખંભાતથી માલ જરી લીધો, તથા તેમણે ૧૬૨૫ માં સુરતમાં વખાર બાલી. ત્યાંની મુખથી થોડે દૂર સુઆળી બેટ પાસે કસાન બેસ્ટે પોર્ટુગીઝોને દરિયાઇ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૫. ઇન્ડિયામાં એ સાથમાં પહેલો જેમ્સ પાદશાહ હતો; તેણે સર ટામ-સ્ટોને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વજાલ કરાવીને મોકલ્યો. તેણે કંપનીના વેપારને લગતી ફટલીક લાગુ કરી શરતો પાદશાહ પાસેથી કરાવી લીધી. હિંદને પૂર્વકાંઠે અંગ્રેજ વેપારીઓનો અટકાવ કરનાર કોઇ નહોતું. તેથી પ્રથમ તેણે મછલીપટ્ટણમાં આડત ખાંધી. ઇ. સ. ૧૬૧૦. ત્યાં ૧૬૩૨ માં ગોવળકોડાના પાદશાહની પરવાનગીથી વખાર કરી, તે પહેલાં આર્મા ગામમાં ૧૬૨૬ માં વખાર કરી હતી. ત્યાંના ઉપરી ફ્રાન્સીસ ડેએ ચંદ્રગીરીના રાજ પાસેથી મદ્રાસની જમીન વેચાતી લીધી. ને ત્યાં ગામ વસાવી ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૩૬. એજ પ્રમાણે હિંદના બીજા ભાગમાં પણ તેમણે વખાર કરી હતી. અજમેર આગ્રા ને પટણામાં પણ સુરતની શાખાઓ સ્થાપી હતી. શાહજહાંની પરવાનગીથી તેમણે

હળદી દાઝાથી તેની હવા કરવાને સુરતથી અંગ્રેજ ડાક્ટરને ખો-
લાખ્યો. તેણે આરામ કર્યાથી ડા. જાઉલનની માગણીથી પાઠશાહે
અંગ્રેજ કંપની એકલીનેજ બંગાળામાં વેપાર કરવાની સતંદ આપી.
તેથી તેમણે દુગલી, કાશીમનગર, માલ્દા, ઢાકા વગેરે ઠેકાણે
દુકાનો કરી. ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં બંગાળાના નવાબ સાહિસ્તખાંએ
અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર ગુસ્સે થઈ સર્વ દુકાનો જપ્ત કરી. તેથી
દુગલીના અંગ્રેજ વેપારીઓ નદીના મુખ તરફ સુસાંતી નામે ગા-
મમાં ગયા ને ત્યાં જમીન વેચાતી લઈ ફેર્ડ વિલિયમ નામે કિલ્લો
બાંધ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૯. એ સુસાંતી હાલમાં કલકત્તાનું એક પરં
છે. કિલ્લો બાંધ્યા પછી શાહજહા આજમ પાસેથી સુસાંતી,
કલિકટ ને ગોવિંદપુર એ ત્રણે વેચાતાં લીધાં. પશ્ચિમકાંઠા ઉપર
તેમનું મુખ્ય મથક સુરતમાં હતું, ત્યાંથી તેઓ ખંભાત, અમદા-
વાદ વગેરે ઠેકાણે વેપાર ચલાવતા. ઇ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુ-
ગાલના રાજાએ પોતાની કન્યા ઇન્ડાડના રાજાને દીધી, તેની
પહેરામણીમાં મુંબઈ બેઠ આપ્યો. એ બેઠ ઇ. સ. ૧૬૬૮ માં
રાજાએ દર વરસે સો રૂપિયા લેવાના ઠરાવી કંપનીને આપ્યો.
ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું ત્યારે સુરતની વખાર
મુંબઈ લઈ જવાનું ઠરાવી સન ૧૬૬૭ માં મુંબઈમાં કોઠી ખાલી.
મુંબઈ બેઠ હોવાથી મરેઠા ઘોડેસ્વાર ત્યાં લૂટવાને જઈ શકે તેમ
નહોતું, તેથી એ જગા સુરત કરતાં વધારે સલામત હતી. આ
વખતે મુંબઈ એક નાનું ગામકું હતું, ને ત્યાંના હવાપાણી સારાં
નહોતાં. એ પ્રમાણે જે કંપની આગળ જતાં ભરતખંડની માલિક
થઈ, તે કંપની બીજી નાની નાની બધી વખારો છતાં મુંબઈ, મ-
દ્રાસ ને કલકત્તામાં મુખ્ય વખારો કરી વેપાર કરવા લાગી. એ
સમયે તેની પાસે કોઈ પણ સંસ્થાન નહોતું. હિંદના દરોખશીર
પાઠશાહે ડાક્ટર હેમીન્ટનની માગણી ઉપરથી કંપનીને બંગાળાના
૩૭ તાલુકાની જમીનદારીની સતંદ આપી, તથા બંગાળામાં કંપ-
નીના માલ ઉપર જે દાવુ લેવાતું તે માફ કર્યું; તેથી ત્યાં તેમનું
બધું વધ્યું ને તેમના વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું.

ફ્રેચ લોકની વેપારી કંપની. ૧૧. અંગ્રેજ કંપની થયા પછી તરતજ ૧૬૦૪ માં ફ્રેચ લોકની એક કંપની હિંદના વેપાર માટે ઉભી થઇ. તે પછી ૧૬૧૧, ૧૬૧૫, ૧૬૪૨ ને ૧૬૪૪ માં જુદી જુદી ફ્રેચ કંપનીઓ થઇ, પણ તે સર્વ ૧૭૧૬ માં જોડાઈ ગઇ. એ કંપનીએ મલબાર કાંઠે માલિમ, કરોમંડલ કાંઠે પાંદીચેરી, કારીકલ, ચાનાન ને અંગાળામાં ચંદ્રાગરમાં કોડીઓ ધાક્કી હતી. એ કંપની ૧૭૬૬ માં વેપાર કરતી મિત્રકુલ અંધ પડી.

બીજી યુરોપી વેપારી કંપનીઓ. ૧૨ ઇ.સ. ૧૬૧૨ માં એક, ને ૧૬૭૦ માં બીજી એવી ડેન લોકની બે કંપનીઓ થઇ, તેમણે અંગાળામાં શ્રીરામપુર, પૂર્વ કાંઠે ત્રાંકવીખાર ને પોર્ટોનોવો, ને મલબાર કાંઠે દડોવા ને હોલચેરીમાં સંસ્થાનો કર્યા હતાં; તે ૧૮૪૫ માં અંગ્રેજ કંપનીએ વેચાતાં લીધાં. વળી ૧૭૨૩ માં ઓસ્ટન્ટ શહેરમાં એક કંપની થઇ હતી પણ તેણે ૧૭૮૪માં દેવાળું કાઢયાથી તે અંધ પડી. પૂર્વ તરફના બેટામાં વેપાર કરવાને સ્વીડનના સ્ટોકહોમમાં એક કંપની થઇ હતી. તથા ફિલિપાઇન સાથે વેપાર કરવાને સ્પેનના લોકની એક કંપની થઇ હતી; પણ તેમણે ભરતખંડમાં કાંઈ સંસ્થાન કર્યા નહોતાં.

કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ ? ૧૩. પોર્તુગીજને આ દેશમાં આત્યા તે રાજના નોકર હતા. રાજ તરફથી તેઓ માલ લઈ જતા, ને લીસ્બોનમાં વેચતા. તે લીસ્બોનના વેપારીઓ યુરોપનાં બીજાં બંદરોમાં ભેઈ જતા, તેથી પોર્તુગીજનેએ હિંદમાં મેળવેલો મુલક રાજનો હતો. ડચ લોક કંપનીને નામે માલ લઈ જતા, પણ મુલક રાજને નામે મેળવતા, તેથી મુલકનો માલિક રાજ હતો, અંગ્રેજ ને ફ્રેચ કંપની પોતાને નામે વેપાર કરતી ને મુલક મેળવતી, તોપણ તેઓ મુલકના સંબંધમાં રાજની સંભાળ નીચે હતા.

પ્રકરણ ૨ જી.

૧. વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૨. હિંદી રા-

જય. ૩. કર્ણાટકના નવાબો. ૪. દુર્લેના શુભ. ૫. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વધરો. ૬. નિજમની ને કર્ણાટકની ગાદી મારે વાંધો. ૭. ફ્રેંચોની ચઢતી. ૮. શેખર કલાઈવ. ૯. કલાઈવનો જય અને મહમદઅલીનો છુટકો. ૧૦. ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ.

વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૧. પોર્તુગીઝ પછી રાજ્ય સ્થાપવાનો યત્ન કરનાર ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ એ બે કંપનીઓ હતી, તેમણે અદારમા સૈકાની અધવચમાં હિંદમાં રાજ્ય મેળવવાને દક્ષિણનાં રાજ્યોના વધરામાં વચ્ચે પડી લઢાઇઓ કરી, તેમાં અંતે અંગ્રેજ ફતેહ પામ્યા ને ફ્રેંચ કંપનીનો અંત આવ્યો.

હિંદી રાજ્ય. ૨. અદારમા સૈકાની અધવચમાં દક્ષીમાં મહમદશાહ પાદશાહ હતો; તેની નયજાઇને લાંબે પાદશાહી સુખાઓ સ્વતંત્ર જેવા હતા. તેમાં અયોધ્યાનો સફરજંગ, અંગાળાનો અલીવર્દીખાન, દક્ષિણમાં નિજમ ઉલમુલ્ક, ને કર્ણાટકનો દોસ્તઅલી મુખ્ય હતા. વળી ઉત્તર હિંદમાં શહિલા લોકોએ બળવાન થઇ પોતાનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. મરેઠાનો રાજ શાહુ સતારામાં હતો, પણ એ રાજ્યનો કરતા હરતા પેશ્વા ખાલાજી ખાજીરાવ હતો. તંજાવરમાં વ્યંકાજીના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. મહિસૂર ને ત્રિચિનાપલ્લીમાં હિંદુ રાજ્ય રાજ્ય કરતા હતા; તે સિવાય વિજયનગરમાં હિંદુ રાજ્ય સમયના પોલીગાર કે નાયર લોક અર્ધા સ્વતંત્ર જેવા હતા. અંગ્રેજોનાં કારોમાંડલ કાંઠે મદ્રાસ ને ફાટ્ટેવિક, પશ્ચિમકાંઠે મુંબઇ, ને અંગાળામાં કલકત્તા, એ મુખ્ય થાણાં હતાં. ફ્રેંચોએ વિજયપુરના સુલતાન પાસેથી જમીન વેચાતી લઇ મદ્રાસની દક્ષિણે પાંદીચેરીમાં થાણું કર્યું હતું. વળી ઔરંગજેબ પાસેથી જમીન વેચાતી લઇ અંગાળાના ચંદ્રનગરમાં પણ થાણું કર્યું હતું. એ વખતે રાજ્યસ્થાનના રાજ્યો મરેઠાના વારંવાર હુમલા થવાથી નયજા થઇ ગયા હતા.

કર્ણાટકના નવાબો. ૩. કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીને ચંદાસાહેબ નામે જમાઇ હતો; તે પાંદીચેરીના ગવર્નર દુમાસનો મિત્ર

હતો. તેમણે ત્રિચિનાપક્ષીનું રાજ્ય છૂટું તથા તંબવરના રાજા કનેથી કસીકલ બંદર છૂટી દેવાને આપ્યું. તે ઉપરથી સંધેશ બોસલે અને મોસરીરાવ નામે મરેડી સરદારાએ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરી. અંધુર આમળ નવાબ દોસ્તઅલીને હરાવીને માર્યો, તથા ચંદા સાહેબને પકડી સતારે મોકલી દીધો, અને દોસ્તઅલીના દીકરા સફરઅલીને નવાબ ઠરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૪૧. એજ સં-લમાં દુપ્લે નામે નવો ગવર્નર આવ્યો. સફરઅલીને તેના કાંઈ સરદારે માર્યાથી તેની બેગમ અને કુંવર મદ્રાસના અંગ્રેજોને આ-શ્રયે ગયાં; પણ દક્ષિણના સુબા નિબમઉલમુલ્કે કર્ણાટકમાં આવી એ છોકરાને નવાબ ઠરાવી તેના રક્ષક તરીકે પોતાના અનવરૂદીન નામે સરદારને નીમ્યો, પણ એ બાળક નવાબ થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યાથી અનવરૂદીન નવાબ થયો.

દુપ્લેના શુભ. ૪ પાંદોયેરીના નવા ગવર્નર દુપ્લેના મનમાં હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. દુપ્લે સાહસિક, ચતુર, ઉત્સુક અને કપટી હતો; પણ તેનામાં યુ-દ્ધક્ષમતા નહોતું. એના હાથ નીચે જુસ્સી નામે એક સર-દાર હતો, તે લઠાઇનું કામ કરતો. દેશી લોકોને યુરોપી લોકોની માફક કવાયત શીખ-વ્યાથી તેઓ યુરોપી લોકોની પેઠે મુલ્ય કરી શકે એવા છે, એવું તેને જણાવાથી પ્રથમ તેણે દેશી સિપાઇઓને કવાયત શીખવીને એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. યુરોપી કરતાં દેશી લશ્કર સસ્તું પડતું, તેથી એ મુક્તિ

વડે પોતાની ઉમેદ પાર પડશે એમ તેને પ્રથમ જણાયું.

અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વધરો. ૫. એ સમયે યુરોપમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે લઠાઈ ચાલતી હતી. એ લઠાઈ ફ્રેંચેએ હિંદમાં ધાલીને હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમાં આડે આવનાર અંગ્રેજ તેમના મુખ્ય દુશ્મન હતા. તેમને હાંડી કાઢ્યા વગર પોતાની ઉમેદ પાર પડે તેમ એને જણાયું નહિ; તેથી તેણે અંગ્રેજ કંપની સાથે લઠાઈ જોડી. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજના મુખ્ય મથક મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. એ વખતે હિંદી મદ્રાસગરમાં બુર્જો વગેરે જેટલા ફ્રેંચોને તાબે હતા. ત્યાંના ગવર્નર લામોર્દોન દુશ્મની સહાયે આવ્યો. તેણે મદ્રાસ છત્તું તેથી અંગ્રેજો શરણે આવ્યા, ૧૭૪૫. દુશ્મને લામોર્દોનની વચ્ચે સંપન હોવાથી તેમણે ઐક્યથી પોતાનું કામ ચલાવ્યું નહિ. દુશ્મનો વિચાર હિંદમાંથી અંગ્રેજોનું મૂળ કાઢવાનો હતો, તેથી તે અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું આપવાની વિરૂદ્ધ હતો, પણ: લામોર્દોન ૪૪ લાખ રૂપિયા લેઈ મદ્રાસ પાછું આપવાની શરત કરી બુર્જો મથો. નવાબ અનવરુદ્દીને મદ્રાસ માગ્યું, તે દુશ્મણે ના આપ્યું, ત્યારે તે દશ હજાર સૈન્ય સાથે મદ્રાસ લેવા આવ્યો; પણ તેને ફ્રેંચના હજાર માણસે હરાવ્યો; તેથી નવાબ અંગ્રેજોના પક્ષે મથો. અંગ્રેજોને ઇંગ્લાંડથી નવી કુમક આવી, તે વડે તેમણે પાંદોરેરી છૂતવા મથન કર્યું પણ તે વ્યર્થ ગયું. એવામાં યુરોપમાં બંને પ્રજા વચ્ચે સલાહ થઈ તેથી જોનો તેનો મુલક પાછો મળ્યો. ૧૭૪૮.

નિજમની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો. ૬. એજ સાલમાં મહમદશાહ, નિજમઉલમુલ્ક ને શાહુ રાજા મરણ પામ્યા. નિજમનો પાટવી કુંવર ગ્યાસુદીન પાદશાહ બનાવનાર વજીર હતો, તેણે પોતાના આપની જગા લેવાની ના કહી. તેનો પુત્ર મુજ્જર-જંગ વારસ હતો, પણ તેનો કાકા નાસિરુજ્જ તેની જાગે થયો ને ગાદીએ બેઠો. એ સમયે તેમની ગાદી ઔરંગાબાદમાં હતી. મુજ્જરજંગ મરેઠાની સહાય મેળવવા સતારે થયો. ત્યાં શાહુની જગાએ રાજારામ ગાદીપતિ હતો, પણ તેના રાજ્યની ફૂલ લગામ બસાણ

પેશ્વાના હાથમાં હતી. સતારામાં મુજ્જરજંગને ચંદાસાહેબ સાથે પ્રીતિ થઈ. નિળમના રાજ્યનો ઉમેદવાર મુજ્જર, ને કર્ણાટકની નવાબીનો ઉમેદવાર ચંદાસાહેબ હતો. તેમણે પાંદોચેરીના દુષ્કેતી મદદ માગી. દુષ્કેતે સાત લાખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને છોડાવ્યો. હવે મુજ્જરજંગ, ચંદાસાહેબ ને ફ્રેંચનાં લશ્કર કર્ણાટક ઉપર ચાલ્યાં.

ફ્રેંચની ચઢાઈ. ૭. કર્ણાટકનો નવાબ અનવરૂદ્દીન અંબુર આગળ ચંદાસાહેબની સામે લઢયો તેમાં મરાયો, ને તેનો જીજગઢ ફ્રેંચ સરદાર ખુસ્સીએ જીત્યો, ૧૭૪૯. તેથી દુષ્કેતે ચંદાસાહેબને કર્ણાટકનો, ને મુજ્જરને દક્ષિણનો સુબેદાર ઠરાવ્યો. તેના બદલામાં ચંદાસાહેબે પાંદોચેરી પાસેનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

અનવરૂદ્દીનનો દીકરો મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ભરાઈ બેઠો. આ સમાચાર સાંભળી દક્ષિણના સુબેદાર નાસિરજંગે બળવાન લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવીને મુજ્જરને હરાવીને કેદ પકડ્યો. એવામાં ખુસ્સી ફ્રેંચ ફોજ લઇને આવ્યો, ને તેણે નાસિરને હરાવી મુજ્જરને છોડાવ્યો. ખુસ્સી તેને લેઇને ઔરંગાબાદ જવાને નીકળ્યો. ત્યાં માર્ગમાં મુજ્જર મરાયાથી ખુસ્સીએ નિળમઉલમુલ્કના ખીજા કુંવર સલાબતજંગને ઔરંગાબાદની ગાદીએ બેસાડ્યો, ૧૭૫૧. ને ફ્રેંચનીજ સાથે તેના રક્ષણાર્થે ત્યાં રહ્યો. એ નોકરીના બદલામાં નિળમે ઉત્તરસરકાર પ્રાંત તથા મહાવીપદ્મ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ રીતે દક્ષિણ હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તાનો સૂર્ય માથે આવ્યો. કર્ણાટક ને ઔરંગાબાદના મોટા નવાબો તેમના તાબામાં આવ્યા; તથા તેમની પાસેથી તેમને કેટલોક મુલક પણ મળ્યો. અંગ્રેજને તાબે માત્ર મદ્રાસ ને ફોર્ટ સેન્ટ પીયર હતો. તેમનો મિત્ર મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ચંદાસાહેબના લશ્કરથી ઘેરાઈ પડ્યો હતો; એટલે દુષ્કેતે ધાર્યું કે આપણી ધારણા ફળીભૂત થવાને હવે વાર નથી. ઈ. સ. ૧૭૫૧.

રોઅર્ડ ક્લાઈવ. ૮. એવામાં હિંદમાં અંગ્રેજ સત્તાનો ઉદય કરનાર ને અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાંખનાર વીર પુરુષ મદ્રાસમાં ઉત્પન્ન થયો. એ પુરુષ તે રોઅર્ડ ક્લાઈવ નામે જીવાન અંગ્રેજ

હતો. પ્રથમ તે વેપાર ખાતામાં કંપનીના તાબામાં કારકુન હતો, પણ એનો ઉર્જાજો સ્વભાવ ક્ષમ કરતાં અરજીને વધારે ચોગ્ય હતો. તેણે આજીજી કરીને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી માગી લીધી. લારેન્સ નામે સેનાપતિ એ રી લશ્કરી કળાનો ગુરુ હતો. ક્લાઈવ પણ દુષ્ટેની માફક સાદસિદ્ધ ચતુર, બુદ્ધિવાન ને કપટી હતો. પણ દુષ્ટેમાં યુદ્ધકૌશલ્ય ને શુરત્વ નહોતાં, તે ક્લાઈવમાં હતાં. ફ્રેંચની ચઢતી ને અંગ્રેજોની પડતી વખતે તથા મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ઘેરાઈ પડ્યો હતો, તે વખતે ક્લાઈવ મદ્રાસમાં હતો. તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચવ્યું કે મહમદઅલીને ઉગારવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. જો આપણે ચંદાસાહેબની રાજધાની ઉપર હુમલો લઈ જઈએ તો તેનો અચાવ કરવાને તે આવશે, એટલે મહમદઅલી છૂટો થશે. આ કામ જો તમે મને થોડું લશ્કર આપી મોકલો તો હું બળવું.

ક્લાઈવનો જય ને મહમદઅલીનો છુટકો. ૯. ક્લાઈવના બોલ ઉપર ગવર્નરને હીંમત તો ન આવી, પણ “વાગ્યું તો તીર નહિ તો તુકો” કરી જોવાનો નિશ્ચય કરી ૨૦૦ ગોરા ને ૩૦૦ કાળા સિપાઈનું લશ્કર આપી તેણે ક્લાઈવને મોકલ્યો, તે પાધરોજ અર્કાટ ઉપર આવ્યો. ત્યાંનું લશ્કર નાસી ગયું ને કર્ણાટકની રાજધાની ક્લાઈવને હાથ આવી ૧૭૫૧ તે પછી તરતજ તેણે કિલ્લો સમો કરાવી ઘેરા ખમવાની તૈયારી કરી આ સમાચાર સાંભળી ચંદાસાહેબે પોતાના પુત્ર રામસાહેબને દશ હજાર ફોજ આપી અર્કાટ લેવાને મોકલ્યો. આવન દિવસ ઘેરા રહ્યો, પણ ક્લાઈવ તાબે થયો નહિ; ક્લાઈવને લાગ્યો પણ આપી, પરંતુ તે કશાથી ડગ્યો નહિ; ત્યારે રામસાહેબે એક જમરો હલ્લો કર્યો; પણ તેમાં તેનાં ૪૦૦ માણસ મરાયાથી તે હીંમત હારી ગયો; ને ઘેગ ઉઠાવી ચલ્યો ગયો. ક્લાઈવને મદ્રાસથી નવી મદદ આવી મળી કે તે રામસાહેબની પુંકે પડ્યો ને તેને હરાવીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. એવામાં ઇંગ્લંડથી સૈન્ય લઈ લારેન્સ આ દેશમાં આવ્યો, એટલે ગુરુ-શિષ્ય મહમદઅલીને છોડાવવા ત્રિચિનાપલી

થયા. તેમાં ચંદ્રસાહેબ હાર્યો ને મરાયો. એટલે અંગ્રેજે મહમદ-અલીને કહ્યુંટકની ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રીતે કહ્યુંટકમાં દુષ્ક્રિતી ધારણા મૂળ મળી, તોપણ હિંમત નહિ હારતાં તેણે ફરીને ત્રિચિનાપલીને ઘેરા લાલ્યો. લોરેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. આ લઢાઇથી કંદાળાને ફ્રેંચ સરકારે દુષ્ક્રિતે બોલાવી લઈ તેની જગ્યાએ ગોધ્યુ નામે શાંત પ્રકૃતિને ગવર્નર મોકલ્યો. તેણે હિંદમાં આવી સંધિ કરી કે કહ્યુંટકનો નવાબ મહમદઅલી ખરા છે. એક ખીજાનો લીધેલો મુઝક પાછો આપી હવેથી બેમાંથી એક પ્રજાએ હિંદની માહોમાહોડી લઢાઇમાં માથું મારવું નહિ એવું કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૫.

ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ. ૧૦. ગોધ્યુએ કરેલી સંધિ લાંબી મુદત ચાલી નહિ બંને પ્રજાને હાડવેર બંધાયાં હતાં, ને બંનેને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ હતો, તેથી ૧૭૫૬ માં વળી બંને વચ્ચે લઢાઇ ચાલી. અંગ્રેજોએ કત્તમવતે મદ્રાસનો ગવર્નર ઠરાવી નૌકસૈન્ય-ધિપતિ બ્રાટસન સાથે હિંદમાં મોકલ્યો. ફ્રેંચોએ લાલી નામે સરદારને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ લાલી જહાદુર, ચંચળ, ઉત્સુક પણ અવિચારી હતો. તે સમયે કહ્યુંટકના દરબારમાં ફ્રેંચ સત્તા બિલકુલ નહોતી, પણ નિજમના દરબારમાં બુસ્સી ફ્રેંચવગ સાચવી રહ્યો હતો; તેને લાલીએ અવિચારીપણાથી બોલાવી લીધો. બુસ્સીનો વિચાર તેથી વિરુદ્ધ હતો. પણ અંગ્રેજને ભરતખંડમાંથી બિલકુલ હાંડી કાઢવાની હોશમાં બુસ્સીનો વિચાર તેણે ભક્ષમાં લીધો નહિ. બુસ્સી નિજમના દરબારમાંથી ગયો તેની સાથે ત્યાંથી ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો. લાલી ને બુસ્સી બંને એક વિચારના ન હોવાથી તથા બંને વચ્ચે ચાબેદ પડવાથી તેઓ એકબીજાથી વત્ત્યાં નહિ. તેમણે ફાઈડેવેડ લીધો ને મદ્રાસને ઘેરા લાલ્યો. એવામાં અંગ્રેજને વિશ્વામતથી કુમક આવી, એટલે લાલી અને બુસ્સીએ મદ્રાસનો ઘેરા ઉઠાવી ૧૭૫૬ માં વાંદીવાજને ઘેરા લાલ્યો. તે વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિ આયરક્રૂટ હતો, તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને બુસ્સી કેદ પકડાવ્યો. આથી ફ્રેંચ નિશ્ચય થયા ને અંગ્રેજોમાં બુસ્સો આવ્યો; એટલે તેમણે ૧૭૬૧ સુધીમાં એક પછી એક એમ

ફ્રેંચોના પાંદોચેરી સુદ્ધાંત સર્વ થાણાં લોખાં. કલાકે બંગાળાનું ચંદ્રનચરે જીત્યું, તથા કસ્નલ ફોર્ડે નિજામે આપેલો ઉત્તર સંગ્રહ તથા મહલોપદ્રુનો મુલક જીત્યો. એ રીતે હિંદમાંની ફ્રેંચ સત્તાનો ૧૭૬૧ માં અંત આવ્યો. એ પ્રમાણે હિંદનું ધણીપણું મેળવવાની અણીચર આવેલા મરેકાને જે સારામાં અહમદશાહ અબદલીએ પાણીપતના સ્થામાં હસવીને તેમની સત્તાની ખાખાવીખી કરી નાંખી, તેજ સાલમાં હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઉમેદ રાખનાર ફ્રેંચોની સત્તાનો અંગ્રેજે નાશ કર્યો. એ પછી સલાહ થઈ ત્યારે ફ્રેંચોનાં થાણાં તેમને પાછાં મળ્યાં. પણ તેમણે ફરીને હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાને વધારે ચત્ત કર્યો નહિ. ફ્રેંચ કંપનીની રાજ્યસત્તા રાજ્યએ લઈ તેમનાં થાણાં ખાલસા કર્યાં, ને ૧૭૯૬ માં એ કંપની હિંદમાં વેપાર કરતી બંધ પડી. હવે યુરોપી પ્રજામાં માત્ર અંગ્રેજ રહ્યા. તેમણે હિંદમાં કેવી રીતે મહાન રાજ્યની સ્થાપના કરી તે આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૩ જી.

બંગાળમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના.

૧. સિરાજઉદ્દવલ્લા ૨. નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ. ૩. અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે. ૪. એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૫. કલાઈવ બંગાળાનો ગવર્નર થાય છે. ૬. મીર-જાફરને પદભ્રષ્ટ કરે છે. ૭. નવાબ મીરકાસમ. ૮. મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૯. મીરકાસમ સાથે લડાઈ. ૧૦. કલાઈવ બાજીવાર ગવર્નર થઈને આવે છે. ૧૧. કલાઈવ બંદોખસ્ત કરે છે. ૧૨. બંગાળાની ફૌજદારી કંપની લે છે. ૧૩. કામદારોનો બંદોખસ્ત. ૧૪. નવી રાજપદ્ધતિ ને તેની અસર. ૧૫. હિંદના બીજા ભાગોના બનાવ.

સિરાજઉદ્દવલ્લા. ૧. હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને અંગ્રેજે તૈયાર થઈ બંગાળામાં પ્રથમ તેનો પાયો નાંખ્યો, તે વખતે ત્યાંનો નવાબ અલીવર્દિખાન ગુજરી ગયાથી તેની જગ્યાએ તેનો દાદિત્ર સિરાજઉદ્દવલ્લા નવાબ થયો હતો, ૧૭૫૬. આ જીવાન નવાબ પીકણ, આપલો, ફર, જૂલમી ને દુરાચારી હતો.

નવાખની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૨. નવાખનો એક સગો નાસીને કલકત્તા અંગ્રેજોને આશ્રયે જઈ બસાયો; તેને અંગ્રેજોએ પાછો નહિ આપ્યાથી તેણે કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ કરી ને તે જીતી લીધું, ત્યારે કેટલાક અંગ્રેજ નાસી ગયા ને ૧૪૬ કેદ પકડાયા. નવાખે તે બધાને એક નાની કોટડીમાં પૂર્યા, ૧૭૫૬. ઉનાળાના તાપની ગરમીથી તથા હવા આવવાનાં એ નાનાં જાળીયાં સિવાય બીજું કંઈપણ સાધન ન હોવાથી અને પીવાને પૂરતું પાણી ન મળ્યાથી સવાર સુધીમાં ૧૪૬ માંના ૨૩ જીવતા રહ્યા; તે પણ અર્ધા મુઆ જેવા હતા. નવાખે મરનારની દયા ખાધા વગર કે કારણ જાણવાનો બજાબોદ કર્યા વગર માત્ર ધનની ખાળ કરવા માંડી તે ઉપરથી તેનો નિર્દય સ્વભાવ જણાઇ આવે છે.

અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે. ૩. આ માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા ત્યારે નૌકાસૈન્યપતિ વાટસન સાથે બન્યું તેટલું સૈન્ય જમાવી કલાઇવ વેર લેવાને અંગાજે આવ્યો. ને કલકત્તા જીતી લીધું.

નવાખ ફરીને કલકત્તા લેવાને આવ્યો, પણ કલાઇવે તેને પાછો હટાવ્યો; પણ ચતુર કલાઇવને લાગ્યું કે કળ વગર એકલા બળથી કામ થાય તેમ નથી. તેથી સમય વર્તા તેણે નવાખ સાથે સંધિ કરી. નવાખે અંગ્રેજનું જે લાંબું હતું તે પાછું આપ્યું.

દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ કર્ણાટક ને નિજમની ગાદીએ પાતાન મળતીઆને બેસાડી જે રીતે પાતાની સત્તાનો પાયો નાખ્યો.

કલાઇવ.

હતો, તે રીતે કલાઈવે ખંગાળામાં પોતાની સત્તા બેસાડવાનો યત્ન કર્યો. સિરાજઉદ્દવલ્લાને તેના નોકર કે પ્રજામાંથી કોઈ ચલાવું નહોતું. તેથી કલાઈવે તેમને લલચાવ્યા, તેનો સેનાપતિ મીરજીર પાછલા નવાખ અલીવર્દિખાનનો બનેલી હતો, તેને નવાખની ગાદી આપવાની લાલચ આપી. નવાખનો ખજાનચી રાયદુલ્લા ને મુર્શિદાબાદનો જગતશેઠ એ બંને એ સંકેતમાં લગ્યા. મીરજીરને ગાદી મળે તેના બદલામાં તેણે કંપનીને, કલાઈવને, ગવર્નરને અને ખાન અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને સૈન્યને નાણું આપવાનું કષુલ કર્યું. તથા કંપનીને અને કલકત્તાની પ્રજાને થયેલું તુકસાન ભરી આપવાનું સ્વીકાર્યું. આ દરાવ નક્કી થયા ત્યારે અંગ્રેજનો એક દલાલ અમીચંદ કરીને હતો, તેણે માગણી કરી કે મીરજીર જેટલી રકમ આપે તે ઉપર સંકેતે પાંચ ટકા મન દલાલીના આપવા. એ રીતે ગણતારાં ૩૦ લાખ રૂપિયા દલાલી થતી હતી. એવડી મોટી રકમ આપવાની કલાઈવની દબ્બા નહોતી. અમીચંદે કંઈ કે બંને મારી દલાલી કષુલ નહિ કરે તો હું સધળી વાત નવાખને જાહેર કરી દબ્બા, પણ કલાઈવ જેવા શુરો હતો તેવોજ વિચારવાળો પણ હતો. તેથી તેણે અમીચંદનું તરતને માંડ મન મનાવ્યું.

પલાસીનું યુદ્ધ. ૪. એ વખતે ખંગાળામાં ત્રણ યુરોપી પ્રજાનાં ચાણાં હતાં. કલકત્તામાં અંગ્રેજોનું, ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચોનું, ને ચિન્સુરામાં વલંદાનું. તેમાંથી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવાને દક્ષિણમાં ફ્રેંચોના આગેવાન લાલી તથા યુસ્સી મંડ્યા હતા. નવાખ ફ્રેંચોને મળીને ખંગાળામાંથી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; તેથી કલાઈવે ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર જીતી લીધું. નવાખે તેમ કરવાની મના કરી ને કંઈ કે મારા રક્ષણમાં રહેલી પ્રજા ઉપર તમારે હુમલો કરવો નહિ. તેનો જવાબ આપવાને કલાઈવે તૈયારી કરેલીજ હતી. તે પોતાનું સૈન્ય લઈ મુર્શિદાબાદ ઉપર ચઢ્યો. નવાખ પણ પોતાનું ભરકર લઈ તેના સામે આવ્યો. નવાખ પાસે ૫૦ હજાર ભરકર ને ૫૦ તોપો હતી, અને કલાઈવ પાસે ૩૬ હજાર ભરકર ને ૮ તોપો હતી. આવા મોટા ભરકર સામા આદલા

થોડા લશ્કરથી જવું કે નહિ, તેની કલાઇવને ગડલાંગ થવા લાગી. મીરજાદર હજુ કુટીને કલાઇવને આવી મળ્યો નહોતો. માત્ર એકલે હાથે લઢવાનું હતું. કલાઇવે એકાંતમાં જઈ લઢવાનો નિશ્ચય કરી અંધારે નવાખનાં માથુસો રાંધવામાં રોકાયાં હતાં, તે વખતે પ્લાસીના રણમાં તેની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો; તેમાં નવાખનો સરદાર મીરમદન મરાયો; ને મીરજાદર તટસ્થ જઈ ઉભો; એટલે નવાખ ગભરાયો. ને લઢવાને ઉભો નહિ રહેતાં નાઠો. ને તેનું લશ્કર પણ નાહું. એ રીતે કલાઇવને વિજય મળ્યો, ૧૭૫૭. તે પછી મીરજાદર તેને આવી મળ્યો.

મીરજાદર નવાખ થાય છે. પ. મીરજાદરને લેઈ કલાઇવ મુર્શિદાબાદ ગયો, ને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના બદલામાં નવાખે ખળનો ઉઘાડી રૂપિયા વહેંચવા માંડ્યા. પણ તેમાંથી જોઈએ તેટલું નાણું મળ્યું નહિ. તેથી સર્વેએ વરાડ પ્રમાણે વહેંચી લીધું. અમીચંદે પોતાની દલાલી માગી પણ કલાઇવે કાંઈપણ ન આપ્યાથી તે ગોડા થઈ મરણ પામ્યો. એ સમયે નવાખે કલકત્તાની આસપાસ ૮૮૨ ચોરસ મૈલ જમીનની જમીનદારી એટલે વસુલાત લેવાનો હક કંપનીને આપ્યો. એ જમીનને દાસ ૨૪ પરગણાં કહેછે. નવાખ સિરાજઉદ્દવદલા પકડાયો ને તેને મીરજાદરના દીકરા મીરાને મારી નાંખ્યો.

એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૬. હવે કર્ણાટકનો નવાખ મહમદઅલી ને બંગાળનો નવાખ મીરજાદર કલાઇવના પરાક્રમથી અંગ્રેજના આશરાગત થયા. દિલ્લીનો પાદશાહ ખીજે આલમગીર ગયાસુદ્દીન વજીરના હાથમાં રમકડા જેવો હતો. પંજાબમાં દુરાનીના તાબામાં હતો. ને હિંદ ઉપર દુરાની સ્વારીઓ કરી ખરાબી કરતો હતો. મરેઠામાં પેશ્વા બાલાજી પૂર જોરપર હતો એજ વસ્ત્રમાં તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી, કર્ણાટકના નવાખ ને મહિસુરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી હતી. ને તેના સરદારો ઉત્તર હિંદમાં મરેઠી સત્તા જમાવતા હતા. દક્ષિણમાં ફ્રેન્ચે અંગ્રેજોને કાંઈ કાઢવાને જમરી બાથ બીડી હતી, ને મહિસુરમાં હૈદરઅલી મુશ-

લભાની રાજ્ય સ્થાપવાને પોતાનું બળ જમાવતો હતો. એ પ્રમાણે સર્વત્ર કુર્મપ ને દ્વેષથી માંડે માંહે લઢીને હિંદી સત્તા નબળી થતી હતી, તે વખતે કલાઈવે સિરાજદૌલ્લાને દરારી બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાંખ્યો. હવે તે ઉપર ઈમારત ચણવાનું કામ ચલાવ્યું.

કલાઈવ બંગાળાનો ગવર્નર થાય છે. ૭. પ્લાસીના રણમાં વિજય મેળવ્યાથી કલાઈવ કલકત્તાનો ગવર્નર થયો. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહ શાહઆલમને બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી. પાદશાહની સ્વારીથી મીરજાદર ડર્યો; પણ પોતાના ખેસાડેલા નવાબની મદદે કલાઈવ આવ્યો. તેણે મોગલોને પૈસા આપી પાછા કાઢ્યા. તે પછી કલઈવ ફ્રેંચ તાબાના ઉત્તરસરકાર તથા મચ્છલીપટ્ટણ છતવાને કર્નલ ફ્રાંકને ખેડ્યો. તેણે ૧૭૫૮માં એ મુલક છતી લીધો. અંગ્રેજે મચ્છલીપટ્ટણ પોતાની પાસે રાખી બાકીનો મુલક પોતાના મગનીયા વિજયાપટ્ટણના રાજાને આપ્યો. હવે મીરજાદર અંગ્રેજીથી ડરવા લાગ્યો. તથા તેમનાથી છુટો થવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ તેને મદદ કરે એટલી ફ્રેંચની સત્તા બંગાળામાં નહોતી. માત્ર ચિન્સુરામાં વજંદા નવાબને મદદ આપવાને તૈયાર થયા. આ વાત સાંભળતાંજ કલાઈવે કર્નલ ફ્રાંકને ચિન્સુરા ઉપર મોકલ્યો. તેણે તે થાણું ૬ મીથું આ પ્રમાણે કલાઈવ પોતાના દેશની સેવા બળવી ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો. તેની જમાએ વાંસીતાર્ત નામે ગવર્નર થયો.

મીરજાદરને પદબ્રષ્ટ કરે છે. ૮. મીરજાદર પાસેથી ધાર્વાજે દયું નાંખી મથ્યું નહિ, તથા બાકી રહેલું તે આપી શક્યો નહિ. તેણે ઇન્નરદાર, અમલદાર ને શાહુકાર લુંટ્યા, પણ તેથી પૂરું થયું નહિ. તે વખતના કલકત્તાના અંગ્રેજે પણ લોભા ને લાંચીઆ લતા; અંગ્રેજના નામને લજવે તેવા પૈસાના લાલચુ તેઓ લતા. તેઓ મીરજાદરનાં આપેલાં નાણાંથી ધરાયા નહિ, તેથી તેમણે પૈસા આપી શકે એવા નવાબને ગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો. મીરજાદરનો જમાબ મીરકાસમ ધનવાન હતો. તેની પાસેથી પૈસા ભેઈ તેને ગાદી આપી; ને મીરજાદરને પદબ્રષ્ટ કર્યો. ૧૭૬૦.

મીરકાસમે કં પનીના દેવાને પેટે ૫૦ લાખની ઉપજનાં મેદનીપુર, ચિતાગ્રામ ને બરદવાન એ ત્રણ પરગણાં તથા પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા. તથા તેણે ગવર્નરને ૭ લાખ ને બીજા અમલદારોને ચૌદ લાખ મળીને કુલ વીસ લાખ રૂપિયા આપ્યા.

નવાબ મીરકાસમ. ૯. નવો નવાબ બહાદુર, હોંશિયાર, પોતાનું માન સમજનાર ને રૈયતની દાઝ બજાનારો હતો. તેણે ખર્ચ કમી કર્યું, ને ન્યાય, હકાપણ ને ચંચળાઇથી ચાલી રાજ્ય આબાદ કરી ખખનો લયો. તેણે કલકત્તેથી દૂર મોંગીરમાં રાજ્ય-ધાની કરીને લશ્કરને ક્વાયત શિખવવા સમર નામે આર્મિનિયનને રાખ્યો. તેણે ક્વાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એવામાં શાહઆલમ પાદશાહ બહારમાં ઉપર ચઢી આવ્યો. અંગ્રેજો તેને હરાવ્યો પણ તેને મેળવી લેઈ પટણે બોલાવ્યો, ને બંગાળના નવાબ પાસે શાહઆલમ આગળ નજરાણું મૂકાવ્યું તથા તાબેદારી કચુલાવી. પાદશાહે તે સ્વીકારી બંગાળ, બહાર ને ઓઢીઆની નવાબીનો તેને સીરપાવ આપ્યો. એ રીતે મીરકાસમ પાદશાહી પરવાનાથી બંગાળનો નવાબ થયો.

મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૧૦. બંગાળમાં કંપનીના રાહદારી દાણુની માફી હતી, તેથી કંપનીના સવગા નોકરો એ માફીનો લાભ લેઈ પોતાનો ખાનગી વેપાર કરતા, તથા કંપનીના તાબાના દેશી વેપારીઓ પણ એ છૂટનો લાભ લેતા. તેથી નવાબને દાણુનું બહુ નુકશાન થયું, તથા તેની રૈયતનો વેપાર બંધ પડ્યો. કેમકે દાણુ વગરના કંપનીના વેપારીઓનો મલ કરતાં દાણુવાળા નવાબના વેપારીઓનો માલ મોંઘો પડવાથી તે ખપનો નહિ ને ઉલટી ખોટ જતી. આ અન્યાય માટે રૈયતે નવાબને ફરિયાદ કરી તેથી નવાબે રાહદારી દાણુ બંધ કરી નાકા ઉઠાડી મૂક્યાં. પણ એ ક્રમ કંપનીના નોકરોને પસંદ પડ્યું નહિ; કેમકે તેથી તેમના માલની ખપત ને નફો ઘટી નુકશાન થયું. તેથી તેમણે નવાબ જોડે લઢાઈ જોડી. ૧૭૬૩.

મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૧. અંગ્રેજોએ મીરજાદરને મુશિ-દાબાદમાં ફરીને ગાદીએ બેસાડ્યો તથા પટણા કબજે કર્યું, પણ

કાસમના સુખાએ પટણા પાછું હતી લીધું અને લાંના મર્વ અંગ્રેજોને ક્રેદ કર્યા; તથા અંગ્રેજ પક્ષનાં દેશીઓને પણ છુટી લઈ ક્રેદ કર્યા. એટલે અંગ્રેજ સૈન્ય લેઈ મેજર આદમ્સ કાસમ ઉપર આદ્યો. તેણે ઘેરીયા આગળ સમરના કવાયતી સૈન્યને હરાવ્યું; તેથી કાસમ નાસીને પટણે ગયો. અંગ્રેજ સૈન્ય તેની પાછળ પટણે આવ્યું. પટણામાં ૧૫૦ અંગ્રેજ ક્રેદ લતા, કાસમે કલાવ્યું કે જો તમે પટણા ઉપર આવશો તો આ કેદીઓનાં જીવ લઈશ, પણ એ ડરથી નહિ ગભરાતાં અંગ્રેજ પટણા ઉપર ચઢી આવ્યા. એટલે કાસમે તે કેદીઓના જીવ લેવડાવ્યા. હવે કાસમ નાસી ગયો ને

અંગ્રેજ પટણાના ધણી થયા.

કાસમે અંબાધ્યાના નવાબસુ-
બ્બદેવજીને શાહાબાદમાં પા-
દશાહના મદદ માગી. એ વખતે
એકઠા થઈ અંબાળા ઉપર ચ-
ઢ્યા. એવામાં અંગ્રેજ લશ્કરમાં
બળવો થયો. બળવાખોરોના
૨૦ આગેવાનોને તોપને મોટે
ઉડાડી ફેંકી મનરોએ બળવો
સમાપ્ત્યો. ને અંગ્રેજ લશ્કર વડે
ત્રણે મોગલોના અંકત સૈન્યને
બકસર આગળ હરાવ્યું. સુ-
બ્બદેવજી મરેઠાની મદદ લેઈ

શુબ્બદેવજી.

ફરીને લડવા આવ્યો. અંગ્રેજે અહાબાદજીતીને કાલ્પી આગળ
સુબ્બને ૧૭૬૪માં હરાવ્યો. આથી પાદશાહ અને સુબ્બ અંગ્રેજને શરણે
આવ્યા આ લડાઈઓથી મોગલો ઉપર અંગ્રેજ બળતી છાપ એ-
વી સજ્જત બેઠી કે તેમના લશ્કરનું નામ સાંભળી તેઓ નાસવા લાગ્યાં.

કલાઘવ બીજાવાર ગવર્નર થઈ આવ્યો. ૧૨. અંબાળાનો
ખરડો નવાબ મીરજાદર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યાથી તેના દાકરા

નજીવણને અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડી પુષ્ટી કરી હતી. આ પ્રમાણે કંપનીના નોકરો વેપાર કરતા હતા. રૈસા લેઈ એક પછી એક નવાબને બેસાડતા હતા, જૂલમ કરતા હતા ને કંપનીને નુ-કશાન કરતા હતા. આ બધી વાત કંપનીના વહીવટદારોના જાણ-વામાં આવ્યાથી તેનો ખંદોખસ્ત કરવાનો તેઓ વિચાર કરતા હતા. તેવામાં મીરકાસમના બળવાની અને અયોધ્યાના નવાબ ને શાહઆલમ પાદશાહની યંગાળા ઉપર સ્વારીની ખબર તેમને મળી; તેથી તેમણે કલકત્તાની કૌન્સિલથી સ્વતંત્ર અધિકાર આપી કલાઈવને કલકત્તાના ગવર્નર કરાવી મોકલ્યો, ૧૭૬૫. તે કલકત્તે આવ્યા ત્યારે મીરકાસમ નાસી ગયો હતો; પાદશાહ ને અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજ છાવણીમાં કેદી તરીકે પડેલા હતા. ને યંગાળામાં અંગ્રેજની પુનઃ સ્થાપના થઈ હતી.

કલાઈવ ખંદોખસ્ત કરે છે. ૧૩. કલાઈવને યંગાળામાં આવી એ કામ કરવાનાં હતાં. ૧. કંપનીના નોકરો કાંચ લેઈ અન્યાય કરતા તથા ખાનગી વેપાર કરી કંપનીને નુકશાન કરતા તે બંધ કરવાનું; અને ૨. દહીનો પાદશાહ કંપનીને શરણે આવ્યો હતો તેનો લાભ લેઈ યંગાળામાં કંપનીની સત્તા કાયમ કરવાનું. કંપનીના વહીવટદારોએ હુકમ કર્યો હતો કે. કંપનીના કોઈ પણ નોકરે નજરાણાને નામે લાંચ લેવી નહિ. કલાઈવે કલકત્તે આવીને તે હુકમ અમલમાં લાવવાની સઘળા નોકરોને તાકાદ કરી, ને અલ્હાબાદ ગયો. ત્યાં જનરલ કાર્નાક અયોધ્યા, કરા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત જીતીને છાવણી નાખી પડેલો હતો. પાદશાહ ને શુભ તેને શરણે આવ્યા હતા. કલાઈવે એ બંને સાથે મંથિ કરી અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંત પાદશાહને આપ્યા; તેના બદલામાં પાદશાહે યંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતની વસુલાત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો. ને યંગાળાનો નવાબ ફાજલારી અધિકાર ભોગવે એવું હસાવ્યું, તે બદલ કંપનીએ દરસાલ પાદશાહને ૨૬ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી એમ થયું. તે પહેલાં યંગાળાના નવાબ પાદશાહને દરસાલ એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી ભરતા. આ પ્રમાણે

કંપનીને ચાર કરોડની ઉપજના ત્રણ પ્રાંતો પાદશાહ તરફથી મળ્યા; એ વગર પાદશાહે ઉત્તરમરકાર પ્રાંતની વસુક્રાંત ઉધરાવવાનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો.

બંગાળાની ફાજદારી કંપની લેછે. ૧૪. એ સમયથી બંગાળામાં દિવાની કામ કરનાર કંપની અને ફાજદારી કામ કરનાર નવાબ; એમ એ રાજ્યકર્તા થવાથી બેદાદી ચાલી, તેથી કલાઇવે નવાબને પચાસ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી એ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા; પણ એ નવાબ મૂઆથી નવો નવાબ થયો, ત્યારે બાંધેલું પેન્સન ઘટાડીને ૪૫ લાખનું કર્યું; ને તેના મરણ સમયે નાના નવાબને ૧૭૬૬માં ૩૫ લાખ આપવા ઠરાવ્યા. બંગાળાનું ખર્ચ ઘટાડવાને મીશે હેસ્ટિંગ્સે એ પેન્સનની રકમ અરધી કરી નાંખી.

કામદારનો બંદોબસ્ત. હવે કલાઇવે કંપનીના નોકરોનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. કંપનીના નોકરો નજરાણું લેના, ખાનગી વેપાર કરતા, ને ધનસોબથી અન્યાય ને જુલમ કરતા, વળી લદાઇઓ ચાલવાથી લશ્કરી ખર્ચ વધી પડ્યું હતું, ને લડાઈ વખતે તેમનું એવકું બચ્ચુ આપવું પડતું, કલાઇવે નજરાણું લેવાનું બંધ કરી તથા ઉપદેશ કરી ખાનગી વેપાર નહીં કરવાની તાકીદ આપી, ને તેના બદલામાં તેમનો પગાર વધારી આપ્યો. લશ્કરને એવકું બચ્ચુ મળતું તે બંધ કર્યું તેથી બંસે લશ્કરી અમલદારોએ રાજનામાં આપ્યાં. એવામાં મરેડાની સ્વારી આવવાની જૂમ ચાલી, તોપણ કલાઇવે નહિ ડરતાં તેમનાં રાજનામાં મંજુર કર્યા ને એ અમલદારોને કદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ માન્યો નહિ, ત્યારે તેણે દેશી લશ્કરની સહાયથી અંગ્રેજ લશ્કરની શુદ્ધ ઠેકાણે આણી. તેમાંના કેટલાકને ખરતરફ કર્યા ને કેટલાકને રજા આપી; તેમની જગા મદ્રાસથી નવા માણસ બોલાવીને પૂરી; એ રીતે કલાઇવે દૃઢતા અને સખ્તથી બગવો સમાવી પોતાના સુધારા અમલમાં આણ્યા. ૧૭૬૬. તે પછી તે પોતાની તન્દુરસ્તી સુધારવાને છેલ્લીવારનો વિલાયત ગયો. ૧૭૬૬, એ એક ગરીબ કારકુન તરીકે ઈ. સ.

૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, ત્યાં લશ્કરનો સરદાર થઈ એણે હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યનો મજબુત પાયો નાંખ્યો. ક્લાઈવ યુરો, બહાદુર, સાહસિક, દૃઢ મનનો ને ચંચળ હતો પણ તે પોતાની મનઃક્રમ સાધવાને ગમે તેટલું કપટ કરવાને અચકાય તેવો નહતો.

નવી રાજ્ય પ્રકૃતિ. ૧૬. ક્લાઈવના ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૨૭ સુધીમાં બંગાળામાં અંધેર ચાલ્યું. કંપનીના અંગ્રેજ નોકરો બેદરકાર થયા, ક્લાઈવનો કરેલો અદોષસ્ત તુટ્યો. ક્લાઈવે બંગાળાનો દીવાની વહીવટ નવાખના સમી જ્યોજી રાખ્યો હતો. એટલે દેશી ઇન્તરફરો ને નોકરો વહીવટ કરતા. તેમની પાસેથી કંપનીના નોકરો પૈસા લેવા લાગ્યા. દેશમાં અન્યાય, જૂલમ ને ત્રાસ વર્તી રહ્યો, કંપનીના વહીવટદારો પણ પોતાના સગા સનેહીનેજ મોટી મોટી નોકરીઓ આપતા. વહીવટ હિપર દેખરેખ કે નોકરોની લાયકા જોતા નહિ, તેથી તેઓ ગમે તેમ વર્તી ગમે તેવા ઉપાયથી પોતાનાં ખીસ્સાં તર કરતા. એવામાં ૧૭૭૦ માં બંગાળામાં મોટો દુકાળ પડ્યો. ને લાખો માણસ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે કેર વર્તાતો જોઈ કંપનીના વહીવટદારોએ બંગાળાનો વહીવટ ચલાવવાને નવી યોજના કરી; તેની રૂએ દેશી અધિકારીઓને કહાડી તેમની જગાએ અંગ્રેજ કલેક્ટરો ને બીજા રેવન્યુ અધિકારીઓ નીમ્યા, તેથી જૂલમ ને અન્યાય અંધ પડ્યા. આ નવી પ્રકૃતિ હાખલ કરવાને કંપનીના વહીવટદારોએ વાર્નહેરિટંગ્સને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો.

હિંદના બીજા ભાગોના બનાવ. ૧૭. આ પ્રમાણે બંગાળામાં કંપનીના રાજ્યની સ્થાપના થઈ એ મુદ્દતમાં (૧૭૫૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં) હિંદના બીજા ભાગમાં જે બનાવ બન્યા તે તપાસીએ. પાણીપતના યુદ્ધમાં મરેઠા હાર્યા ને આલાહ પેશ્વા મરણ પામ્યો; તેની જગાએ માધવરાવ પેશ્વા થયો. તેણે પોતાના પ્રસાદમે કરી પેશ્વાઈ સંસ્થાન કરી. સિંધીયાની ગાદીએ મહાદેવ ને હોદ્દકરની ગાદીએ અહલ્યાઆઈ ને સેનાપતિ તુકોણ થયા. તેમણે ઉત્તર હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોમાં લુંદકાટ કરીને તથા

ખંડણી લેઇને પોતાની સત્તા ખેસાડી. દક્ષિણમાં કૈય કંપની હારી, ને નિજમના રાજ્યમાંથી પણ તેમની સત્તાને અંત આવ્યો; ને નિજમની ગાદીએ સજાજતજંગને મારીને તેનો બાઈ નિજમ-અલી થયો. મલિસૂરના હિંદુરાજ પાસેથી રાજ્ય લઈ હૈદરઅલી નામે શરો મુસલમાન સાં પાદશાહ થઈ પડ્યો. આગળ જતાં એ રાજ્ય બહુ બળવાન થયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મલિસૂરનું મુસલમાની રાજ્ય.

૧. હૈદરઅલી. ૨. હૈદર રાજ થાય છે. ૩. હૈદર બળવાન થાય છે. ૪. અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૫. હૈદર ને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૬. અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૭. હૈદરનું મરણ. ૮. ટીપુ સાથે સલાહ. ૯. ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૧૦. ટીપુ સાથે બીજો વિગ્રહ.

હૈદરઅલી. ૧, મલિસૂરમાં પ્રથમ હિંદુરાજનું રાજ્ય હતું. અહારમાં સૈકાની શરૂઆતમાં ત્યાંના રાજના લશ્કરમાં એક પંજાબી ફકીરનો છોકરો ફતેહમદમદ નામે નાયક હતો. એ નાયકને બે છોકરા હતા. મોટો સામાશઅલી ને નાનો હૈદરઅલી. હૈદરઅલીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં થયો હતો. તે મોટો થયો ત્યારે રાજની ચાકરીમાં રહ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની બહાદુરી ને હોંશિયારી વડે નામ કાઢ્યું. એક સારા સરદારમાં જેવા ગુણો જોઈએ તેવા ગુણો તેનામાં હતા એ ગુણો વડે રાજના દીવાન નંદરાજની પ્રીતિ મેળવીને પાયરીએ ચઢ્યો.

હૈદર રાજ થાય છે. ૨. કર્ણાટકની લઢાઈઓ વખતે હૈદરને પોતાની ટુકડીનાં માણસો વધારવાની સત્તા મળી; તેથી તેણે શિવાજીની પેઠે પ્રાક્રમી ને સાહસિક લૂંટારા એકઠા કર્યા. તેમનો પગાર ઠરાવ્યો નહોતો. પણ અરધી લૂંટ તેઓ વહેંચી લે ને અરધી હૈદરને આપે એવો ઠરાવ હતો. એ રીતે એણે લશ્કર જ-

માવ્યું ને લૂંટફાટથી ધનચંચલ કર્યો. એણે ફેટીકવાર નંદરાજનો
અચાપ કરી વિશ્વાસ મેળવ્યો. ને પછી તેનો વિશ્વાસઘાત કરી
તેની જગા પોતે લીધી. આગળ જતાં પોતાનું અળ જમાવી રા-

જાને પદબ્રષ્ટ કરી કેદ કર્યો
ને રાજ્યનો ધણી પોતે થયો.
ઈ. સ. ૧૭૬૧.

હૈદર અળવાન થાય છે.

૩. હવે તેણે આસપાસનાં
નાનાં રાજ્યો જીતવા માં-
ડ્યાં પ્રથમ તેણે બેદનૂરના
હિંદુ રાજા ઉપર સ્વારી કરી
તે શહેર લૂંટ્યું, તેમાં તેને
પુષ્કળ ધન મળ્યું. એજ
પ્રમાણે બીજા ધણાં નાનાં
રાજ્ય જીતી રાજ્ય વધાર્યું
ને ધનચંચલ કર્યો. એવામાં

હૈદરઅલી.

માધવરાવ પેશ્વાએ તેના ઉપર સ્વારી

કરી તેની પાસેથી ડર લાખ રૂપીઆ ખંડણી લીધી. ઈ. સ.
૧૭૬૪. તેના ગયા પછી બીજા વર્ષે હૈદરે કાલીકટના જામોરીન
રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો. હૈદર અળવાન થવાથી
પેશ્વાએ નિજામ સાથે ઐક્ય કરીને તેને અગાધિન કરવાનું ધ્યાન.
નિજામના પેટામાં અંગ્રેજ પશુ સામેલ થયા; એ વાત પેશ્વાને
ગમી નહિ. એ સમયે અંગ્રેજો પેશ્વાને કાંઈ ગણતરીમાં નહોતા,
તથી પેશ્વાએ એકલે હાથે હૈદરને હરાવીને તેની પાસેથી ૩૫
લાખ રૂપીઆ ખંડણી લેઈ સલાહ કરી. હૈદરે નિજામને પૈસા
આપીને ફેડ્યો ને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૪. મરેઠ ને નિજામ સાથે મંધિ કરી
હૈદરે અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, અંગ્રેજ સરદાર સ્મીથ સાહેબ

હતો. ને તેની પાસે ૭ હજાર બસ્કર હતું. હૈદર પોતાનું ૭૦ હજાર સૈન્ય લેઇ કર્ણાટક ઉપર ચઢ્યો. ત્રીનોમાલો આગળ તેને સ્મીય સાથે સઢાઈ થઈ; પણ તેમાં હૈદર હાર્યો. હૈદરના કુંવર દીપુએ ચુંટી કહાડેલા સ્વાદો ભઈ કર્ણાટકમાં લૂટ ચલાવી. એવામાં બંગાળેથી એક લશ્કર પગવાટે નિજમના મૂલક ઉપર ચઢ્યું; તેથી નિજમે ગલરાઇને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી, પણ હૈદર તેની હિમત હાર્યો નહિ. તેણે લડાઈ જતી રાખી. મુઘાઈથી એક અંગ્રેજ લશ્કર જગમાગે હૈદરના રાજ્ય ઉપર આવ્યું, ને માંગલૂર જતું. એવામાં ચંગામ આગળ હૈદર ખીજવાર હાર્યો, તેથી તે સલાહ કરવાને ઈચ્છવા લાગ્યો; પણ અંગ્રેજોની સખત માગણી તેનાથી કબુલ થઈ નહિ, તેથી વળી યુદ્ધ ચાલ્યું. એ વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિની જગોએ જનરલ વુડ થયો. તેણે સ્મીયના જેવી ચંચળાઈ નહિ બતાવ્યાથી હૈદર ફરીને તેજપર આવ્યો. તેથી જનરલ સ્મીયની નિમણૂક થઈ. તેની નજર ચૂકાવી પોતાના વીળી કાઢેલા ત્યાગે લેઇ હૈદર લાંબી મજલો કરી સાડાવળુ દિવસમાં મહિસૂરથી મદ્રાસ આવી પહોંચ્યા. તે વખતે સ્મીય મદ્રાસ છોડીને દૂર ગયો હતો. હૈદર આવ્યો ત્યારે મદ્રાસનો ખ્યાલ કરવાને બસ્કર નહોતું, તેથી ત્યાંના ગવર્નરે ફરીને હૈદર સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું કંઈ કે એક ખીજનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો તથા સંકટ સમયે એક ખીજને સહાય કરવી. ઇ. સ. ૧૭૬૯. મદ્રાસના ગવર્નરે આ સંધિ કરવામાં મોટી બૂલ કરી; કેમકે તેમણે જાણવું જોઇતું હતું કે હૈદર આપણી સાથે સંધિ કરી તરતજ મરેઠા સાથે યુદ્ધ કરશે ને તે વખતે મરેઠાની વિરૂદ્ધ હૈદરને સહાય થશે નહિ. મુંબઈની આસપાસ મરેઠી રાજ્ય અને મરેઠાની વસ્તી હતી. મરેઠા સાથે દોસ્તી છતાં કબલ કરવાથી મરેઠા મુંબઈ ઉપર ચઢી આવે તો મુંબઈનો ખ્યાલ કરવાને ત્યાંના ગવર્નર પાસે કંઈ સાધન નહોતાં; તેથી મુંબઈ મોટા જોખમમાં આવી પડે. આવો વિચાર કરી એક ખીજને સહાય કરવાનો કરાર કર્યો. જોઇતો નહોતો; પણ તેણે લાચારીથી એ સંધિ કરી ની.

હૈદર ને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૫. ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજ સાથે પોતાને ફાવતી સરતો થયાથી હૈદરે પેશ્વાને ખંડણી આપવી ખંધ કરી, તેથી માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદર ઉપર ચઢાઈ કરી, ને ચીરકુલીના રણમાં તેને હરાવી ખંડણી લીધી, તથા તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ મરેઠી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ૧૭૬૨. તે પછી માધવરાવ મરણ પામ્યો ને નારાયણરાવ મરાયો, તથા મરેઠી રાજ્યમાં કુમંપ થયો. એ તકનો લાભ લઈ હૈદરે ખોએલો મૂલક પાછો છૂતી લીધો.

અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૬. સન ૧૭૬૯ માં થયેલી મદ્રાસની સલાહ પ્રમાણે ૧૭૭૨ માં જ્યારે પેશ્વા હૈદર ઉપર ચઢ્યો, ત્યારે હૈદરે અંગ્રેજોની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ; તેથી તે અંગ્રેજ ઉપર વેર લેવાનો લાગ તપાસતો હતો. તેણે ફ્રેંચ સરદારો રાખી ક્વાયતી લશ્કર બનાવ્યું હતું. એવામાં અંગ્રેજોને મરેઠા સાથે લડાઈ સળગી. એ તકનો લાભ લઈ હૈદર, મરેઠા ને નિઝામ ત્રણેએ ઐક્ય કરી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકાકાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૭૮૦. એ ઠરાવ પ્રમાણે હૈદર પોતાનું ક્વાયતી સૈન્ય લેઈ કચ્છાટક ઉપર ચઢ્યો; તે વખતે તેની પાસે ૯૦ હજાર લશ્કર ને સો તોપો હતી. હૈદરની વય ૭૮ વરસની છતાં તે એક જુવાન જોદ્દા જેવી ચંચળાઈ રાખતો હતો. સર હેક્ટર મનરો જે પૂર્વે બંગાળામાં સિપાઈઓનો બળવો સમાવી બકસર આગળ મોગલોને હરાવી પ્રખ્યાત થયો હતો, તે મદ્રાસના અંગ્રેજ સૈન્યનો સેનાપતિ હતો; પણ આ વખતે એનામાં તે વખત જેવી ચંચળાઈ નહોતી. કર્નલ બેલી ૨૮૦૦ માણસનું સૈન્ય લેઈ ગંતુર જતો હતો; તેવામાં હૈદરે પોલીબોરના રણમાં તેના ઉપર હુલ્લો કર્યો. જનરલ મનરો ત્યાંથી બે મજલ દૂર હતો, તો પણ તે ડરીને બેલીની સહાયે નહિ આવતાં મદ્રાસ જતો રહ્યો. બેલીનું પણ સૈન્ય કપાઈ ગયાથી ખંતે તેને પોતાનાં ૨૦૦ માણસો સાથે હૈદરને શરણ થવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૦. કર્નલ બ્રાયવેટના સૈન્યની પણ એજ દશા થઈ. આ સમાચાર કબકતે પહોંચ્યા કે ત્યાંના ગવર્નર જનરલ હેસ્ટિંગ્સે સર અયરકૂટને સૈન્ય આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, ને એક બીજું

સૈન્ય કનૈઃ પીઅર્સને આપીને પગરસ્તે મોકલ્યો. તેવામાં વસડનો રાધોજી ભોંસલે ૩૦ હજાર લશ્કર લેઈ ઓઢીઆમાં થઈ બંગાળા જીતવાને ચાલ્યો. તેને કનૈઃ પીઅર્સના સૈન્ય સાથે ભેટ થઈ, પણ અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેને પૈસા આપીને પાછો વાળ્યો. આ પ્રમાણે ધનસીબી ભોંસલે ઐક્યમાંથી તૂટ્યો. સન ૧૭૮૧ માં સર-ફૂટ હૈદર સામો યુદ્ધે ચઢ્યો. હૈદરે આકાંટ જીતી લીધું. ને તેના પુત્ર ટીપુએ વાંદીવાસને ઘેરા બાલ્યો. ચાંદબરમ આગળ હૈદરનો અને સર ફૂટનો મેળાપ થયો, તેનાં અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું હઠ્યું. તેથી તે કડકાર ભણી ચાલ્યું. હૈદરે પોર્તોનોવો આગળ તેને ઘેરી લેઈ લઢાઈ જોડી. પણ તેમાં તેના ૧૦ હજાર માણસ મરાયાં ને તે હાર્યો; તેથી ટીપુ વાંદીવાસનો ઘેરા ઉઠાવી તેના આપને આવી મળ્યો. એવામાં કનૈઃ પીઅર્સનું સૈન્ય પણ આવી પહોંચ્યું. પોલીસાર કે જ્યાં ગઈ સાલમાં બેલાએ માર ખાધા હતા, ત્યાં સર ફૂટ હૈદર સામા આવ્યો. જાંને લશ્કર બહુ બહાદુરીથી લઢ્યાં, પણ અંતે હૈદરને પાછું હઠવું પડ્યું. વળી સાંજીગર આગળ પણ તે હાર્યો. એ પ્રમાણે ૧૭૮૧ ની સાલ પુરી થઈ, પણ લઢાઈ બંધ પડી નહિ. આ હારથી હૈદર કાંઈ નાહમેદ થયો નહોતો. ફ્રેંચો તેની કુમકમાં હતા. સન ૧૭૮૨ માં ફૂટ વિલાયત ગયો. ને હૈદરની સહાયે યુરોપથી ફ્રેંચ સૈન્ય આવ્યું. ઇંગ્લાંડથી અંગ્રેજ લશ્કર પણ આવ્યું ને લઢાઈ ચાલી. હૈદરે કર્ણાટકમાં ને ટીપુએ મલખાર કાંઠે યુદ્ધ ચલાવ્યાં.

હૈદરનું મરણ. ૭. એ સાલમાં હૈદર ૮૦ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તે વખતે તેના ખમ્મનામાં ત્રણ કરોડ રૂપિયા તથા લાખો રૂપિયાનું જવાહિર હતું. હૈદર શુરો, બહાદુર, યુદ્ધમાં કુશળ, ચંચળ, દઢ ને ઉમંગી, પણ કપટી ને ક્રૂર હતો. તેના મરણના સમાચાર ટીપુને મોકલ્યા; ને લશ્કરમાં બેઢિલી ન ફેલાય માટે પૂર્ણિયા ને કૃષ્ણરાય નામે તેના કારભારીઓએ હૈદરના મરણની વાત છૂપી રાખી, તેનું મૂડું બ્યાનામાં બંધ રાખી ફેરવ્યું. એવામાં ટીપુએ આવી રાજ્યની સગમ હાથ કરી ઇ. સ. ૧૭૮૨.

દીપુ સાથે સલાહ. ૮. દરના મૂઆ પછી દીપુએ ચઢાઈ

જારી રાખી. ખુરસી ફેંચ
દોળ બધ તેની કુમકે
બાંધ્યો. ફૂટ પછી અંગ્રેજ
સેનાપતિ રુઢઅર્દ હતો, તે
ફૂટ જોવો નહોતો. બે વરસ
સુધી દીપુએ લઢાઈ ચલા-
વી, તેમાં કાઠવાર અંગ્રે-
જનો તો કાઠવાર દીપુનો
જય થતો. દીપુએ અંગ્રેજ
કઢાઓને બહુ દુઃખ દીધું
ને કટલાકને રીખાવી રી-
ખાવીને માર્યા. અંગ્રેજને દી-
પુને મહિસુરના સિંહને નામે
ઓળખે છે. લશ્કરની ને

દીપુ.

ધનની ખરાબીથી કંટાળીને ગવર્નર જનરલની મરજી વિશ્વ મદ્રા-
સના ગવર્નરે માંગલુર મુકામે દીપુ સાથે સલાહ કરી. તેમાં એક
ખીજનો લીધેલો મૂલક પાછો આવવો એમ ઠર્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૪.

દીપુ સાથે ૧ લો વિમ્મહ. ૯. સલાહ કર્યા પછી દીપુ પોતાનું
બળ જમાવતો ચાલ્યો. તેણે પાદશાહપદ ધારણ કર્યું તથા અંગ્રેજના
મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર સન ૧૭૮૬ માં હલ્લો કર્યો; તેથી
રાજાએ અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ દીપુને ત્રાવણકોર
ઉપર હલ્લો નહિ કરવાને કહ્યું; પણ તેણે તે નહિ ગણ્યો તથા
અંગ્રેજોએ તેના ઉપર યુદ્ધ ચડવાની તૈયારી કરી. સન ૧૭૯૦ માં
જનરલ મેદોસ અંગ્રેજ સૈન્ય લેઈ દીપુના રાજ્ય ઉપર ચઢ્યો;
પણ દીપુએ તેના લશ્કરનો બે ઠેકાણે પરાજય કર્યો. તે જમયે
કલકત્તાનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કાર્નવાલીસ હતો. તેણે દીપુનો
નાશ કરવાને નિર્ણય તથા મરેકા સાથે મંથિ કરી, તેગની સહાય

મેળવી કાર્નવાલીસ પંડે મહિસૂર ઉપર ચઢ્યો. ૧૭૬૨. પરશુરામ
ભાઉ, પટવર્ધન અને બાપુ ગોખલે એ મરેડી સૈન્ય લેઈ આવ્યા. એ
સૈન્યનો અટકાવ કરવાને દીપુએ યત્ન કર્યો, પણ તે હાર્યાથી તેણે
ભયભીત થઈને સલાહ કરી. તેમાં એવું હતું કે દીપુએ અર્ધું રાજ્ય
ને ૩ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજને, અને ૩૦ લાખ રૂપિયા મરેડાને આપવા;
ને શરતો પાળતાં સુધી તેના એ છોકરા બાંહેધરીમાં આપવા. અર્ધા
રાજ્યમાંથી તુંગભદ્રાની ઉત્તરનો પ્રાંત મરેડાને, મળકોટ ને કડપા
નિજમને આપી બારમહાલ, મલબાર ને ડીંડીગલ અંગ્રેજે લીધાં.

દીપુ સાથે બીજો વિમલ. ૧૦. દીપુને થયેલું નુકશાન ભારે
હતું. તેણે અર્ધું રાજ્ય ગયું, ને ખજાનો ખાલી થયો, એ તેનાથી
ખમાયું નહિ. એ વખતે યુરોપમાં ફ્રેંચનો રાજ્ય નેપોલીયન બો-
નાપાર્ટ વિજય મેળવતો હતો તેની સાથે તથા કાબુલમાં અબદુલી
રાજા ઝમાનશાહ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી અંગ્રેજને હિંદમાંથી
હાંટી કાઢવાની તૈયારી કરવા ચાલ્યો. ૨૫. વાત માલમ પડતાંજ
ગવર્નર જનરલ માર્કિસ વેલેસ્લી મદ્રાસ આવ્યો. તેણે નિજમના
રાજ્યમાંથી અને અકોટથી લશ્કર ખાતાવી સુમારે ૩૦ હજાર
સૈન્ય જમાવી જનરલ હારીસની સરદારી નીચે મહિસૂર ઉપર
મોકલ્યું. નિજમ સૈન્યનો ઉપરી ગવર્નર જનરલનો ભાઈ આર્થર
વેલસ્લી, ને મુબાર્કના લશ્કરનો ઉપરી જનરલ સ્ટુઅર્ટ હતા.
હારીસે માલવેલી આગળ, ને સ્ટુઅર્ટે સીંદાસુર આગળ દીપુના
સૈન્યનો પરાભવ કર્યો, તેથી તે શ્રીરંગપટ્ટણમાં ભરાયો. અંગ્રેજ સૈન્યે
શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લાલ્યો. સન ૧૭૬૬. દીપુએ બહાદુરીથી બહાણ
કરી પણ તેમાં તે મરાયો. તેથી હૈદરે ઉઠાડી મૂકેલ રાજા કૃષ્ણ-
રાયના વંશમાં એક કુંવર હતો, તેને થોડું રાજ્ય આપીને અંગ્રે-
જોએ મહિસૂરની ગાદીએ બેસાડ્યો; ને એ રાજા મોટા થતા સુધી
રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના તરફથી કમિશનર નીમ્યો. બાકીના
રાજ્યમાંથી થોડું નિજમને આપી, બીજું કંપનીએ લીધું. સન
૧૮૦૦. અંગ્રેજોએ દીપુના પુત્રાને વેલોરના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યા.
દીપુ પણ એના બાપના જેવો બહાદુર અને વ્રાતજી હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા.

૧. હેસ્ટિંગ્સ અંગાળાનો ગવર્નર. ૨. રેગુલેટિંગ આક્ટ.
૩. રોહિલાનો નાશ. ૪. હેસ્ટિંગ્સનાં કામો. ૫. હેસ્ટિંગ્સ
ને તેના કૌન્સિલરો. ૬. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉદ્દૌલા.
૭. નંદકુમાર. ૮. કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધું. ૯.
હેસ્ટિંગ્સને નાણાની તાણ પડવાનાં કારણ. ૧૦. ધન મેળ-
વવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૧. મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ.
૧૨. પીટનો કાયદો. ૧૩ હેસ્ટિંગ્સની રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૪.
લોર્ડ કાર્નવાલીસ. ૧૫. જમીનદારી. ૧૬. અર્કાટના ન-
વાબ સાથે કરાર. ૧૭. કંપનીનો નવો પટો. ૧૮. સર
જન શારનો રાજ્યનોતિ. ૧૯. અયોધ્યાનાં નવાબ.

હેસ્ટિંગ્સ અંગાળાનો ગવર્નર. ૧. અંગાળામાં ચાલતી

ગરબડ મટાડીને ત્યાં પાકો
બંદોબસ્ત કરવા માટે કલા-
ધવના હાથ નીચે ફળવા-
યલા હેસ્ટિંગ્સ સાહેબને
કલકત્તાનો ગવર્નર કરાવીને
મોકલ્યો. એ કલાધવના
જેવાજ સ્વભાવનો હતો,
પણ તેનામાં યુદ્ધ કૌશલ્ય.
નહોતું, તોપણ કલાધવે અં-
ગ્રેજી રાજ્યનો પાયો નાખ્યો
તે ઉપર હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યની
મજબુત ધમારત ચણી.

હેસ્ટિંગ્સ.

રેગુલેટિંગ આક્ટ. ૨. વિભાગતની પાર્લામેન્ટમાં લિંદનો રજ્યા
પહીવટ બરાબર સ્થાપવા માટે એક કાયદો મંજૂર થયો, તેને

‘રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ’ કહે છે. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે ૧. કલકત્તાના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેવો, અને મુંબઈ અને મદ્રાસના ગવર્નરને તેના તાબામાં રાખવા. ૨. ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવાને ચાર કૌન્સિલરો (સલાહકાર) આપવા. ૩. કલકત્તામાં એક સુપ્રીમ કોર્ટ (સદર અદાલત) સ્થાપવી, તે ન્યાયનું કામ કરે. તેમાં એક મુખ્ય ને ત્રણ મહદગાર જડજ (ન્યાયાધીશ) નીમવા. ૪. એ બધાની નિમણૂકો ઇંગ્લાંડનો રાજ કરે. ૫. કંપનીના કોઇપણ કામદારે વેપાર કરવો નહિ કે નજરાણા લેવા નહિ. આ કાયદાની રૂએ હેસ્ટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૩.

રોહિલાનો નાશ. ૩. હેસ્ટિંગ્સ હિંદમાં આવ્યો તે પહેલાં માધવરાવ પેશ્વાએ પોતાના સરદાર મહાદેવ સિંધિયા તથા તુકોજી હોદકરને ઉત્તર ભરતખંડમાં મોકલ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં શાહઆલમને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેથી પાદશાહે અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંતો મરેઠાને આપ્યા. મરેઠા સને ૧૭૭૩ માં રોહિલખંડ ઉપર ચઢ્યા, તેથી રોહિલા લોકોના સરદારે અયોધ્યાના નવાબ સુલ્તનુદ્દૈવલાનો આશ્રય માગ્યો. ત્યારે અંગ્રેજોની મારફત એવી સલાહ કરી કે અયોધ્યાનો નવાબ મરેઠાના હુમલાથી રોહિલાનું રક્ષણ કરે, તેના બદલામાં રોહિલા લોક દશલાખ રૂપિયા રોકડા ને દશલાખ રૂપિયા ત્રણ વરસ સુધી ખીજ આપે; પરંતુ તે વર્ષે મરેઠા લઢાઈ કર્યા વગર ચાલ્યા ગયા; અને ખીજવાર આવ્યા ત્યારે રોહિલાના સરદારે તેમને દ્રવ્ય આપીને પાછા કાઢ્યા; તેથી નવાબની મહત્તી તેમને જરૂર નહિ પડ્યાથી તેમણે તેને કરાર પ્રમાણે પૈસા આપ્યા નહિ. નવાબે તે પૈસા વસુલ કરવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી ને ૪૦ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા કબુલ કર્યા. હેસ્ટિંગ્સ ઉપર ઇંગ્લાંડથી વારંવાર નાણાંની માગણી થતી હતી, તેથી પૈસાની ખાતર તેણે રોહિલાઓનો નાશ કરવામાં સહાય કરી, સન ૧૭૭૪ માં બંનેના એકત્ર સૈન્યે ૨૦૦૦ રોહિલાનો નાશ કર્યો ને એ પ્રાંત નવાબે ખાલસા કર્યો; ને રોહિલાના નવાબના એક છોકરાને થોડું રાજ્ય આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના

વંશને હજી પણ રામપુરના નવાખ કહેવાય છે.

હેરિદગ્સનાં કામા. ૪. આ વિના હેરિદગ્સે બાળનું નિંદા કામો કર્યાં. નાણાંની માગણી પૂરી પાડી. ડિરેક્ટરોને રાજી રાખવા માટે એ કામો કરવાની તેને દરજ પડી, ખર્ચ થતાડવાના નિમિત્તે તેણે બંગાળના નવાખને મળતું પેન્શન અર્ધું કરી નાંખ્યું, તથા નવા નવાખ બાળક હોવાથી તેની માને વાલી કરાવી તેની પાસેથી કેટલુંક ધન લીધું. વળી સન ૧૭૭૧ થી દિલ્હીનો પાદશાહ મરેઠાને આશ્રયે ગયો હતો; તેથી તેને આપેલા અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંતો લઈને ૫૦ લાખ રૂપિયા માટે અયોધ્યાના નવાખને વેચાતા આપ્યા. લાર્ડ ક્લાઇવે બંગાળની ઉપજમાંથી દરવરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા પાદશાહને આપવા કરાવ્યા હતા તે બંધ કર્યાં.

હેરિદગ્સ અને તેના કૌન્સિલરો. ૫. સને ૧૭૭૪ માં હેરિદગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો, ને તેના ચારે કૌન્સિલરો આવ્યા, તથા કૌન્સિલરોના વિચાર ગવર્નર જનરલના વિચારથી કેવળ ત્રિફલ હતા, તેથી કૌન્સિલમાં હેરિદગ્સનું ધાતુ થતું નહિ. ત્રિફલ પદવિ આજેવાનું કૌન્સિલ હતો.

અયોધ્યાના નવાખ અસોહઉદ્ધવજી. ૬. સને ૧૭૭૬ માં અયોધ્યાનો નવાખ સુગતઉદ્ધવજી મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર અસોહઉદ્ધવજી નવાખ થયો. તેની સાથે હેરિદગ્સે સંધિ કરી તેની પાસેથી કાશી પ્રાંત લીધો. વળી તેના રક્ષણાર્થે અંગ્રેજ ફોજ રાખીને તે ફોજના ખર્ચ બદલ દરવરસે ૩૨ લાખ રૂપિયા લેવાના કરાવ્યા. કાશીપ્રાંત અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાથી ત્યાંના રાજ પાસેથી દર વર્ષે ૨૨૧ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવાની કરાવી. વળી અસોહઉદ્ધવજી પાસે પાછલા લેહેણાની હેરિદગ્સે ઉધરાણી કરી; પણ તેનો ખજાનો ખાલી હોવાથી તે આપી શક્યો નહિ. તેના મા પાસે બે કરોડ રૂપિયા હતા. પણ કૌન્સિલરોની સહાયથી તેણે ન આપ્યા.

નંદકુમાર. ૭. કૌન્સિલમાં હેરિદગ્સનું વજન થકવાથી તેના ઉપર સુપ્રીમ કોર્ટમાં લાંચની ફરિયાદો થવા માંડી. નંદકુમાર નામે જાગીરદાર હુખ્ય ફરિયાદ કરનાર હતો; તેની તપાસ કૌન્સિલમાં

થવા લાગી. એવામાં નંદકુમારે બ્રહ્મા વપે ઉપર કાર્ત્તીજ્યો દસ્તા-
વેજ બનાવ્યો હશે; તે બાબત સુપ્રીમ કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું.
હેસ્ટિંગ્સની સલાહથી વિલાયતના કાયદા લાગુ પાડી તે કાયદાની
રૂઠએ નંદકુમાર ઉપર ફરિયાદ સાબિત થતાં જડજોએ તેને ફાંસી
દીધી, તેથી હેસ્ટિંગ્સનું બચ દળ્યું.

કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૮. તે પછી થોડી
મુદતમાં વિરૂદ્ધ પક્ષમાંનો એક કૌન્સિલર મરણ પામ્યાથી કૌન્સિ-
લમાં ગવર્નર જનરલનું બળ વધ્યું. છેવટે ફ્રાન્સિસ વિલાયત જવાથી
હેસ્ટિંગ્સનું બળ થવા લાગ્યું.

હેસ્ટિંગ્સને નાણાની તાણ પડવાનાં કારણ. ૯. સન ૧૭૭૬
માં મરેડાઓએ પુરંધર મુકામે સંધિ કર્યા પછી તેઓ ફ્રેંચ સરકારો
રાખી મરેડી લશ્કરને કવાયત આપવા લાગ્યા; એ સમાચાર મળ્યાથી
હેસ્ટિંગ્સે મુંબઈના લશ્કરને મરેડા ઉપર મોકલવા હુકમ કર્યો.
વળી સિંધીબાએ ગોહલના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું
હતું, તેથી રાણાએ અંગ્રેજની મદદ માગી. હેસ્ટિંગ્સે જનરલ પોક્કમ
તથા ગોહલને તે તરફ મોકલ્યા. મુંબઈનું લશ્કર પુના ઉપર ચાલ્યું.
વડગામ આગળ તે લશ્કરને મરેડી લશ્કરે હરાવ્યું ને પોતાને
ફાવતી શરતો કબજા કરવાની ફરજ પાડી. ઈ. સ. ૧૭૭૬. પરંતુ
હેસ્ટિંગ્સે તે શરતો નાકબુત્ત કરી લડાઈ જીતી રાખી. બીજે વર્ષે
હેંદર, મરેડા ને નિઝમે ગંપ કરી અંગ્રેજને હરાવવામાંથી મારી
કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે ગંપ થતાથી તેજ સત્તમાં હેંદર
કર્ણાટક ઉપર, બોંસને કલકત્તા ઉપર ને પેશ્વા મુંબઈ ઉપર ચઢ્યા,
તેથી હેસ્ટિંગ્સને નાણાની ને સૈન્યની વધારે તાણ પડી.

ધન મેળવવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૦. નાણાની તાણ
મટાડવાને ગવર્નર જનરલે અન્યાય ને જૂઠામનાં કામ કર્યા. કૌન્સિ-
લમાં એનું બળ વધ્યાથી તથા ફ્રાન્સિસ વિલાયત ગયાથી એવાં
કામ કરવામાં એને અંતરાય નડ્યો નહિ. પ્રથમ તો તેણે કાશીના
રાજા ચૈતસિંગ પાસેથી પહેલાં ઠરાવેલી રસા લાખ રૂપિયા ખંડણી
ઉપરાંત પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે માગ્યા. રાજાએ તે ન આપ્યાથી

તેનો પચાસ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો. ને તે વસુલ કરવાને હેસ્ટિંગ્સ કાશી ગયો. ત્યાં અંગ્રેજના દુશ્મનો સામે તે પત્રવ્યવહાર રાખે છે એવું આજ મૂકી તેને ઊઠાડી મૂક્યો, ને તેના ભાણેજને યાદી આપી; તેની પાસે દર વર્ષે ૪૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવી ઠરાવી, તેનો દીવાની ફાજદારી અધિકાર લેઈ લીધો. ચૈતમિંગને ૩૬ કર્યાથી કાશીના લોકે ખંડ કરી હેસ્ટિંગ્સને ઘેરી લીધો. એટલે રાજ નાશો ગયો ને હેસ્ટિંગ્સ મહા મુશ્કેલીથી બચી શક્યો. ૧૭૮૧. એણે બીજો જૂથમ અયોધ્યાની બેગમે ઉપર કર્યો. નવાબ પાસે ખંડણીનું લેહેણું ચઢ્યું હતું પણ તે આપવાને તેની પાસે નાણું નહોતું. હેસ્ટિંગ્સે તેની મા પાસેથી બળાત્કારે એક કરોડ વીસ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ. ૧૧. આ પ્રમાણે તેણે નાણાંની તપણ મટાડી મરેઠા ને હૈદર સાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યું. જનરલ ખેક્ષમે ગ્વાલિયર જતું. કર્નલ પીઅર્સે લોસલેને લાંચ આપીને ફાડ્યો, ને નિજમ પાસેથી ગંતુર પરગણું લીધું. ગોદદે અમદાવાદ ને ડભોઈ જતાં, પણ વસાઈ આગળ તેને પાછું હટવું પડ્યું. એ પ્રમાણે બે વર્ષ સુધી લઢાઈ ચાલુ રહી; તેમાં કેટલીકવાર મરેઠાને તો કેટલીકવાર અંગ્રેજને જય મળ્યો. છેવટે હૈદરનું બળ વધેલું જોઈને તથા ફ્રેંચ સેના તેની કુમકે આવ્યાથી મરેઠા સાથે સન ૧૭૮૨ માં સાલ્પા (સાલ્પાઈ) મુકામે તહ કર્યો. તેમાં એવું ઠંધું કે એક બીજાનો લીધેલો મૂલક પાછો આપવો; ફ્રેંચ વગેરે યુરોપી લોકને મરેઠી રાજ્યમાં નોકર રાખવા નહિ, ભરૂચ સિંધિયાને આપવું, હૈદર સામે વઢવામાં અંગ્રેજને સહાય કરવી ને રાધોખાને દરે સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા. આ પ્રમાણે એકસંપમ્મથી લોલના માર્યા મરેઠા ફૂટ્યા. તે પછી હૈદર મરણ પામ્યાથી બે વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઈ ચલાવી. સન ૧૭૮૪માં એણે સંધિ કરી

પીટ્ટનો કાયદો. ૧૨. કંપનીના રાજ્યનો વહિવટ ડિરેક્ટમે પાસેથી લેઈ પાર્લામેન્ટના અમલદારોને સોંપવો. એવો કાયદો ફાક્સ નામે પ્રધાને કર્યો, પણ તે પાર્લામેન્ટમાં નામંજૂર થયો. તે

પછી બીજે વરસ પીટ નામે પ્રવતે એનેજ મળતો એક કાયદો મંજુર કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં એવો ઠરાવ થયો કે ડિરેક્ટરોમાંના ત્રણ જણની છૂટી મંડળી ડિરેક્ટરોને નામે, રાજના મંત્રીઓમાંથી છ જણની નીમેલી સલાના હુકમ પ્રમાણે કામ કરે. એ છમાંનો પ્રમુખ હિંદ ખાતાનો પ્રધાન કહેવાય. હિંદની કૌન્સિલમાંથી એક મેમ્બર (સભાસદ) કમી કરી, મદ્રાસ ને મુંબઈના ગવર્નરને પણ એક એક કૌન્સિલ આપી. વળી પાર્લામેન્ટની રાજ સિવાય કંપની સ.કાર હિંદના કોઈપણ રાજ સામે લઢાઈ કિંવા અંધિ કરે નહિ એવું હતું.

હેસ્ટિંગ્સની રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૩. હેસ્ટિંગ્સે વસુલાત ઉધરાવવાને ડિરેક્ટરો નીમ્યા, ને દેશોઓ પાસેથી મોટાં કામ ભેઈ લીધાં. એણે દરવા, ચંચળાઈ ને ઉત્સાહથી અગ્રેજ રાજ્યની મજબુતી કરી એ ખરું; પણ લઢાઈઓનું ખર્ચ અને ડિરેક્ટરોનીનાણાં-

ની માગણી પૂરી પાડવાને કારણે ખંડણી વધારી; ને રોહિલાનો નાશ કરાવ્યો. હેસ્ટિંગ્સ સને ૧૭૮૫ માં વિજ્ઞાયત ગયો, ત્યાં એના ઉપર ફ્રાંસીસેને બીજાઓએ પાર્લામેન્ટમાં ફરિયાદ કરી. એ કામ ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ સુધી ચાલ્યું. તેમાં જો કે તે છૂટ્યો, પણ તેને દશલાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૪. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ કાર્નવાલિસ સને ૧૭૮૬ માં

લોર્ડ કાર્નવાલિસ.

ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તેણે પ્રથમ કામદારોને લાંચ લેતા અટકાવી તેમનો પગાર વધારી આપ્યો, તથા લાંચ લેનારને નિષ્પક્ષપાતે શિક્ષા કરી, તેથી તેઓ સુધર્યા. પછી નિજામ સાથે સલાહ કરી તેની સહાય માટે અંગ્રેજ સૈન્ય રાખ્યું ને ગંતુર પરગણું લીધું. અંગ્રેજ સૈન્ય અંગ્રેજોના મિત્રો સામે ન વાપરવું એમ ઠરાવી તેમની યાદી કરી; તેમાં ટીપુનું નામ ન લખ્યું, તેમાં ટીપુને રીસ ચઢી. તેથી તેણે કુર્ગ ને કાનડા પ્રાંત જીતીને ત્યાંના એક લાખ માણસને બળાતકારે મુસલમાન કર્યા. એવામાં મરેઠાએ ને નિજામે ટીપુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી. તેમાં ટીપુ હાર્યો, તેથી તેણે ચઢેલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું. તે પછી ટીપુએ મલખાર ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન કર્યા ને હિંદુઓનાં દેવળો તોડ્યાં. એ રીતે એણે ક્રૂરતા ને જૂઠ્ઠમ કરવા માંડ્યાં. છેવટે ચઢાઈ કરી; તેમાં ટીપુ હાર્યો ને સને ૧૭૬૨ માં તેણે સલાહ કરી.

જમીનદારી. ૧૫. કાર્નવાલિસે આવીને કનેકટરો ને જડજો નીમ્યા; તથા કોજદારી ને દિવાની કાયદા બનાવ્યા; પણ એ મોટા હોદ્દા ઉપર દેલી અમલદારો રાખ્યા નહિ, સને ૧૭૯૩ માં એણે બંગાળમાં જમીનદારી ધારો દાખલ કર્યો. પાદશાહી વારામાં પરગણાં ઈજારે અપાતાં. અંગ્રેજોની શરૂઆતમાં એ ઈજારા દશ વર્ષ માટે આપ્યા; કાર્નવાલિસે એ ઈજારદારોને વંશપરંપરાના પટા કરી આપ્યા. ને તેની પાસેથી દરવર્ષે ઉચક રકમ લેવાની કાગી. ખેડુત પાસેથી જમીનદારો વેરો લે, તેમાં કંપનીને વચ્ચે પડવાનું નહોતું, તેથી ખેડુતો ઉપર જમીનદારો જૂઠ્ઠમ કરવા લાગ્યા. એ પટાથી બંગાળમાં મોટા મોટા જમીનદારો થયા, તે આજ પયંત છે.

અર્કટીના નવાબ સાથે કરાર. ૧૬. લોર્ડ કાર્નવાલિસે આર્કટીના નવાબ મહમદઅલી સાથે નવા કરારો કર્યા; તેમાં એવું ઠર્યું કે નવાબે દરવર્ષે નવ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી; તે રોકડા નહિ આપતાં તેટલી ઉપજનો મૂલક આપવો તથા લદાઇ વખતે તેના મૂલકની વ્યવસ્થા અંગ્રેજોને સોંપવી. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ

અચ્ચે યુરોપમાં લઢાઈ આલ્યાથી ગવર્નર જનરલે હિંદનાં સઘળાં ફ્રેચ થાણાં છૂતી લીધાં. ઈ. સ. ૧૭૯૩.

કંપનીને નવો પટો. ૧૭. સન ૧૭૯૩ માં કંપનીને મળેલા પટાની મુદત પૂરી થવાથી એ સાલમાં ૨૦ વર્ષની મુદતની નવી સનંદ મળી, તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે આજ સુધી હિંદમાં માત્ર કંપનીજ વેપાર કરતી, પણ હવે ૩૦૦ ટન સુધીનો વેપાર કરવાને બીજા વેપારીઓને પણ છૂટ મળી. એજ સાલની આખરે કાર્નવાલિસ વિલાયત ગયો ને તેની જગ્યાએ સર જનશોર થયો.

સર જનશોરની રાજ્યનીતી. ૧૮. એનો વિચાર એવો હતો કે, દેશી રાજ્યના માંહોમાંહેના વધરામાં હાથ ધાલવા નહિ. તેના આ હરાવથી મરેઠા અને ટીપુ નિરંકુશ થયા. મરેઠાએ નિજામ ઉપર સ્વારી કરી ખરડાની લઢાઈમાં તેને હરાવી નરમ પાડ્યો. આ લઢાઈ વખતે નિજામને અંગ્રેજોએ સહાય નહિ કર્યાથી નિજામે ફ્રેંચ સરદાર રાખીને પોતાના લશ્કરને ક્વાયત આપવા માંડી, ને ટીપુ પણ અંગ્રેજો સાથે લઢવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો, સન ૧૭૯૫ માં કણાઉટકનો નવાખ મહમદઅલી મરણ પામ્યાથી તેના દીકરાને ગાદી મળી. તેના આપના વખતનું 'દેવું ઘણું' હતું, તે અંગ્રેજ સરકારે વચમાં પડીને પતાવ્યું.

અયોધ્યાનો નવાખ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાખ અસોફઉદ્દવલ્લા સન ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર વજીરઅલીને બેસાડ્યો; પણ એ નવાખનો ખરો પુત્ર નથી એવો ખુમાર આલ્યાથી સર જનશોરે અયોધ્યે જઈ તેને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો, ને અસોફઉદ્દવલ્લાના ભાઈ સાદતઅલીને બેસાડ્યો. વજીરઅલીને કાશીમાં નજરકેદ કર્યો. ત્યાં તેણે અળવો કર્યો, પણ તેમાં તે હાર્યો ને ફરીથી ફદમાં પડ્યો. સન ૧૭૯૮. એજ સાલમાં સર જનશોર વિલાયત ગયો ને તેની જગ્યાએ લૉડ માનિંગ્ટન અથવા લૉડ વેલસ્લી ગવર્નર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૬ હું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

૧. વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૨. ૧૭૯૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૩. નિજામ સાથે તહ. ૪. દીપુ સાથે લઠાઈ. ૫. મરેઠી રાજ્ય. ૬. વગર લઠાઈએ રાજ્ય પ્રાપ્તિ. ૭. મરેઠી ખડપટ અને વસાઈના તહ. ૮. મરેઠા સાથે બીજા વિગ્રહ. ૯. હોલ્કર સાથે લઠાઈ. ૧૦. વેલેસ્લી વિલાયત ખય છે. ૧૧. લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૨. સર જ્યોર્જ આર્લો. ૧૩. વેલેસ્લી અંડ. ૧૪. લોર્ડ મિન્ટો. ૧૫. પરદેશી રાજ્યોસાથે સંબંધ. ૧૬. ફ્રેંચ શાણાં છતી લેવાં. ૧૭. કંપનીની સનંદ. ૧૮. લોર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી.

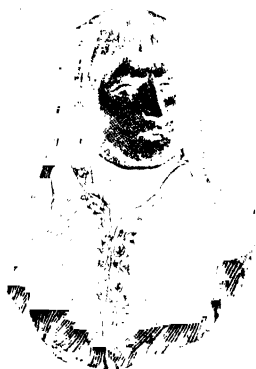
વેલેસ્લીની રાજ્યનીતિ લોર્ડ કાર્નવાલિસ તથા સર જનશોરનો અભિપ્રાય એવો હતો કે દેશી રાજ્યના માંહોમાંહેના કછ-આમાં ન પડતાં આપણે આપણું સાચીને સ્વસ્થ રહેવું. પરંતુ લોર્ડ વેલેસ્લીનો વિચાર એથી વિરુદ્ધ હતો. તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજી સૈન્યની સહાય આપી તેમને કંપનીના રક્ષણ નીચે લેઈ હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તા સર્વોપરી કરવી. આ વિચાર તેણે દહતાથી અને ખલાફરીથી અમલમાં આણ્યો. તેથી રાજ્યો માંહોમાંહે લઢી રૈયતની ને રાજ્યની પાંચમાધી કરતા તે બંધ પડી તેમના જનમાલનું રક્ષણ થયું.

માર્કિવસ આર્લ વેલેસ્લી.

૧૭૯૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૨. વેલેસ્લી આબો ત્મારે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય થોડું હતું. ખંગાળા, ખલાર ને આદીઆ તેમને

તામે હતા, તે સિવાય મદ્રાસ ને મુંબઈની આસપાસ દરિયાકાંઠાનો
 ને મલિસૂરની દક્ષિણનો થોડો મૂલક હતો; પણ હિંદમાં મરેઠા,
 નિજામ ને ટીપુ એ મુખ્ય જોરાવર રાજા હતા. અયોધ્યાનો
 નવાબ અંગ્રેજોનો આશ્રિત હતો મરેઠા, નિજામ ને ટીપુ એ ફ્રેંચ
 નાયકોની સરદારી નીચે કવા-
 ચતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું;
 અને ફ્રેંચો અંગ્રેજોના કદાંચનુ
 હતા, તેમનો મહાન સેનાપતિ
 નેપોલિયન બોનાપાર્ટ બુરોપમાં
 વિજય મેળવી મિસર દેશ ઉ-
 પર ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાંથી
 ભરતખંડ ઉપર આવવાને ટીપુ
 તેને નોતરતો હતો. વળી કા-
 બુતના રાજા ઝમાનશાહને પણ
 હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરવાને તે
 ઉશ્કેરતો હતો.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

નિજામ સાથે તહ. ૩. વેલ્સલીએ અંગ્રેજ સત્તા પડી લાગેથી
 જોઈ પોતાની રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરી. તેણે પ્રથમ નિજામને
 પોતાને આશ્રયે આવવા લખ્યું. નિજામે તે કબુલ કરી ફ્રેંચ ના
 યદાને રાજા આપી ને અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના રક્ષણાર્થે રાખી તેનું
 ખર્ચ આપવાને કબુલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૮.

ટીપુ સાથે લડાઈ. ૪. નિજામ તામે આવ્યા પછી વેલ્સલીએ
 તે પ્રમાણે કબુલ કરવાને ટીપુને લખ્યું, પણ તેણે તે માન્ય કર્યું
 નહિ, તેથી તથા ઝમાનશાહ ને નેપોલિયન સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલા-
 વાથી એના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરીને ટીપુને હરાવી માર્યો; એ
 વાત પાછળ આવી છે.

મરેઠી રાજ્ય. ૫. આ પછી તેણે મરેઠાને અંગ્રેજ સહાયકારી
 સૈન્ય રાખસને લખ્યું. એ સમયે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય પાંચ શાખા

હતી. ગુજરાતમાં વાયકવાડ, મહારાષ્ટ્રમાં પેશ્વા, મધ્ય પ્રાંતોમાં બેંસને ને માળવામાં સિંધીઆ ને હોલ્કર એ વખતે મરેડી રાજ્યોમાં ચતુર પુરુષ નાનાફડનવિસ છાનો હતો. અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવું એ મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ખોવા બરાબર છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી મરેડાએ વેલેસ્લીની માગણી સ્વીકારી નહિ, પણ સન ૧૮૦૦ માં નાનાના મરણ પછી વેલેસ્લીને પોતાની ઉમેદ બર લાવવાનો યોગ મળ્યો.

વગર લડાઈએ રાજ્યપ્રાપ્તિ. ૬. સન ૧૭૯૬ માં તંજાવરનો રાજા તુળજી મરણ પામ્યો. તેને એક અમરસિંગ નામે ઔરસ ને સરફેજી નામે દત્તપુત્ર હતા. અંગ્રેજે અમરસિંગને ગાદી આપી; પણ તે તેમની સલાહ પ્રમાણે નદિ ચાલ્યાથી તેને ઉડાડી સરફેજીને વર્ષાસન બાંધી આપી તેનું રાજ્ય ખાત્રસા કર્યું. ૧૭૯૯ એજ સાલમાં સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો; તેથી તેના વારસ મીર નાસરુદ્દીનને એક લાખ રૂપિયાની નિમજૂક બાંધી આપી તે રાજ્ય ખાત્રસા કર્યું. ટીપુ સાથે લડાઈ ચાલી, ત્યારે કર્ણાટકના નવાબ ઉમદતઉલ ઉમરાવ તેને સહાય કરી, એવું એના ઉપર આજ આવતાં તેની તપાસ ચાલી. ૭. સ. ૧૮૦૦ પછી સન ૧૮૦૧ માં તે મરણ પામ્યાથી તેનો પુત્ર અલ્લોહુસેન ગાદીએ બેઠો તેને વર્ષાસન લેઈ રાજ્યાધિકાર છેડવાને કહ્યું પણ તે કબુલ નહિ કર્યાથી તે નવાબનો પુત્રજ નથી એમ ઠરાવી, ઉમદતઉલ ઉમરાવના બાઈ અજમઉદ્દવકાને ગાદી આપી. તેણે ખર્ચે જતાં બાકી રહે તેટલી ઉપજનો ૬ વર્ષાસન કબુલ કરી કર્ણાટકનું રાજ્ય અંગ્રેજને સ્વાધીન કર્યું. ૮. સ. ૧૮૦૧. એજ પ્રમાણે ફરકાયાદના નવાબનો ૧૦૧ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુત્રક ખાત્રસા કરી નવાબને ૮૦ હજારનું સાક્ષીઆણું બાંધી આપ્યું. ૧૮૦૧. અપોધ્યાના નવાબને આપેલું સહાયકારી સૈન્ય સારી સ્થિતિમાં નહોતું; તેથી એ સૈન્યના ખર્ચ બદલ નવાબે અંગ્રેજને લાલ જેને વાયવ્ય પ્રાંતો કહે છે તેનો ધણોખરો ભાગ આપ્યો. વળી નિજમને આપેલો સહાયકારી સૈન્યના ખર્ચ બદલ ટીપુ પાસેથી નિજમને મળેલો મૂલક અંગ્રેજોડીધો.

મરેડી ખટપટ ને વસાઈનો તહ. ૭. મરેડી રાજ્ય દિલ્હીથી કાવેરી ને ઓઢીઆથી ગુજરાત સુધીમાં હતું; પણ તેમના બળને એકત્ર કરનાર નાનાકડનવિસ જેવો ચતુર પુરુષ કે બાહુરાવ, માધવરાવ કે મહાદદલ જેવા શરા સરદારો તે વખતે નહોતા. તુકાળના મરણ પછી હોદ્દકરની ગાદીએથી તેના ઔરસ પુત્ર કાશીરાવને ઉઠાડી અનોરસ પુત્ર જશવંતરાવ ગાદીએ બેઠો. સિંધીઆ તથા પેશ્વા કાશીરાવના પક્ષમાં હતા; તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં જશવંતરાવ ને સિંધીઆ વચ્ચે ઈંદોર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં હોદ્દકર હાર્યો. ગીજે વરસે હોદ્દકરે લશ્કર જમાવી પુના ઉપર સ્વારી કરી બાહુરાવને તસાડ્યો, ને તેની જમાએ તેના ભત્રિજાને બેસાડ્યો, તથા પોતે પુના લૂંટીને પાછો ગયો. આ તરફ બાહુરાવ નારસીને વસાઈ આવ્યો. ત્યાં રહી તેણે ગાદી બેળવવા માટે અંગ્રેજની સહાય માગી, ઇ. સ. ૧૮૦૨. અંગ્રેજ સાથે તહ થયો, તેમાં એવું ડરાવ્યું કે બાહુરાવે અંગ્રેજ ૬ પલટણ પુનામાં રાખી તેના ખર્ચ બદલ ગુજરાત કે કર્ણાટકમાંથી ૨૬ લાખની ઉપજનો મૂલક આપવો, અંગ્રેજની રમત વગર કોઈ સાથે લઢાઈ કે મંધિ કરવી નહિ, સુરત ઉપરનો દાંવા છોડવો, ને નિજમ તથા ગાયકવાડ સાથેની તકરારનો નિકાલ અંગ્રેજ મારફતે કરાવવો; એના બદલામાં અંગ્રેજે તેને પુનાની ગાદી અપાવવી. એ મંધિની રૂએ આર્થર વેલેસ્લીએ પુને જઈ બાહુરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૩.

મરેડા સાથે બીજો વિગ્રહ. ૮. વસાઈ મુકામે બાહુરાવે જે સલાહ કરી તે સવળા મરેડા સરદારોએ માન્ય કરી નહિ. તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો કે બાહુરાવ મરેડી રાજ્યનો ઉપરી છે, માલિક નથી; તેથી તેને મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્રતા વેચવાનો ને મરેડી સરદારોની રમત વગર મરેડી રાજ્યના કારભારમાં ત્રાહિતને બેળવવાનો તેને હક્ક નથી; તેમ અંગ્રેજને વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી; અમારી ભાંજગડ અમેજ કરીયું. અમને બાહુરાવનું કંટું માન્ય નથી; માટે અંગ્રેજ સૈન્યે પુના છોડી ચાલ્યા જવું. સિંધીઆ ને

ભોંસલે એ અંગ્રેજ સૈન્ય પુના છોડીને નજીય તો તેમને જોરાવરી-
 થી કઢાવવાને તૈયાર થવું. તેમની સામે થવાને ચારે તરફથી અં-
 ગ્રેજ સૈન્યને ચઢવાને ગવર્નર જનરલે હુકમ કર્યો. આર્થર વેલેરલી
 મહિસરનું ૬૦૦૦ સૈન્ય લેઈ અહમદનગર આગળ પડ્યો, નિજા-
 મનું ૮ હજાર સૈન્ય જોદાવરી ઉપર આવ્યું, મદ્રાસનું ૭૮૦૦ લ-
 શ્કર કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચે આવી પહોંચ્યું. ગુજરાતમાં ૭ હ-
 જાર, બુદેલખંડમાં ૩૫૦૦ ને કટક ભણી ૫ હજાર લશ્કર તૈયાર
 રાખ્યું; કાનપુર આગળ ૧૦૫૦૦ લશ્કર લેઈ જનરલ લેક આ-
 વ્યો. આ પ્રમાણે આખા મરેડી રાજ્યને ચારે તરફથી અંગ્રેજ લ-
 શ્કરે ઘેરી લીધું. હોલ્કર આ વખતે ત્રાહિતની માફક બેઈ રહ્યો.
 જોડ લેક દિલ્હી લીધું, ને શાહઆલમ પાદશાહને સિંધિઆના ક-
 બજામાંથી છોડાવ્યો. ત્યાંથી આગ્રા છતી રજપૂતસ્થાનમાં આવ્યો.
 ને લાસવારી આગળ સિંધિઆની કચાયતી પલટણોને હરાવી.
 દક્ષિણમાં આર્થર વેલેરલીએ અહમદનગર છતી આસાઈ આગળ
 સિંધિઆને અને આરગમ આગળ ભોંસલેને હરાવ્યા. આ વખતે
 મુઠીબર અંગ્રેજોની ડરીને હજારો કચાયતી લશ્કર છતાં દોલતરાવ
 સિંધિઆ ને રાધોજી ભોંસલે નાશી ગયા. નાયકો નાઠા, તોપણ
 તેમની કચાયતી પલટણો ગહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે તેમની હાર
 થઈ. ગુજરાતનાં લશ્કરે ભરૂચ ને પાવાગઢ છત્યાં, ને જોદાવરી
 પરના લશ્કરે જાલના લીધું. વેલેરલીએ અસીરગઢ ને શુરાનપુર છ-
 ત્યાં. કટકવાળા સૈન્યે કટક, ને બુદેલખંડના લશ્કરે બુદેલખંડ હાથ
 કર્યો. આ પ્રમાણે ચારે તરફ અંગ્રેજ કંપનીને વિજય મળવાથી પ્ર-
 થમ દેવગમ આગળ ભોંસલેએ સલાહ કરી. તેમાં કટક ને બાલા-
 સોર અંગ્રેજને તથા વરાડપ્રાંત નિજામને આપ્યો. વળી નિજામ
 ને પેશ્વા સાથે જે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ મારફત પતાવવા, તથા
 કોઈ બીજા યુરોપિયન નોકર રાખવા નહિ એવો કરાવ થયો, ઇ.
 સ. ૧૮૦૩. તે પછી તરતજ એજનવાટ મુકામે સિંધિઆએ પણ
 સલાહ કરી. તેમાં ગગાને જમના વચ્ચેનો મુલક ને ભરૂચ અંગ્રેજ

જને મળ્યાં. એજનધારથી ગોદાવરી સુધીનો મુલક નિજમને તથા અહમદનગર પેશ્વાને આપ્યાં; વળી તેણે શાહઆલમ, પેશ્વા, નિજમ ને ગાયકવાડ ઉપરના દાવા છોડવા, ને બીજા કોઇ યુરોપિયનને નોકરીમાં રાખવા નહિ એમ કબુલ કર્યું. આ રીતે ઘરેઠામાં બીજા વિઝહનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૩.

હોલ્કર સાથે લડાઇ. ૯. લોર્ડ વેલેસ્લીની સહાયકારી સૈન્ય આપવાની રાજનીતિ હજી હોલ્કરે કબુલ કરી નહોતી, તે હજી ઉત્તર દિશામાં લુટફાટ કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજો સિંધીઆ ને ભોંસલે સાથે લડવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે હોલ્કર રજપૂતસ્થાનમાં ચોથ ઉઘરાવતો હતો. તે વખતે રજપૂતો બળહીન થએલા હતા, તેથી તેઓ હોલ્કરની સામા થઇ શકે તેમ નહોતું. રજપૂત રાજ્યો સાથે અંગ્રેજોએ સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા હતા. તેથી વેલેસ્લીએ રજપૂતસ્થાનમાં હુડ નહિ ચલાવતાં પોતાના રાજ્યમાં પાછા જવાને હોલ્કરને લખ્યું; પણ હોલ્કરે તે નહિ માન્યાથી તેની સાથે લડાઇ થઇ. અંગ્રેજ સરદાર મોનસન તેની પાછળ પડ્યો. ૧૮૦૪. માળવામાં આવતાં કોટાની દક્ષિણે તેનું બધું લશ્કર ઘેરાઈ ગયું ને પોતે મદદ મુશ્કેલીથી બચ્યો. હોલ્કર આ વિજય મેળવી દિલ્હી ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાં તે હાર્યો. પછી જનરલ લેક સાહેબે ફરફાળાદ આગળ, ને મોનસન તથા ફ્રેન્ચર દોગ આગળ તેને હરાવ્યો. ભરતપુરનો રાજા હોલ્કરના પક્ષમાં હોવાથી લેક સાહેબે ભરતપુરને ઘેરા લાલ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરના સંત્રાગા હજી રાજાએ પાછા હટાવ્યા, તેથી એ કિલ્લો લેવાયો નહીં, પણ અંતે રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરીને હોલ્કરનો પક્ષ તજ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૫.

વેલેસ્લી વિલાયત જાય છે. ૧૦. હોલ્કર સાથે યુદ્ધ પૂરું થયું નહોતું, તેમાં વેલેસ્લી વિલાયત ગયો. એ બહુ બહાદુર અને દ્રઢ મનનો હતો. એણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં ઘણા વધારો કર્યો તથા મરેઠા, નિજમ અને અયોધ્યાના નવાબને તાબેદાર બનાવ્યા.

વેલેસ્લીના વખતનું હિન્દ.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૧. લોર્ડ વેલેસ્લીએ હિન્દમાં અંગ્રેજ રાજ્યનું ઔરવ વધાર્યું; પણ તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધ્યું. લડાઈઓ ચાલી, કંપનીનું રાજ્ય નોખમમાં આવી પડ્યું. હોલ્કર હજુ લડતો હતો ને સિંધીઆ તેની કુમકે ચઢવાની તૈયારી કરતો હતો, તેથી ઇંગ્લાંડમાં કંપનીના ડિરેક્ટરોને વેલેસ્લીનાં મહાન કૃત્યો પસંદ પડ્યાં નહિ; તે કારણથી લોર્ડ કાર્નવાલિસને સવળાં દેશી રાજ્યો સાથે સંધિ કરી લડાઈ પતાવી દેવા મોકલ્યો. તે કચકતે આવી જનરલ લેકની છાવણીમાં આવવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં આવતાં ગાજીપુરમાં તે મરણ પામ્યો. ઈ. સ ૧૮૦૫.

સર જ્યોર્જ બાલો. ૧૨. કાર્નવાલિસના મરણથી સર જ્યોર્જ બાલો તેનું કામ કરવા લાગ્યો. તેનો વિચાર પણ લોર્ડ કાર્નવાલિસ જેવોજ હતો. તેથી તેણે લોકની મરણ વિરૂદ્ધ સિંધીઆ સાથે સંધિ કરી, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે, ગ્વાલિયર ને ગોહડ સિંધીઆને આપવાં, તથા બીજાં જે મુલક સન ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજો લીધા હતા તે પાછો આપવો; પણ તેના બદલામાં સિંધીઆએ દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા. સન ૧૮૦૫, તે

પછી એક મહિનામાં હોલ્કર સાથે પણ સલાહ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે ચંપલ નદીની ઉત્તરનો મુલક, બુદેલખંડ ને પુના એ ત્રણ ઉપરનો દાવો હોલ્કરે છોડવો તથા અંગ્રેજ રાજ્યને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. આ રીતે ત્રીજા મરેડી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. પરંતુ બાલોની દીકરી રાજ્યનીતિથી સિંધીઆ ને હોલ્કર રજપૂત રાજ્યોમાં લટ કરી ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા.

વેલોરનું બંડ. ૧૩. સન ૧૮૦૬ માં મદ્રાસની દેશી પલટ-જોને હુકમ કર્યો કે તેમણે અમુક પ્રકારની પાઘડી ખાંધવી. તથા દાદી આટલી લાંબી રાખવી. આથી આપણને ખિસ્તિ કરવાના છે એવીબુમ ચાલતાં વેલોરની દેશી પલટજોએ બંડ કરી ૧૧૩ અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખ્યા. આ વાત અર્કાટ પહોચ-તાંજ જનરલ ગિલેસ્પી ત્યાંથી ૪૦૦ માણસોનું લશ્કર લેઇ આવ્યો ને તેણે બંડ સમાવ્યું. આ બંડમાં દીપુના છોકરા સામેલ હોવાનો શક જવાથી તેમને કલકત્તે પ્રેદમાં રાખ્યા.

લોર્ડ મિન્ટો. ૧૪. સન ૧૮૦૭ માં લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થઇને કલકત્તે આવ્યો. એ બહુ ચતુર ને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતો. એના સમયમાં નિજમના રાજ્યમાં ચંદુલાલ કરીને હિસાબી ખાતાનો દિવાન પોતાના કામમાં હોંશિયાર હતો. એણે અંગ્રેજોની સાથે સંબંધ કરી લશ્કરનો પગાર બરાબર ચુકાવી સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો. એ બહુ પુણ્યશાળી ને કાબુવાળો હતો.

પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ ૧૫. એ સમયે ફ્રેંચ લોક ભરતખંડ ઉપર ચઢાઈ કરશે એવી ધાસ્તી પેઠાથી, મિન્ટો સાહેબે ધરાનના શાહને ત્યાં માલકમને એલચી તરીકે મોકલી ઠરાવ કર્યો કે અંગ્રેજોના દુશ્મનને પોતાના મુલકમાં થઇને આવવા દેવા નહિ તેજ પ્રમાણે પંજાબના બગવાન શીખ રાજ્ય રણજીતસિંગના દર-બારમાં મેટકાફને તથા કાબુલના અમીરને ત્યાં એલફિન્સ્ટનને મો-કલી બંદોબસ્ત કર્યો. વળી સિંધના અમીરો સાથે પણ એજ મત-લગની સંધિ કરી તથા સતલુજ ને જમનાની વચ્ચેનાં શીખ મંસ્થાનોને અંગ્રેજોનાં આશ્રિત બનાવી લુધિયાણામાં અંગ્રેજ લ-

૧૬૨૨નું થાણું મૂક્યું. સન ૧૮૦૯. એજ સાલમાં ત્રાવણકોરના દી-
વાને બંડ કર્યું ને કટલાક અંગ્રેજોને દરિયામાં ફુગાડ્યાં; તેથી અ-
ંગ્રેજ લશ્કર ત્રાવણકોર ઉપર ચડ્યું. દીવાન હાર્યો ને આપઘાત
કરીને મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોને એ દેશ તાબે કર્યો, છતાં સન
૧૮૧૩ માં એ રાજ્ય ત્યાંના રાજાને પાછું આપ્યું. બુદેલખંડના
દેશી રાજ્યો પણ માંહોમાંહે લઠી મરવાથી અવ્યવસ્થા થઇ, તે
મટાડવાને લૉર્ડ મિન્ટોએ લશ્કર મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. સન ૧૮૦૯

ફ્રેંચ થાણા જીતી લીધાં. ૧૬ એ વખતે યુરોપમાં ફ્રેંચ ને
અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી. ફ્રેંચ રાજા નેપોલિયન બોના-
પાર્ટ હોલાંડ ને પોર્ટુગાલ દેશો જીત્યા, તેથી એ દેશોના તાબાનો
એશિયાખંડનો મૂલક પણ ફ્રેંચના તાબામાં આવ્યો હતો; તથા
જાવા, સુમ્બો, મોરીસ વગેરે બેટા તેમને તાબે હતા. લૉર્ડ મિન્ટોએ
મોરીસ ને સુમ્બો સન ૧૮૧૦ માં, ને જાવા સન ૧૮૧૧ માં
જીતી લીધા. તેમાં મોરીસ આજ પર્યંત અંગ્રેજને તાબે છે.

કંપનીની સનંદ. ૧૭. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીના પટાનીમુદત
પૂરી થઇ, તેથી એ સાલમાં નવી સનંદ મળી તેમાં એવો ડરાવ
કર્યો કે હિંદમાં કોઇ પણ અંગ્રેજ વેપારીને વેપાર કરવાની છૂટ છે
કંપની માત્ર ચીન સાથે વેપાર કરે, પરંતુ એ છૂટનો લાભ અંગ્રે-
જ વેપારીઓ ઝાઝો લેઈ શક્યા નહિ. કેમકે પહેલાંનો એકલુકમએવો
હતો કે કોઇપણ અંગ્રેજ ભરતખંડમાં કંપનીની રાજ વગર રહેવું નહિ

લૉર્ડ મિન્ટોની વિદાયગીરી. ૧૮. મિન્ટો સન ૧૮૧૩ માં
વિદાયત ગયો; તે પહેલાં હોદ્દાકરનો સરદાર અમીરખાન હુંટકાટ
કરવા લાગ્યો ને પિંઢારા લોકોનો જમાવ કર્યો. વળી નેપાળી લોક
ગોરખપુર વગેરે ઠેકાણાની અંગ્રેજ પ્રાંતને હુંટીને દુઃખ દેવા લા-
ગ્યા. તેમનો બંદોબસ્ત કરવાનો વિચાર મિન્ટોએ કર્યો. એવામાં
તે વિદાયત જાગી બંધ રહ્યું. આ દેશને ખર્ચે હિંદમાં ખિસ્તિ
પાદરીની નિમણૂક એના વખતમાં થઇ. એની જમાએ લૉર્ડ હે-
સ્ટિંગ્સ આવ્યો. સને ૧૮૧૪.

પ્રકરણ ૭ મું.

સન ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૫ સુધી.

૧. લોડ હેસ્ટિંગ્સ. ૨. નેપાળ સાથે લઢાઈ. ૩. પિંઢારા. ૪. પિંઢારાનો નાશ. ૫. મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ. ૬. પેશ્વાખનો અંત. ૭. ભોંસલે સાથે લઢાઈ. ૮. હોહર સાથે લઢાઈ. ૯. રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૧૦. કમ્હ સાથે સંધિ. ૧૧. અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૨. લોડ આમહરેઈ. ૧૩. બ્રહ્મીલોક સાથે લઢાઈ. ૧૪. ભરતપુરની છત. ૧૫. લોડ વિલિયમ બેન્ટિંક ૧૬. લોડ બેન્ટિંકની રાજનીતિ. ૧૭. કાયર ને કુર્ગ ખાલસા થયા. ૧૮. મહિસુર ઉપરજમી બેઠી. ૧૯. નાના નાના બળવા. ૨૦. અર્ધમાં ઘટાડો. ૨૧. સુધારા. ૨૨. ઠગ લોકોનો અંદાખસ્ત. ૨૩. વિભાજન જવાનો માર્ગ. ૨૪. વાયબ્ય પ્રાંતો. ૨૫. સિંધ ને પંજાબ. ૨૬. કંપનીનો નવો પટો. ૨૭. બેન્ટિંકની વિદાયગીરી.

લોડ હેસ્ટિંગ્સ. ૧. લોડ હેસ્ટિંગ્સ બહુ હેંશિયાર, બહાદુર દલ મનનો દયાળુ ને અનુભવી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ અનાવ અન્યા. ૧. નેપાળની લઢાઈ. ૨. પિંઢારાનો નાશ. ૩. મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ.

નેપાળ સાથે લઢાઈ. ૨ નેપાળમાં ગુરખા નામના બહાદુર લઢવૈયા લોક રહે છે, તેમનો રાજા રજપૂત જાતનો છે. એ પહાડી રાજાએ અંગ્રેજી થાણા મારીને તથા સીક્રીમના રાજાને ઉપદ્રવ કરીને અંગ્રેજ સરદાર સાથે લઢાઈ બેઠી. ઇ. સ. ૧૮૧૪. ગવર્નર જનરલે લગભગ ૪૦ હજાર લસ્કર જમાવી તેની ચાર ટોળી કરી, ચાર જગાએથી એકી વખતે નેપાળ ઉપર હુમલો કર્યો. ગુરખા લોક બહાદુરીથી અંગ્રેજ સામે મેદાનમાં ઉભા રહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ લસ્કરની એક ટોળીનો સરદાર વેલોરનું બંડ સમાવનાર જનરલ ગિનેરૂપી હતો; તે જૈનશૂકનો કિલો છત્રા જતાં મરાયો, બીજી બે ટોળીઓને કાંઈ પણ જય મળ્યો નહિ, પણ પશ્ચિમ ભણીથી હુમલો લાંવનાર જનરલ આકટરલોનીએ ગુરખાને

હરાવી તેમના કિલ્લા લેવા માંડ્યા; તેથી એ લોક નરમ પડ્યા.

સન ૧૮૧૬ માં તેમણે સંધિ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે સરહદના જે મુલક માટે ટંટો થયો હતો તે, તથા લઢાઈમાં જીતેલો મુલક અંગ્રેજને આપી કાળી નરી નેપાળના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ ઠરાવી. સીકીમના રાજાને ગુરખા લોકોએ ઉપદ્રવ કરવો નહિ, તથા બ્રીજ યુરોપિયન કે અમેરિકન લોકોને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ લઢાઈમાં નેપાળ પાસેથી અંગ્રેજોને મળેલા કમાડિન પ્રાંતમાં સીમલા આવેલું છે.

પિંઢારા. ૩. કાળી, બીલ, રજપૂત, ગોંસાઈ, ગારવટીઆ વગેરે લૂંટારા લોક કોઈ અમુક સરદારના હાથ નીચે રહી લુંટફાટ ને મારફાટ કરતા. એ લોકનું રહેઠાણ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હતું. તેમને પિંઢારા કહેતા. તેઓ દસરા પછી ટાળીઓ બાંધી ગામડાં લુંટવાને નીકળતા. લોકોને મોંઢે રાખના તથા મર્યાના તોયરા બાંધીને તથા માણસના શરીરે લેલમાં બોળેલાં ચીથરાં વીંટીને સળગાવીને ધન કઢાવતા. ગામડાં બાળનાં અને લોકોને અનેક તરે હથી પીડતા. સિંધીઆ ને હોદ્દકર તેમને આશ્રય આપતા હતા. લોડ હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં તેઓ અંગ્રેજ મુલક પણ લુંટવા લાગ્યા તો ગંતુર ને મચ્છલીપટ્ટણ સુધી ફરી વળ્યા. એ લોકોના સરદારોમાં અમીરખાન, કરીમખાન, ચીતુ ને વસીલમહમદ મુખ્ય હતા.

પિંઢારાનો નાશ. ૪. નેપાળની લઢાઈમાં અંગ્રેજ સેનાની હાર થવાથી પિંઢારા લોક બહુ જોરપર આવ્યા તેમણે એટલો તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે નેપાળનું યુદ્ધ સમ્યા પછી તરતજ તેમનો ખંદાખસ્ત કરી પ્રજાને તેમની પોડામાંથી મુક્ત દરવાનો દયાળુ વિચાર ગવર્નર જનરલે કર્યો. હેસ્ટિંગ્સે ૧૧૬૦૦૦ સૈન્ય ને ૩૦૦ તોપ જમાવી તે લશ્કરના ભાગ પાડી જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ગ્વાલિયર, સુદેલખાંડ, કટક, ગુજરાત, ખાનદેશ, વગડ ઇત્યાદિ ઠેકાણે મોકલ્યું. પુના, નાગપુર, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણાના લશ્કરને પણ તખ્તાર રાખ્યું હતું. ગવર્નર જનરલે પંડે ગ્વાલિયર આવી લઢાઈની યોજના કરી તથા સિંધીઆને દરબારમાં રાખ્યો.

સમજી' લશ્કર પિંઢારાને ચારે બાજુએથી ઘેરી દખાવતું ચાલ્યું. સન ૧૮૧૭. તેથી લાચાર થઈ અમીરખાન શરણે આવ્યો, તે વખતે હોલ્કરનું લશ્કર માહીદપુરમાં જમા થયેલું હતું, તેમાં ચીત્ર મળી ગયો. વસીલમહમદ સિંધીઆને અને કરીમખાન અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા. એ રીતે પિંઢારાનું મૂળ નીકળી ગયું ને તેઓ લોકને પીડતા બંધ પડ્યા, તેઓ ખેતી કરવા લાગ્યા તેથી રૈયતને નિરાંત વળી ઈ. સ. ૧૮૧૮.

મરેઠા માથે ચોથો વિઝાહ. ૫. નેપાળની હારથી મરેઠાએ પિંઢારાને ગહેંકાવ્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ પોતે લઢાઈની તૈયારી કરતા હતા. પેશ્વા બાહુરાવે લાચારીથી વસાઈની સલાહ કરી હતી. પણ તે અંગ્રેજના કબજામાંથી છૂટવાને ખુશી તૈયારી કરવા લાગ્યો; ભોંસલે ને હોલ્કર તેને સહાય કરવાને ઉભા થયા. ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે અંગ્રેજ સાથે મિત્રતા બાંધ્યાથી, તે એ ઐક્યમાં સામેલ થયો નહિ. ગુજરાતના મહેસુલ સંબંધી પેશ્વાને તેની સાથે ટંક ચાલતો હતો, તેનો નિકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી ગાયકવાડે પોતાના દીવાન ગંગાધરશાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યો. બાહુરાવના બદસત્તાદકાર ત્રીઅકજી કેગલેએ બાહુરાવની સલાહથી શાસ્ત્રીને પંઢરપુરમાં મરાવી નાંખ્યો. સન ૧૮૧૫. તે વખતે પુનામાં અંગ્રેજનો રેસીડેન્ટ એલફ્રિસ્ટન હતો. તેણે બાહુરાવને ઘણી તાડાઈ કરી ત્યારે ત્રીઅકજીને સ્વાધીન કર્યો. તેને થાણામાં કેદ કર્યો, તો તે ત્યાંથી નાકો ને લશ્કર જમાવવા લાગ્યો. બાહુરાવ તેને ધનની મદદ કરતા. તેથી એલફ્રિસ્ટને ૧૮૧૭ ના જુનમાં નવી સંધિ કરી પેશ્વાની સ્વતંત્રતા કમી કરી, તથા તેની પાસેથી કેટલોક મુલક ને કિલ્લા કબજે લીધા.

પેશ્વાઈનો અંત. ૬. હવે બાહુરાવને ખુલા મેદાનમાં પશ્ચા વગર છૂટકો રહ્યો નહિ; તેથી તેણે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં પુના પાસે ખડકીની અંગ્રેજી જાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં પેશ્વાનું લશ્કર દશગણું હતું, તોપણ તે હાર્યો ને નાકો. કારેગમ આગળ બીજી વાર લઢાઈ થઈ. તેમાં તેનું સૈન્ય ત્રીસગણું હતું, તોપણ એ

નાઠો. તેનો સરદાર આપુ ગોખલે બહુ બહાદુર હતો. મરેઠા યો-
દ્ધમાં છેલ્લો વીરપુરુષ એ હતો. તે
બાજીરાવના ખાચાપણાથી કંટાળી
ગયો, તેથી તે આસ્ટી બાગળ પેશ્વા
નાઠો; તોપણ પોતાનાં ૩૦૦ માણુ-
સો સાથે લઢીને મરણ પામ્યો. સન
૧૮૧૮. બાજીરાવ માળવામાં જતો
હતો, ત્યાં સર જન માલકમના સૈ-
ન્યથી ઘેરાઈ તેને શરણે આળ્યો.
માલકમે તેની સાથે સંધિ કરી ૮
લાખનું વર્ષાસન બંધાવી આપી તેને
ત્રિથુરમાં રાખ્યો. સન ૧૮૧૮. હવે
પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજને મળ્યું. તે-

આપુ ગોખલે.

થી ગુજરાતનો પેશ્વાઈ ભાગ પણ અંગ્રેજને કબજે થયો. અંગ્રેજે
પેશ્વાના સરદારોના હથ્થ કાયમ રાખ્યા, તથા સતારાનો રાજા જે
પેશ્વાની ક્ષેત્રમાં હતો તેને છોડાવી ૧૫ લાખની ઉપજનો મુલક
આપી સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો. ત્રિંબકજી ડેંગલેને પકડીને સુ-
નારગઢમાં કેદ કર્યો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. એલફિન્સ્ટને રૈયતનો
સારો બંદોબસ્ત રાખીને તથા પેશ્વાએ આપેલી ધર્મોદ્ધાર, દેવસ્થાન
વગેરે જાગીરા કાયમ રાખીને લોકોને શાંત પાડ્યા.

બોંસલે સાથે લઢાઈ. ૭. નાગપુરનો રાધોજી બોંસલે સન
૧૮૧૬ માં મૂઆથી તેનો પુત્ર પરમાજી ગાદીએ બેઠો. તે હોલે-
દિલ હોવાથી તેનો સગો આપાસાહેબ કારભાર કરતો હતો; તેણે
પરમાજીનો ધાત કરાવી સન ૧૮૧૭ માં ગાદી લીધી, ને તે બા-
જીરાવ સાથે બળવો કરવામાં સામેલ થયો. બાજીરાવે બંડ કર્યું
તેજ મહિનામાં એણે પણ બંડ કરીને નાગપુરની અંગ્રેજી છાવણી
ઉપર હલ્લો કર્યો પણ તે હાર્યો ને શરણે આળ્યો. અંગ્રેજે રા-
ધોજીની દીકરીના દીકરા બાજીરાવને બીજો રાધોજી નામ આપી
ગાદીએ બેસાડ્યો. આપાસાહેબને કેદ કરી અંદાજાદ લેઈ જતાં

રસ્તામાંથી તે નાસી ગયો, ને પંજબમાં જઈ જોધપુર આવી ત્યાંજ તેણે પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૮ યશવંતરાવ હોલ્કર ગાંડી થઈ મરણ પામ્યાથી તેનો બાળકુવર મલાવરાવ ગાંડીએ બેઠો, ને યશવંતરાવની રાણી તુળશીબાઈ કારભાર કરવા લાગી. હોલ્કરનું ૨૦ હજાર કવાયતી લશ્કર હતું. તે સિવાય તેમાં ઘણા પિંઢારા પણ સામેલ થએલા હતા. અમીરખાન પિંઢારો એ રાજ્યમાં કરતો કારવતો હતો. બાહરાવ પેશ્વાએ હોલ્કરને પોતાના બંડમાં સામેલ થવાને લખ્યું. તુળશીબાઈ અંગ્રેજ પક્ષની હતી પણ ઘણા સરકારો બાહરાવના પક્ષમાં હોવાથી તેમણે તેને મારી નાંખી. હોલ્કરના સૈન્યનો પડાવ ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે માહીદપુરમાં હતો. ત્યાં ચીતુ પિંઢારો પણ આવી મળ્યા. બાહરાવના બંડની શરૂઆત પછી એક મહિને અંગ્રેજ સૈન્યની ને હોલ્કરના સૈન્યની માહીદપુર આગળ લઢાઈ થઈ; તેમાં હોલ્કરની બહેન બીમાબાઈએ બહાદુરી બતાવી; પણ અંતે હોલ્કરની હાર થવાથી અંગ્રેજે તહ કર્યો. અમીરખાનને ટોંકી તથા તેના લત્રિજ ગઢુરખાનને જાવરાની જગીર આપી બાગહોલ્કરને ગાંડી આપી સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે હોલ્કરે પિંઢારાને આશ્રય આપવો નહિ, રજપૂતસ્થાન ઉપરના સવંગા દાવા છોડવા તથા સાતપૂડાની દક્ષિણનો મુઝક અંગ્રેજને આપવો. ૧૮૧૮.

રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૯. રજપૂતસ્થાનમાં મરેઠા લૂંટ-ફાટ કરતા હતા, તથા રાજ્યો માંહોમાંહે લૂંટ પાયમાલ થતા હતા, તેથી અંગ્રેજે ઉદેપુર, જોધપુર, જેપુર, જુંદી, કાટા વગેરે રાજ્યસ્થાનનાં સર્વે રાજ્યો સાથે સંધિ કરી, તેમને પોતાના આશ્રયમાં લેઈ રક્ષણ કર્યું સન ૧૮૧૬-૧૮૧૮. કાડિયાવાડના રાજા જરજવાડા સાથે પણ એજ સમયમાં સંધિ ગઈ.

કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૦. કચ્છના રાવ બહારમલજીએ લઘુભાને મારી નંખાવ્યાથી તેની સ્ત્રી અંગ્રેજ સરકારને આશ્રયે આવી; તેથી સન ૧૮૧૬ માં અંગ્રેજ સૈન્ય કચ્છમાં પેહું, તેમણે બહારમલજીને પકડાઈ કરી તેના નામથી દિવાનને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું.

ને કચ્છ સાથે સલાહ કરી.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૧. આજ સુધી મુખ્ય ને તેની પાસેના થોડાક મુલક સિવાય પશ્ચિમ દિશમાં અંગ્રેજોને તાબે બહોલ મુલક નહોતો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પેશવાનું રાજ્ય જીતીને તથા હોલકર ને બેસલે પાસેથી કેટલોક મુલક લેઇ પશ્ચિમ દિશના અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો કર્યો. તેમાં ગુજરાત, આનંદેશ, મહારાષ્ટ્ર ને કાકણ એ મુખ્ય છે. આ નવા જીતેલા મુલકનો હેસ્ટિંગ્સે ડહાપણથી ને ઉદારતાથી લોકોનાં મન સંતોષી બંદોબસ્ત કર્યો. નિશાળો સ્થાપી, પ્રજાને ફળવણી આપવાનો પ્રથમ બંગાળમાં પાલો નાંખ્યો. આ દેશમાં પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર પણ એનાજ વખતમાં કલકત્તામાં શરૂ થયું. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ સન ૧૮૨૩ માં વિદાયત ગયો.

લોર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૨. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. સન ૧૮૨૩. તેના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઇ ને લરતપુરની જીત.

બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઈ. ૧૩. બ્રહ્મી લોકે આસામ પ્રાંત જીત્યાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યની નજીક આવ્યું. બ્રહ્મી લોકના જૂલમથી નાસીને ત્યાંની પ્રજા અંગ્રેજી રાજ્યમાં આવી. તેને એ લોક પાછી માગવા લાગ્યા; પણ અંગ્રેજોએ પાછી આપી નહિ. વળી બંગાળની પૂર્વનો પ્રાચીન આરાકાનના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ બ્રહ્મી રાજા દાવો કરીને માગવા લાગ્યા, તે પણ ન આપ્યાથી અંગ્રેજ અને બ્રહ્મી વચ્ચે વૈર વધ્યું. બ્રહ્મી લોકે લઢાઇની પહેલ કરી આરાકાન પાસેના શાહપુરી બેટ નજીકના અંગ્રેજી વહાણુપર હુલો કરી કેટલાંક માણસ માર્યા તથા કેટલાં અંગ્રેજી લશ્કરે એ બેટ ફરીને જીતી લીધો. વળી બ્રહ્મી લોકે કાચરના રાજ્ય ઉપર હુલો કર્યો, તેમને સમ્મ કરવાને આમર્ષ્ટ સાહેબે અંગ્રેજી લશ્કર જમાવી કેમ્બેલના ઉપરીપણા નામે બ્રહ્મદેશ ઉપર મોકલ્યું. સન ૧૮૨૩. તે લશ્કરે રંગુન જીત્યું તથા કાચર ઉપર ગયેલા લશ્કરે બ્રહ્મીલશ્કર પાછું કહાડ્યું. એવામાં ચોમાસું બેઠું ને અંગ્રેજી સૈન્યમાં મંદવાડ ચાલી ઘણાં માણસ મરણ પામ્યાં; તેથી હિંદી સૈન્ય બેઠિલ થયું. બ્રહ્મી લોકને જાદુ આવડે છે તેથી તેમના દુ-

શ્મનો માર્યા જાય છે, એવો તેમનામાં વહેમ પેઠો. આ દારણથી બરાબપુરની ૪૭ મી દેશી પલટણે બ્રહ્મદેશ ઉપર જવાની ના પાડી ખંડ કર્યું. અંગ્રેજો તે લશ્કર ઉપર તોપો ચલાવી કેટલાકને માર્યા, કેટલાકને ફાંસી દીધી ને કેટલાકને બરતરફ કર્યા. સન ૧૮૨૪ માં આસામ ને તીનાસરીમ છત્યાં તથા બ્રહ્મી સરદાર મહાબંધુલા માર્યો ગયો. સન ૧૮૨૬ માં આવની નજીક પાગામ આગળ અંગ્રેજો સૈન્યે બ્રહ્મી રાજાને હરાવી સલાહ કરી; તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે લઢાઈના ખર્ચ બદલ બ્રહ્મી રાજાએ એક કરોડ રૂપિયા તથા આસામ, આરાકાન ને તીનાસરીમના પ્રાંતો અંગ્રેજોને આપવા તથા આરાકાનનો ડુંગર બંને રાજ્યની હદ સમજવી.

બરતપુરની છત. ૧૪. બ્રહ્મી લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં સન ૧૮૨૫ માં બરતપુરનો રાજા બજાદેવસિંગ મરણ પામ્યો, તેથી ત્યાંના રેસિડન્ટ આક્ટરલોનીએ તેના બાળકુંવરનો હક્ક ગણી તેને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ તેના પિત્રાધ દુર્જનસાહેબે એ

બરતપુરનો કિલ્લો.

બાળકને ઉઠાડી ગાદી લીધી, ને અંગ્રેજ સાથે લઢવાની તૈયારી કરી. આકટરમેની પણ બાળરાજની સહાયે આવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; પણ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડવાની મના કરી, તેથી તેને માફુ લાગવાથી તેણે રાજનામું આપ્યું. તેની જગાએ મેટકાફ રેસિડંટ નીમાયો. આગળ જતાં ગવર્નર જનરલે પોતાની બૂલ જ-ણાવાથી તેણે મેટકાફને લખ્યું કે મળદેવસિંગના બાળકુંવરની વહારે જવું; ને એ કામ પાર પાડવાને લૉર્ડ ક્રામ્પ્ટનમિયરને ૨૦ હજાર સૈન્ય સાથે બરતપુર મોકલ્યો. સન ૧૮૨૫ તેણે એ સાલમાં બર-તપુરનો અજીતગઢ જીત્યો ને બાળારાજને ગાદી આપી રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની ગોઠવણુ કરી, તથા દુર્જનસાલને અલ્હાબાદમાં કેદ કર્યો. સન ૧૮૨૬ વર્ષમાં થોડા દિવસ સીમલામાં રહેવાનો રિવાજ લૉર્ડ આમહર્સ્ટના વખતથી પડ્યો. તે સન ૧૮૨૮ માં વિદાયત ગયો. તેની જગાએ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક ગવર્નર જ-નરલ ગઇને આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૨૮.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક. ૧૫ વેલૉરના બળવા વખતે એ મદ્રાસમાં ગવર્નર રહ્યો. એના સમયમાં કુર્ગ ખાલસા થયું, મહિસરના રાજ્ય ઉપર જમી બેડી, ખર્ચવટાડી ઉપજ વ-ધારવાની યુક્તિ ગોથઇ, કા-ચરનું રાજ્ય ખાલસા થયું, કે-ટલાક નાના બળવા બેસી ગ-યા, દેશી લોકોને મોટા હોદ્દા મળે તેમ થયું. સતી, મનુષ્ય-વધ, ઠગાઇ, દીકરીઓની હલ્લા વગેરે બંધ થયું તથા દેશી-ઓને અંગ્રેજી કેળવણી મળે તેના ઉપાય લેવાયા.

વિલિયમ બેન્ટિંક.

હાઈ વિલિયમ બેન્ટિન્કની રાજનીતિ. ૧૬. એના સાત વર્ષના અમલમાં નાના ઝખડા થયા, તે સિવાય રાજ્યમાં શાંતિ ચાલી એણે નવાં રાજ્ય જીતીને રાજ્ય વધારવાની કાલ્પના રાખી નહિ; પરંતુ જીતાયલા રાજ્યમાં શાંતિ રાખી રાજ્ય આપાદ કરી રૈયતને સુખી રાખવાને મહેનત કરી, તોપણ પોતાના રાજ્યમાં હાનિ થાય, ને તાબાના રાજ્યોની પ્રજા પીડાય તો તેનો બંદોબસ્ત રાખવાને તે બેદરકાર રહ્યો નહિ.

કાયર ને કુર્ગ ખાલસા થયા, ૧૭. બંગાળાની પૂર્વે આવેલા કાયરનો રાજા અપુત્ર મરી જવાથી ત્યાંની પ્રજાની માગણીથી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સને ૧૮૩૫. કુર્ગનો રાજા પોતાના સર્ગાવહાલાંને મારી નાંખી તથા પ્રજાને અત્યંત દુઃખી કરી ઉન્નતપણે વર્તવા લાગ્યો; તેથી બેન્ટિન્કે તેના ઉપર સૈન્ય મોકલી તેને હરાવ્યો ને કુર્ગની પ્રજાની રાજાખુશીથી એ રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું. ૧૮૩૪.

મહીસુર ઉપર જમી બેઠી. ૧૮. મહીસુરનું રાજ્ય લાડ વેલેસ્લીએ હૈદર ને ટીપુના પ્રધાન પુર્ણિયાના વહીવટમાં ને અંગ્રેજ અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે મૂક્યું હતું, પણ ઉન્નતલાયક થયા પછી રાજાએ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન લીધું ને પુર્ણિયાને કહાડી મૂક્યો; તેથી રાજ્યમાં અંધેર ચાલીને મહીસુરમાં બળવો ઉઠ્યો. લાડ બેન્ટિન્કે લશ્કર મોકલી બળવો સમાવ્યો ને મહીસુરના રાજ્ય ઉપર જમી બેસાડી. ૧૮૩૨.

નાના નાના બળવા. ૧૯. બંગાળાના નૈઋત્ય કોણના કુંગરમાં કોલ વગેરે અનાય લોકો રહે છે, તેઓ બરાબર ખેતી કરતા નહોતા, તેથી ત્યાંના જમીનદારોએ પોતાની ઉપજ વધારવાને બહારના મહેનતુ લોકોને વસાવી તેમની જમીન લેઈ લીધી; તેથી એ લોકોએ સને ૧૮૩૨ માં બંડ કર્યું પણ લાડ બેન્ટિન્કે એ બંડ સમાવી તેમની અરજ સાંભળી બંદોબસ્ત કર્યો. ૨. સૈયદ અહમદ નામે પંજાબી મુસલમાને બંગાળામાં ૧૮૮૨ માં એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો હતો. એ ધર્મના લોકો તોફાન કરવા લાગ્યાથી હિંદુ જમીનદારોએ તેમનો દંડ કર્યો; તેથી ટીફીનની સરકારી નીચે તે-

મણે બંડ કર્યું. બેન્ટિકે તે બંડ સમાવ્યું. ૩ નેધપુરનો રાજા માનસિંગ ગાંડો થવાથી પટાવતોએ એને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો; તે હરીને ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પટાવતો ઉપર વેર લેવા લાગ્યો, તેથી પટાવતો પોતાનું લશ્કર જમાવી નેધપુર ઉપર ચઢ્યા, ત્યારે માનસિંગે અંગ્રેજની સહાય માગી; તેથી તેઓ પાછા ગયા. વળી રાજાએ ગાંડાઈનાં કામ કરવા માંડ્યા ને ગવર્નર જનરલને અપમાન આપ્યું, ત્યારે અંગ્રેજ સૈન્ય મોકલવાનો હુકમ થવાથી રાજા તાબે થયો. સન ૧૮૩૪. ૪. જેપુરનો રાજા બાળક હોવાથી તેની મા કારભાર કરતી હતી. તેણે વાણીઓ દીવાન રાખ્યો, તેથી પટાવતોએ ગુસ્સે થઈ એક રજપૂતને દીવાન નીમ્યો. રાણી તેના કામમાં આડે આવી કારભાર ચાલવા દેતી નહિ. તે વખતે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ આડરલોની હતો, તેણે વચ્ચે પડી વાણીઆને બોલાવ્યા. આગળ જતાં પટાવતો ટંટો કરવા લાગ્યા, એ ટંટો રેસીડેન્ટ મેટકાફે વચ્ચે પડી પતાવ્યો; તોપણ ખરેખરે સમાધાન તો આગળ જતાં રાજારાણી મરણ પામ્યાં ત્યારે થયું. ૫. બોપાળની સિકંદર બેગમને તેના જમાઈ સાથે અણુખનાવ થયો. તેથી જમાઈએ બંડ કર્યું, પણ તે હારીને નાડો. પરંતુ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું. તેની દીકરીને ગાદીએ બેસાડી બેગમને જગીર આપી, એ નવી બેગમે હોંશિયારીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

ખર્ચમાં ઘટાડો. ૨૦ પાછલા ગવર્નર જનરલોના વખતમાં મોટી મોટી લઠાઈઓ ચાલી. રાજ્યમાં ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી ગયું હતું, તેથી લાર્ડ બેન્ટિકે ખર્ચ કમી કરવાની યોજના કરી. સરકારી મોટા હોદ્દાના પગારદારોનો પગાર ઘટાડ્યો, કેટલાંક મોટા ખર્ચા બંધ કર્યા, કેટલાક અમલદારોને બે કામ સોંપી ખર્ચ ઘટાડ્યું, લશ્કરી અમલદારોને છાવણીમાં પણ પૂરું ભથ્થું મળતું ને અર્ધું મળે એવો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે વરસે દોઢ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ તેણે ઘટાડ્યું, તેમજ માળવાના અરીણુ ઉપર જકાત નાંખીને ઉપજ વધારવાનું એક નવું દ્વાર ઉઘાડ્યું.

મુધારા. ૨૧. ૧. વળી એણે ઈન્સાફ જમદી મળે એવો ન્યાય

ખાતામાં સુધારો કર્યો. જડજંથી ઉતરતા દરજ્જાની સદર અમીન, મુનસફ વગેરેની કોર્ટો કાઢી, તે જગા દેશીઓને આપવાનું ઠરાવ્યું. ૨. તેમજ કોર્ટોમાં ફારસી ભાષામાં કામ ચાલતું તે અટકાવી, સ્થાનિક દેશી ભોલીમાં કામ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. ૩. દેશીઓને કેળવણી આપવા માટે સંસ્કૃત કોલેજો કહાડી હતી તે સાથે લાર્ડ બેન્નિટકે દેશીઓને અંગ્રેજી ભાષાની કેળવણી આપી, તેની મારફત યુરોપની વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો, તેથી અંગ્રેજી સ્કૂલો તથા વૈદ્યક શિખવવાની પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ. એણે સતી થવાનો ધારો અંધ કર્યો. ઝોદિયાના કંધ લોકમાં નરભેદ કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો વળી રજપૂતો ને તેમાં વિશેષે કરીને જડજનમાં દીકરીઓને દુધપીતી કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો.

૬મો લોકોનો બંદોબસ્ત. ૨૨. મધ્યહિંદમાં ૬મો લોક રહેતા હતા; તે જનજાતિઓને અને મુસાફરોને ૬મી મારી નાંખતા ને તેમનું સર્વસ્વ લેતા હતા. તેઓ વેપ બદલી મુસાફરો સાથે મળી જતા ને લાગ સાધી તેમને મારી નાંખતા. આ નિર્દય વાત કમ્પાન સ્ક્વીમાનની મારફતે લોર્ડ બેન્નિટકના જાણવામાં આવ્યાથી તેણે તેજ કમ્પાનને ૬મો લોકની તપાસ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તેણે સન ૧૮૩૦ થી તેમની શોધ કરવા માંડી ને ત્રણ ચાર વર્ષમાં તેમનો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી એ ૬મો લોકોને જમલપુરમાં તંજુ વણવાનું કામ શીખવી ઉલ્લમે લગાડ્યા.

વિજ્ઞાપન જવાનો રસ્તો. ૨૩. લાર્ડ વિલિયમ બેન્નિટકના વખત પહેલાં યુરોપનાં જવાનો માર્ગ કેપ આંચ ગુડ હોપને ફરીને હતો. એ રસ્તે ઇંગ્લાંડ પહોંચતાં ચાર પાંચ માસ થતા. લાર્ડ બેન્નિટકના વખતમાં આગબોટથી મિસરને માર્ગે યુરોપ જવાનો માર્ગ નીકળ્યાથી એક માસમાં ઇંગ્લાંડ જવાય એવું થયું.

વાયવ્ય પ્રાંત. ૨૪. એણે વાયવ્ય પ્રાંતમાં જમીનદારીની નવી ગોઠવણ કરી ત્રીસ વર્ષ માટે ગામવારીની રીત દાખલ કરી, તે હજુ ચાલે છે. વળી એ પ્રાંતનો વહિવટ કરવાને વાયવ્ય પ્રાંતનો એક નવો ઇલાકા કરી સર ચાર્લ્સ મેટકાફને આગ્રાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો. ૧૮૩૩.

સીંધ ને પંજાબ ૨૫. સન ૧૮૦૯-૧૦ માં હિંદ ઉપર ફ્રેંચ હુમલાને દહેશત હતી હાલમાં તે બધા મટીને રૂશ લોકના હુમલાનો ડર પેટો. રૂશ લોકે મધ્ય એશિયામાં પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો તથા તેઓ કાબુલમાં ખટપટ કરવા લાગ્યા, તેથી ગવર્નર જનરલે પંજાબમાં જઈ ત્યાંના શીખ રાજા રણજીતસિંહ સાથે મિત્રતા બાંધી. વળી મેજર પોટીજરને સિંધના અમીરો સાથે સંધિ કરવાને મોકલ્યો. સિંધુ નદીને માર્ગે વેપારીનાં વહાણો જવા દેવાની એ સંધિ હતી. એ સલાહ કરવાની અમીરોની ઇચ્છા નહોતી. પરંતુ અંગ્રેજ એલચીના ઉપદેશથી તેમણે તે માન્ય કરી.

કંપનીનો નવો પટો. ૨૬. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીને વીસ વર્ષની સનંદ મળી હતી, તેની મુદત સન ૧૮૩૩ માં પૂરી થવાથી નવો પટો મળ્યો. એ સનંદ ૨૦ વર્ષની હતી. તેમાં કંપનીને વેપાર કરવાની બિલકુલ મંધી કરી, ચીનનો વેપાર પણ સર્વ પ્રજાને માટે ખુલ્લો મૂકી કંપનીને માત્ર હિંદનું રાજ્ય ચલાવવાની પરવાનગી મળી.

લૉર્ડ બેન્ટિન્કની વિદાયગીરી. ૨૭. એ રીતે લૉર્ડ બેન્ટિન્ક દેશીઓનો વહાલો થઈ, રાજ્યમાં શાંતિ કરી, ઉપજમાં વધારો ને ખર્ચમાં ઘટાડો કરી સન ૧૮૩૫ માં વિદાયત ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

સન ૧૮૩૫ થી સન ૧૮૪૪ સુધી.

૧. સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૨. લૉર્ડ આર્કલાંડ. ૩. સત્તા. રાના રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો. ૪. કાબુલનું રાજ્ય. ૫. કોહિનૂર. ૬. શાહસુજા ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૭. રણજીતસિંહ પેશાવર જીતે છે. ૮. ઇરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચડે છે. ૯. કાબુલ ઉપર ચઢાઈનું કારણ. ૧૦. સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૧. ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. ૧૨. શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૩. ખીલાત જી.

તબું. ૧૪. દોસ્તમહમદ શરણે થાય છે. ૧૫ કાબુલમાં બ-
ળવો. ૧૬. હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૭. ચીન સાથે
લઢાઈ. ૧૮. લોર્ડ એલનબરો. ૧૯. કાબુલની હારનો બદલો
વાળવો. ૨૦. સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૧. સિંધીઓના
શબ્દનો ખંદાબસ્ત. ૨૨. લોર્ડ એલનબરોની વિદાયગિરી
સર આર્લ્સ મેટકાફ. ૧. બેન્ટિક નિલાકત ગયો ત્યારે

વાયબ્ય પ્રાંતોનો ગવર્નર સર
આર્લ્સ મેટકાફ સર્વ વાતે બે-
ન્ટિકના અભિપ્રાયને અનુસરનાર
હોવાથી ડિરેક્ટરોએ તેને ગવ-
ર્નર જનરલ બનાવ્યો. તેણે સન
૧૮૩૫ માં છાપખાનાને છુટ
આપી પોતાના વિચાર દર્શાવ-
વાની સ્વતંત્રતા બક્ષી. એવામાં
ઈંગ્લાંડમાં પ્રધાનમંડળ બદલા-
યાથી નવા મંડળે છાપખાનાને
છુટ આપ્યાનું સર મેટકાફનું
કામ નાપસંદ કરી તેની જગાએ

સર ગાલ્મ મેટકાફ.

લોર્ડ આકલોંડને ગવર્નર જનરલ નીમીને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૮૩૬

લોર્ડ આકલોંડ. ૨. લોર્ડ આકલોંડના વખતમાં ત્રણ બનાવ
બન્યા. ૧. સતારાના રાજાને પદબ્રજ કરવો. ૨. અફઘાનિસ્તાન
સાથે યુદ્ધ. ૩. ચીન સાથે લઢાઈ.

સતારાના રાજાને પદબ્રજ કરવો. ૩. સતારાનો રાજા
મતાપસિંઘ અંગ્રેજ સરકાર સામે બંડ કરવાની તૈયારી કરતો જ-
ણાવાથી ગવર્નર જનરલે તેને પદબ્રજ કરી તેની માદી તેને બાઈ
આપાસાહેબને આપી તેને કાશીમાં રૂદ્ધ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૬.

કાબુલનું રાજ્ય. ૪. અહમદશાહ અબદલીનું રાજ્ય બહુ
બેસવર થયું ને તેના તાબામાં અફઘાનિસ્તાન સિવાય કાશ્મીર,

બહુ, સિંધ ને હિરાતના મુઘલ આવ્યા. અહમદશાહનો વંશજ
અમાનશાહ હિંદ ઉપર ચઢવાને આવ્યો હતો, એ વાત પાછળ
આવી ગઈ છે. તે પછી શાહસુજ નામે કાબુલમાં રાજ થયો, તેની
પાસેથી તેના ભાઈ મહમદે પોતાના વજીર ફતેહખાનની સલાયથી
કાબુલનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી શાહસુજ હિંદમાં નાસી આવી
અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં રહેવા લાગ્યો. આગળ કાબુલમાં
ફતેહખાનને મહમદે મરાવી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઈઓએ મ-
હમદનું રાજ્ય જીતીને તેને કાઢી મુક્યો, તે હિરાત ગઈ રાજ્ય
કરવા લાગ્યો. ફતેહખાંએ અને તેના ભાઈઓએ કાબુલનું રાજ્ય
વડેથી લીધું; તેમાં કાબુલ ને ખીજની દોસ્તમહમદને ભાગ આવ્યાં.

કોહિનૂર. ૫. આ પ્રખ્યાત હીરા દિલ્હીનું રાજ્ય પટ્ટણીએ
જીત્યું ત્યારે તેમના હાથમાં આવ્યો. તે પછી મોગલોના તાબામાં
આવ્યો, ત્યારે મોગલ ખખનો લુડીને નાદીરશાહ ધરાવ ગયો
ત્યારે એ હીરા ત્યાં ગયો. નાદીરના મરણ પછી તે હીરા અહ
મદશાહ અબદલી પોતાની સાથે કાબુલ લાવ્યો, તેના વંશજ શા-
હસુજએ હિંદમાં આવ્યો. શાહસુજ પાસેથી પંજાબના શીખ રાજ
રણજીતસિંગે લીધો, પણ પંજાબ અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે તે અંગ્રેજોના
હાથમાં આવ્યાથી હાલ તે ઇંગ્લાંડના રાજના તાજમાં બિરાજે છે.

શાહસુજ ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૬. શાહસુજએ સને
૧૮૩૩ માં રણજીતસિંગ સાથે સલાહ કરી; તેની મદદથી તે કાબુલ
જીતવા ચાલ્યો. સિંધ કાબુલનું ખંડીઉ હતું. તેથી ત્યાંના અમીરો
પાસેથી પાછલી ચઢેલી ખંડીની તેણે માગણી કરી. અમીરોએ
ત્રણ લાખ રૂપિયા આપી તેનું મન મનાવ્યું. શાહસુજ ત્યાંથી કંદહાર
ઉપર ચઢ્યો ને તે જીત્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૪. પણ એજ સાલમાં દોસ્ત-
મહમદે તેને હરાવીને કાઢી મુક્યો, તેથી તે ખીજાતના ખાન મહેરા-
ખખાનનો આશ્રય મેળવી લુધીઆણે પાછો આવ્યો. સન ૧૮૩૫.

રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. દોસ્તમહમદ કંદહાર
પર ચઢ્યો, તે તકનો લાભ લઈ રણજીતસિંગે પેશાવર જીતી લીધું.
દોસ્તમહમદ ૬૦ હજાર લશ્કર જમાવી પેશાવર પાછું લેવાને

આવ્યો, પણ તે હારીને પાછો ગયો. સન ૧૮૩૫. ફરીને સન ૧૮૩૭ માં પોતાના દીકરા અકબરખાનને સૈન્ય આપી પેશાવર જીતવાને મોકલ્યો. તેણે શીખ સરદારને હારવી માર્યા, પણ રણુ-રજીતસિંગે તરતજ નવું લશ્કર મોકલી અધ્ધાનોને મારી કાઢ્યા.

ધરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢેછે. ૮. સન ૧૮૩૭માં રશિયન લોકોની શિખામણથી ધરાનના શાહે હિંદની કુંચી હિરાત લેવા માટે લશ્કર મોકલ્યું. તેમણે પાંચ માસ સુધી હિરાતને ઘેરો ધાલ્યો. એવામાં મેજર પોટિંગર મધ્ય એશિયામાં શોધ કરવા ગયો હતો, તે હિરાત આવી પહોંચ્યો, હિરાત ધરાનીઓના હાથમાં જશે તો રશિયાને હિંદ જીતવું સહેલું પડશે એવું તે માનતો; તેથી સ્વમતથી સ્વરાજ્યના રક્ષણાર્થે તે સ્વદેશભિમાનથી હિરાતના શાહમહમદ પાસે જઈને નોકર રહ્યો. તેને હાંશિયારી, બહાદુરી, દ-હતા, હીમત અને આગ્રહથીજ હિરાત બચાવ્યું ને ધરાનીઓ થા-ડીને પાછા ગયા. ઈ, સ. ૧૮૩૮.

કાબુલ ઉપર ચઢાઈતું કારણ. ૯. સન ૧૮૩૭ માં રશિ-યાએ એક એકચીને કાબુલના અમીર પાસે મોકલ્યો, દોસ્તમહમદ રશિયાના પક્ષમાં જશે તો રશિયા હિંદ ઉપર ફાવી જશે, એવા ડરથી અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવાને તેની સાથે સંધિ કરવાને બર્ન્સ નામે અંગ્રેજ વકીલને કાબુલ મોકલ્યો. દોસ્તમહમદને તેણે કહ્યું કે જો તમે પેશાવર પાછું અપાવો તો રશિયાની કે કાઠની દરકાર નહિ કરતા હું તમારો સાચો મિત્ર થવા રાજી છું, પણ ગવર્નર જનરલથી તેમ બને તેમ નોંધવું; તેથી બર્ન્સ પાછો આ-વ્યો, ને દોસ્તે રશિયા સાથે દોસ્તી કરી. લાર્ડ આકબાડે મેકના-ટનને પંજાબ મોકલી રણુજીતસિંગ સાથે મળીને શાહસુજનને કા-બુલની ગાદીએ બેસાડવાને ત્રિપુટી સંધિ કરી. સન ૧૮૩૮. એ રીતે શાહસુજનની મદદે જવાને એક લશ્કર અંગાળેથી ને એક મું-બઈથી રવાના કરવાને હુકમ થયો.

સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૦. શાહસુજનએ સને ૧૮૩૩માં સિંધના અમીરો પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઈ

પાછલી ખંડણીનું રાજનામું આપ્યું હતું; ત્યાંથી પાછા ૧૨૫ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાની ફરી. આખરે ૧૩૧૧ તથા અમીરો સાથે નવી સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે અમીરોએ અંગ્રેજનું ઉપરીપણું કબુલ કરવું, ને ૪ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ત્રણ લાખ રૂપિયા દર સાલ આપવા. આ નવી સંધિ કરવાને અમીરો રાજ નહોતા. પણ મુંબઇનું લશ્કર લઇ મી. કીન કરાંચી આવ્યો, ને તે જીતીને હૈદરાબાદ ઉપર ચઢ્યો; ત્યારે અમીરોએ સંધિ ઉપર સહી કરી.

ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. મુંબઇ અને બંગાળાનું લશ્કર શીકારપુર આગળ એકઠું થઈ બોલનઘાટમાં પેઠું. ત્યાં બ્રાહ્મ પાણી વગર ઉંટ અને બારબરદારી જનવરો મરવા માંડ્યાં, ખોરાક પાછળ રહ્યો હતો તે બલુચી લૂંટારા લૂંટવા લાગ્યા, તેથી લશ્કરને હંરાનગતી ભોગવવી પડી, એ સર્વનો બંદોબસ્ત કરવાને ખીલાતના ખાન મહેરાબખાન સાથે સંધિ કરવા સાર બન્યુંને મોકલ્યો, એ સંધિમાં એવું હતું કે મહેરાબખાને ખોરાક પૂરો પાડવો. તથા હવે પછી આવતી ખોરાકી સલામત પહોંચાડવી.

શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૨ અંગ્રેજ સૈન્યે ૧૮૩૯ માં કંદહાર જીતી ગીજની લીધું, ને ત્યાંથી તે કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. ખાખરને માર્ગે શાહસુજાને દોકરો તૈમુર તથા શીખ લશ્કર પણ આવી પહોંચ્યું. દોસ્તમહમદ નાશી ગયો ને સન ૧૮૩૯ માં શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેઠો. કાબુલ કંદહાર, ગીજની ને જલાલાબાદ વગેરે સ્થળ શાહના રક્ષણાર્થે ૧૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી બાકીનું લશ્કર હાંદમાં આવ્યું.

ખીલાત જત્યું. ૧૩. મુંબાઇનું લશ્કર પાછું લઈ જનાર જનરલ વિસ્ટશાયરને હુકમ કર્યા હતા કે ખીલાતના મહેરાબખાને ખોરાકી બરાબર પહોંચાડી નહિ તથા બલુચી લૂંટારાને અટકાવ્યા નહિ, માટે પાછા વળતાં તેને સજા કરવી. તેથી તેના ઉપર અંગ્રેજ સૈન્ય ચઢ્યું. ને સન ૧૮૩૯ માં મહેરાબખાનને મારી ખીલાત લીધું. ખીલાતની ગાદી મહેરાબખા એક સગાને આપી તેના રાજ્યમાંથી ત્રણ ફળદ્રુપ પ્રાંતો શાહસુજાના રાજ્યમાં જોડી દીધા.

દોસ્તમહમદ શરણે થાયછે. ૧૪ અગ્રિજ લશ્કરે કાબુલ છ-
ત્યું ત્યારે દોસ્ત દિતરમાં
નાશી ગયો ને લશ્કર જ-
માવ્યું. સર રાખર્ટ સેલ
તેની પાછળ પડ્યો. તેમ-
ની પરવાન આગળ સન
૧૮૪૦ માં સહાઈ થઈ,
તેમાં દોસ્તમહમદ જીત્યો,
તોપણ તેને કાબુલ છ-
તવાની આશા નહિ પડ-
વાથી તે અગ્રેજને શરણે
આવ્યો. દોસ્તને બે લાખ
રૂપિયાનું વર્ષાસન આપી
તેના કુટુંબ સાથે કલકતે
મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૦.

દોસ્તમહમદ.

કાબુલમાં બળરો. ૧૫.
અફઘાનગોઠાને પોતાનો દેશ
ફિરંગી મોની સત્તામાં રહે તે
પ્રસંદ પડતું નહોતું. તેથી સન
૧૮૪૧માં તેમણે બંડ કરવા
માંડ્યા. પ્રથમ ગીલગનઢ લોકો
બળવો કરી સર રાખર્ટ સેલને
જલાલાબાદ જતાં હેરાનકર્ષો
પછી કાબુલમાં બળવો થયો.
તેનો આગેવાન દોસ્તમહમ-
દનો દીકરો અકબરખા નહ-
તો; તેણે હાથી મેકનાટન
તથા બર્ન્સ વગેરેને માર્યા
અગ્રેજ સૈન્ય મહારાયું. સેના-

અકબરખાન.

પતિ એનફિન્સ્ટન ઘરડો ને બારિક સમય માટે અયોગ્ય હતો. તેણે અંગ્રેજના નામને શરમ પમાડનારી સરત*કરી હિંદમાં પાછા જવા નું કબજા કર્યું એલફિન્સ્ટન, લેડી મેકનાટન, લેડી સેલ, વગેરેને પાંદે-ધરી આપી સૈન્ય આગળ ચાલ્યું. પંદર હજારમાંથી માત્ર ડાક્ટર બ્રાઈડન એકલે જ જલાલાબાદ જઈ પહોંચ્યો બાકીનું સૈન્ય બરફ બૂખ, થાક ને દુસ્મનના મારથી મરણ પામ્યું. જલાલાબાદમાં સર રાબર્ટ સેલ, ને કંદહારમાં જનરલ નાટ બહાદુરીથી પોતાનો અચાવ કરી રહ્યા, બંડખોરાએ શાહસુબને મારી નાખ્યો. સન ૧૮૪૧.

હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૬. કાબુલની હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ ગવર્નર જનરલે કરીને ખેપરને માર્ગે જનરલ પો-લોકને અને બોલનને માર્ગે જનરલ ઇંગ્લેન્ડને જવાનો હુકમ કર્યો. જનવારી ૧૮૪૨. પણ આકલાંડ સાહેબના એ કામથી ઇંગ્લેન્ડના અધિકારીઓ સ્તબ્ધ થયાથી તેમણે એકનબરો સાહેબને તેમની જગાએ ગવર્નર જનરલ ઠરાવી મોકલ્યો; તેથી સને ૧૮૪૨ નાં ફેબ્રુઆરીમાં તે હિંદમાં આવ્યો.

ચીન સાથે લઢાઈ. ૧૭. લાડ આકલાંડના સમયમાં ચીન સાથે લઢાઈ થઈ. ચીનમાં હિંદનું અફીણ જતું. તે ખાઈને ત્યાં પ લોક પાયમાલ થતા, તે જોઈ ચીનના પાદશાહે પોતાના દેશમાં અફીણ લાવવાની મના કરી; તોપણ હિંદુ વેપારીઓ તે ચોરીથી લાવવા લાગ્યા. કંતાનના સુબાએ એ ચોરીના માલની તપાસ કરાવી તેનો નાશ કરાવ્યો; તેથી વેપારીઓને નુકસાન થયું તેનો બદલો લેવાને તેમણે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી, તેથી લાડ આકલાંડે હિંદમાંથી જનરલ ગાફની સરકારી નીચે લશ્કર મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦. તેણે ચીનના શાહને હરાવી સંધિ કરવાની જરૂર પાડી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે ચીનના શાહે “લાંગકાંગ અંગ્રે.

* કાબુલ, કંદહાર, બીજની ને જલાલાબાદ ખાંડી કરી જતું, હોસ્ત-મહમદને છોડા કરવો, શાહસુબ લાખ રૂપિયા વધાવન મહી કાબુલમાં રહે કિંવા હિંદમાં જવ. ને તેના બદલામાં અકબરખાને ખિરાડી ને જાડાં આપી અંગ્રેજ લશ્કરને હિંદમાં વળત હરકતે જવા દેવું.

જેને આપવો ને ચીનનાં ચાર બંદરોમાં વેપાર કરવાની રજા આપવી." સન ૧૮૪૨.

લોર્ડ ઓક્સનબરો. ૧૮. એલનબરોના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. કાબુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨. સિંધ જીતવું. ૩. ગ્યાલિયરનો રાજ્યનો બંદોબસ્ત.

કાબુલની હારનો બદલો વાળવો ૧૯. ખાઇબરને માર્ગે પોલોકને, અને પોલાતન માર્ગે ઈંગ્લાંડને લશ્કર તથા જોરાફી આપીને અફઘાનીસ્તાન ઉપર મોકલ્યા. પોલોકે જલાલાબાદ બંધ કરી રોઅટ સેલના લશ્કર સાથે મળી કાબુલ ઉપર ચઢાઈ કરી. જનરલ ઈંગ્લાંડ કંદહાર પહોંચ્યો, એટલે નાટું લશ્કર ગીજની પર ચઢ્યું; અને તે જીતી કાબુલ બહી ચાલ્યું અને તરફથી લશ્કર આવતું સાંભળી અકબરખાન નાશી ગયો, ને અંગ્રેજ કેદીઓને તુર્કસ્તાન બહી મોકલી દીધા. જેના કબજામાં એ કેદીઓ હતા તેણે લાંચ લઈ તેને અંગ્રેજ લશ્કરને સોંપ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલના બગરનો નાશ કર્યો. શહેર લૂંટ્યું ને તેને આગ લગાડી પોતાની હારનો બદલો લીધો. પછી તેણે સર્વે હિંદમાં આવેલ ને દોસ્તમદમદને છૂટા કરી કાબુલ મોકલ્યો.

સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૦ સિંધ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું, ને તેમાં જુદા જુદા અમીરો રાજ્ય કરતા હતા. ઉપલા સિંધમાં ખિરપૂરનો અમીર મીરરસૂલમ મુખ્ય હતો. તે સિવાય મીરખપુર, દૈદરાબાદ ને તેમનાં પેટામાં ઘણાં અમીરો સ્વતંત્ર હતા, ને તે દરેક સાથે ૧૮૪૬ માં જુદી જુદી સંધિ થઈ હતી. સન ૧૮૪૨ માં સિંધના અંગ્રેજ અમલદારે એ એકની બૂલના જવાબદાર સઘળા અમીરોને ગણવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાંના અંગ્રેજ અધિકારી આઉટરામે તેમાંના એ કે ત્રણ અમીર ઉપર કાબુલની હાર પછી અંગ્રેજ સામી દુશ્મનાવટ ધરાવે છે એવું તહોમત મુક્યું ગવર્નર જનરલે સર ચાલ્સ નેપિયર નામે ચોક્કસ તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે ઈંગ્લાંડથી નવો આવેલો હતો. તેને હુકમ કર્યો કે ઉપલા તહોમત આપત તપાસ કરવી પણ

આતરી થયા સિવાય તેમની વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ પગલું ભરવું નહિ
પરંતુ આ દેરાના લોકની ખટપટથી, રીતભાતથી ને ભાષાથી
અજાણ્યા નેપિયરે ત્રણે અમીર ઉપર તહોમત સાખીત ગણી તેમની
વિરૂદ્ધ પગલું ભર્યું, તથા તેમના મુલકનો ભાગ જપ્ત કરીને તેમને
મળવાને ખોલાવ્યા. તેઓ ડરીને નારી ગયા, ને હૈદરાબાદમાં આ-
ઉટરામ નવી સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો તેની પાસે ગયા. તેમણે
તેને કહ્યું કે અમારા ઉપરનું તહોમત ખોટું છે. આઉટરામે નવી
સંધિ ઉપર સહી કરવાને કહ્યું, તેમાં તેમની ટંકસળ ખંધ પાડવાનું,
લશ્કરના ખર્ચ બદલ મુલક આપવાનું ને એકના બદલ રાધગાને
જવાબદાર રહેવાનું હતું. આ શરતો અમીરોને પસંદ નહોતી. તેમણે
કહ્યું કે અમારો અંગ્રેજ સામે થવાનો ધરોહો નથી, અમે ગુન્હો કર્યો
નથી ને કરવાની અમારી તાકાત પણ નથી, છતાં વગર કારણે
અમને આ નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને શા માટે ફરજ પાડો
છો ? છેવટે આઉટરામના આગ્રહથી તેમણે સહી કરી. પછી તેમણે
કહ્યું કે હૈદરાબાદમાં બલુચીઓ હથિયારબંધ એકઠા થયા છે, તે
કોઈના કબજામાં નથી, માટે તમે સલામત જગાએ જાઓ, નહિ
તો તેમના કામના જવાબદાર અમે રહીશું નહિ, પરંતુ તેમની
માગણી ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ. સંધિ ઉપર સહી થયા પછી
ત્રીજે કે ચોથે દિવસે પેલા બલુચીઓએ આઉટરામ ઉપર હુમલો
કર્યો. તેથી આઉટરામ નારીને નેપિયરના લશ્કરમાં જઈ મળ્યો.
સન ૧૮૪૩ માં મીઆની આગળ ને હૈદરાબાદ આગળ બલુચીઓ
હાર્યા. તેથી એ પ્રાંત તેજ સાલમાં ખાલસા કરવામાં આવ્યો.
પૈરપુરનો અમીર બલીમુરાદ જે તેના ભાઈ ફરતમ અને ખીમ
અમીરોના નાશતું મૂળ હતો, તેનોજ મુલક માત્ર રહ્યો. ખાલસા
પુરનો નવાબ જે અગાઉથી અંગ્રેજ પક્ષમાં હતો, તેને અમીરોના
મુલકમાંથી થોડો ભાગ આપીને નવાજ્યો.

સિંધીઆના રાજ્યનો અંદામસ્ત, ૨૧ દોલતરાવ સિંધીઆ
સન ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યાથી તેને સ્ત્રીએ જનકોણને હતક
લીધો હતો, તે સન ૧૮૪૩ માં મરણ પામ્યો. જનકોણની સ્ત્રીએ

જીઆજીરાવને દત્તક લીધો. તે આઠ વર્ષનો હોવાથી જનકાજીનો મામે કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ દાદા ખાસજીવાળાએ રાણીને કમળે લઈ મામાને કાઢી મૂકી કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. દાદા અંગ્રેજની વિરુદ્ધ પક્ષનો હતો; તેણે સિંધીઆના કવાયતી લશ્કરને કમળે લીધું. ગવર્નર જનરલે દાદાને કાઢી મૂકવાને લખ્યું. એ કાગળ દાદાએ રાણીને બતાવ્યોજ નહિ. રાણીએ દાદાને કાઢી મૂકવા કબુલ કર્યું, સારે ગવર્નર જનરલે તેને પોતાના કમળે માગ્યો; તે ના આપવાથી અંગ્રેજ લશ્કર લેખ એલાબરો પડે ગ્વાલિયર આવવાને નીકળ્યો; સારે રાણીના ત્રણ હિમરાવો ગવર્નર જનરલ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે રાણી ને રાજ આપની મુલાકાતે આવે છે, તે આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ લશ્કર અમારા રાજ્યમાં આવતું અટકાવો; આપ કહેશો તે પ્રમાણે કરવાને અમે તૈયાર છીએ. પણ એ વાત નહિ માનતા ગવર્નર જનરલે લશ્કરની કુચ જારી રાખી. સિંધીઆનું લશ્કર શહેર બહાર અંગ્રેજને અટકાવવા આવ્યું ને વગર સરદારે મહારાજપુર ને પનીઆર આગળ બહાદુરીથી લઢ્યું. પણ તે હાર્યાથી ગવર્નર જનરલે ગ્વાલિયર આવી સિંધીઆ સાથે નવી સંધિ કરી. તેનું ૪૦ હજાર લશ્કર હતું તે ઘટાડી ૯ હજાર કર્યું. ગ્વાલીયરમાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેનું ખર્ચ સિંધીઆ આપે એવું ઠરાવ્યું. અને, રાણીને ત્રણ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૪.

લૉર્ડ એલનબરોની વિદાયગીરિ. ૨૨. સિંધ ને ગ્વાલિયરની લડાઈઓ ઇંગ્લાંડમાં ખસેદ પડી નહિ, ને તેથી લૉર્ડ એલનબરોને વિલાયત પાડો બોલાવી લીધો, ને તેની જગાએ લૉર્ડ હાર્ડિંગને ગવર્નર જનરલ ઠરાવીને મોકલ્યો. સન ૧૮૪૪. લૉર્ડ એલનબરોના વખતમાં સન ૧૮૪૩ માં ગવર્નર જનરલની કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના મી. બર્ડ નામે મેમ્બરે હિંદમાં ગુલામનો ધવો કરવાની બંધીના કાયદાનો ખરડો કર્યો; તે ગવર્નર જનરલે મંજૂર કરી એ વેપાર અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

શીખ રાજ્ય.

સન ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૬ સુધી.

૧ રણજીતસિંગ. ૨. રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને ક્વાયત શીખવે છે. ૩. રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૪. શીખ લશ્કર યૂરોપિયન ક્વાયત શીખે છે. ૫. વાહબી પંથ. ૬. રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. રણજીતસિંગના રાજ્યનો મધ્યાહ્ન. ૮. રણજીતસિંગનું ભવિષ્ય. ૯ રણજીતની રાજ્યપ્રદ્યતિ. ૧૦. શીખરાજ્યમાં કુસંપ. ૧૧. સૈન્ય રાજ્ય. ૧૨. શીખ સાથે રલું યુદ્ધ. ૧૩. શીખ સરદારોનો બગવો. ૧૪ શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૫. મુલતાન જીતવું. ૧૬. બગવાનો અંત. ૧૭. શીખ રાજ્યની આખર.

રણજીતસિંગ. ૧. બંધુના મુખ પછી પણ શીખ લોકોનો લડાયક જુસ્મો નરમ પડ્યો નહોતો. એ લોકોનું પ્રમળ પંજાબમાં વધારે હતું, એ પંથ માનનાર નાના નાના જગીરદારો પંજાબમાં વધારે હતા, તેમાંના માનસિંગ નામે સરદારને રણજીતસિંગ નામે પુત્ર થયો. આપના મરણથી બાર વર્ષની બાળવયે રણજીતસિંગ ગાદીએ બેઠો. સન ૧૭૯૨. બાળપણમાં બળીઆ નીકળ્યાથી એની આંખ ગઈ હતી. હૈદર કે શિવાજીની માફક એ પણ કાઠ વિદ્યા શિખ્યો નહોતો; છતાં એ બંનેના જેવા રાજ્યસ્થાપક ગુણો એનામાં હતા. તે વખતે પંજાબ કાબુલમાં દુરાની રાજના તાબામાં હતું. જ્યારે કાબુલના ઝમાનશાહે હિંદ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે રણજીતસિંગે તેને સહાય કરી, તેના બદલામાં શાહે તેને લાહોર ખનામમાં આપ્યું. ને પોતાની તરફથી તેને પંજાબનો મુખો દરાવ્યો. સન ૧૮૦૧. તે પછી કાબુલમાં દુરાની ભાઈઓ માંદોમાંદો લડીને નબળા થયા ત્યારે રણજીતસિંગ સ્વતંત્ર થયો. શીખલોક બહાદુર ને લઢવૈયા છે. તેમનું મન મેળવી લઈ તેણે સતલજ સુધીનો મુલક જીતીને તાબે કર્યો. સતલજ ને જમના નદીની વચ્ચે સરહિદ માંત છે. તેમાં નાના નાના શીખ સરદારો રાજ્ય કરતા હતા. રણ-

જીતસિંગે તેમના ઉપર ઉપરીપણાનો દાવો કર્યાથી તેમણે અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ તેમની સાથે સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા. તેથી રણજીતસિંગ તે તરફ આગળ વધતો અટક્યો.

રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને કવાયત શિખવે છે. ૨. સન

૧૮૦૯ માં મેટકાફ રણજીતસિંગ સાથે સંધિ કરવાને લાહોર આવ્યો, સારે તેના લશ્કરની ટુકડીની કવાયત બંધ રણજીતસિંગ ચક્રિત થયો ને તેણે પોતાના લશ્કરને કવાયત શિખવવાનું ધાર્યું પ્રથમ તેના લશ્કરે પોતાની જુની રીત છોડી કવાયત શિખવાને આનાકાની કરવા માંડી; પણ રણજીતસિંગે તેમને પગાર વધારવાની લાલચ આપીને, તેમની કવાયત ઉપર ધ્યાન આ-

રણજીતસિંગ.

પીને તથા પોતે કવાયત કરવા માંડીને લશ્કરીઓને કવાયત ઉપર ધ્યાન આપના કર્યા. એ રીતે નિરંતર ધ્યાન આપ્યાથી એનું લશ્કર કવાયતી અન્યું, તથા તેનું તોપખાનું વખાણુવા નેગ થયું.

રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૩. સન ૧૮૦૯ સુધીમાં એણે સ્વજા શીખ સરદારોને તાબામાં આણી પોતાનું રાજ્ય ફેલાવવા માંડ્યું તે સમયે મુલતાન કાબુલના અમીરના તાબામાં હતું. તેના ઉપર સ્વારી કરીને એ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. સન ૧૮૧૦. સન ૧૮૧૩ માં એણે કાબુલના વજીર ફતેહખાન સાથે સંધિ કરીને કાશ્મીર જીતવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ વજીર એકલાએ તે જીત્યાથી રણજીતને તેમાં ભાગ મળ્યો નહિ, તેથી તેણે

અંટકનો કિલ્લો ને તેની પાસેનો મુલક ફતેહખાનને હરાવીને લીધો; અને સિંધુ સુધી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. કાબુલનો શાહ-સુલ્તાન એને આશ્રયે આવી રહ્યાથી તેની પાસેથી રણજીતે કાઢીનૂર પકાવી લીધો. તેથી શાહ અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં આવી રહ્યો. સન ૧૮૧૮ માં કાબુલના અમીર મહમદના દીકરા કામરાને ફતેહખાન વજીરને મારી નાખ્યાથી તેના વીશ બાઈઓએ મહમદને હિરાત નસાડી મૂકી અફઘાનીસ્તાનનો કબજો લીધો. એ ગરખડનો લાલ લઘ રણજીતે સન ૧૮૧૮ માં મુઘતાન ને ૧૮૧૯ માં કાશ્મીર જીતી લીધાં, તથા સન ૧૮૨૧ સુધીમાં સુલેમાન ને સિંધુ નદીની વચ્ચેની સિંધ સુધીની પરી જીતી લીધી.

શીખ લશ્કર યૂરોપિયન ક્વાયત શીખે છે. ૪, સન ૧૮૨૨ માં નેપોલિયને બોનાપાર્ટના સરદાર કર્નલ એલાર્ડ અને વેનચુરા તેના લશ્કરમાં નોકર રહ્યા. તેમણે તથા તે પછી જનરલ કાર્ટ ને આવીટોબાઈએ શીખ લશ્કરને યૂરોપિયન લડાઈની ક્વાયત તથા કાળા શિખવી, તેથી એનું લશ્કર ને તોપખાનું હિંદમાં સર્વે દેશી રાજ્યો કરતા ચઢીઆતું થયું.

વાહબી પંથ. ૫. અમીરખાન પિંઢારાના લશ્કરમાં સૈયદ અહમદ નામે એક નાનો સરદાર હતો, તેણે અમીરખાનનું લશ્કર વેરાયા પછી એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો. તેને વાહબી પંથ કહે છે. અહમદ સને ૧૮૨૨ માં બંગાળમાં ગયો. ત્યાં એના બહુ શિષ્ય થયા. એ અહમદે સન ૧૮૨૭ માં બળવો કરીને પેશાવર ઉપર હુલો કર્યો. પણ તે હાર્યો. ફરીથી સન ૧૮૩૦ માં હુલો કરીને તેણે પેશાવર જીત્યું, પણ તે ફરીને હાર્યો ને કશ્મીરમાં નાશી ગયો. ત્યાં એનો શિષ્ય દીટુમીર હતો. તેણે બંગાળમાં જઈને બળવો કર્યો; એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. દીટુના બળવાની પૂર્વે અહમદને રણજીતના લશ્કરે મારી નાખ્યો હતો. ૬. સ. ૧૮૩૧.

રણજીત પેશાવર જીતે છે. ૬. સન ૧૮૨૩ માં રણજીતે પેશાવર ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ નોશોરા આગળ એનું લશ્કર હાર્યાથી વધારે લશ્કર લાવીને એણે પેશાવર જીત્યું ને દોસ્તમહમદના

ભાઈ ચારમહમદને ખંડણી આપવાની શરતે પાછું સોંપ્યું. આગળ જતાં જ્યારે દોસ્તમહમદ શાહસુલ્ત પામેથી પાછળ કહ્યા પ્રમાણે ફદલ ર પાછું લેવાને ગયો, ત્યારે રણજીને પેશાવર ઉપર હક્કો કરીને છત્તી લીધું ને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી જનરલ આવીટવા-વડને ત્યાંનો સુબો કરાવ્યો, એ પ્રમાણે રણજીતસિંગે પરદેશીઓનો વિશ્વાસ કરી પોતાના લશ્કરના જનરલ બનાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પોતાના રાજ્યમાં સુબેદાર કરાવ્યા. દોસ્તમહમદ પેશા-વર છૂટવાને આવ્યો પણ લાગીને પાછો ગયો. ઈ. સ. ૧૮૩૫.

રણજીતના રાજ્યનો મધ્યાહ્ન. જ. સન ૧૮૩૫ સુધીમાં રણ-જીતસિંગે એક નાની કુટુંબતમાંથી તાતારથી સિંધ સુધી ને સતલ-જથી સુલેમાન સુધીનું વિતીર્ણ રાજ્ય બનાવ્યું. એના રાજ્યની ઉપજ અઢી કરોડ રૂપિયા ને લશ્કર એક લાખ માણસનું હતું. એના રાજ્યની પૂર્વ હદ ઉપર અંગ્રેજ ને તેમના મિત્રોનો મુલક હતો, ને સન ૧૮૦૯ ની અંધિ પ્રમાણે એ મુલક ઉપર તલપ-મારવાની મના હતી; તેથી એના સરદારોનો આગ્રહ જતાં એણે મરતા સુધી તે તરફ દૃષ્ટિ કરી નહિ. દક્ષિણ તરફ સિંધ જીતવાની એને ઇચ્છા હતી, પણ અંગ્રેજો વચ્ચે પડવાથી એ વાત એણે બંધ રાખી. પશ્ચિમ તરફ ખેમરઘાટમાં જવાની એના લશ્કરની મરજી નહોતી. તેથી હવે એના રાજ્યની હદ આવી રહી. સન ૧૮૩૯ માં રણજીતસિંગ મરણ પામ્યો, ત્યારે એના ખજાનામાં બાર કરોડ રૂપિયા મિલક હતી.

રણજીતસિંગનું લવિષ્ય ૮. એણે પોતાના એક સન્દારના પુત્રને અંગ્રેજી લખવા મોકલ્યો હતો તે આવ્યો ત્યારે હિંદનો નકજો રાજાને લાહેરનું રાજ્ય બનાવવા કહ્યું. તે પછી એણે પૂછ્યું કે દિમાત્રયથી લંકા સુધી આ લાક લીટીની હદ શાની છે? છોકરે કહ્યું કે એનો અંગ્રેજી રાજ્યની હદ છે. એ સાંભળી એણે નકશાને લાત મારી કહ્યું કે “ આ બધો લાલ થઇ જશે. ” મ-તલબ કે આખું હિંદ અંગ્રેજી થશે. તે પછી દશ બાર વર્ષમાં તે એનું રાજ્ય અંગ્રેજીમાં જોડાયું.

રણુજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૯. રણુજીતસિંગ લાણેબો નહોતો, તથાપિ એના કારભારીઓ કાગળપત્રો લાવે તે સાંભળી તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપતો. એણે જતમહેનતથી મુલકો જીત્યા ને જ્ય મેળવ્યા, તોપણ તે લખાણમાં ને બોલવામાં પોતાને શીખ સમાજના મુખી તરીકે ગણતો; રાજ્ય તરીકે નહિ. શીખ સમાજને ‘ખાલસા’ કહેતા ને એનું લશ્કર ખાલસાનું લશ્કર કહેવાતું, ને ‘ખાલસાનો જ્ય’ એમ બોલતા. એથી સરદાર, સાંપઘ ને લોક એની સાથે પૂજ્યભાવથી વળગી રહેતા. સઘળા વિજયો ને પરાક્રમો પરમેશ્વરને નામે શુરુ ગોવિંદની ખાતર અને ખાલસાની કીર્તિની ખાતર હતા. એમ સમજાવી એણે સર્વનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. તે સન ૧૮૩૬ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમરે ૪૭ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. અંગ્રેજો એને પંજાબનો સિંહ કહેતા.

શીખ રાજમાં કુસંપ. ૧૦. રણુજીત પછી તેનો પુત્ર કરકસિંગ રાજ્ય કરવા લાગ્યો, પણ રાજ્યની ખરી સત્તા કરકસિંહના પુત્ર નાઓનિહાલસિંગના હાથમાં હતી ને તેનો કારભાર જમુલાઈઓમાંનો ધ્યાનસિંગ કરતો હતો. રણુજીતસિંગના સમયમાં ગુલાબસિંગ નામે રજપૂત તેના પાયદળ લશ્કરમાં હતો; તેની હેંશીયાડીથી તે આગળ જતાં સરદાર થયો. રણુજીતે તેને જમુની જગીર આપી હતી. એ તણુ લાઈ હતા, તેમાં ગુલાબસિંગ મોટો હતો. સન ૧૮૪૦ માં કરકસિંગ મરણ પામ્યો ને તેજ દિવસે તેનો પુત્ર નાઓનિહાલ પણ મુઓ, તેથી રણુજીતનો કુંવર શેરસિંગ ગાદીએ બેઠો, ને ધ્યાનસિંગ કારભારી થયો. એવામાં ગુલાબસિંગે ચીનાઈ તીબેટ જીતવાનો વિચાર કર્યો પણ અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી લાસા દરબાર સાથે સંધિ કરાવી. આગળ પંજાબ દરબારમાં ખટપટ ચાલી, તેમાં શેરસિંગ ને ધ્યાનસિંગ મરાયા; તેથી રણુજીતના પાંચ વર્ષનો કુંવર દુલિપસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેનો કારભાર તેનો મામે જીવાહરસિંગ તથા લાલસિંગ નામે આજ્ઞા કરવા લાગ્યા.

સૈન્ય રાજ્ય. ૧૧. હવે રાજ્યની સઘળી સત્તા સૈન્યના હાથમાં આવી. તેઓ ચાહે તેને ઉઠાડે ને ચાહે તેને બેસાડે, એવું થયું.

તેમણે ગુલાસિંગને નમાવી ૬૮ લાખ ને મુલતાનના મુખ્યા મૂળ-
રાજને નમાવી ૧૮ લાખ રૂપિયા લીધા; તથા જવાહિરસિંગને
મારી નાંખ્યો; તેથી લાલસિંગ દીવાન ને તેજસિંગ સેનાપતિ
થયો. જનરલ ક્રાઈ નાસી ગયો ને જનરલ આવીટ્યાઇલ જલા-
લાખાદ જતો રહ્યો. દુલિપસિંગની મા, લાલસિંગ ને તેજસિંગ
પણ પોતાની સલામતી માટે લશ્કરથી ડરવા લાગ્યાં. તેઓ લશ્ક-
રના હાથમા રમકડા જેવાં થયાં,

શીખ સાથે ૧ લું ચુદ્ધ. ૧૨. શીખ રાજ્યની આવી અસ્થિર
હાલત જોઈને ગવર્નર જનરલ પોતાના રાજ્યની સલામતી માટે
સતલજની પૂર્વે શીરોજપુરની આસપાસ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવેલું
હતું, લાહોરના લશ્કરને કાંઈ કામ ન હોવાથી તે એકેઠ થયું, તેથી
કારભારીઓ ડરવા લાગ્યા, ને તેઓ લશ્કરનો નાશ થએલો
ચ્છવા લાગ્યા. અંગ્રેજો સિવાય તેમનો દોર નરમ પાડે તેવું કોઈ
ન હોવાથી છેવટે તેમણે પોતાના લશ્કરને સતલજની પૂર્વના મુલક
ઉપર હલો કરવાને મોકલ્યું; તેથી ૬૦ હજાર શીખ લશ્કર જખરા
તોપખાના સાથે સતલજ એળાંગી આપાર આવ્યું. શીરોજપુરમાં
૧૦ હજાર લશ્કર હતું, પણ લાલસિંગે ને તેજસિંગે લઢાઈ ન ક-
રતાં આગળ ચાલી શીરોજ શહેર આગળ છાવણી નાંખી. સન ૧૮૪૫.
શીરોજપુરના લશ્કર ઉપર શીખ લશ્કરે હલો કર્યો હોત તો તેનો
નાશ કરી શક્યા હોત, પણ શીખ સરદારો શીખ લશ્કરની જીતથી
ડરતા હતા, તેથી તેઓ તેમની જીત કરતાં તેમનો નાશ વધારે
ધમ્મતા હતા. એવામાં કમાન્ડર ઇન ચીફ ગાર્ક તથા ગવર્નર જ-
નરલ હાર્ડિંગ આવી પહોંચ્યા. વીસ હજાર લશ્કર લેઈ લાલસિંગે
મુઢકી આગળ અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર હલો કર્યો; પણ લાલસિંગ
નાસી ગયાથી શીખ લશ્કર હારીને પાછું છાવણીમાં આવ્યું. ત્યાં
આગળ ગાર્ક શીખ લશ્કર ઉપર હલો કર્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે છાવ-
ણી લેવાને ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે લેવાઈ નહિ, ને બંને લશ્કર
પોતપોતાની જગાએ રહ્યાં. સવારમાં લાલસિંગ નાસી ગયાથી
શીખ લશ્કર પાછું ફર્યું; એ લઢાઈથી અંગ્રેજનો લડાઈનો સામાન

ખુટી ગયો હતો; એવામાં તેજસિંગ તાજું લશ્કર લેઈને આવ્યો; પછી તે લઢાઈ કર્યા વગરજ આજ્ઞો ગયો. તેથી અંગ્રેજ લશ્કરનો નાશ થતો જાયો. જેના સરકાર પાંચગા તેનું લશ્કર ફવાના પડે તેમાં નવાઈ નથી નવો સામાન ને લશ્કરની સહાય આવતા કુબી અંગ્રેજ લશ્કર આગળ નહિ વખ્યાથી શીખ સરકાર રણનરસિંગે બંદીવાળ આગળ અંગ્રેજ સરકાર હારીરમીય ઉપર હસ્તો કરીને તેને હરાવ્યો; પણ એજ સરકારે અલાવાસ આગળ રણનરસિંગે હાવી પોતાની ગએલી આખર પાછી મેળવી સન ૧૮૪૨. કાલ સિંગની નાલાયકી જોઈ ગુલામસિંગને દીવાન હરાવ્યો તેજ સત્રાનું કહેણ ચલાવ્યું. પણ ગવર્નર જનરલે શીખ લશ્કરનાં લથિયાર લઈ લેવાની માગણી કરી, તે ગુલામસિંગના હાથમાં નહિ હોવાથી સંધિ થઈ નહિ શીખ લશ્કરે સોખ્યાએન આગળ છાવણી નાંખી, અંગ્રેજ લશ્કરે આગળ વધી છાવણી ઉપર હસ્તો કર્યો. શીખ સરકાર લાલસિંગે શીખની નખળી જગા અંગ્રેજને ખતાવ્યાથી લાલસિંગ ને તેજસિંગ નાશી જવાથી અને તેજસિંગ જતી વખતે સતતજ ઉપરનો પુલ તોડાવી નાંખ્યાથી શીખ હાર્યા. શીખ સરકાર રયામસિંગે મરતા સુધી બહાદુરીથી લઢાઈ કરી. બાકીના મરાયા, કે નદીમાં ડુબી ગયા. એ પુલમાં ૮ હજાર શીખ મુઆ, ને અંગ્રેજ લશ્કરમાંથી સુમારે ૨૪૦૦ માણસ મરાયા. ઇ. સ. ૧૮૪૬. આ જય મેળવી અંગ્રેજ લશ્કર લાહોર આવ્યું. ત્યાં સ. લાહ થઈ, તેમાં એવું હતું કે “ સતતજ ને બીઆ નદી વચ્ચેનો દોઆખમાંત તથા લઢાઈના ખર્ચ બદલ દોઢ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપવા ૩૨૦૦૦ લશ્કર રાખી બાકીના શીખ લશ્કરને રજા આપવી. મહારાજા મોટા થતા સુધી પંચધી રાજ્યકારભાર ચલાવે. લાહોરમાં અંગ્રેજ રેસીડન્ટ રાખવો.” લઢાઈના ખર્ચના રૂપિયા આપવાના ખખનામાં ૫૦ લાખથી વધારે નહિ હોવાથી એક કરોડ રૂપિયા ગુલામસિંગે આપ્યા, તેના બહલામાં અંગ્રેજો તેને કાકિમર ને જમુનો સ્વતંત્ર રાજા બનાવ્યો. રાજાની માગણીથી થોડું અંગ્રેજ સરકાર પણ રાજ્યના અદાબરત માટે પંખખમાં રાખ્યું. એ

રીતે શીખતી ૧ લી લઠાઈનું છેવટ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬.

શીખ સરદારનો બળવો. ૧૩. સને ૧૮૪૮ માં લાર્ડ હાર્ડિંગ વિલાયત ગયા, ને તેની જગ્યાએ લાર્ડ ફલહૌસી ગવર્નર જનરલ થયો. મુલતાન જીત્યા પછી રણજીત મૂકેલો સુબો ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યો તો સુબાનો પુત્ર મૂળરાજ સુબો થયો; તેની સુઆગીર ઉપર કાયમ બવાન હાનન લાજસિંગે કરોડ રૂપિયા માગ્યા, પણ છેવટે ૧૮ લાખ નક્કા થયા. તે પછી શીખ હરયાન રમાં કુસંપ પેઠાવી તેણે આપ્યા નહિ; પણ અંગ્રેજો સ્વસ્થતા કર્યા પછી એ રૂપિયાના ફરી માગણી થવાથી મૂળરાજ લાહોર આવ્યો, ને ૧૮ લાખ રૂપિયા આપાને તેણે રાજનામું આપ્યું; તે સ્વિકારી તેની જગ્યાએ ખાનસિંગને સુબો કરાવ્યો, તે તથા ફદલ સાક અંગ્રેજ અધિકારી થોડું લશ્કર લેઈ મૂળરાજ પાસેથી કમળે લેવાને મુલતાન ગયા. સન ૧૮૪૮. તેણે પાછલા છ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો. પણ ચાલુ હિસાબ આપી પાછલો હિસાબ આપવાની ના પાડી. કમળ લેનારાએ તે માન્યું નહિ; તેથી તેની ઉશ્કેરણીથી તેના લશ્કરે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખ્યા, તથા તેમની સાથે ગયેલું લશ્કર પણ ફરી જઈ મૂળરાજને મળી ગયું. તે રીતે મૂળરાજે પંજાબમાં બંડનો પાયો નાંખ્યો. તે વખતે બનુમા લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસ હતો. તેણે લશ્કર જમાવ્યું, તથા લાલ વલપુરના નવાબને મદદે બોલાવ્યો. તેની પાસે ૧૮ હજાર લશ્કર જમ્યું. તે વડે તેણે મૂળરાજને કિનેરી ને સદુસેન આગળ હરાવ્યો. એવામાં જનરલ વ્હીશ લશ્કર લઈ તેની મદદે આવ્યો. ને તેની સાથે શેરસિંગ નામે સરદાર શીખ લશ્કર લેઈ ને આવ્યો; તેમણે મુલતાનને ઘેરા લાલ્યો. એ બેઠા દુલપસિંગની મા અંગ્રેજને કાઢવાની ખટપટ કરવા લાગી. એ ખટપટમાં મુલતાનનો નવો સુબો ખાનસિંગ પણ સમેત થયો. વળી સરદાર શેરસિંગનો આપ છત્રસિંગ જે હજારનો સુબો હતો તેણે પણ બળવો કર્યો, ને તેના પુત્રને તેમાં સામેલ થવાને તે ઉશ્કેર્યા લાગ્યો. એવામાં શેરસિંગને બળવો કરવાનું કારણ મળ્યું. જનરલ વ્હીશ મૂળરાજને

હુકમ કહાવ્યો કે, “મહારાણી વિક્ટોરીઆને નામે મુક્તતાન ખાલી કરવું.” એ ઉપરથી સર્વ શીખ સરદારોને લય લાગ્યો કે પંજાબ અંગ્રેજો લેઈ લેવાનું ધાર્યું છે; એથી શેરસિંગ પણ ફરી ગયો, અને મૂળરાજને જઈ મળ્યો, તથા આખી પ્રજાને ખંડ કરવાને હંદેરા પીટાવ્યો. પેશાવરનું લશ્કર છત્રસિંગને મળી ગયું. તથા દોરતમહમદે શીખની વહારે આવવાને કબુલ કર્યું. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા પંજાબમાં બળવો ફેલાવ્યો. સન ૧૮૪૮.

શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૪. મુંબઈના લશ્કરની મદદ આવતાં સુધી જનરલ વ્હીશ ઘેરો ઉઠાવી દૂર છાવણી નાંખીને પડ્યો, ને શેરસિંગ મુક્તતાનની બહાર નીકળ્યો. તેની સામે સેનાપતિ ગાફ આવી પહોંચ્યો, ને રામનગર આગળ લઢાઈ કરી, પણ તેમાં અંગ્રેજને તુકશાન થયું. આ વખતે શેરસિંગે ગવર્નર જનરલને બળવાનું કારણ લખ્યું કે અંગ્રેજો શીખને હલકા ગણી ગુલામસિંગ રજપૂતને ચઢાવ્યો. મુસલમાનોનું માન વધાયું. અમારી મહારાણીને કાશીમાં કેદ કરીને શીખ ધર્મ વિરુદ્ધ પંજાબમાં ગૌવધ ચલાવ્યો તેથી બળવો થયો છે; પણ જો તે તમો અટકાવો તો અમે તાબે થવાને તૈયાર છીએ. પણ તે માત્ર બહાનું હતું. એના લશ્કરમાં વધારો થયા જતો હતો. સાદુલાપુર આગળ બીજા એક નાની લઢાઈ થઈ, પણ તેમાં કોઈની હાર જીત થઈ નહિ. શેરસિંગ આગળ ચાલ્યો ને તેણે ચિલિયનવાલા આગળ જનરલ ગાફ સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેમાં શીખની બાર તોપો અંગ્રેજને હાથ આવી, અંગ્રેજની ચાર તોપ ને ત્રણ પલટણના વાવટા શીખને હાથ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૯.

મુક્તતાન જીતવું. ૧૫ શેરસિંગના ગયા પછી થોડી મુદતમાં મુંબઈનું લશ્કર જનરલ વ્હીશને આવી મળ્યું; તેથી તેણે મુક્તતાન જીત્યું ને ચિલિયનવાલાની લઢાઈ પછી એક માસમાં તો તે ગાફને આવી મળ્યો.

બળવાનો અંત. ૧૧. શીખ લશ્કર શેરસિંગની સરદારી નીચે ગુજરાત આગળ છાવણી. નાંખી પડેલું હતું, ત્યાં વ્હીશનું લશ્કર આવ્યા પછી ગાફે હક્કો કર્યો; તેમાં શીખ હાર્યા ને શેરસિંગ

નાશી ગયો. એની મદદમાં દોસ્તમહમદના ૧૫૦૦ સ્વારો આવ્યા હતા, તે પણ નાકા. આખરે શેરસિંગ, હત્રસિંગ ને બીજા સરદારો તથા લશ્કર હથિયાર મૂકી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. શીખની પહેલી લઢાઈમાં શીખ સરદારો ખાયલા હોવાથી નાશી જતા, તે વખતે લઢાઈનો ઉત્સાહ લશ્કરમાંજ હતો, પણ આ વખતે જેવું શીખ લશ્કર બદાહુર ને ઉત્સાહી હતું, તેવાજ તેમના સરદારો હોવાથી તેમને ધરાવતાં પહેલી વખત કરતાં અંગ્રેજને વધારે મહેનત પડી ને નુકશાન પણ વધારે થયું.

શીખ રાજ્યની આખર. ૧૭ હવે પગ્ગળના શીખ રાજ્યની આખર આવી. ગવર્નર જનરલના હુકમથી દુલીપસિંગને પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, ને રણજીતસિંગનું રાજ્ય તેના કહેલા લવિષ્ય પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં બેડાયું. મૂળરાજને જન્મકેદ કર્યો, તથા બીજા બંડખાર સરદારોની જાગીરા લેઈ તેમને વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૪૯. રણજીતસિંગે મરતી વખતે કાહિતૂર જગન્નાથજીમાં આપવાનું કહ્યું હતું. તે મહારાણી-શ્રીના તાજમાં શેલવા માટે ઇચ્છાંક ગયો. હવે હિંદમાં સર્વ દે-શીરાજ્યો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્ણ કલ્લા ને વલ્લવો.

૧. લૉર્ડ હાઈડેન. ૨. લૉર્ડ દલહૌસી. ૩. શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૪. બ્રહ્મદેશ સાથે લઢાઈ. ૫ બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું. ૬. વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૭. વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૮. અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૯. કપનીના પટામાં ફેરફાર. ૧૦. લોકાપયોગી કામો. ૧૧. લૉર્ડ કાનિંગ. ૧૨. ઈરાન સાથે લઢાઈ. ૧૩. બીન સાથે લઢાઈ. ૧૪ સિપાઈઓનો બળવો. ૧૫. બળવાનાં કારણ. ૧૬. બળવાની શરૂઆત. ૧૭. બળવાનું શાંત થવું. ૧૮. બંડખારનું પકડાવું. ૧૯. ઠંઢેરો. ૨૦. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.

લોર્ડ હાર્ડિંગ. ૧ લોર્ડ હાર્ડિંગ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તે પછીનાં એ વરસ પંજાબના વિ-મલમાં ગયાં. પંજાબનો વહીવટ કરવાને પંચ નીમતા પછીનાં એ વરસ સલાહશાંતિમાં ગયાં. એ એ વરસમાં એણે દેશસુધાનાનું ક-માણું કામ કર્યું. પાછલાં આઠ વરસ લડાઈમાં ગયાં તો લોર્ડ વિ-લિયમ બેન્ટિન્કે સતી થવાની, દૂધપીતી કરવાની ને નરમેષ કર-વાની બંધી કરી હતી, તથા ફાંસિયાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તેનો બંદોબસ્ત અમલ થયો નહોતો. તેથી હાર્ડિંગે તેનો બંદોબસ્ત અ-મલ કરીને એ ફર ક્રિયાઓ મતી અટકાવી, તથા રાહદારી કાણુ લેવાનું બંધ કરી વેપારને વસેજન આપ્યું. લોર્ડ હાર્ડિંગ સન ૧૮૪૮ માં વિજાયત પાછો ગયો ને તેની જગાએ લોર્ડ ક-લહોસી ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો.

લોર્ડ કલહોસી. ૨. એના વખતમાં પાંચ મોટા ખનાવ બ-ન્યા. ૧. પંજાબ સાથે લ-લદાઈ ને એ રાજ્ય ખાલસા કરવું. ૨. બ્રહ્મદેશ સાથે લદાઈ. ૩. ખીતવારસી દેશી રાજ્ય અને જેને રાજ્ય ચલાવતાં ન આવડે એવા રાજાઓના રાજ્યનું ખા-લસા થવું. ૪. કંપનીના પટ્ટામાં ફેરફાર. ૫. રેલવે, તાર, પૂલ વગેરે બંધાવવાં અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું.

શીખ રાજ્યનું ખા-લસા થવું. ૩. ગુજરાતની મહાદાઈ શીખને હરાવ્યાં

લોર્ડ કલહોસી.

પછી એ રાજ્ય ખાલસા કરી તેનો વહીવટ કરવાને સર જનન લારેન્સને નીમ્યો; તેણે શીખ લોકનાં હથિયાર લેઇ લીધાં ને જન્માખંદી નક્કી કરી જમીનવેરા કમી કર્યો, સડકો ને નહેરો બંધાવી આબાદી કરી, સામ ન લાગે એવા દિવાના ફાજદારી કાયદો ચલાવી લોકનાં મન શાંત પાડ્યાં.

બ્રહ્મદેશ સાથે લડાઈ. ૪ બ્રહ્મદેશનો રાજા ઉદ્ભવ થવાથી તેના કારજારીએ રંગુનના અંગ્રેજી વહાણના કમાનનું અપમાન કર્યું. તથા ગવર્નર જનરલે તેનો જવાબ માગ્યો, તે ઉન્મતાઈથી આગ્યો, તેથી બ્રહ્મદેશ સાથે બીજીવારની લડાઈ કરવાની જરૂર પડી. ઈ. સ. ૧૮૫૨. અંગ્રેજી સેના બ્રહ્મદેશ ઉપર ચઢી ને માર્ટાન, રંગુન, ખેસીન (વસાઈ), પેગુ વગેરે જીતી લીધાં. એવામાં બ્રહ્મદેશના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરીને તેનો ભાઈ ગાદીએ બેઠો. તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી. તેમાં પેગુમાં અંગ્રેજને મળ્યો. સન ૧૮૫૩. આ સિવાય બંગાળમાં લેણદારોના જુલમથી સન ૧૮૫૫ માં સંતાલલોકે બળવો કર્યો; પણ તરતજ સમાવી દેઇ તે લોકનું સમાધાન કર્યું.

બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થયું. ૫. બીનવારસી રાજ્યોમાં પ્રથમ સત્તાતનાં રાજાએ લીધેલો દત્તક નામંજુર કરી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું સન ૧૮૪૯. ૨. ગ્રાંસીના રાજાના દત્તપુત્રને પણ નામંજુર કરી ત્યાંના રાજા સન ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યાથી તે ખાલસા કર્યું ૩ નાગપુરનો રાજા એજ સાલમાં અપુત્ર મૂકાયાથી તેને પણ દત્તક નહિ લેવા દેતાં એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ૪. એ પ્રમાણે સંબલપુરનું રાજ્ય પણ ખાલસા થયું.

વર્ધાસિન મળતાં બંધ કર્યાં. ૬. એ સાલમાં બાજીરાવ પેશ્વા, કણ્વીટકનો નવાબ, અને તંજાવરનો રાજા મરણ પામ્યા. તેઓ અપુત્ર હોવાથી તેમને અપાતાં વર્ધાસિન ગવર્નર જનરલે તેમના વારસને આપવાની મના કરી. બાજીરાવના દત્તપુત્ર નાનાસાહેબે વિલાપત સુધી ફરીઆદ ચલાવી, પણ તેમાં એનું કાંઈ વળ્યું નહિ. કણ્વીટકના નવાબનાં સગાંમે કાંઈક જીવાઈ બાધી આપી.

વરાઠ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૭. નિજમના રાજ્યમાં કંપનીનું જે કંટ્રીબન્ટ લશ્કર હતું, તેના ખર્ચ બદલ નિજમ ઉપર લહેણું ચઢ્યું હતું; તેથી ગવર્નર જનરલે તે વસુલ કરવા સન ૧૮૦૩ માં નાગરપુરનાં રાજા પાસેથી નિજમને અપાવેલો વરાઠ પ્રાંત કંપની સરકારને અપાવ્યો. એ પ્રાંતમાંથી ખર્ચ જતાં બાકી વધે તે નિજમને આપવાનું ઠરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૩.

અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૮. અયોધ્યાના નવાબના રાજ્યમાં ઘણું અધેર ચાલતું હતું. તેથી તેનું રાજ્ય સુધારવાને પાછલા ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ બેન્ટિન્ક અને હાર્ડિન્ગે સૂચના આપી હતી. તોપણ તે ઉપર લક્ષ નહિ આપ્યાથી રૈયત પીડાતી હતી તેથી દલહૌસીએ તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવાને નરાયણે દર વર્ષે ૧૨ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું જનરલ ઓટ્ટોમને પંજાબ જેવો વહીવટ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. એ પ્રમાણે લૉર્ડ દલહૌસીએ પંજાબ ને પેશુ પ્રાંતો લઠીને નાગપુર, સતારા, સંજલપુર ને ઝાંસી ખીનવારસી ખાલસા કરીને વરાઠ પ્રાંત નિજમ પાસેથી ને અયોધ્યા પ્રાંત નવાબ પાસેથી લેઈને કંપનીનું રાજ્ય પૂર્ણ કરી પહોંચાડ્યું. તથા બાજીરાવ, તંજાવરનો રાજા ને કર્ણાટકના નવાબનાં પેનશન બંધ કરીને કંપનીના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો.

કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૯. સન ૧૮૩૩ માં થએલા કંપનીના પટાની મુદત સન ૧૮૫૩ માં પૂરી થવાથી એ સાલમાં નવો પટો કર્યો, તેમાં કંપનીનો વહીવટ કરનારા ૨૪ ડિરેક્ટરો હતા તે ઘટાડીને ૧૮ કર્યા, તથા તેમાંના ૬ ડિરેક્ટર ઇંગ્લાંડનો રાજા નીમે એવું ઠરાવ્યું. બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર જુદો ઠરાવ્યો ને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા ઠરાવી, તે પરીક્ષા આપવાની સર્વ પ્રજાને છૂટી આપી.

સેક્રિયોયોગી કામો. ૧૦. એ ગવર્નર જનરલના વખતમાં સેક્રિયોયોગી કામો ઘણાં થયાં. હિંદમાં રેલવે ને તારની શરૂઆત પ્રથમ એના વખતમાં થઈ. સન ૧૮૫૩. વળી એણે કેળવણી

ખાતામાં પણ સુધારો તથા વધારો કર્યો. ગૌશીતળા કાઢવા માટે

લોર્ડ દલહૌસીના વખતનું હિંદુસ્તાન.

એક નવું ખાતું કાઢી, આ દેશની પ્રજાને શીતળાની પીડાથી મુક્ત કરવાની યોજના કરી. તેમજ સડક, પૂલ, કનાલ, બરાકા (લશ્કરી સોલજરોને રહેવાની જગા) અને સરકારી ઈમારતો બાંધવાનો ઠરાવ કરી પબ્લિકવર્કસ (ઈન્જનેર) ખાતું કાઢ્યું. વળી એના વખતમાં ટપાલખાતું નવું કાઢ્યું. આ સુધારાથી આગળ જતાં ભરતમાં રેલવે પથરાઈ ગઈ, તેથી એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં મુસાફરી ને માત્ર લેઈ જ કરવાની સુગમતા થઈ. દેશ-પરદેશ ધડીના છટા ભાગમાં સમાચાર તાર મારફતે કાગળપત્રો ટપાલ મારફતે જવા લાગ્યા, જાપખાનાં ને ફળવણી આપવાની શાળાઓ વખ્યાથી પુસ્તકો ને વર્તમાનપત્રો દ્વારા લોકોને જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો વખ્યાં. હજારો મૈલની સડકો થવાથી અને કનાલો બાંધવાથી દેશમાં વેપાર રાજગાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. એ ગવર્નર ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં વિલાયત ગયો,

લૉર્ડ કાનિંગ. ૧૧.

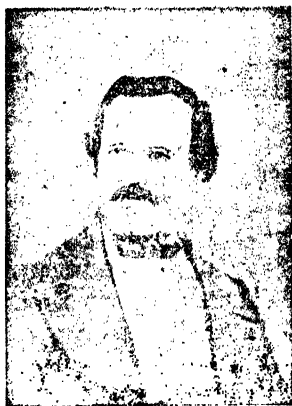
લૉર્ડ દલહૌસી પછી લૉર્ડ કાનિંગ ગવર્નર જનરલ થયો. એના વખતમાં ત્રણ મોટા બનાવ બન્યા. ૧. ધરાન ને ચીન સાથે લડાઈ. ૨. દેશી સિપાઈઓનો બળવો. ૩. બળવાનું શાંત પડવું અને હિંદી રાજ્ય કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ પોતાને સ્વાધીન બેવું.

લૉર્ડ કાનિંગ.

ધરાન સાથે લડાઈ.

૧૨. ધરાનના શાહે પ્રથમ કરેલી શરત નહિ પાળતાં હિરાત ઉપર સ્વારી કરી તે ગઢ લીધો. ઇ. સ. ૧૮૫૬. તેમાં રૂશીઆની ઉશ્કેરણી હોવી જોઈએ, એમ માનવામાં આવ્યું; તેથી હિંદથી જનરલ આર્ટામને ધરાન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૬. એણે કરકમેટ તથા બુનેર બંદર જીતીને સન ૧૮૫૭

જનરલ આર્ટામ.

ધરાની લોકોને હાની સંધિ કરી. તેમાં ધરાની શાહે હિરાત તથા અફઘાનિસ્તાનપરનો દાવો છોડી દીધો.

ચીન સાથે લઢાઈ. ૧૩. કંતાનના ગવર્નરે અંગ્રેજ માલને નુકસાન કરી ખત્રાસીઓને કેદ કર્યા તેથી ચીન સાથે લઢાઈ ઉઠી; તેથી લાર્ડ એલ્ગનને ઇંગ્લાંડથી લશ્કર આપી ચીન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૭. આ વખતે ફ્રેન્ચ લોક પણ અંગ્રેજની કુમકે આવ્યા હતા. ખંતે સરકારોનાં લશ્કરોએ કંતાન જીતીને ત્યાંના ગવર્નરને કેદ કરી કલકત્તા મોકલી દીધો. કંતાનથી આગળ વધી એ લશ્કરે તીનશીન શરેર જીતી પેકીન ઉપર કુચ કરી, ત્યારે ચીનના શાહે બચબીત થઈ સંધિ કરી; તેમાં હાંગકાંગ અંગ્રેજને આપ્યું. આથી યુરોપની મુખ્ય પ્રજાને ચીનમાં વ્યાપારથે આવવાની છૂટ મળી. ઇ. સ. ૧૮૬૦.

સિપાઈઓનો બળવો. ૧૪ ઉપરની બંને લઢાઈઓ હિંદ બહારના દેશોમાં ચાલી; પણ ચીન સાથે લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં હિંદના અંગ્રેજ સૈન્ય પૈકી દેશી પલટણોએ સન ૧૮૫૭ માં બળવો કર્યો એ બળવો મુખ્યત્વે પલટણોનો હોવાથી એને સિપાઈઓનો બળવો કહેછે.

બળવાનાં કારણ. ૧૫. દેશી રાજાઓ અપુત્ર મરે કે નકારી વર્તણુક ચલાવે, તેનાં રાજ્ય લાર્ડ દલહૌસીએ ખાત્રસા કર્યાથી બીજા રાજાઓ ને હિંદી પ્રજાને બચ પેડો. ૨. દેશી લશ્કરને જ્યાં મોકલે ત્યાં જઈ નોકરી કરવાની સરને લશ્કરમાં ભરતી કરવા માંડી. પહેલાં માત્ર હિંદમાંજ નોકરી કરવાની હતી. ૩. રા-
ખંદ નામે બંદુક સિપાઈઓને આપવામાં આવી. એ બંદુકમાં દારૂગોળી નાંખવાને બદલે તોટીઓ નાંખવાની હતી. એક હાથમાં બંદુક ઝાતો બીજે હાથે તોટી પકડી ફાંતવડે તોટીને તે તોટી બં-
દુકમાં નાંખવાની હતી. અંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર નારાજ થયેલા લોકોએ એવી વાત ઉડાડી કે એ તોટીઓની એક તરફ ગાયની ને બીજી તરફ કુકરની ચરખી લગાવેલી છે; કે જે કરડવાથી હિંદુ

મુસલમાન બંને પોતાના ધર્મથી બ્રજ થાય. સિપાઈઓએ એ વાત ખરી માની. લૂંટ મેળવવાની લાલચે કેટલાક કમાઈ વગરના માણસો, તથા રાજ્ય ખોનારા ને પેનશન બંધ થએલા, એ સર્વ સિપાઈઓને બળવો કરવા માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. ૪. દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી આવી રીતે ગમરાયત્રા સિપાઈઓને શાંત પાડે એવા અમલદારોનો પણ એ સમયે તોડો હતો; કેમકે એ માણસો પંજાબ, અયોધ્યા, પેશુ, નાગપુર વગેરે ઠેકાણે નોકારી ગયા હતા; તેથી સિપાઈઓ કબજે રહી શક્યા નહિ. ૫. હિંદમાં તાર ને આગગાડી નવાં થયાં હતાં. આજ સુધી નહીં થયેલાં અને ન જોયેલાં એવા અફસુસ કર્યો જોઈને અજ્ઞાન લોકો એવું સમજ્યા, કે અંગ્રેજ આ પણને ખ્રિસ્તિ કરી વિજ્ઞાન લાવે જશે ને તેજ માટે એવાં કાર્ય આરંભ્યાં છે. ૬. પાછલા ગવર્નર જનરલના વખતમાં ફળવણી આપનામાં વધારો થયો હતો. એ ફળવણી આપનારી શાખામાં કેટલીક ખ્રિસ્તિશાખાઓ પણ હતી. અબ્યાસ ઉપરાંત એ ખ્રિસ્તિશાખામાં ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ થતો હતો, તેથી, તથા સરકારી શાખામાં કેટલીક વિદ્યાનાં તત્ત્વો દિંદી પ્રજા પ્રાચીનકાળથી માનતી હતી તેથી ઉલટાં થતાં; એ સર્વ કારણોથી લોકોનાં મન અંગ્રેજ રાજ્ય તરફ શકમંદ થયાં હતાં. ૭. વળી સન ૧૭૫૭ ની પ્લાસીની લડાઈને સન ૧૮૫૭ માં બંગાળર સો વરસ થયાં હતાં. અને કેટલાક ગ્રહોના યોગની ગણતરી ઉપરથી કેટલાક જોશીઓ કહેતા હતા, કે કંપનીનું રાજ્ય સો વર્ષ ચાલવાનું છે, તેથી ૮. સ. ૧૮૫૭ માં એ રાજ્ય જશે એ સાત પગ આઘ્યાથી લોકોનાં મન ખગલગી રહી નવા ફેરફારની રાહ જોવા લાગ્યા.

બંગવાદી શરૂઆત. ૧૬ બંગાળની પ્રથમ શરૂઆત બંગાળમાં આવેલા બરાનપુર ને બરાકપુરમાં થઈ એ બંને જગાંના દેશી સિપાઈઓએ સમૃદ્ધ લેવાની ના પાડી, તેથી તેમનાં હથિયાર લેઈ લઈ રજા આપી. આ સિપાઈઓએ પોતાની નોકરી છોડવાના કારણમાં રાષ્ટ્રિય કાટ્રોજ (તોટી) ની વાત સંબંધે દેશી દીધી. એ વખતે મોરતમાં લશ્કરની મેટી જાવણી હતી.

તા. ૧૦ મે સન ૧૮૫૭ ને રોજ ત્યાંના દેશો ત્રિપાઠએ એ બંડ કરી યૂરોપિયન અમલદારને મારી નાખ્યાં ત્યાં યૂરોપિયન પલટણ હતી, પણ તેનો ઉપયોગ નહિ કર્યાથી દેશી પલટણો વધારે હિંમતવાન થઈ દિલ્હી ગયા. ને તે જીતી લીધું. દિલ્હીમાં દારૂગોળાનો મોટો ભંડાર હતો તે ત્યાંના યૂરોપિયન અધિકારીઓએ પોતાના જીવની દરકાર નહિ કરતાં સળગવી મૂક્યો કે દુશ્મનોને લાથ જતો અટકે. દિલ્હીનો પાદશાહ તથા તેનો શાહખંદો એ બંડખોરના આગેવાન થયા. કાનપુરની દેશી પલટણો પણ ફરી ગઈ. તેમનો આગેવાન બાજુરાવનો દત્તપુત્ર નાનાસાહેબ થયો. તેણે યૂરોપિયન અમલદારો, મડમો, ને બાળકોને અલ્લાખાદ સત્તામત પહોંચાડવાનું વચન આપી વિશ્વાસઘાત કર્યો, ને તેમને કૂરપણે મારી નાખ્યા. લખનૌરમાં અયોધ્યાના નવાબની મા હતી, તેણે ત્યાંની પલટણોથી આગેવાન થઈને બંડ કર્યું. ગ્વાલિયરમાં ઇંટીજંટ લશ્કર હતું તે ફરી ગયું ને ઝાંસીની રાણી તથા તાતીઓટાંથી તેમનાં આગેવાન થયે. સિંધીઆ ડરીને બળવામાં નહી લગતાં આગ્રે નાસી ગયો. એ પ્રમાણે અંગ્રેજ લશ્કરની ૮૦ પલટણો ફરી ગઈ. એ બંડખોરની સાથે લૂંટની લાલચ રાખનારા બીજા કેટલાક લોકો સામેલ થયા; તેથી બળવાખોરની સંખ્યા વધી. એ બળવો જમના નદીથી અયોધ્યા મુધી ફેલાયો હતો, પણ લાર્ડ કાનિંગે ધીરજ, આગ્રહ ને હડાપણથી તથા અંગ્રેજ અમલદારોએ બહાદુરી ને નિડરતાથી ચપગતા વાપરી સમાવી દીધો.

બળવાનું શાંત થવું. ૧૭. બંડખોરનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્હી હતું. પંજાબમાં કેટલીક પલટણોએ બંડની નિશાની જણાવી હતી; તેનો બંદોબસ્ત કરીને તથા જૂના શીખ સિપાઈઓને હથિયાર આપીને સર જન લારેન્સે નવી પલટણો ઉભી કરી, તથા પતિયાળા વગેરે શીખ સંરથાનીકોએ પોતાની શક્તિ મુજબ સૈન્ય મદદ આપ્યું, તે સર્વ સૈન્ય દિલ્હી ઉપર મોકલ્યું, એ સૈન્યની સહાયતાથી અંગ્રેજોએ દિલ્હી લઈ ત્યાંનું બંડ ધમાવ્યું. સન ૧૮૫૭. જનરલ

હેવમેકે નાનાસાહેબને કાનપુર
આગળ હરાવીને નસાડ્યો. હવે
ખંડનાં મુખ્ય સ્થાન લખનૌર ને
ઝાંસી થયાં. જનરલ હેવલોક
કાનપુરથી લખનૌર ગયો. ત્યાં
જનરલ ઔદામ વગેરેને ખંડ-
ખોરના ઘેરામાંથી છોડાવ્યા આ
સમયે લાર્ડએલ્જને ચીનમાં જય
મેળવી પોતાનું કેટલુંક સૈન્ય હિં-
દના ગવર્નર જનરલની માગ-
ણીથી હિંદના અંગ્રેજોની કુમક
મોકલ્યું. તેમણે લખનૌર જીતીને

જનરલ હવલોક.

ત્યાંનું ખંડ શમાવ્યું. મુંબાઈનું લશ્કર લેઈ સર હુરોજ મધ્ય પ્રાંતોમાં
થઈ જુદેલખંડમાં આવ્યો. તેણે તાતીઆટોપીને હરાવી જ્વાલિયર જીત્યું,
ને સિંધીઆને આગ્રેથી પાછો બોલાવી ગાદીએ બેસાડ્યો. ઝાંસીની
રાણી જ્વાલિયર આગળ બહાદુરીથી લઢતા રણમાં પડી, ને તાતીઆ
નાસીને ગુજરાતમાં આવ્યો. સન ૧૮૫૮. તે વખતે અમદાવાદની
પલટણોએ પણ બળવો કરવાની પેરવી કરી હતી, પણ તે અ-
મલમાં આવતાં પહેલાંજ બળવાખોર પકડાઈ ગયા ને સજા પામ્યા.

બે.એ. રજું પકડાવું. ૧૮. દિલ્હીનો પાદશાહ પકડાયો તેને
રંગુનમાં કેદ કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. નાના-
સાહેબ નંપાળ બણી નાઠો, ને ત્યાંજ મરી ગયો. તાતીઆટોપી ગુ-
જરાતનાં દાદાઉદેપુરની હદમાં પકડાયો. તેણે અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યો
હતાં, તે માં તેને ઝાંસી દીધી. અયોધ્યાની બેગમ પણ પકડાઈ અને
કેદમાં પડી. એ પ્રમાણે હિંદનું રક્ષણ કરવાને વિલાયતથી લશ્કર
નીકળ્યું હતું, તે હિંદમાં આવતા પહેલાંજ આ દેશના અંગ્રેજોએ
અતુરાર્થ, હોશિયારી, ચંચળાઈ, સમયમૂલ્યકતા ને બહાદુરીથી આ
બંધકર બળવો સમાવ્યો. તેમના આગેવાન પદમાયા, મરાયા ને

નાઠા. પછી ગવર્નર જનરલે મહારાણીશ્રીને નામે એક જાહેરનામું જા-
હી તા. ૧ સી નવેમ્બર સન ૧૮૫૮ ને રાજ ગામેગામ વ્યાપ્યું

હંદેરો. ૧૯. એ હંદેરામાં લખ્યું હતું કે જેમણે અગ્નિજ્વેનાં ખૂન
કર્યા છે, તેમનેજ માત્ર ખૂનની સજા થશે, સિવાય જેઓ ખીજા-
ઓની ઉશ્કેરણીથી બળવામાં સામેલ થયા હશે, તેઓ જે લડાઇ
છાડી શરણે આવશે, કિંવા ઘેર જઇ ધંધે વળગશે, તેમને માફી
આપનામાં આવશે. એથી બધા બંડખોર ઘેર જઇ પોતપોતાને
ધંધે વળગ્યા, એ રીતે હિંદમાં એ વર્ષની અંદર ફરીને શાંતિ થઇ.
ઇ. સ. ૧૮૫૯. વર્ષી એ હંદેરામાં મહારાણીશ્રીએ જાહેર કર્યું હતું.

મહારાણી વિક્ટોરીઆ.

કે હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું છે, ને આ-
જથી મહારાણીશ્રી વચન આપે છે, કે સર્વ પ્રજાને સમાન મ-
જબુવામાં આવશે; ધર્મની ખાતરમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહીં;
તથા સરકારી નોકરીમાં કાળાગોરાનો તફાવત મજબુવામાં આવશે

નહી; જમીન સંબંધી કે વારસા સંબંધી હિંદના પ્રાચીન દક્ષ, રિવાજ, ધારા ને અધિકારી ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામાં આવશે. આ બહારનામાંની અમર અર્થ, ભરતખંડીઓ એ હિંદને પોતાના દક્ષપત્ર તરીકે ગણે છે. એ વગર વળી જે રાજ્યો બળવામાં સામેલ થયા નહોતા તેમને દત્તક લેવાની મહારાણીશ્રીએ સન્દેહ આપી.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨૦. કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ હિંદીરાજ્ય પોતાને હસ્તક લેઈ ગવર્નર જનરલને પોતાનો પ્રતિનિધિ કે વાયસરાય ઠરાવ્યો, તથા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને બ્રિટિશ રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં એક જણને સેક્રેટરી નીમી તેને સલાહ આપવાને પંદર કૌન્સલરો નામ્યા. એ પંદરમાંના આઠ જણ ભરતખંડમાં નોકરી કરી આવેલા અનુભવી જોષીએ એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવની રૂઝમે પહેલો વાયસરાય લાર્ડ કાર્નિંગ થયો. સન ૧૮૫૮. એણે રેલવે તથા નહેરો વધારી, તથા નવો ફોજદારી કાયદો ચલાવ્યો. બળવામાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું; માટે પ્રજા ઉપર ઉપજવેરો નામે કર નાખ્યો, અને કાગળના નોટો ચલાવી. સને ૧૮૬૧ માં જમના અને સતલજ વચ્ચેના મુલકમાં દુકાળ પડ્યો, તેમાં પાંચ લાખ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં. એજ વાયસરાયના સમયથી જેને દેશનિકાલની સજા થાય તેને આન્દામાન બેટમાં મોકલવા માંડ્યા. લાર્ડ કાર્નિંગ સન ૧૮૬૨ માં વિલયત ગયાથી લાર્ડ એલ્ગન વાયસરાય થયો. ઈ સ. ૧૮૬૨.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સન ૧૮૬૨ થી ૧૯૧૬ સુધી.

૧. લાર્ડ એલ્ગન. ૨. લાર્ડ લારેન્સ. ૩. લાર્ડ મેથ. ૪. લાર્ડ નાર્થક્લક. ૫. લાર્ડ લીટન. ૬. અધ્યક્ષાન સાથે બીજી લઠાઇ. ૭. હાથુલમાં ખંડ ૮. લાર્ડ રીપન. ૯. અધ્યક્ષાન લઠાઇનો અંત. ૧૦. લાર્ડ રીપનની રાજ્યનીતિ ૧૧. લાર્ડ હકેરીન. ૧૨. ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૩. રેશીરા-

જ્યોમાં જનાય. ૧૪ ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૫. લાર્ડ લે-સલાઉન. ૧૬. લાર્ડ એલ્ઝન. ૧૭. લાર્ડ કર્ઝન. ૧૮. લાર્ડ મિન્ટો. ૧૯. લાર્ડ હાર્ડિંગ. ૨૦. લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ.

લાર્ડ એલ્ઝન. ૧ આ વાયસરાય સુમારે દોઢ વર્ષે હિંદમાં રહ્યો. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે સન ૧૮૬૧ માં કાયદા કરનારી કૌન્સિલનો ધારો મંજૂર કર્યો હતો, તેની રૂએ તેણે કાયદા કરવાને કૌન્સિલ ઠરાવી, ને તેમાં ત્રણ હરતખંડના, ને ત્રણ અંગ્રેજ વેપારીઓ મેમ્બર કર્યા. હિંદની વાયબા કાણુમાં વહાણી નામે મુસલમાની પંથ નીકળ્યો હતો, તેના આગેવાનોએ ત્યાંના પહાડી લોકોને ઉશ્કેરી બળવો કર્યો. એ પહાડી લોકોને હરાવી તાબે કરતાં અંગ્રેજ લશ્ક ને બહુ મહેનત પડી. સન ૧૮૬૦ માં અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનોમાં મુસલમાનોને સ્વતંત્રતા આપવાના સંબંધમાં ઉત્તર ને દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે બારે જંગ મચ્યો; તેથી ત્યાંનું રૂ વિલાયત જતું અટક્યું, એ કારણથી હિંદના રૂની ખપત વધી ને મજૂરી, દાણા ને બીજી જણ્યસો બણી મોંઘી થઈ. નાણાંની છત વખાણી મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વગેરે ઠેકાણે બણી કંપનીઓ થઈ. સન ૧૮૬૨-૬૩. લાર્ડ એલ્ઝન સન ૧૮૬૩ માં હિંદમાંજ મરણ પામ્યાથી તેની જગાએ લાર્ડ લારેન્સ (સરમન લારેન્સ) વાયસરાય થયો. સન ૧૮૬૪.

લાડ લારે-સ. ૨. આસિસ્ટન્ટ કમિશનરની પાવરીથી ચઢતાં
ચઢતાં પોતાની, હોશિ-
યારી વડે તે વા. સરોય
ધણે હતો. એણે પંજ-
બની કાકમી ઉપર ધણું
વધું લાંબા કર્યાં હતાં. ૧.
મિલ્ક પંજબના રાજા
રાજાઓને એકઠા કરી
તેમને અંગ્રેજી રાજ્યના
સુધારા પોતાના રાજ્ય-
માં લાખ કરવાનો બોધ
કર્યો. સન ૧૮૬૪. ૨.
એજ સાલમાં અંગ્રેજ
સરકારને જૂતાનના રા-
જા સાથે લડાઈ ઉઠી.

આસામની તળેટીમાં હો-

લાડ લારે-સ.

આજ પ્રગલ્ભ છે તે ઉપર એ રાજા દાવો કરતો હતો, ને ત્યાંની
રેવતને લૂંટનો ને પીડતો હતો. તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય તેના ઉપર
ચઢ્યું: પણ ત્યાંના જંગલનાં ખરાબ હવાપાણીથી લશ્કરની ખ-
સખી થઈ; તેથી દર વર્ષે ૨૫ હજાર રૂપિયા આપવા દરેક સે-
ધિ કરી. ૩. અમેરિકાની લઢાઈથી હિંદમાં નાણાંની રેલઝેડ થઈ
હતી, પણ તે થોડીજ મુદત ચાલી. એ લઢાઈ પડ્યા પછી હિંદી
રૂનો ભાવ બેસી ગયો તેથી બહુ વેપારીઓ ને લોકો પાવમાલ
બંધી ગયા. સન ૧૮૬૫. ૪. સન ૧૮૬૬ માં ઓદિયામાં, ને સન
૧૮૬૮ માં વાયવ્ય પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડ્યાથી લાખો માણસો જી-
વમરણથી મરણ પામ્યાં. જીવમરણી બચાવવાનું જોખમ સરકારી

અમલદારોને માથે નાખવામાં આવ્યું. દુષ્કાળથી લોકોનું રક્ષણ થવા માટે તેમને મજૂરીએ વળગાડવા સાર તળાવ અને નહેરો ખોદાવવા માંડી, તથા રેલ્વેનો વધારો કરવા માંડ્યો. ૫. કાબુલનો અમીર દોસ્તમહમદ સન ૧૮૬૩ માં મરણ પામ્યાથી એ રાજ્ય મેળવવા એના દીકરા મહિંમહિ લડી મૂક્યા, અંતે તેનો એક દીકરો શેરઅલી અમીર થયો. ૬. સ. ૧૮૬૮. સન ૧૮૬૭ માં અંગ્રેજોને આખીસિનીઆ સાથે લડાઈ થઈ, ત્યાં હિંદુ લશ્કર મદદે ગયું. દારકાની આસપાસ વાઘેર નામે બળવાન જાત રહેછે, તેમાંના કેટલાકે નારાજ થઈ બળવો કર્યો, ને ધણી વર્ષ ચાલ્યો. તે સન ૧૮૬૮ માં સમાવવામાં આવ્યો. મહારાણીશ્રીના રાજ્યમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે ગવર્નર ને વાયસરોયે પોતાની હાકમી પાંચ વર્ષ ચલાવવી. એ ઠરાવ પ્રમાણે સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ લારેન્સ સાહેબની હાકમોને પાંચ વર્ષ પુરાં થવાથી તે વિલાયત ગયો.

લાર્ડ મેયો. ૩. સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ મેયો વાયસરાય થયો. ૧. તેણે કાબુલના અમીર શેરઅલીને અંબાલામાં દરબાર ભરી દર વર્ષે બાર લાખ રૂપિયા આપવા ઠરાવી પોતાના પક્ષમાં લીધો. ૨. સ. ૧૮૬૯. ૨. એજ વર્ષની આખરે મહારાણીશ્રીના બીજા કુંવર ડયુક આવ એડિન્બરો આ દેશમાં પધાર્યા. દેશી રાજા પ્રજાએ તેમને આદરમાન આપી રાજ્યલક્ષિ જતાવી. ૩. વાયસરાયે ખેતીવાડીનું ખાતું કાઢ્યું. મીઠા ઉપરની જકાતમાં સુધારો કર્યો, તથા સડક, રેલ્વે ને નહેરોનો પુષ્કળ વધારો કર્યો. બંગાળી અખાતના આન્દામાન ખેટમાં કાળેપાણીએ મોકલવામાં આવતા કેદીઓની હાલત તપાસવાને લાર્ડ મેયો મેયો. ત્યાં કાલ શેરઅલી નામે કેદીએ તેનો ઘાત કર્યો, સને ૧૮૭૨.

હાડ નોર્થબ્રુક. ૪ સન ૧૮૭૨ માં એ વાયસરોયે હિંદમાં
 અમીરી હિંદી રાજ્યની લ-
 ગામ હાથમાં લાંવી. ૧
 સન ૧૮૭૪ માં બંગાળ-
 માં દુષ્કાળ પડ્યો તેમાં
 ગરીબ લોક ભૂખમનાના
 ભોગ ન થાયમાટે તેમને
 મંજુરીએ વળગાડવાને ન-
 હેર, સડક, તળાવ વગેરે
 લોકોપયોગી કામો ચાલુ
 કર્યા. વાયસરોયે પંડે એ
 કામમાં મહેનત લખને ગ-
 રીબોના જીવ ઉગાર્યા. ૨.
 એ વર્ષના છેલ્લા ભાગમાં
 મહારાવ ગાયકવાડ

હાડ નોર્થબ્રુક.

ઉપર વડોદરાના રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેરને એરદેવાનું તોહમત આપ્યું,
 તેની તપાસ ત્રણ યુરોપિયન ને ત્રણ દેશી* અધિકારીઓનું ક-
 મીશન નીમીને કરાવી. યુરોપીયનોએ તોહમત સાબિત ગણ્યું, ને
 દેશીઓએ નાસાબિત ગણ્યું. તોપણ એમને રાજ્ય ચલાવતાં આ-
 વડતું નથી ને રાજ્યમાં ઘણું અંધેર ચાલે છે એવું તોહમત મૂકી
 એમને પદભ્રષ્ટ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યા, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યા.
 વડોદરાની ગાદીએ ગાયકવાડના વંશજ હાલના મહારાજ સયા-
 જીરાજને ખંડેરાવ મહારાજનાં વિધવા રાણી જમનાબાઈએ દત્તક
 લેઈ ગાદી આપી. સન ૧૮૭૫ માં મહારાણીશ્રીના પુત્ર પ્રિન્સ
 આવ વેલ્સ હિંદમાં પધાર્યા તે વખતે હિંદી રાજપ્રજાએ તેમનો

* મહારાજના જમાજરાવ સિદ્ધીઆ, જે પુરના મહારાજ રામસિંહ.
 દેશી મેન્બરો હતા.

બહુ આદરસત્કાર કર્યો, ને વફાદારી બતાવી. એ સાલમાં વિલા-
યતનું પ્રધાનમંડળ બદલાયાથી લાર્ડ નોર્થબ્રુક પાંચ વર્ષ થતા
પહેલાં રાજીનામું આપી વિલાયત થયો, ને તેની જગાએ લાર્ડ
લીટન વાયસરાય થયો. સન ૧૮૭૬.

લાર્ડ લીટન. ૫. પાર્લામેન્ટની મંજૂરીથી આપણા મહારાણી

સાહેબે સન ૧૮૭૭ ના
જાન્યુઆરીની ૧ લી તા-
રીએ દિલ્લીમાં એક દર-
બાર ભરી દિવનાં શહેન-
શાહ્યાનું અથવા “ફૅસર-
દિવ” પદ ધારણ કર્યું. ૨.
એજ સાલમાં પાછલા
વર્ષમાં વરસાદની તાણને
લીધે ‘દક્ષિણ દિવ’માં ભારે
દુષ્કાળ પડ્યો. અગાઉ
કામ વાર નહીં પડેલો
એટલા મોટા વિસ્તાર
ઉપર મુંબઈ ને મદ્રાસ
ઈલાકામાં એ દુષ્કાળ
ફેલાયો. સરકાર અને

લાર્ડ લીટન.

પ્રજાએ દુષ્કાળના બ્રૂખમરામાં મરતા કંગાળોને બચાવવા માટે
ધણી મહેનત કરી, તોપણ પદા લાખ માણસ એ દુષ્કાળના
ભોગ થઈ પડ્યાં. એ દુષ્કાળમાં ૧૧ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું.
એ ખોટ પૂરવા માટે તથા હવે પછી પડતી દેવી આકૃતથી બચાવ
કરવા માટે સરકારે લાઈસેન્સ ટૅક્સ એટલે ધંધા રોજબાર ઉપર
વેરા નાંખ્યો, તથા મુંબઈ ને મદ્રાસ ઈલાકામાં મીઠાની જગતમાં
રિધારો કર્યો. દારૂ, તાડી, અરીણ ને જંગલના કાચદા કરી સર-

કારની ઉપજમાં વધારો કર્યો. આ વાયસરાયના સમયમાં જો મહત્વનાં કામ થયાં. ૧. દેશી ભાષામાં છપાતાં વર્તમાન પત્રોને લોર્ડ મેટકાફના વખતમાં જેટલી સ્વતંત્રતા મળી હતી તેમાં ઘટાડો થયો. ૨. દેશીઓને હથિયાર નહિ રાખવા દેવાનો કાયદો પણ એજ વર્ષમાં કર્યો. સન ૧૮૭૮.

અફઘાન સાથે ખીજી લઢાઈ. ૬. દક્ષિણનો દુષ્કાળ હતો સમ્યો નહોતો, એવામાં દર વર્ષે હિંદના ખાર લાખ રૂપિયા ખાઈ જનારો કાબુલનો અમીર શેરઅલી અંગ્રેજ પક્ષમાંથી ફરી જઈ રૂશના વકીલને આદરમાન સાથે કાબુલમાં ખોલાવી તેની સાથે મસલત કરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ અલીના વકીલને અફઘાનીસ્તાનમાં પેસવા દીધો નહિ, તેથી લોર્ડ લીટનને તેની સાથે લડાઈમાં ઉતરવાની જરૂર પડી. ૧૮૭૮. ખેખર, કુરમ, ને ખોલાનને માર્ગે અંગ્રેજ સૈન્ય કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. તેણે કંદહાર, મીનની, જલાલાબાદ ને કાબુલ જીતી લીધાં. શેરઅલી તુર્કસ્તાન લાથી નાઠો ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. શેરઅલી નાઠાથી તેનો વડો દીકરો યાકુબખાન અમીર થયો, તેની સાથે સંધિ કરી એ સંધિની રૂએ કુરમ ને ખોલાનના ઘાટોની અંદરના ભાગનો કબજો અંગ્રેજને મળ્યો, તથા કાબુલમાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ રાખવાની પરવાનગી મળી. તે પ્રમાણે સરલુધ કાવેનરીને રેસિડેન્ટ બનાવી ત્યાં રાખ્યો.

કાબુલમાં ખાંડ. ૭. જે ભૂલ સન ૧૮૩૬ માં થઈ હતી તે ભૂલ આ ખીજી વાર થઈ. અફઘાનો પરદેશીઓને પોતાના મુલકમાં સત્તાધારી જોઈ શકતા નથી; તેથી સન ૧૮૪૧ માં મેકનાટનનું ખૂન થયું, ને હજારો અંગ્રેજ સૈન્ય કપાઈ ગયું; તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ રેસિડેન્ટ તથા તેના માણસોને મારી નાંખ્યા; તેથી અંગ્રેજ સન્ય ફરીને અફઘાન મુલક પર ચઢ્યું. યાકુબખાન શરણે આવ્યો તેને ઢેદ કરીને હિંદમાં રાખ્યો, તથા અંગ્રેજ લશ્કરે કા-

શુભ ને કંદહાર કમળે રાખ્યાં. પણ અફઘાનો ફરીને લઢવા ઉઠ્યા. એવામાં વિઝાયતનું *કૉન્ઝરવેટીવ પ્રધાનમંડળ બદલાયું ને લીઅરલ પ્રધાન થયા; તેથી લાર્ડ લીટન રાજીનામું આપી સ્વદેશ ગયો. ને લાર્ડ રીપન વાયમંગે થયો. સ. ૧૮૮૦.

લાર્ડ રીપન. ૧. એજ સાલમાં યાદગમ્બાનો લાર્ડ અયુઝખાન જે લીનનનો સગો હતો તેણે બળવો કર્યો, ને કંદહાર ઉપર ભારી કરી. તેને અટકાવવાને કંદહારી ત્રસકર સામું ગયું. એ લશ્કરને અયુઝખાને હરાવી કંદહારને ઘેરો ધાર્યો; એ સમયે સમ્રાટ સાલગી સેનાપતિ સર રામટમે કાશુતથી કંદહાર આવી અયુઝખાને હરાવી નસાડ્યો ને અફઘાનો ઉપર અંગ્રેજ સત્તાનો ફરીને દાવ મેસાડ્યો.

અફઘાન લડાઈનો અંત. ૨. લાર્ડ રીપનનો વિચાર લાર્ડ લીટનથી ઉઠ્યો હતો. જેમ બને તેમ અફઘાનિસ્તાનથી આબકાનેર પછા આવી હિંદની રૈયતને ધનની ને માણસની ખુવારીમાં પડતી બચાવવી એ વિચારનો તે હતો, તેથી અયુઝખાને નસાડ્યા પછી દોસ્તમહમ્મદના વડા પુત્રના વંશજ અમદરહેમાનને બોલાવી કાશુતની ગાદી આપી. ને સન ૧૮૮૧ માં અફઘાનિસ્તાનમાંથી સંઘર્ષ અંગ્રેજ સૈન્ય હિંદમાં પાછું બોલાવી લીધું આ નાશકારક લઢાઈથી હિંદને કંગડો રૂપીના ખર્ચ થયું, ને હજારો માણસ મરણ પામ્યાં. અંગ્રેજ સૈન્ય હિંદમાં આવ્યા પછી અયુઝખાને ફરીને કંદહાર ઉપર સ્વારી કરી છતી લીધું, પણ અમદરહેમાને તેને હારાવીને નસાડ્યો ને ઇગિનમાં કેદ પકડાડ્યો, ત્યાંથી તે સન ૧૮૮૭ નામી ગયો પણ અફઘાનો તેના પક્ષમાં નહિ આવ્યાથી અંગ્રેજ સરકારને શરણે આવ્યો સન ૧૮૮૮.

* રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં રાજ્યનું હિત સાચવનારા પક્ષને કૉન્ઝરવેટીવ; ને ધનનું હિત સાચવનારા પક્ષને લીઅરલ કહે છે.

લાડ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૦. પરદેશી રાજ્યોની ખટપટ.

ટમાં જેમ અને તેમ માથું
નહિ મારતાં, દેશીઓની સ્થિતિ
સુધારી, દેશી લોકોની વફાદારી
મેળવી હિંદનું અંગ્રેજી રાજ્ય
મજબુત કરવું, એવા વિચારના
લાડ રીપન હતા; તેથી ૧.
લાડ લીટનના વખતમાં વધારેલો
મીઠાનો કર તેણે ઘટાડ્યો. ૨.
“ ગેરિંગ એક્ટ ” અથવા છાપ-
ખાનાની બંધીનો ધારો રદ
કરી વર્તમાનપત્રોને છુટી આ-

લાડ રીપન.

પી. ૩. દેશીઓનો ઇન્સાફ *જયુરીની મારફત કરવાની પરવા-
નગી આપી. ૪. ખાનગી શાળાઓ ચલાવવાને સરકાર તરફથી
નાણાની મદદ આપી, ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપ્યું ૫. હિંદની
પ્રજા ધણા વર્ષથી પારકાના કારભારમાં દોરાયતી હોવાથી તથા
કારભાર કરવાની મોટી જગા નહિ મળવાથી તે શક્તિ ગુમાવતી
ચાલી હતી, તે શક્તિ લાવવા માટે લાડ રીપને ‡લોકલફંડ
અને મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ દેશીલોક તરફથી નીમાયલા

* ખૂન વગેરે મોટા ગુનાઓ ન્યાય કરવા માટે ગામના આખર
દાર વિદ્વાન પુરોહિત પંચ નીમે છે તેને જયુરી કહે છે.

‡ રસ્તા, તળાવ નિશાળો વગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગી કામ કર-
ાવેજ સરકારે જમીનની મહેસુલ ઉપર રૂપિએ એક આનાનો વધારો
કરી ને ફંડ કયું તેને લોકલફંડ કહે છે.

હિંદુસ્તાન.

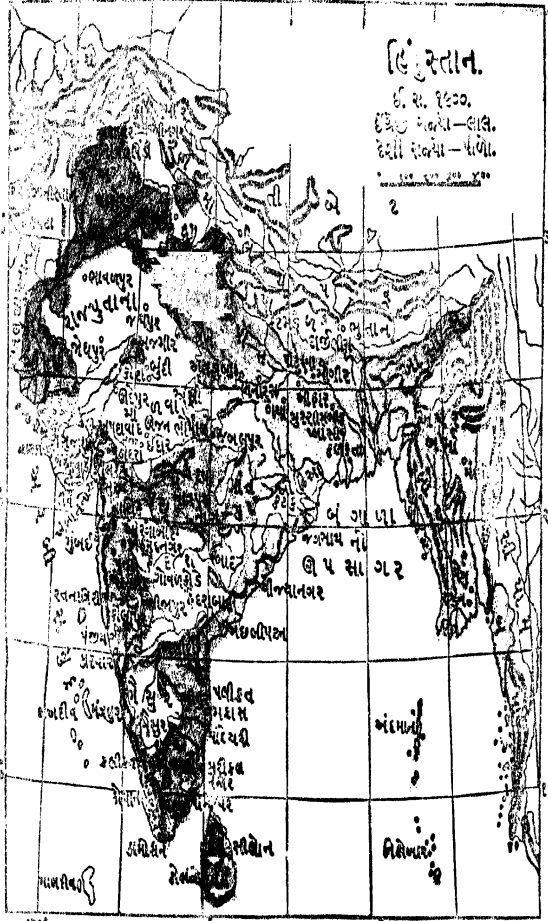
ઈ. સ. ૧૯૦૦.

દિશા નકશો - લાલ.

દેશી રાજ્યો - ધોળો.

૧૦૦ મીલ ૨૦૦ ૩૦૦

૨

પ્રતિનિધીઓની મારફત ચાલે એવો. “ફ્લોક્લસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ” ચલાવવાનો ધારો તા. ૧૮ મી મે સન ૧૮૮૪ ને રાજ કર્યો. એ ધારા પ્રમાણે હજી ચલિવટ ચાલે છે. ૬. મહિસુરનું રાજ્ય જે લાર્ડ મેન્ટિકના સમયથી અંગ્રેજ કમીશનર મારફત ચાલતું હતું; તે રાજ્ય મહારાજાની પુખ્ત વય થયાથી તેને સન ૧૮૮૧ માં પાછું સોંપ્યું. લાર્ડ રીપન ૧૮૮૫ ની આખરે વિદાયત ગયો, ત્યારે હિંદની આબારી પ્રજા તરફથી એને ઘણું માન આપી નિવાજ્યો.

લાર્ડ ડફરીન. ૧૧. લાર્ડ રીપનની જગાએ લાર્ડ ડફરીન વા-યસરોય થયો. ૧. તેણે ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમાં રાવળપોંડીમાં દર-ખાર ભરી કાબુલનો અમીર અબ્દરહેમાન પોતાના પક્ષમાં રહે તે માટે તેને દરવર્ષે ખાર લાખ રૂપિયાનું સાલીઆણું ચાલતું કર્યું. ૨. અલ્લદેશના રાજા થીબો સાથે વાંકુ પડવાથી અંગ્રેજો લઢાકમાં ઉતર્યા. થોડી મુદતમાં લઢાક કર્યા વગર થીબો અંગ્રેજને શરણ આ-વ્યો તેને રત્નાગિરીમાં કેદ રાખી ઉપલો અલ્લદેશ હિંદી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. બજવા પછી અફઘાનિસ્તાનનો થોડો ભાગ હિંદી રા-જ્યમાં ઉમેરાયા ઉપરાંત અલ્લદેશ ખાલસા થયાથી એ રાજ્ય પૂર્ણ-કળાએ પહોંચ્યું. એ વખતનો નકશો આ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૨. કાબુલના અમીરને આ-પણા પક્ષમાં લીધો. તોપણ પાછલા અમીરોની પેઠે એ પણ ફરી નહિ જાય, તેની કાંઈ જામીનગીરી ન હોવાથી સરહદ ઉપર બચાવનાં બાંધકામ કરવાનો આ વાચસરાયે આરંભ કર્યો; તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધી પડ્યું. તે પુરું પાડવા માટે કરજમાં વધારો કર્યો. લાર્ડ રીપને ઘટાડેલો મીઠા ઉપરનો કર વધાર્યો. લૈસન્સટાક્સને બદલે ઈન્કમટાક્સ અથવા ઉપજવેરો નાખ્યો, તથા કેટલાક સર-કારી ખાતામાં ખર્ચ કમી કર્યું.

● મ્યુનિસિપાલિટીની તથા લોકલ કોર્ડની ન્યવરૂયા કરવા માટે પ્રજા તરફના તથા સરકાર તરફના નીમાયલા માણસો જે કારખાત ચલાવે છે, તેમ લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ કહે છે.

દેશી રાજ્યોમાં બનાવેા. ૧૩. સન ૧૮૮૬ માં તુકોજ હો-
કર ને જીગાજરાવ સિંધીયા મરણ પામ્યા. હોકરની ગાદીએ
તેમનો પાટવી કુંવર ગાગાસાહેબ થયો. સંધીયાનો પાટવી કુંવર
નાનો હોવાથી પંચની મારફત વહીવટ ચલાવેા. આ વાતસરણે
દેશી રાજ્યોમાં અંગ્રેજ હીવાન સમ્રાટની છુટ આપ્યારી જોપા-
ળમાં અંગ્રેજ હીવાન થયો.

ઈંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી ૧૪. સન ૧૮૮૭ માં આ-
પણા કેસરેહિંદને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય કરતાં ૫૦ વર્ષ થયાથી તા.
૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭ ને રાજ હિંદમાં ગામેગામ અંગ્રેજ ને
દેશી રાજ્યોમાં જથ્થામાં મહાત્સવ કરવામાં આવ્યો, તે સમયે
હિંદના રાજ્ય અને પ્રજાએ કેસરેહિંદ પ્રત્યે પોતાનો અપૂર્વ પ્યાર
ને વફાદારી બતાવી ઉત્સાહથી એ ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પ્રસંગની
યાદગીરી માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા; લાખો રૂપિયાનાં લોકોપ-
યોગી કામો થયાં. એ મહાત્સવ ઇંગ્લાંડમાં જુન માસમાં ઉજવ-
વામાં આવ્યો તે વખતે પણ હિંદના ધણા રાજ્યોએ
મહારાણીશ્રીના માનાર્થે ઇંગ્લાંડમાં જઈ પોતાની વફાદારી બતાવી.
લાડ ડહરીને સરહદના બાંધકામ ચારંબ્યાં હતાં, તેમાં પણ ધણું
કરીને હિંદના સર્વ રાજ્યરાણાએ માણસના ને ધનના સહાય કર-
વાની ઈચ્છા જણાવી. લાડ ડહરીન પોતાની મુદત પૂરી થતાં
પહેલાં સન ૧૮૮૮ ની આખર વિલાયત ગયો; તેના નવા વાય-
સરોય લાડ લેન્સડાઉન થયો સન ૧૮૮૮.

લોડ લેન્સડાઉન એમના અમલના એક વર્ષમાં કાશ્મી-
રના મહારાજાને કઢતીક રાજ્યખટપટથી પકવ્રણ કર્યો, ને તેના
રાજ્યકારભારે પંચ મારફત ચલાવવા માંડ્યો. ૧૮૮૬. સન ૧૮૬૧
માં મણિપુરમાં તોફાન થઈ ત્યાંનાં રાજ્યએ બ્રિટિશ રેસિડેંટ વગે-
રેને મારી નાખ્યા; તેના તે રાજ્ય ઉપર ચલાઈ કરી હતી લીધું.
પરંતુ તેને ખાલસા કરવાને બદલે મણિપુરના રાજાના પિતરાઈ-
ઓમાંથી એક પાંચ વર્ષના છોકાને ગાદીએ બેસાડી, તેનો વહીવ-
ટ એક અંગ્રેજ વહીવટદારને હાથે ચલાવવાનો કરાવ્યો. એજ

સાલમાં લાડ લેન્સડાઉનની સરકારે સંમતિવચનો* કાયદો પસાર કર્યો. મદ્રાસ ઇલાકામાં ને મુંબઈ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, તથા બંગાળા ને અજમેરમાં વરસાદની તાલુને લીધે દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી સરકારે એ દુઃખમાંના લોકોને બચાવવા માટે દુષ્કાળનાં બાંધકામ કરાવ્યાં. એ સાલમાં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હિંદવાસી દાદાબાઈ નવરાજજી મેમ્બર થયા. સન ૧૮૬૮માં આ દેશના મુખ્ય અને ઇલાકાના કાયદા બાંધનારા સજામાં કેદલાક મળ તરફના મેમ્બરો નીમવાનો ઠરાવ થયાથી તેવા મેમ્બરો નીમાવા લાગ્યા. કાબુલનો અમીર અબ્દરહેમાન ગાદીએ બેઠો ત્યારથી એને આપણી સરકાર તરફથી બાર લાખ રૂપિયા વર્ષાસન તરીકે મળતા હતા, તે વધારીને સન ૧૮૬૩ થી અઠાર લાખ રૂપિયા આપવા ઠર્યાં. એ વાયસરાય ૧૮૬૪ ની શરૂઆતમાં વિલાયત ગયો.

લાડ એલજીન. ૧૬. સન ૧૮૬૨ માં થઈ ગયેલા ગવર્નર જનરલના પુત્ર લાડ એલજીન વાઇસરાય થયો. એણે સન ૧૮૬૪ ની શરૂઆતમાં આવીને આ દેશના હાકમી હાથમાં લીધી. એના વખતમાં સન ૧૮૬૬ ની સાલમાં જેવા બંધએ તેવો વરસાદ નાહ પડવાવા મોટા વિસ્તારમાં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી દુષ્કાળીઆંના જીવ બચાવવાને સરકારકામકામ દુષ્કાળના બાંધકામ ઉધડાવી ત્યાં તેમને કામે લગાડ્યાં. વળી ગાંડીઓ તાવ એ નામના મરદાના રોગની શરૂઆત પ્રથમ મુંબઈમાં થઈ, ને ત્યાંથી પુના, થાણુ, સુરત, કરાચી, કલકત્તા, લાહોર વગેરે સ્થળે ફેલાઈ. આપણાં ડૉક્ટરો હિંદ મહારાણીશ્રીને રાજ્ય ફરતા ૧૮૬૭ માં સાઠ વર્ષ થયાથી આ દેશમાં ને “ ઇંગ્લાંડમાં ‘ હાથમંડ જ્યુબીલી ’ નો મહોત્સવ પાળ્યો. હિંદની સરહદ ઉપરના પહાડી લોકોએ એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં બળવો કર્યો તેથી સરકારે તેમને વશ કરવાને એક જખરૂં લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં એ બંધાર લોક તાબે થયા,

* સ્ત્રીની બાર વર્ષની ઉમ્મર થયા પહેલાં જો તે સ્ત્રી સાથે તેનો પતિ સંસાર માંડે; તો તે ગુન્હો ગણીને સજા કરવાનું કરાવ્યું. આ કાયદાને સંમતિ વચનો કાયદો કહે છે.

પણ તેથી હજારો માણસો મરણ પામ્યાં ને દિંદને માથે કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ થયું. સન ૧૮૯૮ માં વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકનારો કાયદો થયો આ વાયસરાય સન ૧૮૯૯ માં વિલાયત ગયો.

લોર્ડ કર્ઝન. ૧૭. એ વાયસરાય સન ૧૮૯૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં હિંદમાં આવ્યો. એ વર્ષના આમાસમાં મુખ્યત્વે હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ નહિ વરસવાથી, આગલા દુષ્કાળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં સખ્ત દુષ્કાળ પસર્યો; તેથી અનખ્ય ઢોર તથા માણસો મરણ પામ્યાં. લોર્ડ કર્ઝને દુષ્કાળવાળા ભાગોમાં જતે ફરી દુષ્કાળની ભયંકર સ્થિતિ જોઈ. સરકારે દુષ્કાળીઓના જીવ બચાવવા ઠેકાણે ઠેકાણે ખાંધકામ ઉઘડાવી, દુષ્કાળથી પીડિત લોકને ત્યાં કામે લગાડ્યાં. સન ૧૯૦૦. જેઓ કામ કરવાને

અશક્ત હતા તેમને માટે પુખ્તર હાઉસ ઉઘડાવી ત્યાં મફત ખવડાવી પોષણ કયું. હિંદમાં યુરોપથી આવતી ખાંડ ઉપર જકાત નાખી આ દેશની ખાંડના ઉઘમને ઉત્તેજન આપ્યું. ઇંગ્લાંડ ને આફ્રિકામાંના ટ્રાન્સવાલના સ્વતંત્ર રાજ્ય સાથે લઢાઈ શરૂ થવાથી આ દેશમાંનું કેટલુંક ભરકર ત્યાં મોકલવ

લોર્ડ કર્ઝન.

માં આંચું, તેમજ ચીનમાં ખ્રિસ્તી લોકોની કતલ કર્યાથી ચૂ-
 રાખી રાજ્યોનાં લશ્કર ચીન ઉપર ચઢ્યાં, તેમાં હિંદથી પણ કે-
 ટલુંક લશ્કર ગયું. સન ૧૯૦૦ ના ચોમાસામાં ગુજરાતમાં થોડા
 વરસાદની ખામી રહેવાથી પાછલા વરસાદના દુષ્કાળ પીડિત લોકોને
 નવી સાલમાં પણ દુષ્કાળ રહ્યો. આપણાં કેસરેદિંદ મહારાણી
 શ્રી ૧૯૦૧ ના જન્મચુઆરીની તા. ૨૩ મીએ સ્વર્ગવાસી થયાં;
 તેથી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ એડવર્ડ ૭ મા
 એ નામથી હિંદના શહેનશાહ થયા. સન ૧૯૦૧ ના ચોમાસામાં
 થોડા વરસાદ થયો, તેથી ખેતી થોડી થઈ ને જે થઈ તે અ-
 ગાઉ કાઢવાર નહિ
 પડેલા એટલા ઉંદરની-
 કબ્જા તે ખાઈ ગયા,
 તેથી ગુજરાતના ધણા
 ભાગમાંતો એ સાલમાં
 પણ દુષ્કાળ હતો. સન
 ૧૮૯૬ ની સાલમાં શ-
 રથચેલા ગાંડીઆ તા-
 વનો રોગ હજી સુધી
 ચાલુજ હતો. તા. ૯
 મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૨ ના
 રોજ શહેનશાહ ૭ મા
 એડવર્ડને ઇંગ્લાંડમાં
 રાજ્યાભિષેક થયો;
 આ શુભ કામમાં
 ભાગ લેવા દુનીઆના
 ધણા ભાગના લોક
 ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. તે
 શુભ અવસરે હિં-

શહેનશાહ ૭ એડવર્ડ.

હના ધણા રાજરાણા ને સંબોધિત મુકર્યો પણ ગયા હતા.

સન ૧૯૦૩ ના જાનેવારીની તા. ૧ લીને રાજ્ય ભરતખંડની રાજરાણા અને દુનીયાનાં ઘણાં રાજાઓના પ્રતિનિધીઓની સમક્ષ દિલ્હીમાં જ્યાં દરબાર ભરાયો ત્યાં પાદશાહ ૭ મા એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું; તેમાં હિંદની પ્રજા પ્રત્યેની જલા લાગણી તથા પાતાના માતૃશ્રી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીયાના પગલ ચાલવાના પાતાની ઈચ્છા મહાશત કરી હતી. શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકના ખુશાલીમાં માઠા ઉપરના કરમાં ઘટાડા કર્યો તથા આજ સુધી પાંચસે રૂપીયાની ઉપજ ઉપર કર લવાતો તે ફરવીન એક હજાર રૂપીયાની ઉપજ ઉપર કર લવાનું ઠરાવ્યું. સન ૧૯૦૩ ના અક્ટોબરમાં તાઠ પડવાથી ગુજરાતમાં ઘણા પાકનુ નુકશાન થવાથી ગરીબોને હાની પહોંચી. સન ૧૯૦૪ ના જાનેવારીમાં લાર્ડ કર્ઝનને પાંચ વરસ થવાથી તેમણે હિંદના કરેલા વલિવટમાં કેટલાંક કામ અધુરાં હોવાથી, તે પૂર્ણ કરવાને તમના મુદતમાં જાનને એ વરસના વધારો કર્યો. એજ સાલમાં તામ્રેટની સરકાર સાથે વેપારનો જંદોગસ્ત કરવા માટે તામ્રેટમાં કમીશન મોકલ્યું તથા ઇરાન સાથે જંદોગસ્ત કરવાને લાર્ડ કર્ઝન પાતે ગયા ન ત્યાંથી પાછા આવ્યા પોતાની તખ્તીઅત સુ રવા વિલાયત ગયા. સન ૧૯૦૪ ની આખરે લાર્ડ કર્ઝન હિંદની હાકમી ઉપર પાછા આવ્યા. તામ્રેટમાં ગયેલા લશ્કરે જય મેળવી હિંદ સાથેના વેપારને અનુકૂળ પડતો સરતો કરાવી લીધી. સને ૧૯૦૪ માં જાપાન ને રશિયા સાથે લડાઇ શરૂ થઇ હતી, તેમાં સને ૧૯૦૫ માં જાપાને રશિયાને નમાવી પોતાને શાવતી શરતોથી સલાહ કરી. સને ૧૯૦૫ ના આખરે વાર્સામેન્ડના હિંદ ખાતાના પ્રધાન વચ્ચે હિંદની લશ્કરી વ્યવસ્થાના સંબંધમાં લાર્ડ કર્ઝનને મતમેદ પડ્યાથી તે રાહનામું જાપી ગયા. તેમણે જતાં જતાં અંગાળા ઈલાકાના અંગાળા ને પૂર્વઅંગાળા એવા એ ભાગ માઠી અંતેના એ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો કરાવ્યા.

લાડ મિન્ટો. ૧૮. લાડ કર્જનની જગ્યાએ લાડ મિન્ટો વાય.

સરાય થયા. ૧૯૦૬. એ
વાયસરાય પહેલાં થયેલા
કેજ નામના ગવર્નર જન-
રલના વંશજ હતા એમની
હાકેમીની શરૂઆતમાં આપણા
પાઠશાળાના પાટવી કુંવર
મિન્સ આવ વેલ્સ અને
તેમનાં ધર્મપત્ની આ
દેશમાં પધાર્યા. તેઓ
આ દેશમાં ફરી ઠેક ઠેકાણે
રાજ્ય પ્રજા તરફથી સન્માન
પામ્યાં, તથા આ દેશના

લાડ મિન્ટો.

પ્રજાએ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ બતાવી લાખો રૂપિયાનાં સ્મ-
રણાર્થ કાર્ય કર્યા. ૧૯૦૬. સને ૧૯૦૭ માં પાર્લામેન્ટના હિંદી
પ્રધાનની કૌન્સિલમાં આ દેશના એ મેમ્બર નીમવામાં આવ્યા;
તથા હિંદના રાજ્યવહીવટનાં કેવા પ્રકારનો સુધારો ને ફેરફાર
કરવો તેની તપાસ કરવાને એક પાઠશાળી કમીશન નીમ્યું. સને
૧૯૦૬ માં આ દેશના વહિવટમાં હિંદી પ્રજા ભાગ લેતી થાય
તે સારું ઇલાકાતી ને મુખ્ય સરકારની કૌન્સિલમાં વધારે સલાહ-
કારો નીમવાનો હિંદી પ્રજાને હક મળે એવો કાયદો વિધાયતની
પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર થયો. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં ઉપરના કાયદાની
ફોર્મ મુખ્ય સરકારની અને ઇલાકાતી કૌન્સિલમાં વધારાનાં
સલાહકારો નીમાયા, તથા વાઈસરાયની કૌન્સિલમાં એક દેશી
મેમ્બર નીમાયો, એજ સાલમાં આપણા લોકપ્રિય ચૌહાનશીહ
૭ માં એકાદ સ્વર્ગવાસી થતાથી તેમની જગ્યાએ શ્રીમના પાટવી

કુંવર પ મા જ્યોર્જની
નામથી ગાદીએ બેઠા.
લાડ મિન્ટોની કારકી-
દિને પાંચ વર્ષ પૂરાં
થવાથી ઈ. સ. ૧૯૧૧
માં વિલાયત ગયા.

લાડ હાડિંગ.

૧૯. લાડ મિન્ટોની જ-
ગાએ લાડ હાડિંગ
આબ્યા. એ સાલ હિં-
દના ઇતિહાસમાં ચિર
સ્મરણીય થઈ. સને
૧૮૫૮ પહેલાં હિંદમાં
ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું

મહારાજ શહેનશાહ પ મા જ્યોર્જ.

રાજ્ય હતું તે એ સાલથી ઇ-
ંગ્લાંડના તાબામાં લીધું ત્યારથી
હિંદમાં ઇંગ્લાંડના રાજનું
રાજ્ય થયું ખરૂં પણ કોઇ
રાજ આ દેશમાં આવીને
હિંદની ગાદીએ બેઠા નથી.
માત્ર ઇંગ્લાંડના રાજનો પ્રતિ-
નિધિ (વાયસરાય) ઇંગ્લાંડના
રાજની વતી આ દેશમાં

લાડ હાડિંગ.

રાજ્ય ચલાવતો. મહારાજા પ મા જ્યોર્જ જ્યારે એમના પિતાના સમયમાં પાટવીપુત્ર તરીકે હતા, ત્યારે સને ૧૯૦૬ માં આ દેશમાં પધારી આ દેશની સર્વ પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો, અને એમને પણ આ દેશની પ્રજા ઉપર મમતા બંધાઈ હતી. તેથી પોતે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠા, ત્યારથી તેમણે આ દેશમાં આવી દિલ્હીની ગાદીએ બેસવાની ઇચ્છા બતાવી હતી; અને એ ઇચ્છા અનુસાર તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૧૧ ના રોજ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી ગાદીએ બેસવાનું થયું. તેથી આપણા પાદશાહ પ મા જ્યોર્જ મહારાણી મેરી સાથે લાંબી મુસાફરી અને અનેક અગવડો વેઠી આ દેશમાં પધાર્યા, અને દિલ્હીમાં સિંદના રાજા રજવાડા, અમીર ઉમરાવો, ને સંભાવિત સદ્ગૃહસ્થોના મેળાવડા સન્મુખ એક બળ્ય દરબારમાં તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૧૧ ને રોજ ભરતબંડના ચક્રવર્તિ મહારાજા તરીકે ગાદીએ બેઠા.

આ માંગલિક અવસરે આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ થાય, અને તેમનાં મન સંતોષાય એવી અપૂર્વ બક્ષિસો આપી. તેમાં આ દેશના લોકોમાં ફળવણીનો પ્રસાર વધારે થવા માટે ફળવણીના ખર્ચમાં ૫૦ લાખ રૂપિયા દરવરસ વધારે આપવાનો હુકમ કર્યો. લાર્ડ કર્ઝનના સમયમાં બંગાળા ઇલાકાના બે ભાગ પાડ્યા તેથી બંગાળી પ્રજાનાં મન દુઃખાયાં હતાં, માટે બંગાળી ભાષા જેટલા ભાગમાં બોલાય છે તે સર્વ એકત્ર કરી તેનો એક ઇલાકો કરી, મુંબઈ ને મદ્રાસની માફક તેના ઉપર એક ગવર્નર ઠરાવ્યો, તથા બહાર, ઓઢીઆ, ને છોટાનાગપુરનો ભાગ છુટો પાડી તેના ઉપર એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવાનો અને આસામને છુટો પાડી એક ચીફ કમીશનર નીમવાનું ઠરાવ્યું. જે દેશી નાનાં રાજ્યો પાસે સરકારનું લહેણું હોય તે માફ કરવું. અને જે કરજદાર કેદીઓ ગરીબાદને લીધેજ કેદમાં પાડ્યા હોય, તેવા સો રૂપિયા સુધીના કરજદાર કેદીઓનું કરજ સરકારે પતાવી તેમને છોડી મુકવાનું, એ વગેરે ઘણી બક્ષિસો કરી; પણ એ સર્વમાં વધારે મહત્વની ને અગત્યની વાત તો એ બની, કે આજ

સુધી હિંદની રાજધાની કલકત્તા હતી. તે ફેરવીને હિંદની પુરાતન રાજધાની દિલ્હીમાં આણી કલકત્તા એક બાબુએ હોવાથી ધણાં એને એ રાજધાની અગવડવાળી લાગતી. દિલ્હી મધ્યમાં હોવાથી લોકોની એ અગવડતા ટળશે. વળી સીમલાની નજીકમાં દિલ્હી હોવાથી ખર્ચમાં બચાવ થશે. બંગાળના લાગ કાઠી નાખ્યાથી આખા હિંદની પ્રજા સંતોષાઈ. એ પ્રમાણે આપણા પ્રજાપ્રિય માદશાહે આ દેશની પ્રજા ઉપર દયાની લાગણીનો વરસાદ વરસાવ્યાથી સર્વ પ્રજા એક સરખી રીતે રાજ રાજ થઈ ગઈ, અને તે લાગણી આખા ભરતખંડની પ્રજાએ ઉત્સાહથી ખતાવી. આ મહોત્સવમાં જ સન ૧૯૧૧ ની સાલ પૂરી થઈ. સન ૧૯૧૪ ના પાછલા લાગમાં યુરોપખંડમાં એક મહાભારત યુદ્ધનો આરંભ થયો. તેમાં આસ્ટ્રીઆએ બાલ્કન રાજ્યોમાંના એક નાના રાજ્ય સર્વિઆ સાથે લડાઈ જોડી. અને જર્મનીએ ફ્રાંસ ઉપર બેલજીયમને મારે કુમલો કરવાને લશ્કર મોકલ્યું, તેમની સહાયે ઇંગ્લાંડ અને રશીઆ થઈયાં. એ રીતે યુરોપનાં મહાન રાજ્યો લડાઈમાં ઉતર્યાં. એક તરફ આસ્ટ્રીઆ, જર્મની ને તુર્કસ્તાન; ને બીજી તરફ રશિયા, ફ્રાંસ ને ઇંગ્લાંડ થયાં. પાછળથી ઇટાલી અને હાલમાં અમેરિકા આપણી સહાયે ને બલગેરીયા જર્મનીની સહાયે ઉતર્યાં છે. આપણી પક્ષમાં સત્ય ને ન્યાય હોવાથી અંતે આપણો જય થશેજ. ધર્મોન્નય આ યુદ્ધમાં હિંદની વફાદાર પ્રજા તન, મન ને ધનથી પોતાના મહારાજને સહાય કરે છે. પ્રભુ એ યુદ્ધમાં આપણા મહારાજને વિજય કરી આ મહાભારત યુદ્ધનો જલદી અંત લાવે. મહારાજ પ મા જ્યોર્જને દીર્ઘાયુષી કરો, હિંદની વફાદાર પ્રજા તેઓ પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદાર રહે, અને બ્રિટિશ રાજ્ય ચિરકાળ રહે. સન ૧૯૧૬ માં આપણા લોકપ્રિય વાયસરાય લાર્ડ હાર્ડિંગ વિલાયત ગયાથી તેમની જગાએ લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ વાયસરાય થયા.

સને ૧૯૧૭ માં હિંદુસ્થાનના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ મી. મોન્ટેગ્યુ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ઇતિહાસમાં આ બનાવ પહેલવહેલો જ બન્યો છે કારણ મી. મોન્ટેગ્યુ પહેલાં કાઠિયાવાડ સેક્રેટરી અતરે આવેલા ન હોતા. મી. મોન્ટેગ્યુએ એક હિંદના મોટા દિતસ્વી પુરૂષ હોવાથી હિંદને સ્વરાજ્યના પાયા ઉપર મુકવા માટે હિંદના વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ માથે મમલત કરી એક ખરડો તૈયાર કર્યો. આ ખરડો તેમણે વિધાયતની પાર્લિમેન્ટમાં મંજૂરી માટે મુક્યો છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૪ ની સાલથી ચાલતુ યુરોપનું મહાગરત યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૯૧૮ ની આખરમાં સમાપ્ત થયું. તેમાં જર્મન-આસ્ટ્રી-આનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો. અને બંને પક્ષને સલાહ થઈ લડાઈને અંત આવ્યો. આ સાલની આખરમાં હિંદુસ્થાનને માથે બે બારે આફતો આવી. એક તો ઇન્ડિયન-નામનો ઝેરી તાવ હિંદુસ્થાનને ચારે ખુણે ફરીવળ્યો જેના લાખે માણસો બોગ થઈ પડ્યા. વળી એ સાલના ચોમાસામાં વરસાદ નહિ વરસવાથી ૧૯૧૬ ની સાલમાં બારે દુષ્કાળ પડ્યો.

સને ૧૯૧૬ ની સાલમાં અફઘાનીસ્થાનના અમીર હમીયુ-ઉલ્લાનું ખુન થયું અને તેની ગાદીએ આવનાર મરહુમ અમીરના ભાઈએ હિંદુસ્થાનના મહાન વિજયી રાજ્ય સામે લડાઈની શરૂઆત કરી પરંતુ છેવટે હારીને હાલમાં ગંધિની માગણી કરી છે. અને તે અન્વએ હાલમાં ગંદેશા ચાલે છે.

ચાલુ સાલમાં બ્રિટીશ સરકારે હિંદુસ્થાનને રાજદ્વારી હક્કો આપવાની શરૂઆત તરીકે કલકત્તા નિવાસી સર સીંદાને હિંદુસ્થાનના નાયબ દીવાન નીમ્યા અને તેમને લોર્ડની પદવી આપી લોર્ડ સીંહા ઓફ રાયપુર એવો ઉપાધી એનાયત કરી લોર્ડ સીંહા અને બીકાનેરના મહારાજાને જર્મની અને ઇન્ડોર્ડની સુલેહ પરિશદમાં હિંદ તરફથી ભાગ લેવા માટે બ્રિટીશ સરકારે ક્રાન્સમાં મોકલ્યા હતા. આ બંને બનાવો હિંદુસ્થાન પ્રત્યે સામ્રાજ્યની ન્યાય દષ્ટી વિશાળ થવાનાં શુભ ચિન્હ છે અને આ બનાવો હિંદના ઇતિહાસમાં હંમેશને માટે અગત્યના લેખાશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભરતચંદના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને

રાજ્યવ્યવસ્થા.

વેપાર. ૧. ભરતખંડમાં યુરોપી લોક વેપાર માટે આપવા લાગ્યા, તે પહેલાં દક્ષિણના મહામાર કાંઠાનાં બંદરોમાં આરબને મુર-લોક આવી દરિયામાર્ગે આ દેશનો માલ લેઈ જઈ પરદેશોમાં વેચતા. બાકીનો ધણો માલ તો જમીન માર્ગે જતો હતો; પણ યુરોપી લોક આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, ત્યારથી આ દેશનો ધણો માલ દરિયામાર્ગે યુરોપમાં જવા લાગ્યો; તેથી આ દેશમાં પરદેશથી ધણું ધન આવવા લાગ્યું. સુમારે દોઢસો વરસપર ઇંગ્લાંડમાં વરાળચંત્રની શોધ થઈ. ઇંગ્લાંડમાં આ દેશના નમૂના જેવો માલ ધણો સસ્તો થવાથી વેપારની દશા બદલ ઇ ગઈ. આ દેશ માલ વેચનાર હતો તે ખરીદનાર થયે; અને પરદેશી કરોડો રૂપિયાનો તૈયાર માલ આ દેશમાં ખરીદાવા લાગ્યો; અને આ દેશનો કાચો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૦-૧૧માં એક અબજ ૬૯ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાં આવ્યો હતો. અને ૨ અબજ ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાંથી પરદેશમાં ગયો.

લોકસ્થિતિ ૨ ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશનું રાજ્ય પંતી પાસેથી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ પોતાને હસ્તક લીધું. ત્યારે મહારાણીશ્રીએ આ દેશના લોકોને હમ્મપત્ર આપ્યું; તેની રૂએ આ દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને હિંદના અંગ્રેજ અમલદારો વિશેષ યત્ન કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે આ દેશમાં રેલવે, ટપાલ, નહેરો, ઇજનેરીખાતું, ખેતીવાડીખાતું, તાર, દવાખાનાં, કુળવણી વગેરે લોકોપયોગી ખાતાં નીકળ્યાં; અને દેશી લોક એ ખાતાંઓમાં નોકરી કરવાને ચોગ્ય થાય તેવી કુળવણી આપવાને

તેવા પ્રકારની સ્કૂલો કદાચી. તેમાં ફળવળી લઈ આ દેશના ગણ લોક સરકારની નોકરીઓમાં જોડાયા. એ નોકરી આપવામાં નાત જાતનો કે ધર્મનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. અસહનના વખતમાં આ દેશનું સોનું, લોહું, કાચલા વગેરે ખનીજ માલ ધણીખરો ભોંયમાં દટાઈ રહેતો, તે પણ આ રાજ્યના પ્રતાપે ખોદી કાઢવામાં આવેછે; તથા આ દેશમાં વરાળચંત્રની મદદથી રૂ, સણ, ઘઉં વગેરેની સુતર-કાપડની મીલો નીકળ્યાથી પણ આ દેશના વેપારમાં પુષ્કળ વધારો થયો છે. દેશની સ્થિતિ-સુધારવામાં કન્યાઓને ફળવળી આપવાની જરૂર જણાયાથી ઠેકઠેકાણે કન્યાશાળાઓ પણ ધણી કહાડવામાં આવી છે મુસલમાની ને મરાઠી રાજ્યના અમલમાં દેશમાં મારામારી ને ધાડકાડ બહુ થતાં, તે અંગ્રેજી અમલમાં બંધ પડ્યાથી, ન્યાય કોર્ટો સ્થાપ્યાથી અને રેલવે, તાર ને ટપાલ ખાતાં નીકળ્યાથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવામાં, માલ મોકલવામાં ખર્ચ મંગાવવામાં ને બીજી અનેક રીતે સુગમતા થવાથી દિનપર-દિન દેશમાં સુલેહશાંતિ ને આખાદી વધતી જાયછે. વળી જ્યાં જ્યાં ખની શકે ત્યાં નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી, મોટાં તળાવો કરાવી તથા પાતાળકુવા કરાવી ખેતીને પાણીનાં સાધન પુરાં પડે તેવાં ચત્ત કરવાથી, તથા ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરવાના ઉપાયો દર્શાવેથી બતાવ્યાથી, ખેતીમાં વધારો થઈ ખેડુતોની સ્થિતિ પણ સુધરતી જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ સુધીમાં હિંદમાં કુલ લગભગ ૩૧૦૦૦ મૈલ રેલવે ખોલી છે. અને ૭૫૦૦૦ મૈલ તારનાં દોરડાં નાંખ્યાં છે. વળી ખેતીને ઉપયોગી નહેરો કરી છે, તે લગભગ ૨૬ હજાર ચારસ મૈલ જમીનને પાણી પાછ શકે છે. અંગ્રેજી રાજ્ય થતાં પૂર્વે હિંદમાં એક પણ ટપાલ ઓફિસ નહોતી. તે આજે ૭૦ હજાર ટપાલ ઓફિસો ને પેરાઓ થઈ છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું ત્યારે આ દેશનું રાજ્ય ચલાવવાનો પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવા માંડ્યો તે હિંદનો વારસ-રાય કહેવાય છે. ઈંગ્લાંડમાં હિંદના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખ-

વાને એક સેક્રેટરી અને પંદર સજ્જસદોની એક કૌન્સિલ નીમી; એ સભાને “ ઇન્ડિયા કૌન્સિલ ” અને સેક્રેટરીને “ સેક્રેટરી આવરેટ ” કહે છે; ને તે વાયસરાયને સલાહ અને હુકમ આપે છે. હિંદી રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને વાયસરાયના હાથ નીચે એક કૌન્સિલ છે, તેમાં સેનાધિપતિ સહિત નવ મેમ્બરો હોય છે. એ નવમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાય છે. એ દરેક જાણુ પોતપોતાના ખાતાનું કામ કરે છે. એ સિવાય વાયસરાયના હાથ નીચે એક કાયદા બાંધનારી સભા છે. તેમાં વાયસરાય, ઉપરના નવ મેમ્બર અને વાયસરાયના નામેલા ૩૫ અને લોકો તરફથી નીમાયલા ૨૫ સભાસદો મળી ૭૦ સભાસદો હોય છે.

દેશના ભાગ પાડી વાયસરાયના હાથ નીચે નામેલા અમલદારો પોતપોતાના ભાગનો વહિવટ કરેછે; તેમાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને બંગાળા ઈલાકાના મુખ્ય અમલદારને તે ઈલાકાનો ગવર્નર કહે છે. બહાર ને ઓઢીઆ, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ ને બ્રહ્મદેશના ઉપરી અધિકારીને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર કહેછે; આસામ, મધ્યપ્રાંતો, સરહદ પરના વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, આંધ્રમાન, ને બલુચીસ્તાનના ભાગ ઉપર ચીફ કમીશનર હોય છે.

ત્રણે ગવર્નરના હાથ નીચે વહીવટ કરનારી અને કાયદા બાંધનારી એવી બે સભાઓ હોયછે. વહીવટ કરનારી (એકઝીક્યુટીવ) કૌન્સિલમાં ગવર્નર સિવાય ત્રણ મેમ્બરો હોય છે, તેમાં એક દેશી ગૃહસ્થ હોય છે. કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં ઉપરના ત્રણ સાથે ૪૮ મેમ્બરો હોય છે, તેમાં પ્રવળના નામેલા ૨૫ ને બાકીના સરકારી અમલદારો ૨૪ સરકારના નામેલા હોય છે. બે વરસે તે બધા બદલાય છે. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને પણ ઉપરની બંને એકઝી, ક્યુટીવ અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ હોયછે. એ એકઝીક્યુટીવ કૌન્સિલરોની સલાહ પ્રમાણે પોતપોતાના તાબાના મુલકનો વહિવટ ચાલેછે અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા બંધાય છે. ચીફ કમીશનરને કૌન્સિલો આપેલી ને હોવાથી પોતે તે વહીવટ કરે છે.

દરેક ઇલાકામાં પ્રાંતો હોય છે. એ પ્રાંતોના ભાગને જિલ્લા કહે છે. જિલ્લાના ઉપરી તે કલેક્ટર અને જિલ્લાના ભાગને તાલુકો કહે છે. તેના ઉપરી મામલતદાર હોય છે. કલેક્ટરને મદદ કરવા અને તાલુકાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાને ડેપુટી કલેક્ટર કે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હોય છે. એ મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને કલેક્ટરને ફોજદારી ગુન્હા સાંભળવાનો અધિકાર હોય છે. એ અધિકારી માજિસ્ટ્રેટ કહેવાય છે. કલેક્ટરે ઉપર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નરના હાથ નીચે કમિશનરો હોય છે. એ પ્રમાણે મુસકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કરેલો છે. લૂંટ, ચોરી, ખૂન, ઘાડ વગેરે અટકાવવાને પોલીસ રાખેલી હોય છે. એ પોલીસનો જિલ્લાનો ઉપરી પોલીસ સુપરિટેન્ડેન્ટ છે. એના હાથ નીચેના મોટા અમલદારો હોય છે, આખા ઇલાકાની પોલીસનો ઉપરી પોલીસ કમિશનર કહેવાય છે, એ પોલીસ પોતાના તાબામાં બનતા ગુન્હાની તપાસ કરી ગુન્હેગારને પકડી માજિસ્ટ્રેટ પાસે મોકલો ઇન્સાફ કરાવે છે. આ સિવાય જંગલખાતું, આબકારીખાતું, કેળવણી અને ખેતીવાડીખાતું વગેરે ખાતાનો વહીવટ ગવર્નરના હાથ નીચે તે તે ખાતાના નાના મોટા અધિકારીઓ મારફતે ચલાવવામાં આવે છે.

દરેક ઇલાકામાં ન્યાય ખાતાનો વહીવટ એક એક હાઈકોર્ટ સ્થાપી ચલાવે છે. એ હાઈકોર્ટના જડજનેમાં દેશી જડજને પણ નીમાય છે. એ જડજનેના તાબામાં જિલ્લા જડજને અને તેમના તાબામાં સગ જડજને કે મુન્સફો હોય છે. એ મુન્સફો દિવાની દાવા સાંભળે છે; અને તેમના ઉપરીની અપીલ જિલ્લા જડજને ત્યાં, ને ત્યાંની અપીલ હાઈકોર્ટમાં થાય છે. જિલ્લાના માજિસ્ટ્રેટના ઠરાવ ઉપર અપીલ જિલ્લા જડજને ત્યાં ને ત્યાંની અપીલ પણ હાઈકોર્ટમાં થાય છે. હાઈકોર્ટ ઉપરની કેગર્નમેન્ટ ઉપરની અપીલ પ્રીન્સિપાલમાં કે સેક્રેટરી આવ સ્ટટને ત્યાં થાય છે.

હાર્ડ રીપનના સમયમાં આ દેશના લોકોને વહીવટ ચલાવવાની માહિતી મળે તે માટે મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડનો વહી-

વડ પોતાના પ્રતિનિધીઓ દ્વારા ચત્રાવવાને આપેલી સત્તાથી, ઈ-લાકાની ને વાયસરાયની કૌન્સિલમાં પ્રજ્ઞના નીમેજા મેમ્બરોનું તત્વ દાખલ કર્યાથી, તથા સરકારી અમલદારો પ્રજ્ઞના સંસર્ગમાં વધારે આવવાથી, પ્રજ્ઞમત સુધરતું જાય છે ને રાજ્ય તરફની પ્રજ્ઞની વફાદારી સુદૃઢ થઈ છે.

હિંદનાં અંગ્રેજી રાજ્યના તાબાનાં દેશી રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાનો પણ બંદોબસ્ત કરેલો છે. કેટલાંક મોટાં રાજ્યો વાયસરાયના સીધા તાબામાં છે અને ત્યાં એક રેસિડેન્ટ રહે છે. કેટલાક નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમુદ્ધ ઉપર જે દેખરેખ રાખનાર હોય છે તે એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર કહેવાય છે. એકાદ નાનું રાજ્ય જીલ્લાની હદમાં હોય તેના ઉપર દેખરેખ તે જીલ્લાનો કલેક્ટર રાખે છે. એ બધાં નાનાં રાજ્યો ગવર્નરના તાબામાં છે. હિંદમાં પહેલા વર્ગનાં તાબાનાં રાજ્યોમાં હૈદરાબાદ, કાશ્મિર, વડોદરા, ગ્વાલિયર ને મહિસુર છે. હિમાલયની તળેટીમાં આવેલાં નેપાળ ને ભુતાનનાં રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યનાં મિત્રરાજ્ય ગણાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણના ખર્ચના નિભાવ માટે સરકાર જુદી જુદી રીતે ઉપજ લે છે. એ ઉપજ જમીનવેરા, રેલવે, જકાત, આબકારી, અશીયુ, મીઠું, નહેરો, સ્ટાંપ, જંગલખાતું, ટપાલ, ટંકશાળ, તાર ને ઉપજવેરામાંથી થાય છે. લઢાઈ, રેલવે, નહેરો વગેરે ખાસ કારણથી ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરવાનું હોય ત્યારે સરકાર કરજે નાણાં લે છે. એ કરજ ધણુંખરું વિલાયતના લોકોએ આપેલું છે ને તેનું વ્યાજ તેમને મળે છે. ઉપજમાંથી જે ખર્ચ થાય છે તેમાં રક્ષક, રેલવે, પોલીસ, હિવડ ખાતું, ઉધરાતખાતું, નહેરો, ટપાલ, તાર, ટંકશાળ, ન્યાય વગેરે મુખ્ય છે. દુષ્કાળ માટે દર વરસે ઉપજમાંથી દોઢ કરોડ રૂપિયા અનામત રાખવામાં આવે છે તેમાંથી દુષ્કાળ વખતે લોકોના ખર્ચા માટે ખર્ચ કરવામાં આવે છે. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ સવા અબજ રૂપિયા ને ખર્ચ પણ સુસારે તેટલું જ થાય છે.

